ՀՄԱՅԵԱԿ Ծ. ՎՐԴ. ԻՆԴՈՅԵԱՆ

Ըն[illegible]ար Ծագումներ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ
ՍԱՂԻՄԱԿԱՆ
ԵՂԵՌՆԱԿԱՆ
ՀԱՅ ՊՈԼՍԱԿԱՆ
ՀԱՅԱՊԱՀՊԱՆՈՂԱԿԱՆ

Պէյրութ
1967

9(=91.99)
Ե 53
2615
4186

Ընտրեալ Եղանակներ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ
ՍԱՂԻՄԱԿԱՆ
ԵՂԵՌՆԱԿԱՆ
ՀԱՅ ՊՈԼՍԱԿԱՆ
ՀԱՅԱՊԱՀՊԱՆՈՂԱԿԱՆ

ՀԱՅԿ. ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Յուշարձան՝

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] ու [illegible].

իր [illegible] [illegible] [illegible]՝

[illegible] [illegible]

1967, Նոյ. [illegible]

ՀՄԱՅԵԱԿ Ծ. ՎՐԴ. ԻՆՏՈՅԵԱՆ

ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Պանդուխտ եւ վայրավատին կեանքիս ցնցումները՝ պատճառ եղած են՝ մտքիս անշուք սեղանէն՝ այս փշրանքներուն ակամայ անկման եւ յանձման հանրութեան աչքին, որ պահիկ մը միայն՝ իր ժամանակին, յամեցաւ, ակնարկ մը նետեց, նայեցաւ, շատ շատ դիտեց ու անցաւ: Սեղանին տէրը սակայն, անզօր մնաց նոյնն ընել: Հարկ զգաց հաւաքել զանոնք կողքի մը հովանիին ներքեւ, ոչ միայն այդ անշուք սեղանին պատրանքը տալու, այլ մանաւանդ, ծնողական հոգատարութեամբ, զանոնք մէկտեղած ըլլալու գոհացումն ունենալու:

Գիտենք, որ անոնք չունին ջերմանոցի նրբութիւնն ու պարարտացուցիչներով աճածներուն փայլն ու առոքութիւնը: Ունին, սակայն, հարազատ բնականութեան պարզութիւնն ու մաքրութիւնը, ըլլալով ինքնեկ ցայտքեր, նոյնիսկ ժայթքեր, խոր ապրումներու:

Նման դառջենիկին կամ ժանտաքուզին (աղամաքուզ), անոնք դիւր եւ մարսելի պիտի չգան՝ ո՛չ ժոռատ քիմքերու եւ ո՛չ ալ կեղծ աղիքներու, բայց հանելի պիտի ըլլան՝ աննենց իսրայելացիներուն, որոնց համար ալ՝ առաւելապէս ինկան փշրանքներն այս:

Եւ եթէ այս աննենց իսրայելացիներէն մին կամ միւսը, այն ալ պատահմամբ, պահիկ մը կրկին դիտէ այս փշրանքներէն մին կամ միւսը, դարձեալ արժած պիտի ըլլայ՝ այս հաւաքումը:

Փշրանքներէն ոմանք, մասնաւորաբար անձնական ապրումներու ցնցումներն ըլլալով միատեղ, անոնք կրնան կրկնուիլ ուրիշ ժամանակներու եւ ուրիշ կեանքերու ալ, քանի որ մարդիկ յաճախ տարօրինակութեան եւ հակասութեան թնճուկներ են, խառնուրդ վսեմութեան եւ նղնիմութեան, գոհողութեան, նուիրումի եւ նենգութեան, տարուած մերթ անաղարտ սէրէն, մերթ ալ կիրքի խարազանին կուրութենէն, ոխակալութենէն եւ հակառակութենէն ... որոնց պատճառաւ կը խորտակուին մատղաշ միտքեր եւ հոգիներ, կ'ըլլան

անիրաւութիւններ, կը չքանան մտերմութիւններ եւ սերտ յարաբերութիւններ, տեղի տալով տրտմութեան, ցաւի, ապաշաւի...: Այս իսկ պատճառաւ արժէր զանոնք ալ գիրին յանձնել՝ ի վկայութիւն ճշմարտութեան:

* * *

Ահա, պատճառն ու նպատակը այս մէկտեղումին՝ յաւելմամբ մի քանի կտորներու:

Կեղծանունի գործածութեան նախընտրութիւնն անոր համար, որ կը հաւատամ ըսուածին քան ըսողին կարեւորութեան, քանի որ ըսողն ինքնին կ'արժէքաւորի ըսուածով:

Այս խոր համոզմամբ, մեր առաջին գիրքի, ՃԱՃԱՆՉՆԵՐ-ի հրատարակումէն ետք ծածկուեցանք գլխաւորաբար *Ա. Մ. Յովսէփեան*, *Ազատ Յովսէփեան*, *Ազ-Մա*... անուններու ետին: Փշրանքներու այս հաւաքումը, սակայն, նման առաջինին, մեզ նորէն երեւան կը բերէ, հաւանաբար վերջնականապէս:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՒ ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Մայր Աթոռի պաշտօնաթերթին՝ «Էջմիածին» Ամսագրին 1966 տարւոյ Ե., Զ., Է. միացեալ թիւը, մասնաւոր ուշադրութեան արժանի էր իր բացառիկ պարունակութեամբ, գլխաւորաբար Ամենայն Հայոց Հայրապետի դաւանաբանական Կոնդակին համար, որ որքան գիտենք, իր ժամանակին իր պարունակութեան կարեւորութեան համեմատութեամբ, արձագանգ չգտաւ Սփիւռքի Հայ մամուլին մէջ, ամենայն հաւանականութեամբ, Եկեղեցիներու Միութենական շարժումին ոեւէ ձեւով հակադրուած ըլլալու վարկածն իսկ տուած չըլլալու համար: Այս շրջահայեաց զգուշաւորութիւնն ու փափկանկատութիւնը որքան գնահատելի եւ յանձնարարելի է, նոյնքան նաեւ զգուշանալի եւ վարանելի ըլլալու է: Տկարին վերապահութիւնը մեծագոյն իմաստութիւնն է իր անփոխարինելի անկախութիւնն ու ազատութիւնը պահելու համար: Անվերապահ բարեացակամութիւնը շահագործելի ապրանք է դժբախտաբար շատերու համար: Եթէ երբեք մեր զգուշութեան եւ փափկանկատութեան պատճառաւ՝ մեր բարեացակամութեան օգտագործումով, մեր ինքնութիւնը պիտի վտանգուի, եթէ հայու իւրայատուկ լայնամտութեամբ այլոց հետ պիտի նոյնանանք, ինչ որ հաւանական կը թուի, այն ատեն հետեւանքը աղէտ է՝ ոչ միայն եկեղեցական, այլ նոյնիսկ քրիստոնէական տեսակէտով, քանի որ քրիստոնէութեան ճոխութիւնը կը գտնուի իր մասերուն՝ յարանուանութիւններուն կամ եկեղեցիներու պէսպիսութեան, առատութեան մէջ: Միայն այս պէսպիսութիւնները հակադրուած կամ ճակատում ըլլալու տեղ, ներդաշնակ համադրուած ըլլալու են: Հետեւաբար, լայնախոհութեան, համերաշխութեան եւ բարեացակամութեան հետ յանձնարարելին՝ միշտ ի մտի ունենալն է, մեր նախահայրերու ողջմտութիւնն ու խորագիտութիւնը՝ Հայ Եկեղեցւոյ ինքնութեան պահպանման նախանձախնդրութեամբ:

Ահա այս հասկացողութեամբ մասնաւոր ուշադրութեամբ կարդալու է Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի՝ Վազգէն Ա. Կաթողիկոսի, միութենական շարժումին համար գրած սոյն Կոնդակը ու անոր առնչութեամբ, նոյն ամսագրի խմբագրականը, ուր վեր առնուած է Հայց. Եկեղեցւոյ ՈՂՋՄԻՏ ՏԵՍԱԿԷՏՆ ՈՒ ՀԱՍԿԱՑՈՂՈՒԹԻՒՆԸ՝ քրիստոնէական եկեղեցիներու միութենական հարցի առնչութեամբ:

Քսաներորդ դարու իմաստով եւ որոշութեամբ օծուն Հայրապետական կոնդակներու շարքին մէջ, այս կոնդակը մասնաւոր արժէք եւ կարեւորութիւն ունի իր խոհական իմաստութեան համար:

Քրիստոնէական եկեղեցիներու միութենական խնդրոյ համար, Ամենայն Հայոց Հայրապետը իրաւամբ կը սահմանէ Հայ Եկեղեցւոյ դարերու բիւրեղ ըմբռնողութիւնն ու աստուածաշնչական ոգին. «Միութիւն Քրիստոսի սիրով եւ Աւետարանի լոյսին մէջ· եղբայրական յարաբերութիւնների մշակումով· փոխադարձ հանդուրժողութեամբ, կենդանի համագործակցութեամբ ի Քրիստոս, յարգանքի եւ հաւասարութեան պայմաններում եւ ոչ տիրելով վիճակաց»:

Այս հասկացողութեան իրականացումը միայն կրնայ երջանիկ եւ ցանկալի ներդաշնակութիւն մ'ըլլալ՝ համազօր իրական միութեան: Եւ արդէն այս եղած է, դարեր շարունակ, Հայց. Եկեղեցւոյ յարացոյցն ու իղձը, որ յայտնաբերուած է Ս. Ներսէս Շնորհալիի «ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ»ին մէջ եւ Մաղաքիա Օրմանեան Պատրիարքի «Հայոց Եկեղեցի»ին մէջ: Այս երկու պատմական գիրքերու պարունակութիւնը կարելի է խտացուած նկատել, ՄԻՈՒԹԻՒՆ Ի ԿԱՐԵՒՈՐՍ ԵՒ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ ՅԵՐԿԲԱՅԱԿԱՆՍ բացատրութեան մէջ: Ամենայն հաւանականութեամբ ի վերջոյ բոլոր միութենական (էքիւմենիքըլ) շարժումներն ալ պիտի գան այս իրողութեան յանգիլ: Արդէն այս հասկացողութիւնն ունի Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդը, քանի որ անոր բոլոր որոշումները կը մնան ՅՕԺԱՐԱԿԱՄ ԳՈՐԾԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍԿԱՑՈՂՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ, առանց պարտադրանքի: Քրիստոնէութիւնն ալ իբր ՍԻՐՈՅ ԿՐՕՆ չի կրնար պարտադրանքի ոգի ունենալ: Աստուած անգամ ինքզինք չի պարտադրեր, այլապէս անհասկնալի կը դառնայ «Շնորհաց Վարդապետութիւնը», որ քրիստոնէական իմաստութեան խորան ու սիրոյ պատուէրն ալ է: Հոն անձն իւր իր արժանիքով կը գնահատուի կամ կը դատապարտուի:

Հայց. Եկեղեցին դարեր շարունակ ունեցած է եւ ունի Հռոմէական եւ Յունական Եկեղեցիներու մէջ նոր արծարծուած քրիստոնէական միութեան ոգին: Ասիկա Հայուն ինքնութեան առանձնայատկութիւնն է, որ պէտք չէ երբեք աղօտել միութենական ոգիի կլանումին մէջ: Այս առանձնայատկութեան ներդաշնակ պահպանման մէջ է քրիստոնէական ընդհանուր եկեղեցիի գեղեցկութիւնն ու ճոխութիւնը: Հետեւաբար, միութիւնը երբեք պէտք չէ շփոթել նոյնութեան կամ նոյնացման հետ, ինչպէս իւրաքանչիւր հաւատացեալ մասն ըլլալով հանդերձ Քրիստոսի խորհրդաւոր Մարմնին՝ Եկեղեցիին, կը պահէ իր անհատականութիւնը, իր ինքնութիւնը: Միութիւնը ոչ տիրապետութեան մէջ է եւ ոչ ալ իւրացումի մէջ, որոնք մահացում են, այլ սիրով հաղորդակցումի մէջ, նման հաւատաւո-

րին եւ Քրիստոսին: Մարմնի ներդաշնակ գործունէութեան մէջ իսկ՝ անդամներու զանազանութիւնն ու անոնց գործերուն պէսպիսութիւնը՝ կը տարբերի ամբողջականութեան մէջ: Նոյնիսկ այս տարբերութեան մէջ է մարմնի կենսունակութիւնն ու գործունէութիւնը: Համագործակցութիւն, համերաշխութիւն, յարգանք, հաւասարութիւն, հանդուրժողութիւն, եղբայրակցութիւն, եւայլն կը գոյանան միայն սիրոյ մէջ, որ քրիստոնէական ոգին է, եւ անով ալ միայն կ'իրականանայ եկեղեցիներու միութիւնը:

Սիրոյ մէջ ոչ տիրապետութիւն կայ եւ ոչ ալ ենթարկում, այլ կողք կողքի գոյակցութիւն, կենակցութիւն, ողջագուրմամբ գործակցութիւն բարւոյն եւ Աստուծոյ արքայութեան աճման եւ զօրացման համար:

Հայրապետական սոյն կոնդակի այս իրատեսութեան ու Հայ Եկեղեցւոյ հասկացողութեան ոգին է, որ կը յանձնուի որքան հայ եկեղեցականութեան, նոյնքան նաեւ հայ ժողովուրդի ողջմտութեան եւ նախանձախնդրութեան՝ կլանումի աղէտէն ապահովելու համար Հայ ժողովուրդն ու Հայոց Եկեղեցին:

Միութենական ընդհանուր եւ անորոշ հոսանքին մէջ, իմաստութիւնը կը կայանայ՝ ոչ թէ լայնախոհութեան կամ բարեացակամութեան, այլ՝ խորագիտութեան, խոհականութեան եւ նախանձախնդրութեան մէջ, որոնք միշտ ալ մեր նախահայրերունն են եղած, ու պահպանած Հայուն եկեղեցական թէ ցեղային ինքնութիւնը:

1966, Թրոյ, Ն. Ե.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑՒՈՅ ՆՈՐ ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹԵԱՄԲ (1)

Ա.— ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԳԱՀԻՐԷԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ

Հայց. Եկեղեցիի համար, այս օրերուս ամենէն այժմէական եւ կարեւոր հարցերէն մին Հայ եկեղեցիի համար Ընդհանուր *կամ* Մայր Կանոնադրութիւն *մը ունենալն է, կանոնադրութիւն մը, որով կառավարուին հայ եկեղեցիի բոլոր թեմերը, որով վճռուին կրօնական թէ եկեղեցական բոլոր խնդիրները, որով ճշդուին թեմերու իրաւասութիւնները, որով յստակուին Պատրիարքութիւններու վարչական թէ նուիրապետական հանգամանքները, վերջապէս, որով օրինականացուին Ամենայն Հայոց եւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւններուն փոխ յարաբերութիւնները, վարչական, դատաստանական իրաւասութիւնները՝ կանոնական տրամադրութիւններով եւ ոչ թէ լոկ տեսական եւ կամայական բացատրութիւններով:*

Ասիկա անյետաձգելի, ստիպողական անհրաժեշտութիւն մըն է այլեւս:

Իր լայն իմացումին մէջ, սակայն, ասիկա հսկայական եւ ակադեմական գործ մըն է, կարօտ հմտութեան, խելահասութեան, խորագիտութեան, խղճամիտ գիտակցութեան, անձնուէր զոհողութեան, տքնաջան եւ համբերատար երկասիրութեան:

Այսպիսի գործի մը իրականացումը, սակայն, կրնայ օրինական, կարգապահական, վարչական, նոյնիսկ դատաստանական եւ այլ շատ մը տեսակէտներով Հայց. Եկեղեցւոյ համար փրկութիւն ըլլալ, եւ մեր պատուական եւ պաշտելի եկեղեցին դուրս բերել իր ներկայ օրերու անկերպարան եւ քաոսային դրութենէն: Վերջին այս երկու որակումները թող ծանր չգան եւ չվիրաւորեն մեր հայու հարազատ զգացումներն ու նախանձախնդիր մտածումները: Դժբախ-

---

(1) Սոյն յօդուածաշարքը հրատարակուած է 1957-ի Փետրուարին «Նոր Աշխարհ» Շաբաթաթերթին մէջ, Ա. Ս. Յովսէփեան գրչանունով, որ հեղինակի աւազանի անունն է:

Նման կարգ մը ուրիշ խնդիրներու, Հայց. Եկեղեցւոյ նոր Կանոնադրութեան պատրաստութիւնն ալ սեղանի վրայ մնաց յաւէտ, ինչպէս կռահած էինք ժամանակին:

տաբար այդ է վիճակը կամ պատկերը մեր ներկայ օրերու հայ եկեղեցւոյ ընդհանուր կեանքին, ոչ միայն սփիւռքի մէջ, այլեւ Խ. Միութեան սահմաններէն ներս:

Այս իրողութեան խոր համոզումն ունենալու համար, կը բաւէ միայն անգամ մը եւս մտաբերել (ա) Ամերիկայի Միացեալ Նահանգաց Արեւելեան թեմի մէջ, շուրջ երեք չորս տարի առաջ, օրուան առաջնորդին՝ Տիրան Արքեպիսկոպոս Ներսոյեանի դէմ շղթայազերծուած հոսանքը, որուն ձայնակցեցաւ Մայր Աթոռի պաշտօնաթերթին այն օրերուն խմբագիրն ալ: Այս ցաւալի վիճակին կամ կացութեան փաստացի համոզումն ունենալու համար, (բ) կը բաւէ միայն վերյիշել Անթիլիասի Կաթողիկոսական Աթոռին շուրջ յառաջացուած տխուր պայքարը, որ տակաւին չէ վերջացած, հակառակ տրուած համերաշխական անկեղծ խորհուրդներուն: Այս դժբախտ իրականութեան հաստատ համոզումն ունենալու համար (գ) կը բաւէ միայն անգամ մը եւս մտածել Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց վանքի 1956 տարուոյ ամօթալի իրադարձութիւններու մասին: Անդրադարձն իսկ պարզապէս ընդվզեցուցիչ է, եթէ ոչ փշաքաղիչ:

Հայց. Եկեղեցւոյ Արքեպիսկոպոս մը կը դրպարտէ Հայց. Եկեղեցւոյ ուրիշ Արքեպիսկոպոս մը, մահմետական պետութեան մը քով, կաշառքով եւ զինուորական ուժով, թէ իսկ առժամաբար, կը յաջողի զայն երկրէն եւ Միաբանութենէն վտարել, որպէսզի կարենայ ոչ թէ իր եկեղեցականի անվայել, այլ նոյնիսկ բարեկիրթ մարդու աններելի կենցաղը շարունակել, հայութեան եւ ազգին պատկանող կարեւոր հաստատութիւն մը անձնական շահատանի վերածելու համար: Ասոր դէմ կ'ըմբոստանայ ոչ միայն ողջմիտ Միաբանութիւնը, այլ մանաւանդ՝ հայ համայնքը, հայ ժողովուրդը, եւ իր ներքին ընդվզումը արտայայտելու համար կ'անարգէ Հայց. Եկեղեցւոյ եպիսկոպոս մը, որ մանուկներու եւ կիներու ձեռքէն հալածական ու գլխաբաց կ'ապաւինի ոստիկանատան պաշտպանութեան...:

Մտահոգիչ եւ լուրջ պարագաներ, որոնց վերյիշումն անգամ կրնայ ապրեցնել իրականութեան ահաւոր ծանրութիւնը:

Նոյն ատեն, այս բոլորին հետ գիտակցիլ նաեւ, որ այս ծանրակշիռ եւ արտակարգ իրադարձութիւններուն մէջ Հայց. Եկեղեցւոյ վերին հեղինակութիւնը՝ Ամենայն Հայոց Հայրապետը չկրցաւ լսելի հրաման մը արձակել, չկրցաւ դրական եւ վճռական կարգադրութիւն մը ընել: Տակաւին աւելի ահաւորը, այդ նոյն Հայց. Եկեղեցւոյ գրպարտիչ Արքեպիսկոպոսը յանդգնեցաւ Հայց. Եկեղեցւոյ պետին հեղինակութիւնն իսկ նսեմացնել, կասկածի ենթարկել, այն ալ հրապարակագրութեան մէջ եւ հակառակ պոռացող իրողութիւն-

ներուն։ Եւ խորհիլ որ անհատական այս անորակելի ընթացքին տեղ տուաւ Հայ մամուլը, չես գիտեր յանուն ինչի։

Այսքանն ինքնին, կը բաւէ արդարացնել այդ ցաւալի որոշումներուն ճշդութիւնը։

Անտարակոյս, ամէն կասկածէ վեր է, թէ այս բոլորին մէջ կայ ներկայ օրերու աշխարհի ընդհանուր քաղաքական կացութեան բաժինը, դերն ու ազդեցութիւնը, սակայն այնքան ալ չիտակ պիտի չըլլար այդքանով բաւականանալ, արդարանալ եւ բացատրել մեր կեանքը, մեր եկեղեցին խռովող տխուր երեւոյթները։

Մեր եկեղեցիին հետ, մեր եկեղեցիին կարգին ուրիշ եկեղեցիներ ալ կան քաղաքական ներկայ օրերու այս կացութեան մէջ։ Բնական է անոնք ալ ունին իրենց ներկայ օրերու յատուկ դժուարութիւնները եւ ախտավարակ երեւոյթները, ի չարս որոնց մանաւանդ՝ ռուսական եկեղեցին, արտասահմանի մէջ, որ մեր եկեղեցիին նման յարատեւօրէն կը կրէ ազդեցութիւնը «քաղաքական» հոսանքներու պատկանող մարդոց քմայքներուն եւ կիրքերուն, ազդեցութիւն եւ կիրք, որ եկեղեցւոյ բարիքին մտահոգութենէն չի բղխիր։ Սակայն, ուրիշ եկեղեցիներու մտահոգութիւնները մեր եկեղեցիին մատնուած ներկայ կացութեան չափ մտահոգիչ, ցաւալի եւ կործանարար չեն։ Անշուշտ, մեր եկեղեցւոյ անկերպարան, բաժանեալ եւ տխուր վիճակին մէջ իրենց ցաւալի դերն ունեցած են որքան կուսակցական չար ազդեցութիւնները, նոյնքան ալ կանոնական դրութեան եւ հասկացողութեան պակասը։ Իբր հոգեւոր կազմակերպութիւն՝ կրօնապէս նուիրապետութեամբ թէ ժողովուրդով՝ չունինք այն կենցաղը, չենք ապրիր այն ոգին, զոր անկ է ունենալ այն գեղեցիկ եւ ներդաշնակ հմայքի ազդեցութեան տակ, որ մեր երանելի նախնիքներունն եղած է, եւ որ այսօր կարծէք լոկ պատրանքի, առ առաւելն տեսիլքի վերածուած է եւ ոչ թէ դրական կեանքի։ Համապարփակ սահմանադրութեան մը չգոյութեան հետեւանքներն են Սաղիմական յաւիտենական տագնապներն ալ։

Խորապէս ցաւալի է նաեւ անդրադառնալ, որ Հայ Եկեղեցւոյ այս վիճակին մէջ Հայց․ Եպիսկոպոսներ եւ վարդապետներ, փոխանակ եկեղեցւոյ այս ահաւոր կացութեան մասին դարման մը ընելու մասին խորհելու, այս դժուարութիւններուն եւ կարիքներուն բարձման մասին մտահոգուելու, անոնցմով զբաղելու, աթոռամոլութեամբ լեցուած են, եւ կամ իրենց նուիրապետական հանգամանքը կը շահագործեն նիւթական եւ այլ անասանելի դիտումներու եւ անձնական հաշիւներու համար։

Ահա այս բոլորէն շատ դիւրին է եզրակացնել, թէ Հայց․ Եկեղեցւոյ համար կարգ կանոն անհրաժեշտ է, եւ կարգ կանոն կ՚ըլլայ

օրէնքով, կազմակերպուած դրութեամբ․ ուստի Հայց․ Եկեղեցին կանոնագրութիւն մը ունենալու ստիպողական եւ անյետաձգելի անհրաժեշտութեան հարկին տակ կը գտնուի, կանոնագրութիւն մը, որմէ բխին աշխարհի բոլոր Հայ թեմերու կանոնագրութիւնները, բնական է, յարմարցուած իրենց տեղական պայմաններուն եւ պահանջքներուն, առանց սակայն հակասելու Մայր Կանոնագրութեան սկզբունքներուն, ուղղութեան եւ ոգիին։

Անկասկած կանոնը չէ, որ պիտի ստեղծէ ոգին եւ կեանքը, բայց կանոնն է որ պիտի պահէ ոգին, անոր ուղղութիւն տայ, նոյնիսկ ի հարկին անոր գոյանալուն պատճառ դառնայ։ Առանց անօթի կարելի չէ կերակուր ունենալ։ Որքան էական է նպատակը, նոյնքան կարեւոր է նաեւ անոր հասնելու միջոցը։

Ահա այս կարեւոր խնդրովն էր, որ զբաղեցաւ անցած տարուան (1956) Մարտ ամսու մէջ Եգիպտոսի մայրաքաղաքին՝ Գահիրէի մէջ՝ Նորին Ս․ Օծութիւն Տ․ Տ․ Վազգէն Ա․ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի նախագահութեամբ եւ հրաւէրով գումարուած եպիսկոպոսական ժողովը։ Եթէ պահ մը կարելի ըլլայ մոռնալ Անթիլիասի կաթողիկոսական ընտրութեան շուրջ ստեղծուած թնճուկը, անվարան կարելի է ըսել, թէ Գահիրէի մէջ գումարուած եպիսկոպոսական այդ ժողովը Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ պիտի մնայ եզական եւ անմոռանալի ժողովներէն մին, ոչ միայն անոր համար, որ քաղաքական աննպաստ պայմաններու մէջ եւ արտասահման գումարուեցաւ, ոչ միայն իննսուն հինգ առ հարիւրը Հայց․ Եկեղեցւոյ եպիսկոպոսներուն այդ ժողովին մասնակցեցան, այլ մանաւանդ անոր համար, որ այդ ժողովը Հայց․ Եկեղեցւոյ երկու շատ կենսական եւ ստիպողական խնդիրներով զբաղեցաւ․ այն է․

Ա․— Աստուածաշունչի աշխարհաբար թարգմանութեամբ։

Բ․— Հայ Եկեղեցւոյ համար Ընդհ․ Կանոնագրութեան մը կազմութեամբ։

Մին միւսէն աւելի էական եւ անյետաձգելի գործեր։

Աստուածաշունչի աշխարհաբար թարգմանութեան անհրաժեշտութեան համար միայն հոս կ՚արժէ նշել, թէ ներկայիս հայ ժողովուրդի հարիւրէն հազիւ երկու կամ երեքը կրնայ գրաբար հասկնալ եւ սուրբ գրական բոլոր կտորներուն եկեղեցիի մէջ ընթերցման միակ նպատակն է՝ կարդացուածին իմաստն հասկնալ, անկէ բան մը սորվիլ, Աստուծոյ այդ օրուան պատուիրանը կամ պատգամը առած մեկնիլ եկեղեցիէն, այլապէս անիմաստ պիտի ըլլար եկեղեցիի մէջ կարդացուած սուրբ գրական այդ կտորներու ընթերցումը։ Որքան ծիծաղելի է, ոմանց այն չքմեղանքը թէ գրաբարը աւելի լաւ է, որովհետեւ խորհրդաւոր է, հոգ չէ թէ անհասկնալի ըլլայ, իբր թէ

կրօնի արժէքը իր խորհրդաւորութեան եւ անհասկնալիութեան մէջ ըլլար: Այսքանն իսկ բաւական պիտի ըլլար մեզի բերելու Աստուածաշունչի աշխարհաբար թարգմանութեան ստիպողական անհրաժեշտութիւնը: Արդէն խորքին մէջ հայերէն գիրերու գիւտին եւ Աստուածաշունչի Յունարէնէ Հայերէն գրաբար թարգմանութեան իսկական պատճառն ալ հայ ժողովուրդին Աստուածաշունչի պարունակութեան հասկցնելն էր: Այս իրողութեան համոզուելու համար կը բաւէ միայն կարդալ Կորիւնի Վարք Մաշտոց գիրքը:

Գահիրէի մէջ գումարուած պատմական նշանակութիւն ունեցող Եպիսկոպոսական այդ ժողովին միւս գլխաւոր նիւթն էր Հայց. Եկեղեցւոյ համար Մայր Կանոնագրութեան մը կազմութիւնը(1):

Արդ, նկատի ունենալով նիւթին այնքան կենսականութիւնը պիտի փորձենք մէկ կողմէ այս մասին քիչ մը լուսաբանել մեր ընթերցողը, միւս կողմէ պատճառ ըլլալ մեր բանիբուն հոգեւորականներուն եւ այս մասին խելահաս, հմուտ ազգայիններուն, որ անաչառօրէն առ այս տան իրենց հմտութիւնը ի գիտութիւն Հայց. Եկեղեցւոյ կանոնագրութեան մեծ եւ անհրաժեշտ գործին, որուն համար նոյն եպիսկոպոսական ժողովին մէջ կազմուած է մասնաւոր յանձնախումբ մը, բաղկացած Գեր. Տիրան, Նորայր, Եղիշէ եւ Դերենիկ Եպիսկոպոսներէ, աշխատակցելով գործը ի կատար ածելու: Այս յանձնախումբի բոլոր անդամներն ալ ծանօթ հոգեւորականներ են, առանձինն բոլորն ալ մասնաւոր կարողութիւններով եւ յատկութիւններով օժտուած: Մենք եւս մօտէն ծանօթ ենք ոչ միայն անոնց կարողութիւններուն, այլ մանաւանդ անոնց խառնուածքին, բնութեան և նկարագրին, եւ դեռ իրարու հետ ունեցած յարաբերութեան: Եւ երբ այս կը կասկածինք, թէ անոնք կարենան քով քովի գալ, գործի բաժանում կատարել եւ նման աշխատանք մը իրականացնել. կը վախնանք, որ յանձնախումբը լոկ անուանական արժէք ունենայ, եւ ամբողջ գործին ծանրութիւնը մնայ յանձնախումբին մէկ կամ առ առաւելն երկու անդամներուն վրայ:

Նման գործի մը պատրաստութեան համար, ամբողջ հայութեան մէջ ամենէն յարմար եւ ամէն տեսակէտով դիւրութիւն ընձեռող վայրն է Սրբոց Յակոբեանց վանքը իր Կիւլպէնկեան հիանալի մատենադարանով եւ Ս. Աթոռի անսպառ դրչագիրներու հսկայ հաւաքածոյով, որոնք այնքան անհրաժեշտ են այսպիսի երկասիրութեան մը համար:

---

(1) Մայր կոչեցինք հետեւողութեամբ Մայր Մաշտոցի, քանի որ այդ կանոնագրութիւնն ալ ողնայարը պիտի ըլլայ Հայց. Եկեղեցւոյ կանոններուն:

Բ. — ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԻՐԱՒԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՕՏ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

Կանոնագրութեան մասին խօսող գրող մը, կը խորհինք, առնուազն անհրաժեշտ է, որ համառօտ ծանօթութիւն մը ունենայ եկեղեցական իրաւաբանութեան, եկեղեցական ժողովներու եւ եկեղեցւոյ վարչական դրութեան մասին, որոնք իրարու կապուած իրողութիւններ են: Ասոր համար մեր ընթերցողներուն այս մասին կու տանք հետագայ համառօտ ծանօթութիւնները, ի հարկին դիւրաւ թափանցելու եկեղեցական կանոնի հասկացողութեան:

Կանոնագրութիւն բառը, բնական է, կազմուած է կանոն եւ դնել բառերէն. կրնայ նաեւ կանոնագրութիւն ըլլալ, որ կազմուած է կանոն եւ գրել բառերէն: Կանոն բառը ծագումով յունարէն է եւ կը նշանակէ ուղիղ փայտ, գծիչ, քանոն: Եկեղեցական գրականութեան մէջ կանոն կը նշանակէ դասաւորում, իսկ ժողովական տնօրէնութիւններու մէջ՝ հրահանգ, պատուէր, իսկ եկեղեցական կամ կրօնական հասկացողութեամբ կանոն կը նշանակէ օրէնք: Որով կանոնագրութիւն կը նշանակէ եկեղեցւոյ օրինագրութիւն: Եկեղեցւոյ կանոններու ամբողջութիւնը կը կոչուի եկեղեցական իրաւունք: Այդ օրէնքներու կամ կանոններու գիտութիւնն ալ կը կոչուի եկեղեցական իրաւաբանութիւն կամ եկեղեցական իրաւագիտութիւն:

Իրաւունք բառը երկու իմաստ ունի: Առաջին, իրաւունք կը նշանակէ այն արտօնութիւնը, որով մարդիկ իրենց օգտակար նկատած այս կամ այն բանը կ՚ընեն կամ չեն ըներ: Երկրորդ, իրաւունք կը նշանակէ պարտականութիւններու ամբողջութիւնը, զոր մարդ պարտաւոր է կատարել արդար կերպով այս կամ այն բանն ունենալու համար: Այս երկրորդ իմաստով իրաւունքը երկուքի կը բաժնուի՝ աստուածային եւ մարդկային:

Աստուածային իրաւունքն իր կարգին դարձեալ երկուքի կը բաժնուի՝ բնական եւ դրական օրէնքներ: Այս երկուքն ալ Աստուծմէ կու գան:

Բնական օրէնքը այն է, զոր Աստուած մարդուն բնութեան մէջ դրած է, կամ ալ մարդուն մէջ բանականութեամբ թոյլատրուած Աստուածային կամքն է, որ մարդուն կը հրամայէ բարին ընել եւ չարէն հեռու մնալ: Բարին կրնանք զատել չարէն՝ իմացականութեամբ, խղճմտանքով եւ ողջմտութեամբ: Ասոնց համապատասխան կատարելի պարտականութիւններն ալ երեք են, առ Աստուած, առ անձն եւ առ ընկեր:

Իսկ դրական օրէնքը այն է, զոր Աստուած կը պարտադրէ ազատօրէն՝ իր բացայայտեալ յայտնութեան միջոցաւ, այսինքն ծի-

սական, ընտանեկան, բարոյական պարտաւորութիւններ, գորս Հին եւ Նոր Կտակարանները կուտան:

Եթէ աստուածային օրէնքը իր երկու մասերուն (բնական եւ գրական) ալ Աստուծմէ կուգայ, մարդկային օրէնքն ալ մարդոց հե-ղինակածն է, մարդոց կազմածն է, եւ իր կարգին կը բաժնուի քաղա-քայինի եւ եկեղեցականի: Ահա այս վերջինն է կանոնական իրաւուն-քը, որ կը ճշդէ քրիստոնեաներուն գործունէութիւնները յաւիտենա-կան կեանքի վերաբերմամբ:

Այս կանոնական իրաւունքի աղբիւրներն են. Ա. Եկեղեցական ժողովներու վճիռները, Բ. Քահանայապետներու, որ է Հայրապետ-ներու հրահանգները եւ Գ. Աւանդութիւնը:

Եկեղեցական ժողովներուն պիտի անդրադառնանք առանձինն՝ ետքը:

Հայ Եկեղեցւոյ մէջ քահանայապետները, այսինքն Ամենայն Հայոց կաթողիկոսները, դրեթէ բնաւ առանձինն իրաւական հրաման-ներ չեն արձակած: Այս մասին դուցէ յիշատակութեան արժանի է Գէորգ Դ. Կաթողիկոսի մէկ կոնդակը, որ իրաւաբանական կոնդակ ալ կոչուած է:

Գալով աւանդութեան, Հայց. Եկեղեցւոյ հասկացողութիւնն ալ համանման է ընդհանուր եկեղեցիներու (Լատին, Յոյն, Ղպտի, Ասորի եւ Հաբէշ) իմացումին, պայմանաւ որ աւանդութիւնը չհա-կասէ Աստուածաշունչին:

Պէտք է գիտնալ, թէ եկեղեցական օրէնք կամ իրաւունք բա-ցատրութեանց հասկացողութեան մէջ երկու տարբեր կան, հաւատք եւ հաւատացեալց խումբ: Առաջինը անտեսանելի է, վասնզի կը կազ-մուի սրտի եւ հոգիի բարոյական վիճակներէն, գաղափարներէ, հա-մոզումներէ, որոնք հիմնուած են հաւատքի վրայ: Հաւատքը իր կարգին խղճի գործ է, այսինքն Աստուծոյ եւ մարդուն միջեւ ըմ-բռնուած վիճակ մըն է, որ այս տեսական իմացումին մէջ եկեղե-ցական իրաւունքի իրաւաբանական հասկացողութիւն մը չէ:

Եկեղեցական իրաւունքի երկրորդ տարրը սակայն, այսինքն հաւատացեալներու խումբը, եւ անոր կեանքը տեսանելի ըլլալնուն իրաւական հասկացողութեան մէջ կ'իյնայ: Հաւատքէն ծնած համո-զումներն ու գաղափարները, թէեւ ըստ ինքեան բարոյական եւ կրօ-նական են, բայց կեանքի մէջ գործադրուելով յառաջ կը բերեն այն-պիսի վիճակներ, անհատներու եւ խմբակցութեան միջեւ յարաբե-րութիւններ, որ եկեղեցին իրաւաբանական հանգամանք մը կը ստա-նայ: Քմահաճոյքի եւ կամայականութեան առաջքն առնելու համար, եւ հաւատքէն բարոյական կեանքի փոխանցուած ուղղութիւնը կարե-նալ պահելու համար, անհրաժեշտ է կանոններ եւ հրահանգներ յօ-

[illegible]

ընել, այսինքն եկեղեցական վարչութիւն(1) կազմել, որ հսկէ այդ կանոններու գործադրութեան:

Եկեղեցական եւ քաղաքային օրէնքներու միջեւ եղած գլխաւոր տարբերութիւնն այն է, որ մինչ քաղաքայինը իր զանցառուները ճնշող սաստկութեամբ կը պատժէ, եկեղեցականը՝ միայն բարոյական միջոցներ կը գործածէ, այսինքն կը դիմէ այնպիսի կերպի մը, որով թէ անձնական ազատութիւնը չի ջնջեր, եւ թէ քմահաճոյքը կը զսպէ՝ յօգուտ ընդհանուրի բարեկրթութեան:

Իսկ երկրորդ գլխաւոր տարբերութիւնն այն է, որ մինչ քաղաքային օրէնքը ցեղային ինքնութեան եւ խորութեան ձգտումները կը չեշտէ, զանոնք պահպանել կը ձգտի, ամէն կերպով ազգայնական ըմբռնումներուն եւ զգացողութեանց քաջալերման պատճառ համամարդկային եղբայրութեան զգացումը կը նուազեցնէ, ընդհակառակն եկեղեցական օրէնքը՝ Աստուծոյ հայրութեան մեծ գաղափարին ներքեւ կը համադրէ մարդկութիւնը առանց ցեղի, սեռի, դիրքի եւ վիճակի խտրականութեան, ուրիշ խօսքով եկեղեցական օրէնքը անխտրականութիւն կը քարոզէ բոլոր դասակարգերու միջեւ, եւ իր այս հանգամանքին համար իսկ աւելի գերազանց է, աւելի վսեմ քան քաղաքայինը:

Գալով կանոն բառի եկեղեցւոյ մէջ իրական իմաստով գործածութեան, կրնանք ըսել թէ կանոն բառը զուտ եկեղեցական առումով առաջին անգամ գործածուած է Յուստինոս կրտսերի իրական գրքին մէջ, որմէ ետք կանոնը եկեղեցւոյ համար եղաւ այն ինչ որ է օրէնքը քաղաքային կեանքին համար, եւ կանոն բառը միշտ գործածուած է աւելի եկեղեցական կամ կրօնական առումով, մասնաւորաբար առաքեալներու, սրբազան հայրերու եւ եկեղեցական ժողովներու հրահանգներու հասկացողութեամբ եւ իմացումով:

Քիչ մը վերեւ յիշեցինք, թէ եկեղեցւոյ իրաւարանութեան առարկան հաւատացեալներու կեանքն է, զայն վարող իշխանութեան դրութիւնն է, հաւատացեալներու իրարու հետ եւ այդ իշխանութեան հետ ունեցած յարաբերութիւններն են, եւ ասոնք համաձայն պէտք է ըլլան հաւատքի պահանջներուն եւ վարդապետութեան ուղղութեան: Ասոր համար եկեղեցական իրաւարանութեան մշակումն ալ պէտք է ըլլայ ուսումնասիրութիւնը եկեղեցւոյ պատմական կեանքին, օրէնսդրութեան, կարգապահութեան, կազմակերպութեան եւ ներքին կեանքի աստիճանական զարգացման: Զի բաւեր ուսումնասիրել այս բոլորը եւ դարերու ընթացքին եկեղեցւոյ կազմակերպու-

(1) Եկեղեցւոյ իրական այս ծանօթութենէն ետք համառօտակի պիտի անդրադառնանք նաեւ եկեղեցւոյ վարչական ձեւին:

թիւններն ու ներքին կեանքի զարգացումը, այլ նաեւ պէտք է գիտնալ իրաւական մշակումի սա պարագաները, որոնք նոյնքան էական են:

Ա.— Տեսականը, որ է ուսումնասիրել ոչ թէ եկեղեցւոյ պատմական եւ ներկայ կեանքը, այլեւ անոր լինելութեան նպատակը եւ յատկութեանց հիմնական գաղափարականը, այսինքն պատճառն ու նպատակը:

Բ.— Համեմատականը, որ է ուսումնասիրել բոլոր եկեղեցիներու մէջ եղող խնդիրները՝ զանոնք իրարու հետ բաղդատելով, այսինքն որոշ խնդիրներ՝ ուրիշ եկեղեցիներու մէջ եղող նոյն խնդիրներուն դէմ յանդիմանելով զուգակշիռ ընել, հասկնալու համար այս կամ այն եկեղեցիին շիտակ կամ ծուռ ըլլալը, եւ երեւան բերել իւրաքանչիւր եկեղեցիի արժէքը:

Գ.— Պատմականը, որ է հասկնալ, թէ եկեղեցւոյ իրաւունքը ինչպէս սկսած է, զարգացումի եւ փոփոխութեան ինչ փուլերէ անցած է մինչեւ ներկայ վիճակին հասնիլը: Ասիկա կարեւոր է անոր համար, որ ասով պիտի կրնանք ճշդել թէ սկիզբէն մինչեւ վերջը ինչ ղեկավարող գաղափար կամ սկզբունք անցած է այդ փոփոխութիւններու մէջէն, այսինքն այդ փոփոխութիւններու միջոցին, եկեղեցական իրաւունքին լինելութեան պատճառ եղած մայր գաղափարը՝ պատշաճումի ողի՞ն միայն անցած է, թէ ոչ ենթարկուած է նաեւ իր բնիկ նկարագիրը պղծող խանգարումներու:

Դ.— Գործնականը, որ է առարկայօրէն հասկնալ ամէն շրջանի եկեղեցական կեանքը իր բոլոր երեւոյթներով, յետոյ այնպէս ինչպէս ան ներկայիս գոյութիւն ունի եւ յետոյ տեսնել, թէ գործող օրէնքները ինչպէս ժամակարգուած են այդ շրջաններէն իւրաքանչիւրին մէջ՝ գործնական նպատակներու հասնելու համար:

Այս բոլորը պէտք է համակարգեալ գիտնալ, որպէսզի ոեւէ եկեղեցական խնդիր իր պատմափիլիսոփայական խորքով ճանչցուի, այսինքն խնդրին հիմքը փնտռելով դաւանաբանութեան մէջ, անոր զարգացումը տեսնելով ներքին եւ արտաքին ազդեցութեանց մէջ, եւ քննելով եկեղեցւոյ կեանքի մէջ պատահած ոեւէ երեւոյթ ինչ աստիճանով յարաբերութիւն ունի այդ հիմքին հետ, այսինքն եկեղեցւոյ նկարագրին հետ, եւ թէ ինչ չափով արտայայտութիւնն է իր հոգեկան ձգտումներուն:

Տակաւին զանազան տեսակէտներէ դիտուած եկեղեցւոյ իրաւունքը այլ եւ այլ բաժանումներ ալ ունի: Այսպէս, ըստ բովանդակութեան՝ Աստուածային, Առաքելական եւ Եկեղեցական: Ըստ տարողութեան՝ Ընդհանուր եւ Մասնաւոր, որ է բոլոր եկեղեցիներուն

վերաբերող եւ ինքնավար մասնաւոր եկեղեցիներու վերաբերող։ Ըստ նշանակութեան՝ Հիմնական, Գաւառական եւ Գործնական, այսինքն ընդհանուր եկեղեցիներու, անցեալ յիշատակներու եւ գործադրուող իրաւունքներու պատկանող։

Գուցէ աւելի պատշաճ բաժանում մը պիտի ըլլար այս բոլորը երեքի վերածել այսպէս, ընդհանուր, ազգային եւ պետական։

Ընդհանուր Եկեղեցական իրաւունքի մէջ կ՚իյնան Հայ եւ միւս եկեղեցիներու ընդունուած կանոնները, որոնք են՝ Սուրբ Գիրքը, Առաքելական կանոնները, Երեք Տիեզերական ժողովներու վճիռները, Վեց տիեզերական ժողովները, եւ Հայոցս ընդունած կանոնները։

Ազգային իրաւունքին մէջ կ՚իյնան Հայ աշխարհի կամ հայկական կեանքի մէջ սահմանուած կանոնները, որ են՝ Հայոց Եկեղեցւոյ ժողովները, Հայոց Սուրբ Հայրերու կանոնները, հայրապետական կարգադրութիւնները եւ զանազան յիշատակարաններ։

Պետական կանոններ են Հայոց աշխարհին տիրող պետութիւններու միջամտութեամբ եւ հաւանութեամբ եղած կանոնները, այսինքն Յունա-Հռովմայեցւոց, Ռուսաց, Տաճկաց եւ Պարսից կողմէ հաստատուած սահմանադրութիւններն ու օրէնքները, որոնք իրենց խորքին մէջ խորթ են որքան քրիստոնէական ընդհանուր սկզբունքներուն, նոյնքան նաեւ Հայ Եկեղեցիի ողջմտութեան եւ ըմբռնողութեան, եւ որոնց գործած աւելի աւերը ամէնէն աւելի այս օրերուն զգալի է, եւ հասկնալի բոլոր խելահաս եւ խորագէտ հայերու, որոնք ոչ միայն կը գիտեն, կը տեսնեն, այլեւ կ՚ապրին Հայ Եկեղեցւոյ ներկայ կացութիւնը։

Այս երեք բաժանումները աւելի կարեւոր են ուշադրութեան առնելու եւ աւելի լաւ ըմբռնելու համար ԺԹ. դարու Հայց. Եկեղեցւոյ համար՝ ռուսական սահմաններէն ներս գրուած Պալաժէնիան, եւ տաճկական սահմաններէն ներս գծուած՝ Ազգ. Սահմանադրութիւնը, որոնց երկուքին ալ պիտի անդրադառնանք յառաջիկային։

Գ.— ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ

Դարերու ընթացքին երբ Եկեղեցւոյ կեանքը աճեցաւ եւ կանոններու գործածութիւնը անհրաժեշտ դարձաւ, այն ատեն Առաքելոց եւ Սրբազան Հայրերու հրահանգներն ու եկեղեցական ժողովներու վճիռները համախմբուելով՝ կազմուեցան Եկեղեցւոյ առաջին օրինագիրքերը, որ է Կանոնագիրքերը։

Այս անհրաժեշտութեան առջեւ Զ. դարու սկիզբը կը յիշուի Դէոնիսիոս Կրտսեր, որ կազմեց եկեղեցւոյ առաջին կանոնագիրքը,

որ ուրիշ բան չէր եթէ ոչ առաջին չորս Տիեզերական ժողովներու կանոնները, Յունարէնէ Լատիներէնի թարգմանուած եւ համադրուած։ Այս առաջին գործին յաջորդեցին ուրիշ կանոնագիրքեր, բնական է տակաւ աւելի խնամով եւ աւելի ընդարձակ ծաւալով։ Աւելորդ կը նկատենք հոս այս կանոնագիրքերու թուումն ընել։

Հայոցս մէջ կանոններու առաջին ժողովածուն կազմուած պէտք է ըլլայ, կը խորհինք, Ե. դարուն Սուրբ Թարգմանիչներու միջոցաւ։ Հայց. Եկեղեցւոյ բոլոր կարիքներուն հոգացման աղբիւրն եղող այս լուսաւոր ռահվիրաները չէին կրնար Հայ Եկեղեցւոյ կանոններու էական պարագան անտեսել։ Ամենայն հաւանականութեամբ, անոնք գէթ պէտք է թարգմանած ըլլան երեք տիեզերական ժողովներու որոշումներն ու առաքելական կանոնները, ինչպէս կը ցուցնէ «Վարդապետութիւն Առաքելոց» գրքի գոյութիւնը։ Նման աշխատանք մը գուցէ, Հայաստան ներմուծուած ըլլայ հաւանաբար Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի կամ Մեծն Ներսէսի ժամանակ, երբ բնական հետեւանք իրենց ժամանակին կատարած մեծ իրագործութեան կամ բարեկարգութեան։ Դժբախտաբար, սակայն, այս մասին ոչ մէկ յիշատակութիւն ունինք, բացի քանի մը կանոններէ, որոնք չեն կրնար նման աշխատանք մը երաշխաւորել։

Մեզի հասած առաջին հայ կանոնագիրքը Ս. Յովհաննէս Գ. Օձնեցի մեծ Հայրապետին պատրաստածն է, թէեւ սակայն տպագրութեամբ չէ հրատարակուած, եւ դեռ իբր Հայ Եկեղեցւոյ համար հեղինակութիւն վայելող օրինագիրք գոյութիւն ունի, անշուշտ «ժամանակով խափանած կամ նոր որոշմամբ փոփոխած կանոններ»ը ուսումնասիրութեան ենթարկելու է։ Բնական է, կը գրէ Օրմանեան Սրբազան, «մինչեւ այն ժամանակը (Ը. դարու առաջին քառորդին) եկեղեցին ունէր իր կանոնները կամ առաքելական աւանդութեանց հետեւողութեամբ կամ ժողովներով հաստատուած, որոնք եկեղեցւոյ կը ծառայէին իբր կանոն գործոց». բայց անոնք խառն էին եւ առձեռն պատրաստ չէին գտնուեր. ուստի Ս. Յովհաննէս Գ. Օձնեցի մեծ Հայրապետը անձամբ այս աշխատութիւնն ալ կատարեց։ Առաջին եւ վերջին եւ հեղինակաւոր կանոնագիրքն է ասիկա հայ եկեղեցւոյ համար, եւ այս «հայ կանոնագիրքը արեւմտեանը կը կանխէ»։ («Ազգապատում», էջ 567)։

Երրորդ ժողովածոյ մը, որ կը հասնի մինչեւ 997 թուականը, կազմուած է տակաւին մեզի անծանօթ հեղինակէ մը։

Չորրորդը կազմուած է Ներսէս Եպս. Լամբրոնացիէ։ Հինգերորդը Մխիթար Վարդապետէ, որ կ՚ապրէր ԺԲ. դարու վերջը եւ ԺԳ. դարու սկիզբը եւ պատմութեան մէջ ծանօթ է Գօշ մականուամբ։

Հոս պէտք է յիշել թէ ասոնցմէ եւ ոչ մին իրապէս լիակատար

է եւ ոչ մին պաշտօնապէս Հայց. Եկեղեցւոյ կողմէ ճանչցուած է իբր Հայ Եկեղեցւոյ օրինագիրք, բացի, բնական է, Ս. Յովհաննէս Գ. Օձնեցի Կաթողիկոսի կազմածէն։ Անոնք բոլորն ալ առաւելապէս անհատական ձեռնարկներ են եւ լոկ մէկտեղում եւ թարգմանութիւն են, քան ուսումնասիրութիւն եւ դասաւորում։

Մեր մէջ այս ճիւղի մէջ վերջին հեղինակներն են Թուրքիոյ վերջին առաջնորդը՝ հոգելոյս Ներսէս Եպս. Մելիքթանգեան (Հայոց Եկեղեցւոյ իրաւունքը) եւ հոգելոյս Արսէն Եպս. Ղլտճեան (Հայոց հին իրաւունքը), որոնց երկուքին երկասիրութիւններն ալ սպառած են եւ այժմ գրեթէ անստագիւտ։

Պարզ հետաքրքրութեան համար հոս կը թուենք հայ եկեղեցիներու միանաբար ընդունած կանոնագրքերու աղբիւրները, առանց անոնց մանրամասնութեան եւ բացատրութեան իջնելու։

1.— Սուրբ Գիրք, որ բոլոր դաւանութիւններու ընդհանուր եւ գլխաւոր աղբիւրն է։

2.— Առաքելական եւ Եկեղեցական աւանդութիւն, որ եկեղեցւոյ գործնական կեանքն է իր սովորութիւնով։ Այս պարագան շատ ծանր կը կշռէ, երբ մտածենք, թէ որոշ ժամանակ մը Նոր Կտակարանն անգամ աւանդութիւն էր, քանի որ Յիսուս բան մը չգրեց եւ Նոր Կտակարանի գիրքերը Յիսուսի մահէն առնուազն քսանհինգ տարի ետք գրուեցան։ Աւանդութիւնը սակայն պէտք չէ Սուրբ Գիրքին հակասէ։

3.— Առաքելական կանոններ։

4.— Վարդապետութիւն առաքելոց։

5.— Առաքելական Կարգադրութիւններ։

6.— Երեք Տիեզերական Ժողովներու (Նիկիոյ՝ 325, Պոլսոյ՝ 381 եւ Եփեսոսի՝ 431) կանոնները։

7.— Վեց արտաքին Տիեզերական Ժողովներու (Անկիւրիոյ, Նէոկեսարիոյ, Գանգրայի, Լաւոդիկէի, Կեսարիոյ եւ Սարդիկէի) կանոնները։

8.— Օտար Ս. Հայրերու (Աթանասի, Բարսեղի, Գրիգոր Աստուածաբանի, Կիւրեղ Երուսաղէմացիի եւայլն) կանոնները։ Այս սուրբ հայրերը Հայոց եկեղեցին ալ կ՚ընդունի, որովհետեւ բոլորն ալ նախաքաղկեդոնական (451-էն առաջ) եկեղեցւոյ հայրեր են եւ իրենց հեղինակութիւնը կասկածի տակ չիյնար։ Հակառակ ասոր սակայն, այս օտար հայրերու կանոնները հայ եկեղեցւոյ համար անպայման իրաւագիտական արժէք չունին, որքան ատեն որ մեր եկեղեցւոյ իշխանութիւնը պաշտօնապէս չէ ընդունած զանոնք։ Անոնք մեզի

համար առաւելապէս օրէնսգիտական տեսակէտով շահեկան են։

Ահա եկեղեցւոյ այս ընդհանուր աղբիւրները մաս կը կազմեն լոկ հայ եկեղեցւոյ յատուկ, որ է ազգային աղբիւրներուն, որոնք ամբողջը միասին կը կազմեն հայ եկեղեցւոյ իրաւունքը։

Դ.— ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՎԱՐՉԱՁԵՒԸ

Իր խորքին մէջ քրիստոնէական ընդհանուր եկեղեցին, գրեթէ ամէն կերպով հաւատարիմ մնացած է ոչ միայն իր աստուածային հիմնադրի վարդապետական սկզբունքներուն, որոնք յաւիտենական ճշմարտութիւններ ըլլալով արդէն անփոփոխելի են, այլեւ իր սկզբնաւորութեան կեանքի ձեւին, առաջին դարերու իր ապրելու պարզ դրութեան, առաքելական շրջանի կազմակերպութեան։

Յիսուս գլուխ եւ պետ էր առաքեալներուն եւ աշակերտներուն միանգամայն։ Բոլոր հրահանգները ինք կու տար։ Իր յաջորդ առաքեալներն ալ օրինակեցին այս ըմբռնողութիւնը։ Իրենց մէջէն էն ալեզարդն ու պատկառելին՝ Յակոբոս Տեառն Եղբայրը իրենց պետ ընտրեցին, եւ ամէն կերպով անոր պատասխանատու եղան։ Հեռաւոր երկիրներ գացին, քարոզեցին, եկեղեցիներ հիմնեցին, վերադարձան Երուսաղէմ՝ կեդրոն եւ իրենց գործունէութեան համարը տուին իրենց ընտրած այդ պետին։ Յակոբոս Տեառն Եղբայր ողջ քրիստոնէութեան առաջին ընտրուած պետն է, որուն նշխարհներուն եւ Նստած Աթոռին վրայ կառուցուած է Սրբոց Յակոբեանց հոյակապ տաճարը։

Առաքեալներու յաջորդ հայրապետներն ալ հաւատարիմ մնացին այս նոյն դրութեան, հետեւեցան այս նոյն կենցաղին եւ այս նոյն ձեւով կառավարեցին իրենց վիճակ ինկած բանաւոր հօտը։

Հետագայ դարերուն քրիստոնէական եկեղեցւոյ կեանքին տարբերութիւնն եղաւ եկեղեցւոյ տարածումն ու ճիւղաւորումը, եւ ոչ թէ իրարու հետ կենցաղավարելու դրութեան փոփոխութիւնը։ Եկեղեցւոյ տարածման հետ, քաղաքական տարբեր իշխանութիւններու մէջ եկեղեցիներու գոյանալուն, քրիստոնէութեան տարբեր ժողովուրդներու մէջ տարածուելուն հետ, նոր կեդրոններ կամ վիճակներ յառաջացան, թեմեր կազմուեցան, եւ բնական է, իւրաքանչիւր վիճակ կամ թեմ ունեցաւ իր պատասխանատու հոգեւոր պետը, վարիչը՝ Եպիսկոպոսը։ Այսպէս ժամանակի ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի մէջ տարածուած եկեղեցին, որ է քրիստոնեայ հաւատացեալներու ամբողջութիւնը՝ կազմակերպուեցաւ, գլխաւոր կեդրոններ եւ ստորադաս բաժանումներ ունեցաւ. անոնց իւրաքան-

չիւրին պատասխանատու հոգեւորականին մասնաւոր աստիճաններ, անուններ եւ իրաւասութիւններ տրուեցան: Անշուշտ քաղաքական կեդրոններն եղան հոգեւոր կեդրոններ: Առաջին հինգ դարերուն, երբ Եկեղեցին ոչ մէկ կերպով բաժնուած էր, ունէր հինգ գլխաւոր կեդրոններ. Երուսաղէմ, իբր տնօրինական դէպքերու վայր եւ առաջին աթոռանիստ քաղաք, որուն առաջին գահակալն եղած էր Յակոբոս Տեառն Եղբայր: Անտիոք իբր Ս. Պետրոսի Աթոռ եւ աստուածաբանութեան կեդրոն: Աղեքսանդրիա իբր Ս. Մարկոսի Աթոռ եւ նմանապէս աստուածաբանութեան կեդրոն: Անտիոք եւ Աղեքսանդրիա երկար դարեր մնացին իրարու մօտակայ իբր աստուածաբանութեան կեդրոններ: Կ. Պոլիս եւ Հռոմ առաւելապէս իբր Բիւզանդական եւ Հռոմէական կայսրութեանց մայրաքաղաքներ: Այս հինգ քաղաքներու մէջ նստող հոգեւորականները լայն իրաւասութիւն եւ հեղինակութիւն վայելեցին, եւ Պատրիարք (նահապետ–հայրապետ) կոչուեցան: Այս պատրիարքական վիճակները ունեցան իրենց պատասխանատու եւ իրենց ենթակայ քաղաքները, որոնց չուրջ եղող հաւատացեալներու ամբողջութիւնը թեմ կոչուեցաւ: Այս թեմերու պատասխանատու հոգեւորականը Եպիսկոպոս եղաւ: Ուէ պատրիարք կամ եպիսկոպոս իր վիճակին վրայ պատրիարք կամ եպիսկոպոս կ'ընտրուէր եւ մինչեւ իր մահը այդ վիճակին վրայ կը մնար: Միայն աստիճանի բարձրացումը կրնար այդ պաշտօնին փոփոխութիւն բերել:

Այսպէս, առաջին դարերու եկեղեցւոյ կեանքի այս բրգաձեւ դրութիւնը նուիրականացաւ եւ շարունակուեցաւ ցայսօր: Եկեղեցին կառավարուեցաւ առաքեալներու, ապա անոնց յաջորդ հայրապետներու կամ պատրիարքներու, եւ անոնց կողմէ գումարուած ժողովներու բերանացի թէ գրաւոր հրահանգներովը, որ ըսել է անոնց առաջարկած կանոններովը: Բնական է դարերու հոլովոյթին հետ, երբ եկեղեցւոյ կեանքը ծաւալեցաւ, գրաւոր օրէնքներու անհրաժեշտութիւնը ստիպողական դարձաւ եւ անոր համար կազմուեցան կանոններ, որոնք մէկտեղուեցան եւ կազմուեցան կանոնագիրքեր:

Եկեղեցին կառավարելու այս դրութիւնը, որ է վարչաձեւը, շատ քիչ փոփոխութեամբ ցարդ պահուած է քրիստոնէական բոլոր եկեղեցիներու մէջ, այսինքն Հայկականին, Յունականին, Հռոմէականին, Ասորականին, Հաբէշականին եւ Ղպտականին մէջ:

Շատ բնական է, Հայոց Եկեղեցին չէր կրնար տարբեր ըլլալ իր այս քոյր եկեղեցիներէն, ոչ միայն ամէն կերպով անոնց նայելուն, անոնցմէ օգտուելուն, անոնց հետ ընթանալուն, այլեւ անոնց պէս «շինեալ ի վերայ հիման առաքելոց» ըլլալուն համար, որով նոյն դր-

րութեան վրայ ձեւուած է նաեւ Հայոց Եկեղեցին, գուցէ յետագայ տարբերութիւններով.—

ա.— Իր միութիւնը անխախտ ու ամուր պահելու համար, առաջին օրէն իսկ Հայոց Եկեղեցին ունեցաւ իր կեդրոնը՝ Ս. Էջմիածինը եւ իր միակ գլուխը՝ Ամենայն Հայոց Հայրապետը, որուն վերապահեց եկեղեցւոյ բարձրագոյն աստիճանի՝ եպիսկոպոսութեան տուչութիւնը: Հակառակ յետագայ դարերուն քաղաքական պայմաններու բերումով իր ծոցին մէջ գոյացած եկեղեցական ուրիշ վաղանցուկ Աթոռներու, այսինքն կաթողիկոսներու, անխախտ մնաց Ս. Էջմիածինը եւ հոն նստող կաթողիկոսի հմայքն ու հեղինակութեան գերազանցութեան ճանաչումը: Այս եղաւ նաեւ Հռոմէական Եկեղեցւոյ դրութիւնը, բայց աւելի կղերապետական կեդրոնացումով մը: Հայոց Եկեղեցին ունեցաւ իր բազմազան թեմերը, զանոնք կառավարող եպիսկոպոսները, որոնք ցմահ կը պաշտօնավարէին եւ ըստ ամենայնի ենթակայ էին Ս. Էջմիածնի Հայրապետին: Մեր եկեղեցիէն ներս ցայսօր այս է եկեղեցւոյ վարչաձեւը: Մեր բոլոր եկեղեցիներու առաջնորդները, պատրիարքները, միանգամայն կաթողիկոսը ցմահ կը պաշտօնավարեն: Այս իրականութեան մէջ այժմ բացառութիւն են միայն Հիւսիսային Ամերիկայի զոյգ թեմերու առաջնորդութիւնները: Թեմերու եպիսկոպոսի փոփոխութիւնը տեղի կ'ունենար միայն կաթողիկոսի հրահանգով, եւ այն ալ աստիճանի բարձրացման բերումով:

բ.— Երկրորդ գլխաւոր տարբերութիւնն ալ հաւատացեալներու դրական մասնակցութիւնն է եկեղեցական գործերուն, թէ ժողովներուն եւ թէ եկեղեցւոյ պետի եւ առաջնորդներու ընտրութեան մէջ: Եւ ասիկա Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի օրէն սկսեալ, թէ դէպքերու դասաւորմամբ, օրուան բնական բերումներու պատճառաւ, թէ պետական պահանջմամբ: Հայ եկեղեցւոյ պետականացման կամ ազգայնացման առաջին օրէն իսկ աշխարհական դասը իր ներկայացուցիչները ունեցաւ եկեղեցական ժողովներու եւ ընտրութեանց մէջ: Բնական է առաջին առթիւ անոնք եղան թագաւոր եւ իր աւագանին, որ է նախարարներ եւ պալատականներ, ինչ որ նոյն ձեւով շարունակուեցաւ յետագայ դարերուն ալ մինչեւ բողոքականութեան ծագումը, երբ Հայաստանեայց Եկեղեցին ալ մասամբ ազդուեցաւ իր նուիրապետական եւ վարչական երեսներուն վրայ:

ԺԹ. դարու սկիզբը ամիրաներ մասնակցեցան եկեղեցւոյ գործերուն նախ իբր կրթական գործիչներ, ապա իբր պատասխանատու եկեղեցական գործերու, յետագային անոնց փոխարինեցին ժողովրդային ընտրութեամբ ներկայացուցիչներ՝ երեսփոխաններ, որ են այսօրուան թեմական պատգամաւորները: Բնական է, ասիկա տրա-

մարմնական ողջմտութեան պահանջքն է Եկեղեցիի իմացումին, միայն եթէ այդ հասկացողութիւնը մնայ իր իրաւ ողջմտութեան սահմաններուն մէջ, գիտակից բարեացակամութեամբ եւ խելահասութեամբ, նուիրումով եւ անշահախնդիր նախանձախնդրութեամբ, առանց երբեք իջնելու եկեղեցւոյ եւ կրօնի անհաղորդ եւ հակոտնեայ միտումներու: Կ'ըսենք սակայն այն յստակ հասկացողութեամբ եւ տրամաբանութեամբ, թէ եկեղեցւոյ կեանքի մէջ, ինչպէս ոեւէ կազմակերպութեան կամ միութեան կեանքին մէջ, դրական դեր ստանձնող մը ամէն բանէ վեր եւ առաջ պէտք է նախ եկեղեցիի բարիքը, օգուտը նկատի ունենայ: Եւ սակայն իրապէս մտածելու եւ գործադրելու համար, մարդիկ պէտք է հաւատան եկեղեցւոյ աստուածային հաստատութիւն մ'ըլլալուն, եկեղեցւոյ գերագանցութեան, որպէսզի կարենան անոր շահերը ամէն բանէ վեր դասել, այլապէս երբ նկատումներով, առանց եկեղեցւոյ շահերու գերագանցութեան հաւատալու եկեղեցական գործերու միջամուխ կ'ըլլան, անխուսափելի է, որ չվրիպին եկեղեցւոյ գերագոյն շահերուն նպաստելէ, եւ ատով վնասեն նաեւ եկեղեցիով Հայ ժողովուրդին գալիք բարիքին եւ օգուտին:

Ուրեմն հինէն ի վեր եկեղեցական ժողովներու պաշտօնական հրաւէրով մասնակցած են բացի եպիսկոպոսներէ, երէցներէ, վարդապետներէ, վանքերու մեծաւորներէ, նաեւ իշխաններ, նախարարներ, նոյնիսկ ժողովուրդ: Աշխարհական դասուն այսպէս եկեղեցական ժողովներու մասնակցութիւնը ամենայն հաւանականութեամբ սկսած պէտք է ըլլայ այն օրէն, երբ պէտք զգացուեցաւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը Հայոց Եկեղեցւոյ պետ կարգել: Տրդատ թագաւոր, կ'ըսէ պատմիչը, «հարկ եղաւ երկրին մեծամեծները ժողովի գումարել հովիւ եւ առաջնորդ ընտրելու համար»: Այս ընտրողական գործողութիւնը հիմը կազմեց մեր ազգային-եկեղեցական հնաւանդ օրէնքին, որ է վարչական ըմբռնողութեան, եւ եկեղեցական պաշտօնեաներու ընտրութեան մէջ ժողովրդային ձայնին անհրաժեշտութեան (Ազգ. յոդ. 60), ինչ որ սակայն իր իրաւացիութեան եւ առաւելութեան հետ, մերթ իր անպատեհութիւններն ալ կ'ունենայ, անհաւատութեան եւ անգիտութեան պատճառաւ:

Գ.— Հայ եկեղեցւոյ ուշագրաւ կէտերէն երրորդն ալ այն է, որ այն ալ բնական հասկացողութեամբ, հայ եկեղեցական ժողովները տեղի ունեցած են մեծ դէպքերու կամ իրադարձութիւններու բերումով եւ ատեն: Բնական է օրուան պահանջքն եղած է ժողով գումարել եւ պէտքին համեմատ հարկ եղած քայլն առնել, տեսակէտ որդեգրել, հաւաքական կեցուածք ունենալ, ինչպէս եղաւ Քաղկեդոնի ժողովին համար, Բաբգէն Ա. Կաթողիկոսի (Դուինի ժողով 506-ին — Ազգ. յոդ. 339), կամ Նեստորականներու համար (554-ին, Դուինի Բ. ժողովին) Ներսէս Բ. Բագրեւանդցի Հայրապետի ատեն (Ազգ. յոդ. 367):

Ոչ միայն մեծ դէպքեր, այլ նաեւ եկեղեցւոյ մեծ դէմքեր պատճառ եղած են հայ եկեղեցւոյ ժողովներու գումարման. այս է մարդկային քաղաքակրթութեան պատմութեան բնական ընթացքը, քանի որ, մեծ դէմքերն են, որ պատճառ կ'ըլլան մեծ դէպքերու, մեծ իրադարձութիւններու եւ փոփոխութիւններու. ինչպէս մեր մէջ Ս. Թադէոս եւ Ս. Բարթողիմէոս առաքեալներէ ետք, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի, Մեծն Ներսէսի, Ս. Սահակ-Ս. Մեսրոպի, Քաջն Վարդանի պարագաները, որոնք իրապէս մեր մէջ մեծ իրադարձութիւններու պատճառ եղան:

Դ.— Հայոց Եկեղեցւոյ կարգադրութիւնները, ինչպէս նաեւ բոլոր ժողովները, գումարուած են եկեղեցւոյ պետին՝ Ամենայն Հայոց Հայրապետի կողմէ, անոր հրաւէրով, անոր կարգադրութեամբ եւ անոր նախագահութեամբ, բայց միշտ օրուան քաղաքական իշխանութեան գիտութեամբ եւ մասնակցութեամբ, գուցէ եւ հաւանութեամբ: Եկեղեցի եւ պետութիւն միասին գործած են, մերթ սիրով եւ համերաշխ, եւ մերթ անհամաձայն: Այս եղած է պատճառը, որ հոգեւոր եւ քաղաքական իշխանութիւններու կեդրոնները միշտ իրարու քով ըլլան: Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան գոյութեան իրական պատճառն ալ այս է:

Վերեւ յիշեցինք, թէ ԺԹ. դարուն աշխարհական դասը գործնականապէս մասնակցեցաւ եկեղեցւոյ գործերուն: Այս իրողութեան հանդիպեցաւ նաեւ Թրքական պետութեան «բարեկարգութիւնը», ուր պետական եւ եկեղեցական ըմբռնողութեան իրար խառնուելով՝ Թըրքահայութեան համար յառաջ եկաւ Սահմանադրութիւնը, որ եկեղեցւոյ ծոցին մէջ ընդհանուր սկզբունքներու ծանուցումն էր, եւ որ եկեղեցւոյ մէջ ձեւով մը նոր դրութիւն մը յառաջացուց, որ տակաւ արմատացաւ եւ ազդեց եկեղեցւոյ ընդհանուր վարչական դրութեան: Ասոր հակառակ է Հռոմէական Եկեղեցւոյ կղերապետական ձեւը, որ ամենայն հաւանականութեամբ՝ քրիստոնէական սկզբունքներով չարդարանայ. Անպայման ժողովուրդն ալ բաժին պէտք է ունենայ եկեղեցւոյ գործերուն մէջ. Եկեղեցիի իմաստն ալ այդ կը պահանջէ. պէտք է որ ժողովուրդն ալ եկեղեցական գործերուն մէջ իր պատասխանատուութեան բաժինն ունենայ, որ իր պարտաւորութիւններն ու իրաւունքներն ունենայ, սակայն գիտակցաբար եւ եկեղեցւոյ յառաջդիմութեան ողջմիտ մտայնութեամբ: Եկեղեցւոյ խնդիրներուն պէտք չէ մօտենալ քաղաքական կամ այլ մտայնութեամբ, այլ հաւա-

տացեալի, ամէն բանէ առաջ եկեղեցւոյ շահը, բարիքը, պայծառութիւնը մտածողի խորունկ համոզումով եւ գիտակցութեամբ։ Այս պարագային է, որ մէկը կրնայ իրապէս ողջմիտ չափանիշով մօտեցած ըլլալ եկեղեցական խնդիրներուն եւ իրապէս օգտակար հանդիսանայ ոչ միայն եկեղեցիին, այլ նաեւ եկեղեցիով հայութեան գալիք բարիքին եւ օգուտին։ Մինչ, ընդհակառակը, կրնայ վնասել ոչ միայն եկեղեցիին, այլ նաեւ եկեղեցիով հայութեան գալիք բարիքին եւ օգուտին։

Այս տեսակէտով կը մեղանչեն քրիստոնէական այս ողջմիտ ըմբռնողութեան դէմ այն բոլոր եկեղեցիները, որոնք աշխարհական դասը, աւելի ճիշդը հաւատացեալները, կը զրկեն եկեղեցւոյ մէջ գործօն դեր կամ մասնակցութիւն ունենալէ։

Ասոր հակառակն ալ հաւասարապէս շիտակ չէ· այսինքն ամէն ինչ հաւատացեալներու իրաւունք նկատել, նոյնիսկ եկեղեցւոյ պաշտօնեան տեսակ մը աշխարհիկ ընտրութեան հաւասարեցնել։ Այս երկու ծայրայեղութիւններն ալ խոտոր կը համեմատին քրիստոնէական հասկացողութեան եւ սկզբունքներուն, վասնզի մին մարմինը եւ միւսը գլուխը անտեսած կ'ըլլան· առնուազն անոնց պաշտօնները իրարու խառնած կ'ըլլայ։ Այդու կարծես մին միայն գլուխն ունի, կամ միայն գլուխն ըլլար առանց մարմնի, եւ միւսը միայն մարմին՝ առանց գլուխի։ Պէտք չէ մոռնալ որ երկուքը միասին ամբողջութիւն կը կազմեն։ Հայց· Եկեղեցին այս երկուքն ալ ունի· սակայն պէտք չէ անոնց ներդաշնակութիւնը խանգարել· պէտք չէ իւրաքանչիւրին իրաւունքներն ու պարտաւորութիւնները իրարու հետ շփոթել· գլուխին պաշտօնը ոտքին, եւ ոտքին պարտաւորութիւնը՝ գլուխին տալ։ Կրնայ պատահիլ, որ մերթ գլուխը թերանայ իր պաշտօնին մէջ, կամ ոտքը չհասնի իր պարտաւորութիւններուն, որ է երկուքն ալ թերանան իրենց պարտականութիւններուն գիտակցութեան մէջ, բայց ասիկա չի նշանակեր, որ պիտի մոռնանք ողջմիտ հասկացողութիւնը ամբողջին, եկեղեցւոյ ընդհանուր եւ առողջ կազմին, պատասխանատուութիւններու ներդաշնակ գեղեցկութիւնը, նման մարդկային մարմնին։

Մեր տեսութենէն եւ իմացումէն կը կորսնցնենք այս իրաւ պատկերը, երբ եկեղեցական գործերուն կը մօտենանք քաղաքական մտայնութեամբ, նկատումներով և աշխարհիկ հաշիւներով ու հայեցողութեամբ, ինչպէս կը սխալինք քաղաքականութեան եւ տնտեսական գործերու մէջ, երբ անոնց կրօնական և հոգեւոր հայեցողութեամբ մօտենանք։ Այս երկու պարագային ալ կը սխալինք եւ կը վտանգենք մեր նպատակը։ Դժբախտաբար այս վերջին յիսնամեակի շրջանին եղան մարդիկ, որ հոգեւորական դարձան քաղաքական նպատակներ հետապնդելու համար, եւ ձախողեցան թէ՛ մէկուն եւ թէ միւսին մէջ, կամ ընդհակառակն, եղան քաղաքական հոսանքներ, որ ուզեցին եկեղեցին քաղաքականութեան համար գործածել, ինչ որ խորապէս վնասեց եւ կը վնասէ որքան եկեղեցիին, նոյնքան նաեւ հետապնդուած քաղաքական նպատակին, քանի որ հոգեւորականի ուսում առած եւ մտայնութիւն ունեցող մը, ուզէ իսկ, չի կրնար քաղաքական առողջ ըմբռնողութիւն եւ հասունութիւն ունենալ, եւ քաղաքական նպատակ մը յաջողութեամբ ի կատար ածել։ Այս վերջին շրջանի մեր եկեղեցական թէ քաղաքական ձախողանքներուն պատճառներէն մէկն ալ այս եղած է։

Երջանիկ իրողութիւնը, առանց ասոնք իրարու խառնելու եւ իրարու տեղ կիրարկելու, իրարու գործակցելով իրարու օգտակար ըլլալու հասկացողութեան մէջ է, առանց իրարու նպատակ խաչաձեւելու, իրարու ձեռնտու ըլլալու մէջ է։

Ո՛չ միայն այս ողջմտութիւնն ունենալու ժամանակն է, այլ եւ այսպէս գործելու առիթը։ Այսպիսի ներդաշնակ գործակցութեան մը այնքան ձեռնտու է Հայց· Եկեղեցւոյ հիանալի վարչաձեւը։

Ե·— ԿԱՐԳ ՄԸ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Անհրաժեշտ նկատեցինք վերոյիշեալ իրաւաբանական համառօտ ծանօթութիւնները տալ, համոզելու համար մեր յարգելի ընթերցողները, թէ որքան բարդ է եկեղեցական իրաւունքի հասկացողութիւնը, երբ անոր խորքին մօտենանք եւ ըստ այնմ բան մը ուզենք ըսել։ Ասկէ շատ դիւրին է հետեւցնել, թէ որքան կը սխալին բոլոր անոնք, որոնք առանց հարկ եղած պատրաստութեան, առանց անհրաժեշտ խելահասութեան, առանց տարրական հմտութեան, գիտութեան եւ ոգիին, պարզ անուս անհատներ՝ եկեղեցական, այն ալ յաճախ աստուածաբանական խնդիրներու միջամուխ կ'ըլլան։ Առտու մը արթննալնուն կը մտադրեն յօդուած մը գրել եկեղեցական այս կամ այն խնդրի մասին, եւ կ'ակնկալեն, որ մարդիկ զիրենք լսեն, եւ իրենց ուզածին պէս կարգադրեն եկեղեցական հարցերը· առանց հմտութեան, լուրջ քննութեան, գիտակցութեան, ողջմտութեան եւ խոհականութեան վեր առնուելուն համար է, որ չեն կրնար ոչինչ արդիւնք ունենալ։ Բնական է այս նոյն խորագէտ եւ զգուշաւոր ոգին անհրաժեշտ է Հայց· Եկեղեցւոյ Մայր Կանոնադրութեան կազմութեան համար, որպէսզի անով հայ եկեղեցւոյ համար բարեբար կեանք մը եւ արդիւնք մը գոյանայ։ Յախուռն եւ գիտումնաւոր մերժեցում մը կրնայ բոլորովին այլայլել Հայց· Եկե-

ղեցւոյ կարգապահական եւ վարչական նկարագիրը, որ մեր նախնիքներէն, դարերու ընդմէջէն մեզի փոխանցուած է, առնուազն իմացումի առողջ ոգիով եւ ուղիղ նկարագրով:

Աւելորդ չըլլայ յիշել, թէ Հայց. Եկեղեցւոյ ընդհանուր կեանքին եւ թէ վարչական գործունէութեան կանոնաւորման համար, այնքան կենսական կարեւորութիւն ունեցող իրողութիւն մը, դժբախտաբար, իր բախտին ձգուած է սկիզբէն ի վեր. կարելի է ըսել Հայ Եկեղեցւոյ իրաւունքը շատ քիչ մշակուած է, կամ գրեթէ չէ մշակուած: Մեր մէջ շատ քիչեր իրապէս կ'ըմբռնեն եկեղեցւոյ կանոններու ոգին: Ասոր համար ալ մինչեւ այսօր տակաւին Հայց. Եկեղեցին չունի իրապէս մշակուած, դասաւորուած եւ Հայց. Եկեղեցիի հեղինակութեամբ ընդունուած ու վաւերացուած իրաւանց գիրքը, այսինքն Կանոնագիրքը, որուն դիմել կարելի ըլլայ ի հարկին, կամ որով կարելի ըլլայ կրօնական, եկեղեցական եւ եկեղեցավարչական խնդիրները օրինական ցուցմունքներով լուծել: Այս պակասին իբր հետեւանք յառաջ եկած են եւ կուգան անհասկացողութիւններ, իրաւական սահմանազանցումներ, անճրկումներ, որոնք շատ դիւրաւ կարելի պիտի ըլլար դարմանել, եթէ ունենայինք Հայց. Եկեղեցւոյ ճանչցած Կանոնագիրքը:

Անտարակոյս, այս չի նշանակեր, թէ այդ կանոնները գոյութիւն չունին. ո՛չ. անոնք գոյութիւն ունին, սակայն անոնք ուսումնասիրուած, մասնաւոր դրութեամբ խմբագրուած եւ դասաւորուած վիճակով գիրքի մէջ չեն համադրուած, կամ համակարգուած, որով ընձեռելի ըլլան ի պահանջել հարկին:

Տեղին կը նկատենք այս նկատողութիւններու շարքին, ընթերցողի մասնաւոր ուշադրութեան յանձնել նաեւ այն պարագան, թէ առանց եկեղեցւոյ մասնաւոր հեղինակութեան, առանց մասնաւոր իրաւասութեան շիտակ պիտի չըլլար, որ ամէն ոք հրապարակ իջնէր Հայ Եկեղեցւոյ այս կամ այն խնդրի մասին ճառելու, գրելու, Հայ Եկեղեցւոյ կանոններու, կարգ ու սարքի մասին դիտողութիւններ շարելու, եւ իբր լուսաւորեալ դարուս ծնունդ այս կամ այն բարեփոխութիւնը պահանջել յաւակնելու, իբր հեղինակ հրամաններ արձակել կարենալու: Շատ պիտի սիրէինք, որ մեր յարգելի ընթերցողները, միշտ պահէին ողջմտութեան եւ հմտութեան չափանիշը, նկատի ունենային, թէ որքան հմտութիւն, գիտակցութիւն, խոհականութիւն... պէտք է եկեղեցական խնդիրներու մօտենալու համար, եւ իրենց մտքի այդ չափանիշով կշռէին եկեղեցւոյ հարցերու մասին ճառող-գրողները:

Հոգեւորականներու անհատական արարքներն ու սայթաքումները, երբեք մեզի իրաւունք չեն տար եկեղեցւոյ դարաւոր նկարա-

գիրը կերտող սկզբունքները քննադատելու եւլն, զանոնք ժամանակավրէպ, դարու ոգիին անհամապատասխան եւայլն ենթադրել: Առանց խորազնին ուսումնասիրութեան եւ իմաստուն խոհականութեան, նման գրուածքներ եւ արտայայտութիւններ, ըլլան իսկ անոնք բժիշկներու կամ փաստաբաններու տիտղոսով անձերու կողմէ, թող չայլայլեն ձեր համարումը մեր պատուական եկեղեցւոյ ընդհանուր կազմին եւ ոգիին գերազանցութեան մասին:

Պաշտօնեաներ կրնան տկար ըլլալ, հոգեւորականներ կրնան թերի եւ մեղաւոր ըլլալ, բայց ոչ եկեղեցին: Զգո՛յշ, չշփոթենք պաշտօնեան եկեղեցիին հետ, եւ ճշմարտութեան դէմ չխիզախենք մեր անմտութեամբը: Այս չի նշանակեր, թէ գրելու դէմ կ'արտայայտուինք. երբեք. այլ անգիտութեան եւ անպատասխանատու արտայայտութեան եւ իրաւազանցութեան դէմ ենք. եւ ասիկա յանուն մեր եկեղեցւոյ օգտին եւ մեր ժողովուրդի բարիքին, վասնզի վստահ ենք, թէ շատ մը դժուարութիւններ պիտի վերնային մեր եկեղեցական եւ ազգային կեանքէն, եթէ մարդիկ մնային իրենց իրաւական սահմաններուն մէջ, եթէ մարդիկ ըմբռնողութեամբ եւ օրինական հասկացողութեամբ մօտենային եկեղեցական եւ ազգային խնդիրներուն, քան անձնական եւ կողմնակցական ոգիով:

* * *

Առաքելական շրջանէն Ընդհ. Եկեղեցւոյ սովորութիւնն է եղած եւ դեռ կը շարունակուի շատ մը եկեղեցիներու մէջ ըլլալ, տարին անգամ մը կամ գէթ քանի մը տարին անգամ մը, եկեղեցական գումարումներ ունենալ, եկեղեցւոյ ընդհանուր վիճակի, եւ կամ զանազան խնդիրներու մասին խորհրդածել, կարծիքներու փոխանակում ունենալ, ի հարկին որոշումներ տալ, այս կամ այն հարցի նկատմամբ դիրք ճշդել, եւ այլն: Եկեղեցւոյ կեանքի յառաջդիմութեան կանոնաւորման համար ասիկա անհրաժեշտ եւ փրկարար սովորութիւն է: Ասիկա կը ծառայէ եկեղեցիէ ներս ժամանակի գործած աւերները դարմանելու, անհրաժեշտ նորոգումներն ընելու, այսինքն՝ կարգ մը ստեղծուած պարագաներուն ժամանակի պահանջքներուն ընդառաջելու, բարեփոխութիւններ կատարելու, եկեղեցիին սպառնացող դժուարութիւնները՝ կազմակերպուած եւ միահամուռ դիմակալելու եւ յաղթահարելու:

Առաջին դարերու Եկեղեցւոյ բարեբար սովորութիւնն էր ասիկա, որով եպիսկոպոսներ, նման առաքեալներուն, իրարու քով կուգային, զիրար կը հասկնային, զիրար կը ճանչնային՝ եկեղեցին նոյն ոգիով եւ ուղղութեամբ կառավարել կարենալու համար:

Հայց․ Եկեղեցին ալ անցեալին մէջ ունեցած է պարբերական ժողովներ գումարելու, եկեղեցիի լրութեան վերաբերող հարցերով զբաղելու անփոխարինելի այս սովորութիւնը, որուն բարիքները անչափելի են ոեւէ եկեղեցիի համար, առնուազն ընդհանուր հասկացողութիւն եւ ուղղութիւն, գործունէութեան նոյնութիւն պահելու եւ զիրար ճանչնալով իրարու համագործակցելու համար։

Եկեղեցւոյ այս հաւաքումները իրենց աներեւակայելի օգուտն ու բարիքը ունեցած են, եւ կրնան ունենալ որքան ամբողջ եկեղեցիի մը համար, նոյնքան նաեւ թեմի մը եւ նոյնիսկ պարզ ծուխի մը համար։

Նկատի ունենալով այս հնաւանդ սովորութենէն՝ եկեղեցին, որ ըսել է թեմերու հոգեւորականութեան եւ ժողովուրդին գալիք բազմազան բարիքները, կ՚արժէ ամէն տեսակ զոհողութիւն յանձն առնել ի սէր Հայց․ Եկեղեցւոյ պայծառութեան, կանոնաւորման եւ զօրացման։ Կղզիացած թեմերու հոգեւորականութեան միախառնումով ուղիղ ոգի եւ հասկացողութիւն կը ներարկուի հայ հոգեւորականութեան մէջ, եւ անով ողջ հայութեան լրութեան մէջ՝ եկեղեցավարչական եւ նոյնիսկ եկեղեցական–ազգային տեսակէտով։ Անտարակոյս շատ աւելի ցանկալի եւ օգտակար պիտի ըլլար, որ հոգեւորականութեան հետ ժողովրդային բոլոր խաւերու ներկայացուցիչներն ալ մասնակցէին նման ժողովներու, նման աշխարհի բոլոր մեծ կազմակերպութիւններուն։

Սակայն ժամանակի անյետաձգելի եւ անհրաժեշտ պահանջքն է, ի ծագս աշխարհի ցան ու ցրիւ եղած հայութեան դէթ եկեղեցական հասկացողութեան նոյնութիւն կամ առնուազն նոյնութեան, ուղղութեան առհաւանականութիւն բերելու համար։ Այս իրողութեան չգոյութեան յոռի հետեւանքներն է որ կ՚ապրինք այսօր, այն ալ մեր բոլոր թեմերուն մէջ։ Եթէ այսպիսի սովորութիւն մը ունենայինք, Սաղիմական կամ Անթիլիասական արքեպիսկոպոս մը պիտի չկրնար անձնավնաս եւ եկեղեցավնաս ընթացքի մը մէջ իյնալ։

Այս տեսակէտով, կը խորհինք, ամենախմաստուն խոստումն է, որ Ազգային եկեղեցական ժողովին բրաւ Նորին Ս․ Օծութիւն Տ․ Տ․ Վազգէն Ա․ Ամենայն Վեհափառ Հայրապետը, ամէն տարի եպիսկոպոսները ժողովի հրաւիրելու մասին։ Վստահ ենք որ եռանդուն, երիտասարդ, քրիստոնէական մաքուր ոգիով օծուն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը կ՚իրագործէ իր ծրագիրը։ Վստահ ենք, նաեւ, որ ամէն կերպով իրեն զօրավիգ պիտի կանգնի Երուսաղէմի Նորընտիր Պատրիարքը՝ Տիրան Արքս․ որ արդէն նման շարժում մը ղեկավարած է իր Ամերիկայի առաջնորդութեան տարիներուն, հոգ չէ թէ միայն թեմի մը հոգեւորականութեան նեղ սահմաններուն մէջ։

Գեր․ Տ․ Տիրան Արքեպիսկոպոսի անուան յիշումը յարմար առիթ կուտայ մեզի անդրադառնալու անոր Ամերիկայի թեմէն ներս սկսած եւ արծարծած կարգ մը էական շարժումներու, որոնք թեմին մէջ հոգեւոր արթնութիւն եւ կեանք արթնցուցին։

ա․— **Հոգեւորականներու Ամառնային Հաւաքոյթը**․— Գեր․ Տ․ Տիրան Արքեպիսկոպոսը եղաւ, որ այս ընդհատ սովորութիւնը օրէնքի վերածեց։ Ոչ միայն այս հաւաքոյթներուն պատճառաւ հոգեւորականներու մէջ կրօնական առողջ արթնութեան մշակումը յառաջացաւ, ոչ միայն եկեղեցական եւ ծխական կարեւոր հարցեր լուծում եւ լուսաբանութիւն գտան, այլ թեմի հոգեւորականներու պարզ իրար տեսնելն ու ճանչնալը մեծ բարիք եղան։

Երանի թէ նման երեւոյթներ կարելի ըլլար ստեղծել մեր բոլոր թեմերուն մէջ, ամբողջ հայ եկեղեցւոյ համար կամ առնուազն մասնաւոր դասաւորմամբ, որոշ շրջաններու համար, որպէսզի եկեղեցականներ իրար քով գալով զիրար ճանչնան, եւ Հայց․ Եկեղեցւոյ խնդիրներու մասին խորհին, ընդհ․ դժուարութիւններն ու կարելիութիւնները վերլուծեն եւ ըստ այնմ կարգադրութիւններ ընելու մասին մտածեն։ Այս պարագային անշուշտ, երեւան կուգայ կուսակրօն եկեղեցականութեան առաւելութիւններէն մին, ազատ եւ միշտ տրամադրելի վիճակ մը՝ ուզուած տեղն երթալու։

Ամբողջ եկեղեցւոյ համար եթէ սակայն անկարելի է, դէթ քանի մը տարին անգամ մը կարելի է։ Երեւակայել, թէ հայ եկեղեցականներու մեծ մասը, մերթ՝ բարձրագոյն աստիճանի հոգեւորականութիւն, իրենց ամբողջ կեանքի ընթացքին զիրար գրեթէ չեն տեսներ, կամ հազիւ անգամ մը, իսկ իրարու կարողութեան եւ յատկութեանց մասին յաճախ որեւէ գաղափար չեն ունենար։ Իրարմէ անհաղորդ այս վիճակը յաճախ դուռ կը բանայ շատ մը թիւրիմացութիւններու, յանիրաւ կարգադրութիւններու եւ դժուարութիւններու։ Օրինակը՝ դժբախտաբար շատ թարմ է։ Տ․ Եղիշէ Արքեպս․ Տէրտէրեան, առանց իր ինքնութեան մէջ ճանչցուած ըլլալուն համար էր, որ կրնար 1955–ին նոյնիսկ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս դառնալ։

Ուրիշ եկեղեցիներու համար այսպիսի եկեղեցական գումարումներ անցեալին մէջ տեղի ունեցած են եւ դեռ կ՚ունենան։ Մեր մէջ եւս անհրաժեշտ է, որ առնուազն եպիսկոպոսներ, եւ ծանօթ այլ եկեղեցականներ՝ մերթ իրարու քով գան, եկեղեցւոյ դժուարութիւններով զբաղին եւ զանոնք բառնալու մասին մտածեն։

Հայց․ Եկեղեցին ալ անցեալի մէջ նման սովորութիւն մ՚ունեցած է, թէեւ ոչ որոշ կանոնաւորութեամբ։ Իրաւ է, որ նման պա-

բագայի մը յիշատակութիւնը չունինք պատմութեան մէջ, բայց շատ որոշ է, որ Տարօնի մէջ կատարուած աշխարհատօնները առիթ կ'ընծայէին եպիսկոպոսներուն եւ նախարարներուն համախմբումին եւ ի հարկին եկեղեցական խնդիրներու մասին խորհրդակցելու եւ տնօրինութիւններ ընելու:

Անտարակոյս այս մասին առարկութիւններ ընել եւ չքմեղանքներ բերել շատ դիւրին է, զոր օրինակ յիշել աշխարհագրական, քաղաքական եւ նոյնիսկ տնտեսական պայմաններն ու պարագաները եւ դժուարութիւնները: Այս բոլորը սակայն, որքան ալ շիտակ, ոչ մեր եկեղեցւոյ թերին կը դարմանեն, ոչ պակասը կը լրացնեն, եւ ոչ ալ անկանոնութիւններն ու թիւրիմացութիւնները կը բառնան:

Այս մտածումներէն շատ դիւրին է եզրակացնել, թէ որքան կենսական են նման երեւոյթները մեր եկեղեցւոյ համար այս օրերուն, եւ թէ որքան մեծ իմաստութիւն պիտի ըլլար կարելիութեան սահմաններուն մէջ նման սովորութիւններ յառաջացնել: Վստահաբար, Ն. Ս. Օծութիւն Տ. Տ. Վազգէն Ա. Վեհափառ Հայրապետը այս խոհական իմաստութեամբն էր, որ կը փափաքէր ամէն տարի եպիսկոպոսական ժողով գումարել, ինչ որ ներկայիս լաւագոյն ձեռնարկներէն մին պիտի ըլլայ Հայց. Եկեղեցւոյ համար:

Վերիվերոյ այս տեսակէտով այսպէս եղած է ընդհանուր եկեղեցւոյ կեանքը առաքելական դարերէն սկսեալ: Առաքեալներ կ'երթային աշխարհ քարոզելու, եւ Երուսաղէմ կը դառնային իրենց գործունէութեան համարը տալու եւ իրարու հետ խորհրդակցելով եկեղեցւոյ դժուարութիւնները լուծելու: Առանց այս խոհական խորհրդակցութեան, հաւանաբար շատ դժուար պիտի ըլլար պահել քրիստոնէական եկեղեցւոյ առաջին դարերու միապաղաղ միութիւնը:

բ. — Հայց. Եկեղեցւոյ Երիտասարդաց Կազմակերպութիւն (Էյ. Սի. Վայ. Օ. Էյ.) — Տ. Տիրան Արքեպս.ի զօրացուցած գլխաւոր շարժումներէն մին ալ այս եղաւ: Այս կազմակերպութիւնը կարծուածէն շատ աւելի կարեւոր է եւ օգտակար Միացեալ Նահանգներու Հայ Երիտասարդութիւնը հայ պահելու իրողութեան տեսակէտովն իսկ: Իրաւ է թէ այս կազմակերպութիւնը հայերէն սորվիլ պարտադրելու անկարելիութեան առջեւ կը գտնուի, սակայն անոր անդամակցող պատանի—պարմանուհիներու սիրտն ու հոգին կը մնան հայ, Հայց. Եկեղեցւոյ կը կապուին եւ հայեցի արժէքներով կը լեցուին անոնց մտածումն ու զգացումը, մանաւանդ զանոնք խմբել կրցող կարող հեղինակութեան մը շունչին տակ: Այս կազմակերպութեան զօրացման եւ իբր կանոնաւոր գործող միութիւն կազմակերպման ամբողջական հեղինակի պատիւն ու յարգանքը արդար վաստակն է Տիրան Արք.ին:

գ. — Դպրաց դասեր և ամառնային դասընթացքը. — Դպրաց դասերու գոյութիւնը բնական է թեմի եկեղեցիներու հետ սկսաւ: Դպրաց դասի անդամ ըլլալ, ժողովներու մասնակցիլ, Կիրակի օրերը եկեղեցի երթալ եւ երգեցողութեան մասնակցիլ ենթադրուածէն շատ աւելի բարերար եւ խոր ազդեցութիւն մը կը թողու բոլոր այն երիտասարդ երիտասարդուհիներուն վրայ, որոնք նոյնիսկ միայն մէկ կամ երկու տարի դպրաց դասի կ'անդամագրուին եւ եկեղեցւոյ երգեցողութեան ու ձեռնարկներուն կը մասնակցին: Ամէն ժամ որ կ'անցնեն Հայց. Եկեղեցւոյ մթնոլորտին եւ շրջապատին մէջ հայեցի բան մը կ'աւելնայ անոնց հոգւոյն եւ սրտին մէջ, որ իր փրկարար դերը կը կատարէ պատանիին եւ պարմանուհիին ամբողջ կեանքին մէջ՝ զանոնք հայ պահելու իրողութեան տեսակէտով: Այս իրողութեան դրապէս նպաստելու համար դարձեալ Տիրան Սրբազանն էր, որ քաջալերեց, կազմակերպեց եւ դպրաց դասերու համար կեդրոնական վարչութիւն մը ստեղծեց: Եւ որպէսզի անոնք իրապէս ճանչնան իրենց ինքնութիւնը, իրենց Մայր Եկեղեցին, անոնց համար — եւ ուրիշներուն — բանալ տուաւ ամառնային շաբաթուան մը դասընթացքը, որուն մասնակցողները իրական գաղափար մը կ'առնէին հայութեան մասին՝ հայեցի մթնոլորտի մը մէջ: Այս եւս իր բարերար ազդեցութիւնը ունի երիտասարդութիւնը հայ պահելու գործին մէջ:

դ. — Կիրակնօրեայ Դպրոցներ. — Հայ մանկտիին միտքն ու հոգին հայ մթնոլորտի մէջ մեծցնելու, Հայց. Եկեղեցւոյ ոգիին մէջ պահելու եւ Քրիստոնէական ըմբռնողութեամբ լեցնելու անփոխարինելի միջոցն է կիրակնօրեայ դպրոցը, ամենէն ազդուն զոր ունինք այս նպատակին համար: Այս իրականութեան հաստատ գիտակցութեամբ նորէն Տիրան Սրբազանն էր, որ ջանք չխնայեց Կիրակնօրեայ Դպրոցը քաջալերելու եւ զօրացնելու համար: Չգոհանալով առանձինն Ծուխերու Կիրակնօրեայ դպրոցներու քաջալերութեամբ, ամբողջ թեմի Ծուխերու Կիրակնօրեայ Դպրոցներու գործին հաստատ եւ կանոնաւոր ընթացքին համար՝ անոնց բոլորին միացմամբ կեդրոնական մարմին մը ստեղծեց, թէ ասով Կիրակնօրեայ Դպրոցներու ուսուցիչ—ուսուցչուհի հասցնելու կենսական գործին մղում տալու եւ թէ կեդրոնացեալ դրութեամբ ուղղութիւն տալու համար: Ասոր ալ հեղինակաւոր շարժիչ ուժն եղաւ:

ե. — Հայերէն Ծխական Դպրոցներ. — Հակառակ կարգ մը բուռն քննադատութիւններուն, հոս եւս Տիրան Արքեպս. իր կարելին ըրաւ: Հայ դպրոցը շարունակ թեմական պատգամաւորական ժողովներու օրակարգի հարց դարձուց, յանձնախումբեր կազմելու պատճառ եղաւ, որպէսզի հայ դպրոցը զօրանայ, հայերէն լեզուի ուսուցումը

յառաջ տարուի, բայց անկարելիութիւններուն առջեւ ձախողութեան պատճառ ինք նկատուեցաւ։ Այս մասին կրնան վկայել իր մօտիկ գործակիցները։ Սակայն փորձառութեամբ գիտենք, թէ Ամերիկայի մէջ, դառն է խոստովանիլ, թէ մեր զաւակները հայերէն չեն սորվիր, չեն ուզեր սորվիլ, չեն կրնար սորվիլ... «դժուար է ընդդէմ խըթանի աքացել»... եւ ասոր պատասխանատուն ոչ ոք է, այլ երկրի դրութիւնը։ Մեր սրտի իրաւացի ցաւէն, զուր տեղ այս կամ այն չմեղադրենք, երկրի կեանքին բերումն է, որուն առջեւ յուսահատելու հարկ չկայ, այլ կարելիով մաքառելու, ինչպէս կ'ընենք բոլորս մեր կեանքին համար, շատ լաւ գիտնալով թէ օր մըն անպատճառ պիտի բաժնուինք այս աշխարհէն։

Ահա այս հինգ միջոցներու կանոնաւորութեամբ եւ անոնց կիրարկումովն է, որ կրնանք առաւելապէս երկարել հայութեան կեանքը Ամերիկայի մէջ, ինչպէս նաեւ այլուր, պահպանել հայ ինքնութեան գիտակցութիւնը մեր զաւակաց մէջ։ Այս հինգ միջոցները միացած հայ տան բարի եւ հայեցի սովորութիւններուն, մանաւանդ ծնողաց իրենց զաւակներուն հետ տունէն ներս անպայման հայերէն խօսելու անգնահատելի, անփոխարինելի եւ ամէն կերպով յանձնարարելի սովորութեան հետ, կրնան մեր զաւակները գէթ զգալի չափով մը հայ պահել։

Անշուշտ կան ուրիշ ազդակներ ալ, որոնց մասին խօսիլ եւ գրել պատասխանատուներուն անկ է։

Վերը ակնարկուած հինգ միջոցները, սփիւռքի պահպանման եւ յարատեւման կենսական ազդակներն են միշտ կիրարկելի։

Զ.— ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՒՈՅ ԻՐԱՒԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐ ԿԱՄ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Վերեւի էջերուն մէջ ըրինք կարգ մը թուումներ, պարզապէս ընթերցողին մտքին մէջ յստակելու համար ընդհանուր եկեղեցւոյ իրաւունքի աղբիւրները. անոնց մասին վերիվերոյ գաղափար մը տալէ ետք, ահա կ'անցնինք Հայց. Եկեղեցւոյ սեփական աղբիւրներուն, որ է հայ ազգային աղբիւրներուն եւ համեմատաբար քիչ մը աւելի մանրամասնել։

Ազգային աղբիւրներու մէջ ամէնէն օրինաւոր եւ կարեւոր տեղը պէտք է տալ մեր եկեղեցիին ժողովներու որոշումներուն, որոնք դժբախտաբար ոչ կանոնաւորութեամբ մեզի հասած են, ոչ իրապէս մշակուած են, եւ ոչ ալ պէտք եղած հետաքրքրութեան առարկայ եղած են ցարդ, ինչպէս պիտի տեսնենք։

Հայց. Եկեղեցւոյ իրաւական ժողովներուն եկեղեցական դա-

սին հետ, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչէն սկսեալ հաւասարապէս մասնակցած են եկեղեցւոյ հաւատացեալներու ներկայացուցիչները, սկիզբը՝ նախարարները, իշխանները, ապա ԺԲ. դարէն ետք ամիրաները, հուսկ ապա՝ ուղղակի՝ հաւատացեալներէն ընտրուած պատգամաւորները։ Իրաւական ժողովներու այս կազմը ինքնին կը բացայայտէ Հայց. Եկեղեցւոյ իւրայատուկ նկարագիրը, որ ամէն կերպով աւելի մօտ եւ համապատասխան է քրիստոնէական ոգիին հասկացողութեան եւ եկեղեցիի իմացումին, պայմանաւ որ մնայ հոգեւորական եւ եկեղեցական առողջ հասկացողութեան սահմաններուն մէջ եւ չեղծանի։ Այս կէտին հաւանաբար անդրադառնանք դեռ։

Եկեղեցական ժողով ըսելով պէտք է հասկնալ եկեղեցւոյ այն գումարումները, որոնք (ա) տեղի ունեցած են եկեղեցւոյ պետի, որ ըսել է Ամենայն Հայոց Հայրապետի հրամանով եւ անոր նախագահութեամբ, եւ ամբողջ հայ եկեղեցւոյ, մասնաւորաբար եպիսկոպոսներու դասին մասնակցութեամբ, որոնք (բ) դաւանաբանական, կանոնական, կարգապահական կամ բարեկարգական հարցերով զբաղած են, եւ առ այդ տնօրէնութիւններ ըրած եւ որոշումներ տուած են եւ (գ) որոնց տուած այդ կարգի որոշումները ընդունուած են եւ գործադրուած հայ եկեղեցւոյ ամբողջութեան կողմէ, ուրիշ խօսքով, այդ ժողովներու տուած որոշումները եկեղեցական օրէնք կամ կանոն դարձած են Հայ Եկեղեցիի լրութեան համար։

Այս կարգի ժողովներ եկեղեցիի համար իրաւական արժէք ունին, եւ անոնց տուած վճիռներովն է, որ կը կազմուի եկեղեցիի իրաւունքը, կամ կանոններու ամբողջութիւնը, որով կը կառավարուի եկեղեցիին ամբողջութիւնը։

Այս կարգի ժողովները տեղի ունեցած են մարդկային քաղաքակրթութեան պատմութեան յատուկ եւ բնական ընթացքով, որ է մեծ դէպքերու ժամանակ եւ այդ մեծ իրադարձութիւններուն պատճառ եղող մեծ դէմքերու շնորհիւ։ Այս իրողութիւնը որքան ճշմարիտ է մարդկային ընդհանուր պատմութեան համար, նոյնքան ստոյգ է նաեւ Հայոց Պատմութեան, ի մասնաւորի Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան համար։

Հայց. Եկեղեցւոյ, իրաւական տեսակէտով Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ յատկապէս աչքառու եղած են Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, Ս. Սահակ — Ս. Մեսրոպ, Մեծն Ներսէս, Յովհաննէս Ա. Մանդակունի, Բաբգէն Ա. Ոթմսեցի, Յովհաննէս Գ. Օձնեցի, Ներսէս Դ. Կլայեցի, Գէորգ Դ. կաթողիկոսները։

Եկեղեցւոյ իրաւական ժողովները գումարուած են Հայց. Եկեղեցւոյ Ամենայն Հայոց Հայրապետի նախաձեռնութեամբ, հրա-

յառաջ տարուի, բայց անկարելիութիւններուն առջեւ ձախողութեան պատճառ ինք նկատուեցաւ։ Այս մասին կրնան վկայել իր մօտիկ գործակիցները։ Սակայն փորձառութեամբ գիտենք, թէ Ամերիկայի մէջ, դժուար է խոստովանիլ, թէ մեր զաւակները հայերէն չեն սորվիր, չեն ուզեր սորվիլ, չեն կրնար սորվիլ··· «զուր է ընդդէմ խըթանի աքացել»··· եւ առոր պատասխանատուն ոչ ոք է, այլ երկրի դրութիւնը։ Մեր սրտի իրաւացի ցաւէն, զուր տեղ այս կամ այն չմեղադրենք, երկրի կեանքին բերումն է, որուն առջեւ յուսահատելու հարկ չկայ, այլ կարելիով մաքառելու, ինչպէս կ'ընենք բոլորս մեր կեանքին համար, շատ լաւ գիտնալով թէ օր մըն անպատճառ պիտի բաժնուինք այս աշխարհէն։

Ահա այս հինգ միջոցներու կանոնաւորութեամբ եւ անոնց կիրարկումովն է, որ կրնանք առաւելապէս երկարել հայութեան կեանքը Ամերիկայի մէջ, ինչպէս նաեւ այլուր, պահպանել հայ ինքնութեան գիտակցութիւնը մեր զաւակաց մէջ։ Այս հինգ միջոցները միացած հայ տան բարի եւ հայեցի սովորութիւններուն, մանաւանդ ծնողաց իրենց զաւակներուն հետ տունէն ներս անպայման հայերէն խօսելու անգնահատելի, անփոխարինելի եւ ամէն կերպով յանձնարարելի սովորութեան հետ, կրնան մեր զաւակները գէթ զգալի չափով մը հայ պահել։

Անշուշտ կան ուրիշ ազդակներ ալ, որոնց մասին խօսիլ եւ գրել պատասխանատուներուն անկ է։

Վերը ակնարկուած հինգ միջոցները, սփիւռքի պահպանման եւ յարատեւման կենսական ազդակներն են միշտ կիրարկելի։

Զ·— ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՒՈՅ ԻՐԱՒԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐ ԿԱՄ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Վերեւի էջերուն մէջ ըրինք կարգ մը թուումներ, պարզապէս ընթերցողին մտքին մէջ յստակելու համար ընդհանուր եկեղեցւոյ իրաւունքի աղբիւրները. անոնց մասին վերիվերոյ գաղափար մը տալէ ետք, ահա կ'անցնինք Հայց· Եկեղեցւոյ սեփական աղբիւրներուն, որ է հայ ազգային աղբիւրներուն եւ համեմատաբար քիչ մը աւելի մանրամասնել։

Ազգային աղբիւրներու մէջ ամենէն օրինաւոր եւ կարեւոր տեղը պէտք է տալ մեր եկեղեցիին ժողովներու որոշումներուն, որոնք դժբախտաբար ոչ կանոնաւորութեամբ մեզի հասած են, ոչ իրապէս մշակուած են, եւ ոչ ալ պէտք եղած հետաքրքրութեան առարկայ եղած են ցարդ, ինչպէս պիտի տեսնենք։

Հայց· Եկեղեցւոյ իրաւական ժողովներուն եկեղեցական դա-

ւին հետ, Ս· Գրիգոր Լուսաւորիչէն սկսեալ հաւասարապէս մասնակցած են եկեղեցւոյ հաւատացեալներու ներկայացուցիչները, սկիզբը՝ նախարարները, իշխանները, ապա ԺԸ· դարէն ետք ամիրաները, հուսկ ապա՝ ուղղակի՝ հաւատացեալներէն ընտրուած պատգամաւորները։ Իրաւական ժողովներու այս կազմը ինքնին կը բացայայտէ Հայց· Եկեղեցւոյ իւրայատուկ նկարագիրը, որ ամէն կերպով աւելի մօտ եւ համապատասխան է քրիստոնէական ողջմիտ հասկացողութեան եւ եկեղեցիի իմացումին, պայմանաւ որ մնայ հոգեւորական եւ եկեղեցական առողջ հասկացողութեան սահմաններուն մէջ եւ չեղծանի։ Այս կէտին հաւանաբար անդրադառնանք դեռ։

Եկեղեցական ժողով ըսելով պէտք է հասկնալ եկեղեցւոյ այն գումարումները, որոնք (ա) տեղի ունեցած են եկեղեցւոյ պետի, որ ըսել է Ամենայն Հայոց Հայրապետի հրամանով եւ անոր նախագահութեամբ, եւ ամբողջ հայ եկեղեցւոյ, մասնաւորաբար եպիսկոպոսներու դասին մասնակցութեամբ, որոնք (բ) դաւանաբանական, կանոնական, կարգապահական կամ բարեկարգական հարցերով զբաղած են, եւ առ այդ տնօրէնութիւններ ըրած եւ որոշումներ տուած են եւ (գ) որոնց տուած այդ կարգի որոշումները ընդունուած են եւ գործադրուած հայ եկեղեցւոյ ամբողջութեան կողմէ, ուրիշ խօսքով, այդ ժողովներու տուած որոշումները եկեղեցական օրէնք կամ կանոն դարձած են Հայ Եկեղեցիի լրութեան համար։

Այս կարգի ժողովներ եկեղեցիի համար իրաւական արժէք ունին, եւ անոնց տուած վճիռներովն է, որ կը կազմուի եկեղեցիի իրաւունքը, կամ կանոններու ամբողջութիւնը, որով կը կառավարուի եկեղեցիին ամբողջութիւնը։

Այս կարգի ժողովները տեղի ունեցած են մարդկային քաղաքակրթութեան պատմութեան յատուկ եւ բնական ընթացքով, որ է մեծ դէպքերու ժամանակ եւ այդ մեծ իրադարձութիւններուն պատճառ եղող մեծ դէմքերու շնորհիւ։ Այս իրողութիւնը որքան ճշմարիտ է մարդկային ընդհանուր պատմութեան համար, նոյնքան ստոյգ է նաեւ Հայոց Պատմութեան, ի մասնաւորի Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան համար։

Հայց· Եկեղեցւոյ, իրաւական տեսակէտով Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ յատկապէս աչքառու եղած են Ս· Գրիգոր Լուսաւորիչ, Ս· Սահակ – Ս· Մեսրոպ, Մեծն Ներսէս, Յովհաննէս Ա· Մանդակունի, Բաբգէն Ա· Ոթմսեցի, Յովհաննէս Գ· Օձնեցի, Ներսէս Դ· Կլայեցի, Գէորգ Դ· կաթողիկոսները։

Եկեղեցւոյ իրաւական ժողովները գումարուած են Հայց· Եկեղեցւոյ Ամենայն Հայոց Հայրապետի նախաձեռնութեամբ, հրա-

հանգով եւ նախագահութեամբ, եւ որուն քաղաքական իշխանութեան ձեռնտուութեամբ եւ մասնակցութեամբ։ Եւ իբր այդ շատ բնական է այդ ժողովները ունեցած են զուտ կրօնական եւ եկեղեցական նկարագիր։

Այդ ժողովներուն հրաւէրով մասնակցած են եպիսկոպոսներ, երէցներ, վարդապետներ, քահանաներ, աւագ սարկաւագներ եւ նախարարներ։ Այս վերջինները յաճախ թագաւորի կամ մարզպանի գլխաւորութեամբ։ Նախարարաց մասնակցութիւնը ամենայն հաւանականութեամբ Մեծն Տրդատի օրով սկսաւ, երբ ժողովուրդի փափաքով Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայաստանեայց Աշխարհի հայրապետ ընտրուեցաւ։ Այս պարագան ամենէն աւելի Հայոց Եկեղեցիին մասնայատուկ երեւոյթ մըն է, ինչ որ համապատասխան է նաեւ քրիստոնէական ոգիին, եկեղեցիի իմացումին, քանի որ նուիրապետութիւն եւ ժողովուրդ միասին ամբողջութիւն մը կը կազմեն, ինչպէս վերեւ ալ յիշեցինք։

Իրաւական ժողովներու, այսինքն կանոնական կազմութեան տեսակէտով Հայց. Եկեղեցիի կեանքը կարելի է սապէս ալ բաժնել։

1.— Առաջին դարէն մինչեւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, այսինքն Ս. Թադէոս եւ Ս. Բարթողիմէոս Առաքեալներու քարոզութենէն մինչեւ քրիստոնէութեան Հայաստանի մէջ պետական ճանաչումը։ Շուրջ երեք դարու այս շրջանը գոյատեւման, հեթանոսութեան դէմ խուլ պայքարի եւ հալածանքի ժամանակաշրջանն է, երբ հազիւ, թէ անձուկ շրջաններու եւ շրջանակներու մէջ գաղտնի ժողովներ գումարուած կրնան ըլլալ, եւ ամենայն հաւանականութեամբ Հայոց Եկեղեցին ալ գոհացած եւ կառավարուած պէտք է ըլլայ կեդրոններէ եկած հրահանգներով, նման ժամանակի բոլոր եկեղեցիներուն։ Հալածանքի ենթակայ եկեղեցին ոչ միայն չէր կրնար ազատ ժողովներ գումարել, այլեւ ամենայն հաւանականութեամբ չունէր բաւարար պաշտօնէութիւն, որ է հոգեւորականներ, նոյն իսկ հաւատացեալներ։ Անկէ շատ դիւրին է մակաբերել, թէ մինչեւ երրորդ դարու վերջը իրաւական ոչ մէկ ժողով տեղի կրնայ ունեցած ըլլալ Հայաստան աշխարհի մէջ։

2.— Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչէն մինչեւ Աշտիշատի ժողովը (354)։ Այս յիսուն տարուան ժամանակամիջոցը Հայց. Եկեղեցիի օրինականացման, զօրացման եւ հաւատքի տարածման, արմատացման եւ անոր պահպանման շրջանն է, որմէ ետք կուգայ հայ եկեղեցւոյ ամենէն բեղուն շրջանը, հայ եկեղեցւոյ ծաղկման շրջանը, երբ մեծ դէմքեր բեմ կուգան եւ իրաւական ժողովներ կը գումարուին։

3.— Իրաւական ժողովներէ մինչեւ Մանազկերտի ժողովը (720) ներառեալ Նեստորականներու պատճառաւ հայ եկեղեցիի գումարած ժողովները։ Աւելի քան երեք դարու այս շրջանը քաղաքական դժուարութիւններու պատճառաւ մեկուսացման եւ ինքնութեան պահպանման ժամանակամիջոցն է։

4.— Միաբարական ժողովներու շրջան, որ կը յանգի մինչեւ ԺԷ. դար։ Փոփոխական ժամանակամիջոց մը, երբ զանազան հեթանոս ուժեր Հայաստանի վրայ կը խուժեն, կաթողիկոսական Աթոռը Կիլիկիա կը փոխադրուի, պահ մը կը զօրանայ եւ ապա կրկին հայրենիք կը դառնայ՝ յարանուանութիւններու վտանգաւոր ազդեցութեան պատճառաւ։

5.— Ազգային ազատագրման շրջան, երբ կամայ ակամայ եկեղեցին դուրս կուգայ իր զուտ կրօնական ոգիէն, զուտ հոգեւոր հանգամանքէն, պարագաներու պահանջքներու բերումով կ՚իյնայ քաղաքականութեան մէջ, եւ կարծես կ՚աշխարհականանայ։ Այս ոգիի մէջ ծնած ու սնած եկեղեցականութիւնն ալ կը տարուի հոսանքէն, նոյնիսկ հոգեւորականի դիմակին տակ քաղաքական նպատակներ կը հետապնդէ։ Իսկ այս հոսանքէն ձերբազատուողները կը մնան իրենց անձի եւ համայնքի անձուկ շրջանակի մէջ, մինչ ուրիշներ, գրեթէ զուրկ քրիստոնէական տեսիլքներու կրակէն եւ թռիչքէն, կը գործեն կեանքի բերումներու սախողականութեան եւ քաղաքական վերիվայրումներու սահմռկեցուցիչ անակնկալներու մէջ, ենթակայ շրջանի մեղքին։ Հայութեան ծոցին մէջ ծնած ու սնած, անոր ցաւին եւ կեանքի պահանջքին մաս՝ հայ հոգեւորականը, շատ բնական է, չէր կրնար տարբեր ըլլալ. անզօր էր ուրիշ կերպ շարժիլ։

Ուրեմն Հայց. Եկեղեցւոյ առաջին շրջանին համար կանոնական որոշումներ տուող գումարում մը կարելի չէ ակնկալել։ Այս նոյն բանը սակայն կարելի չէ ըսել երկրորդ շրջանի, որ է Հայ Եկեղեցւոյ պետականացման կամ ազգայնացման շրջանի համար։ Հայ ժողովուրդի հաւատքի լուսաւորիչ՝ Ս. Գրիգորի ատեն անպայման ժողովներ պէտք է գումարուած ըլլան. վասնզի ան է Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան առաջին եւ էն կարկառուն դէմքը։ Իր ատենն է, որ հայ ժողովուրդի պատմութեան մէջ մեծագոյն դէպքը պատահեցաւ, Հայոց պետութեան քրիստոնեայ դառնալը մեծ թագաւորի մը՝ Տրդատի ատեն։ Շատ բնական է ակնկալելը, որ այս ատեն անպատճառ ժողովներ գումարուած ըլլան, կարգապահական եւ այլ կանոններ սահմանուած ըլլան։ Հաւանական է եւ բնական, որ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Կեսարիա երթալէն առաջ եկեղեցական որեւէ ժողով գումարուած չըլլայ եկեղեցական դասի՝ բաւարար հաւատացեալ-

ներու չգոյութեան պատճառաւ, բայց կարելի չէ այս նոյն բանն ըսել Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի հայոց քահանայապետ դառնալէ, բոլորին քարոզելէ, խմբովին մկրտելէ եւ տեսիլք ունենալէ ետքն ալ, երբ ձեռնարկեց Ս. Էջմիածին, Ս. Հռիփսիմէ, Ս. Գայանէ եւ Շողակաթ եկեղեցիներու շինութեան: Որքան ալ ժամանակի պատմիչները՝ Ագաթանգեղոս կամ Մ. Խորենացի նման յիշատակութիւն մը չունենան, դարձեալ կարելի չէ հաւատալ, թէ եկեղեցական ժողովներ տեղի չեն ունեցած: Անոնց յիշատակութեան մեզի չհասնելուն պատճառ կարելի է նկատել ուղղակի մայրենի լեզուով արձանագրութիւն պահելու չգոյութիւնը եւ կամ եթէ օտար լեզուով ալ եղած են, Գրի Գիւտէն ետք իբրեւ ոչ էական անտեսուած ըլլան, եւ կամ եթէ անտեսուած ալ չըլլան, յետագայ դարերու քաղաքական տակն ու վրայութեանց ատեն կորսուած կամ փճացած են:

Արդէն Գրի Գիւտէն առաջուան շրջանէն հազիւ քանի մը գրութիւններ մեզի հասած են, այն ալ կիսատ, պակասաւոր, առանց խնամոտ դասաւորման: Այս բոլորի հաւանական ըլլալուն հետ, նոյնքան ստոյգ կարելիութիւն է նկատել, որ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցական ժողովներ գումարել տուաւ եկեղեցին կանոնական կազմակերպութեան ձեւ տալու եւ կարգադրութիւններ ընելու համար: Այս ստոյգ հաւանականութեան ուժ կուտան մեզի հասած այն 30 կանոնները, որոնք Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի կը վերագրուին, եւ կը կոչուին «Սրբոյն Գրիգորի Առաքելոյ հայոց»: (Ագգապատում էջ 70): Եկեղեցական, կրթական, հոգեւոր կարգադրութիւններն ու բարեկարգութիւնները ըստ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, բնական է ըրաւ զանոնք եկեղեցւոյ պաշտօնեաներու, թագաւորի եւ աւագանիի հետ խորհրդակցութեամբ եւ համամտութեամբ, որ է ժողովով: Այս կանոնները հայ մեծ սուրբին ըրած կարգադրութիւններն են, որոնք դար մը աւանդաբար պահուելէ ետք գրի առնուած պէտք է ըլլան յետագային:

* * *

Ս. Գրիգոր Լուսաւորչէ ետք անվարան մեր եկեղեցւոյ մեծագոյն դէմքը կարելի է նկատել Մեծն Ներսէս, որ դուցէ ամբողջ քրիստոնէական եկեղեցւոյ մեծագոյն դէմքերուն մէջ իր տեղը կ'ունենայ, եթէ ան ճանչցուի իր սրտի մեծութեան մէջ, այդ առաջին դարերուն իր կատարած եկեղեցական, կրթական, բարոյական, բարեգործական եւ մարդասիրական գործերուն եւ բարեկարգութիւններուն մէջ ըմբռնուի: Այս բոլորի համար ան իրաւամբ մեր մէջ կոչուած է Լուսաւորիչ սրտերու:

Ան զաւակն էր Աթանագինէի եւ Բամբիշի, որ է Ս. Գրիգոր

Լուսաւորչի թոռան թոռնորդին: Ուսաւ ի Կեսարիա եւ ի Բիւզանդիոն, 25 տարեկանին բռնի կաթողիկոս օծուեցաւ: Անոր ատենն է, որ տեղի ունեցած է հայ եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ յիշուած Հայոց. Եկեղեցւոյ իրաւական առաջին ժողովը, որ գումարուած է 354–ին Աշտիշատի մէջ, որ ըստ Փաւստոս Բիւզանդի «էր տեղի լեալ նախնեաց ժողովոյ Սինոդոսին»:

Դժբախտաբար այս ժողովի մանրամասն արձանագրութիւնը չունինք ի ձեռին: Անկէ կարելի է հետեւցնել, թէ Տարօնի մէջ եղած ամէն տարուան աշխարհագումարն է, որուն առիթ կուտային Ս. Կարապետի յիշատակին տօնախմբութիւնը, եւ ուր կը համախմբուէին եպիսկոպոսներն ու նախարարները, կը խորհրդակցէին զանազան իրադարձութիւններու մասին, եւ ի հարկին կարգադրութիւններ կ'ընէին:

Կանոնագրքին մէջ այս ժողովի մասին յիշատակութիւն չկայ եւ որովհետեւ այս ժողովի գործերն ու կանոնները ամբողջութեամբ եւ ստոյգ կերպով մեզի չեն հասած, ստիպուած ենք այս ժողովի վերագրուած կանոնագրութիւններն ու բարեկարգութիւնները նկատել Ս. Գրիգոր Լուսաւորչէն մինչեւ Մեծն Ներսէս եղած շրջանին համախմբուած «Աշտիշատի որոշումներ» անուան տակ, քանի որ այս ժողովի վերագրուած բարեկարգական կանոնները բաւական շատ են եւ բարոյական, կրօնական ու կազմակերպական նոր կեանքի մը սկզբնաւորութեան կը վերաբերին, եւ Մեծն Ներսէս աստուածպաշտութեան յունական մթնոլորտի մէջ սնած, յունական կրթութիւն առած, Բիւզանդիոնի կենցաղի վրայ կ'ուզէ կաղապարել իր հօտին կեանքը, որով Մեծն Ներսէսով նոր շրջան մը կը սկսի բարոյական եւ կրօնական բարեկարգութեանց (Ազգ. էջ 121): Այնպէս, որ Հայոց. Եկեղեցւոյ առաջին շրջանի գլուխն է Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, իբր Լուսաւորիչ հոգւոյ, իսկ երկրորդինը՝ Մեծն Ներսէս իբր Լուսաւորիչ սրտից, եւ երրորդ շրջանինը Ս. Սահակ իբր Լուսաւորիչ մտաց:

Մեծն Ներսէսի բարեկարգութիւնները իրենց տեսակին մէջ՝ իրենց ժամանակի բաղդատմամբ այնքան աչքառու են եւ վսեմ, որ կ'արժէ անոնց անդրադառնալ հասկնալու համար, թէ չորրորդ դարու առաջին կէսէն առաջ եւ անկէ դարեր ետքն ալ, երբ քաղաքակիրթ մարդկութիւնը լոկ նիւթի պաշտամունքն ունէր, Մեծն Ներսէս որքան առաջ ծնած մեծ սիրտ է, որուն մարդասիրական ոգին եւ առած քայլերը հազիւ թէ այսօր կ'ըլլան, այն ալ 20–րդ դարու քաղաքակիրթ ազգերու կողմէ:

Արդ, Աշտիշատի ժողովին վերագրուած կանոնները կը նկատուին առհասարակ. Ա) Մարդասիրական կամ բարեսիրական: Հայաստանի զանազան մասերու մէջ հիմնեց աղքատնոց (հիւանդա–

նոց), որբանոց, ծերանոց, աղքատանոց, անկելանոց։ Բոլորն ալ նորութիւն իր շրջանին համար։ Բ) Եկեղեցական-բարեկարգական։ Ժողովը յատկապէս զբաղեցաւ վանականներու կեանքով, վիճակներու (թեմ) եպիսկոպոսներով, որոնք քաղաքներու մէջ ընտանիքներու քով սկսած էին ապրիլ։ Անոնց բնակութեան համար վանքեր եւ եպիսկոպոսանիստ բնակարաններ չկային։ Գ) Դաստիարակչական։ Բոլոր գաւառներու մէջ դպրոցներ հիմնեց յունարէն եւ ասորերէն գրել կարդալ սորվեցնելու համար։ Հայաստանի մէջ, այդ ատեն այս երկու լեզուներն ալ իրենց ազդեցութեան շրջաններն ունէին, յունականը՝ Կեսարիայէն եւ ասորականը՝ Եդեսիայէն ազդուելով։ Դ) Վարչական կամ բարեկարգական։ Ան հոգ տարաւ եկեղեցւոյ պաշտօնեաներուն, կանոնաւորեց եպիսկոպոսներու թիւը, շուրջ 400 աթոռներու վերածեց թեմերը, հազիւ այսքանով կարելի էր ժողովուրդի հոգեւոր եւ բարոյական կարիքներուն հասնիլ եւ ուղիղ կենցաղ մը ապահովել։

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչէն մինչեւ Մեծն Ներսէս մեր եկեղեցւոյ հայրապետները հաւատոյ շահերը նկատի առած էին, քրիստոնէական վարդապետութեան Հայաստանի մէջ ամրացման եւ եկեղեցւոյ հաստատման աշխատած, ջանալով հոգիները լուսաւորել։ Իսկ ատկէ ետք, որ Բ. շրջանն է, Մեծն Ներսէսով եւ իր բարեկարգութիւններով կը սկսի եւ կը վերջանայ։ Գ. շրջանը Հայ դպրութեան, մտքերու լուսաւորման ժամանակաշրջանն է։ Մեծն Ներսէսէ ետք մեր պատմութեան մեծագոյն դէմքը Ս. Սահակն է՝ Ս. Մեսրոպի հետ։

Այս իմացումով Հայց. Եկեղեցւոյ երկրորդ ժողովն է Շահապիվանի ժողովը, որ հայերէն գիրերու գիւտէն բաւական յետոյ՝ 444-ին գումարուած է։ Այս պարագան մեզի ենթադրել կուտայ, թէ Ս. Սահակի եւ Ս. Մեսրոպի ատենն ալ անպատճառ ժողովներ տեղի ունեցած պէտք է ըլլան, թէ իսկ այսօր անոնց յիշատակութիւնը չունինք ի ձեռին։ Այս ժամանակի հայութեան համար այնքան մեծիմաստ եւ խոր տպաւորութեամբ իրագործութիւններ — Գիրերու Գիւտ, Աստուածաշունչի Թարգմանութիւն, Ծիսարանի կարգադրութիւն, հայերէն դպրոցներու բացում — կը ստիպեն մեզ խորհիլ, թէ չի կրնար այս շրջանին ժողով գումարուած չըլլալ։ Այս ենթադրութեան հաւանականութեան կը նպաստէ կանոնագրքի մէջ եղող 55 գլուխներու գոյութիւնը, որ Ս. Սահակի կը վերագրուի (Ազգ. Յոդ. 198)։

Մեր պատմութեան մէջ Ս. Սահակ – Ս. Մեսրոպի պէս մեծ դէմքերու եւ Գրի Գիւտի ու Հայ Դպրութեան սկզբնաւորութեան նման մեծ դէպքերու ժամանակամիջոցի ատեն՝ ինչպէ՞ս կարելի է

մտածել, թէ ժողովներ տեղի չունեցան։ Հաւանաբար անոնք աւելի եղան նիւթական քան վարչական կամ կանոնական։

Շահապիվանի ժողովը տեղի ունեցած է Բագաւանի Ս. Յովհաննու վանքը, Յովսէփ Ա. Հողոցմեցի կաթողիկոսի հրամանով 444-ին, եւ առաջին իրաւական ժողովն է, որուն որոշումներն ու գործերը մեզի հասած են (Ազգ. Յոդ. 228)։ Ներկայ եղած են երիցունք, սարկաւագունք, նախանձաւոր պաշտօնեայք եւ համօրէն ուխտ Սրբոյ Եկեղեցւոյ։ Իսկ աշխարհականներէն «իշխանք ամենայն, գաւառատէրեր, գաւառակալներ, պետեր, բռնաւորներ, զօրագլուխներ, ազատներ, կուսակալներ, որոնք բոլորն ալ կ՚ընդունին, որ հաստատուին Մեծն Ներսէսի, Ս. Սահակ – Մաշտոցի դրած կանոններն ու կարգերը, ինչպէս նաեւ երեք տիեզերական ժողովներու կանոնները եւ առաքելականները։ Հաւանական կը թուի որ Քաջն Վարդան Մամիկոնեանն ալ ներկայ եղած ըլլայ։

Շահապիվանի ժողովը 20 կանոններ որոշած է, որոնց մէջ ուշագրաւ է պատիժներու խստութիւնը, ոչ միայն եկեղեցականներու, այլեւ աշխարհականներու համար, եւ այդ ֆիզիքական պատիժներն են. «Գաւազանով ծեծ, աղուեսադրոշմ ի ճակատն»։ Այս խըստութիւնը մեր եկեղեցւոյ ոգւոյն հակառակ է, բայց կ՚երեւի Մծղնեաններուն ապերասան կենցաղին պատճառաւ ստիպուած եղած են խիստ գտնուիլ։ Այդ հերետիկոսները Ս. Սահակ–Ս. Մեսրոպէ ետք աւելի ապերասան սկսած են գործել, որով բացառիկ չարիքի դէմ բացառիկ խստութիւն գործածած են, որովհետեւ մինչեւ իսկ եպիսկոպոսներ, քահանաներ եւ սարկաւագներ սկսած են պղծութեան մէջ իյնալ, կաշառակերութիւն ընել ձեռնադրութեան ատեն, սուրբերու նշխարներ խարդախել, մերձաւոր ամուսնութիւններ օրհնել։

Կանոններէն մաս մըն ալ ընտանեկան եւ ամուսնական կեանքի, ուրիշ մաս մըն ալ ընդհանուր քրիստոնէական բարոյականի կը վերաբերին։

Դժբաղդաբար այս ժողովն ալ չէ յիշատակուած ժամանակակից կամ յետագայ պատմիչներէն։ Իր մասին ինչ որ գիտենք, միայն կանոնագիրքէն է։

Հայ Եկեղեցւոյ կարեւոր հայրապետներէն եղած է Յովհաննէս Ա. Մանդակունի։ Այնպէս որ շատ բնական կերպով կը տարուինք մտածել, թէ անոր ատենն ալ պէտք է անպայման եկեղեցական ժողով մը գումարուած ըլլայ։ Այս մտածումին ուժ կուտայ կանոնագրքին մէջ այս մեծ հայրապետին վերագրուած 10 կանոններ որոնք կը վերաբերին «պահքերու եւ տօներու», եւ ան է որ կը հրամայէ Ս. Ծնունդը Յայտնութեան հետ տօնել։

Հակառակ անոր որ դարձեալ այսպիսի ժողովի մը յիշատա-

կութիւնը չունինք, բացի Օրբէլեանէն, Օրմանեան Պատրիարք այս հաւանական ժողովը գումարուած կը նկատէ 486–ին (Ազգ· Յօդ· 322)։

Դուինի առաջին ժողովը տեղի ունեցած է 506–ին, Հայաստանի Դուին մայրաքաղաքին մէջ, առանց մասնաւոր պատճառի։ Ան եղած է Հայց· եկեղեցւոյ պարբերական ժողովներէն, հոն ներկայ եղած է պատգամաւորութիւն մը Տիզբոնէն, ժողովին մասնակցած են 20 եպիսկոպոսներ, երէցներ, վանականներ, մոնոզապեաններ, 14 նախարարներ՝ փոխան 30–ի։ Այս վերջի պարագան իրաւունք կու տայ Օրմանեան Սրբազանին խորհիլ, թէ (Ազգ· Յօդ· 339) «Հայ եկեղեցւոյ վարչութիւնը իրեն համար մնայուն ժողովական ձեւ մը ունէր, եւ թէ այդ ժողովին մէջ աշխարհականներն ալ եկեղեցականներուն հետ անդամակցութիւն կը վայելէին»։

Այս առթիւ Բաբգէն կաթողիկոս ունի երկու թուղթ (կոնդակ)։ Առաջին թուղթը կը վերաբերի Նեստորի եւ Ասորեստանի Նեստորականներուն, իսկ երկրորդ թուղթը, որ հաւանաբար 508–ի ժողովին գրուած է, ուղղակի կը զբաղի Քաղկեդոնի ժողովով եւ ներկաները կը վճռեն, «փախչիմք ուրացեալ զ'ի Քաղկեդոնին ստութիւն Նեստորի եւ այլոցն նմանից» (այսինքն՝ կը փախչինք Նեստորի եւ անոր նման ուրիշներու ստութիւնը ուրացող Քաղկեդոնի ժողովէն եւ ապա կ'անիծեն Լեւոն (Հռոմի Պապ) տոմարը։ Այս ժողովին ներկայ են նաեւ Վրաց Գաբրիէլ կաթողիկոսը 23 եպիսկոպոսներով եւ աղուաններ, ինչպէս նաեւ Պարսկաստանէ եկած ասորիներ՝ Նեստորականներու դէմ բողոքելու համար (Ազգ· Յօդ· 340)։

Բաբգէն Ա· կաթողիկոսի առաջին թուղթը հայ եկեղեցւոյ դաւանական առաջին թուղթն է, եւ պատճառը Նեստորականներն են։ Հոս ժողովականներ կը յայտարարեն· «Զայս հաւատ հաւամք, եւ մեք հայք եւ վիրք եւ աղուանք ունիմք»։ Թուղթը ուղղուած է բոլոր հայ մեծամեծներուն (Ազգ· Յօդ· 341) եւ թուղթը կը ծանրանայ Ս· Երրորդութեան եւ Մարդեղութեան վրայ եւ կը յիշէ Նիկիոյ, Պոլսոյ ժողովները եւ կը նզովէ Քաղկեդոնը, Նեստորն ու Եւտիքէսը։

Դուինի Բ· ժողովը (Ազգ· 367) գումարեց Ներսէս Բ· Բագրեւանդացի Դուին մայրաքաղաքի մէջ 554–ին Ծաղկազարդի օրը, Ս· Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ։ Ժողովի գլխաւոր նպատակն էր Ուխտ Միաբանութեան եւ Նեստորականներուն առջեւն առնել, որոնք եկած էին Մանաճիհր Ռաժիկի վանքը եւ հոն կեդրոնացած էին։ Ժողովի հրաւէրին քիչեր պատասխանած էին, որով կաթողիկոսը մեղադրանքի խօսք գիր մը կ'ուղղէ եպիսկոպոսներուն, եւ սակայն, հակառակ ասոր, հազիւ 18 եպիսկոպոսներ ներկայ կ'ըլլան։ Անոնց հետ ներկայ է նաեւ ասորւոց Ուղղափառաց եպիսկոպոսը՝ Աբդիշոյ։ Բազմաթիւ են սակայն ներկայ նախարարները։ Ա–

սոր պատճառը «տրուելիք որոշման արտաքին գործադրութեան պէտք ունենալն է»։ Ժողովի գրած թուղթը Նեստորականներու դէմ է եւ ոեւէ գործ չունի Քաղկեդոնի ժողովին հետ։

Այս թուղթէն զատ Ներսէս Բ· Կաթողիկոսի կ'ընծայուին նաեւ 87 կանոններ, եւ որովհետեւ կանոնները միշտ ժողովական հաստատութեամբ ստացած են իրենց հեղինակութիւնը, որով կ'ենթադրուի, թէ այս կանոնները Դուինի Բ· Ժողովինն են։

Այս կանոններուն նպատակն է եկեղեցական կարգերուն եւ եկեղեցականներուն կենցաղին մէջ սպրդած գեղծումները բառնալ (Ազգ· Յօդ· 370)։ Բաւական խիստ եւ մանրամասն կանոններ կան անոնց մէջ, որոնց թուումն ընել հոս աւելորդ կը նկատենք։

Դուինի Գ· Ժողովը տեղի ունեցաւ 607–ին կրկին նոյն մայրաքաղաքին մէջ, նոյն տեղը, այս անգամ հրամանով Սմբատ Սպարապետի եւ Մարզպանի՝ կաթողիկոս ընտրելու նպատակով։ Հոս նախարարներու ներկայութիւնը չէ յիշուած, բայց ներկայ են 50 եպիսկոպոսներ, 390 վարդապետներ եւ քահանաներ։ Անոնք սակայն անմիջապէս չեն կրնար կաթողիկոս ընտրել, որովհետեւ մէջերնին քաղկեդոնականներ կային, որով նախ կը հաստատեն ուղղափառութեան պայմանները 7 կանոններով (Ազգ· Յօդ· 411), ապա բոլոր ժողովականները կը հաստատեն իրենց ուղղափառ դաւանանքը գրաւոր եւ անկէ ետքն է, որ 608–ին կ'ընտրեն Աբրահամ Ա· Աղբաթանեցին կաթողիկոս (Ազգ· Յօդ· 412)։

Ներսէս Գ· Իշխանեցի կաթողիկոսի օրով 648–ին նորէն Դուին մայրաքաղաքին մէջ ժողով մը (Ազգ· Յօդ· 480 եւ 484) տեղի կ'ունենայ Յունաց Կոստանդին կայսեր պահանջով եւ Քաղկեդոնի պատճառով։ Այս ժողովին կը վերագրուին 12 կանոններ (Ազգ· Յօդ· 481), որոնք կանոնագրքի մէջ ալ անցած են։

Կանոնագիրքին մէջ 15 կանոններ Սահակ Գ· Ձորափորեցի կաթողիկոսի վերագրուած են։ Ասկէ կը հետեւի թէ ան ժողով գումարած պէտք է ըլլայ, հաւանաբար կրկին Դուին մայրաքաղաքին մէջ 686–692 տարիներուն միջեւ։ Այս կանոնները առհասարակ կը վերաբերին եկեղեցական ծէսերու եւ սրբութիւններու (Ազգ· Յօդ· 535–36)։

Հայց· Եկեղեցւոյ արդիւնաշատ եւ մեծագոյն հայրապետներէն եղած է Յովհաննէս Գ· Օձնեցի կաթողիկոս, որուն կը վերագրուին կանոնագրքի 32 կանոններ։ Այս իմաստասէր եւ աստուածաբան հայրապետը իր ձեռնարկած բարեկարգութիւններու զօրացման համար 720–ին Դուինի մէջ ժողով գումարեց, ուր ներկայ եղան 30–էն աւելի եպիսկոպոսներ եւ նախարարներ։ Իբր բացման ատենաբանութիւն ան գեղեցիկ ճառ մը ուղղեց ժողովականներուն։

Օձնեցի կաթողիկոսի նման բանիբուն հայրապետի մը անհ էր ձեւաւորելու եւ կազմաւորելու Հայոց Կանոնագիրքը։ Անոր դասաւորած եւ ձեւաւորած այս կանոնագիրքը ցարդ հայ եկեղեցւոյ օրինաց միակ աղբիւրն է։ Այս կանոնագիրքը կը կանխէ Արեւմտեան կանոնագիրքը եւ դար մը առաջ է Իսիդորոս Մերկատորի գործէն, որ Թ. դարուն կազմուած է (Ազգ. Յօդ. 568)։

Օձնեցի Հայրապետի խնամով պատրաստուած այս գործն է, որ թէեւ դեռ անտիպ, բայց կը վայելէ Հայոց համար օրինական հեղինակութիւն։ Անշուշտ հայոց կաթողիկոսը «իրեն ուղեցոյց ունեցած է Յունական եկեղեցւոյ մէջ ընդունուած եւ Թէոդոսեան ու Յուստինեան անուններով ծանօթ հաւաքածոները»։

Այս կանոնագիրքին վրայ ժամանակի ընթացքին անխնամ յաւելումներ եղած են։

Իմաստասէր եւ աստուածաբան այս կաթողիկոսի պատրաստած կանոնագիրքը կը պարունակէ 37 գլուխներ (Ազգ. Յօդ. 568), որոնց մանրամասնութեանց երթալ հոս աւելորդ է։ Օրմանեան Սրբազան այս կանոնագրքի վերլուծման յատկացուցած հատուածի վերջաւորութեան կ'ընէ հետեւեալ յատկանշական դիտողութիւնը. «կանոններ իրենց ոյժը եկեղեցւոյ հաստատութենէն կ'առնեն, հոգ չէ որ մակագրեալ ժողովներու կամ հայրապետներու հարազատ գործը ըլլան»։

Բացի կանոնագիրքէն Հայրապետանոցի մէջ կայ Գիրք թղթոցը, որ կաթողիկոսարանի պաշտօնական թղթակցութիւնն է, եւ որ հաւանաբար նորէն գործն է Յովհաննէս Գ. Օձնեցի կաթողիկոսին (Ազգ. Յօդ. 569)։

Կանոնագիրքը եկեղեցական բարեկարգութիւններու, կանոններու ուղեցոյց է, իսկ Գիրք թղթոցը՝ դաւանաբանութեան։ Երկուքն ալ կարեւոր հայ եկեղեցւոյ համար։

Ինչպէս յայտնի է այս համառօտ տեղեկութիւններէն, դէպքերու բերումով այս շրջանիս տեղի ունեցած են Հայ Եկեղեցւոյ իրաւաբանական ժողովները, եւ բոլորն ալ Դուին մայրաքաղաքին մէջ, բացի անոնց վերջինէն՝ Մանազկերտի ժողովէն, այն ալ քաղաքական պատճառներով։

Մանազկերտի ժողովը (Ազգ. Յօդ. 573) գումարեց Օձնեցի հայրապետ 726-ին Հայոց եւ Ասորւոց մէջ եղած ապականութեան խնդրին վերաբերմամբ ծայրայեղութիւնները — աստուածաչարչարութիւն եւ երեւութականութիւն — հերքելու եւ ուղիղ դաւանութեան կէտը որոշելու համար (Ազգ. Յօդ. 574)։

Օձնեցի կաթողիկոսէ ետք Հայաստանեան, որով եւ հայոց եկեղեցին, անկերպարան վիճակ մը առաւ, քաղաքական փոթորիկներու հետեւանքով։

Խաղաղ կարճ շրջանի մը պահուն, Սիոն Ա. Բաւոնեցի կաթողիկոս 768-ին ժողով գումարեց Աղուանից աթոռանիստ քաղաքին՝ Պարտաւի մէջ՝ Աղուանից հետ (Ազգ. Յօդ. 605), եւ 24 կանոններ որոշեց, որոնք առ հասարակ կը վերաբերին եկեղեցական կարգապահութեան, ամուսնական խնդիրներու (Ազգ. Յօդ. 606) եւ Սուրբ Գրոց կանոնի (Ազգ. Յօդ. 607)։

Անկէ վերջ կը սկսի արաբական «ոստիկաններու» շրջանը եւ եկեղեցւոյ մէջ իրաւական տեսակէտով ծայր կու տայ նոր ժողովներու շարք մը, որ կը կոչուի Միաբարական ժողովներու շրջան։

Միաբարական ժողովներու շրջանը կը սկսի Պոլսոյ Յունաց Փոտ Պատրիարքի օրով, ան որ վեց օրուան մէջ եկեղեցական բոլոր աստիճաններն ստանալով Պատրիարքական Աթոռ բարձրացաւ, եւ որուն օրով Յոյն եւ Լատին եկեղեցիները իրարմէ խզուեցան (Ազգ. Յօդ. 667)։

Աւելի զարմանալի պայմաններու մէջ հայոց կաթողիկոս եղաւ Զաքարիա Ա. Ձագեցի, որ ըստ պատմութեան մէկ օրուան մէջ առաւ եկեղեցական բոլոր աստիճաններն ու կաթողիկոս օծուեցաւ։

Ահա այս երկու հայրապետներու պատճառաւ սկսաւ հայ եւ յոյն եկեղեցիներու միացման հարցը, որուն համար զանազան վայրեր գումարուեցան եկեղեցական ժողովներ, որոնք կոչուեցան Միաբարական ժողովներ։

Այս ժողովներէն առաջինն է Շիրակաւանի ժողովը, որ տեղի ունեցած է Զաքարիա Ա. Ձագեցի կաթողիկոսի օրով, եւ որուն ոչ թուականը եւ ոչ ալ կանոններն ունինք։ Ժողովի գլխաւոր նպատակն է եղած Քաղկեդոնի ժողովի ընդունելութեան առաջարկին վերջնական եւ պաշտօնական պատասխան մը տալ Պոլսոյ Յունաց Փոտ Պատրիարքին։

Անկէ կը սկսին Միաբարական ժողովները, որոնց մէջ կ'իյնան նաեւ Հռովմէական եկեղեցիին հետ համաձայնութեան մը գալու մէկ երկու ժողովներն ալ։

Այս շրջանը կ'երկարի մինչեւ ԺԹ. դար ներառեալ Բագրատունեաց եւ Ռուբինեանց հարստութիւնները, երբ որոշ կերպով ի յայտ կու գան որքան Յոյն, նոյնքան նաեւ Լատին եկեղեցիներու դիտումնաւոր մերձեցումները, որոնց պատճառաւ վերջ գտան այդ երկու հայ հարստութիւնները, առնուազն արագացուցին անոնց անկումը։

Յունաց հետ Միաբարական յարաբերութիւնները իրենց գագաթնակէտին հասան Ներսէս Դ. Շնորհալիի, Գրիգոր Դ. Տղայ կա-

թողիկոսներու (Ազգ. Յոդ. 1003) տուն: Ասոր համար մասնաւորաբար գումարուեցաւ Հռոմկլայի ժողովը, առանց որոշ ելքի մը յանգելու:

Հռոմի եկեղեցիին հետ Միարարական յարաբերութիւններն սկսան Ռուբինեանց Լեւոն իշխանի թագաւոր հռչակուելու պարագային Պապի կողմէ ճանչցուելու համար (Ազգ. Յոդ. 1058), եւ որուն համար գումարուեցաւ Տարսոնի ժողովը 1197-ին Գրիգոր Զ. Ապիրատ կաթողիկոսի հրաւէրով: Այս յարաբերութեան թաքուն նպատակն ալ էր, Յունաց նման, դաւանութեամբ, վարդապետութեամբ եւ հպատակութեամբ Պոլսոյ կամ Հռոմի կապել Հայոց Եկեղեցին, որուն երբեք ընթացք չտուին Հայերը:

Հակառակ միարարական ժողովներու բաւական հետաքրքրաշարժութեան, վերոյիշեալ փոքր ծանօթութեամբ կը գոհանանք եւ կ'անցնինք եկեղեցւոյ իրաւական շրջանի վերջին փուլին՝ Ազատագրման Շրջանին, երբ գրեթէ իրաւական ժողովներ չեն գումարուած, երբ Թուրքիոյ մէջ կազմուած է Ազգային Սահմանադրութիւն եւ ձարական Ռուսիոյ մէջ Պոլոժէնիան, որոնք իրենց խորքին մէջ այսպէս ասած, հիմնապէս կրօնական եւ եկեղեցական դրդապատճառներէ եւ նպատակներէ չեն մղուած եւ առաջնորդուած, այլ առաւելապէս օտար պետութիւններէ եւ քաղաքական շարժառիթներէ մղուած կազմուած են, ինչպէս պիտի տեսնենք պատմական տուեալներով:(1)

(1) Պիտի փորձենք այս մասին առանձինն աշխատասիրութիւն մ'ընել, եթէ բաւարար արեւ ունենանք:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԳԼԽԱՒՈՐ ԱԹՈՌՆԵՐԸ

(Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆ, ԱՆԹԻԼԻԱՍ, Կ. ՊՈԼԻՍ ԵՒ Ս. ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ) (1)

Սիրելի ընթերցող,

Շատոնց էր, որ կը մտածէի յարմար առիթներուն ձեզի հետ խորհրդածութեան առարկայ ընել հայութեան վերաբերող զանազան իրողութիւններ, ինչպէս եկեղեցական, թեմական, մշակութային, եւ մերթ ալ ազգային առօրեայ խնդիրներ:

Կեանքի պարագաները սակայն, միշտ ալ արգելք եղան այս մտադրութեանս գործադրման, մինչ այժմ կարգ մը հրատապ եւ կենսական հարցեր կը ստիպեն ընթացք տալ այս մտածումիս:

Ուրախութեամբ պիտի փափաքէի շաբաթը քանի մը վայրկեան ձեզի հետ ըլլալ, անկեղծօրէն, առանց ունէ նկատումի եւ կողմնապահութեան յայտնել իմ անվերապահ մտածումս, խորհրդածութեան նիւթ ընել գաղթաշխարհի եկեղեցական թէ կրթական կարգ մը երեւոյթներ, պարզապէս լուսաբանուելու եւ բուն իրողութեան իրազեկ ըլլալու համար, այն ալ առանց ունէ մէկը մեղադրելու կամ դատելու մտադրութեամբ:

Վստահ եմ, որ ոչ միայն ինձմէ աւելի հետաքրքիր էք սփիւռքի հայու կեանքով, մտահոգ էք Հայց. Եկեղեցւոյ վիճակով, այլ եւ նախանձախնդիր էք շիտակն իմանալու, ճշմարիտը գիտնալու, այն ալ առանց առեղծուած եւ խռովարար ոգիի, այլ անկեղծ հայու սրտացաւ, բարի եւ ազնիւ զգացումներէ մղուած:

Կարելիս պիտի փորձեմ եւ առաւելապէս պիտի զբաղիմ եկեղեցական, թեմական եւ կրթական հարցերով, որովհետեւ խորապէս կը հաւատամ, թէ սփիւռքի հայութեան պահպանման, եթէ ոչ միակ, անուազն երկու ամենագլխաւոր իրողութիւններն են ասոնք, որոնք հայերուս գտնուած բոլոր երկիրներուն մէջ մեզի չափ եւ աւելի քաղաքացիական ազատութիւն եւ դիւրութիւն կը վայելեն, այսինքն ամէն տեղ եւ ամէն երկրի մէջ ազատ պիտի ըլլանք մեր ուզածին պէս պաշտելու մեր Աստուածը եւ մասամբ ուսուցանելու մեր մայ-

(1) Այս յօդուածաշարքը՝ Զրոյց Ընթերցողին Հետ վերտառութեամբ հրատարակուած է 1956-ին «Նոր Աշխարհ» շաբաթաթերթի մէջ Ա. Ս. Յովսէփեան գրչանունով:

ընի լեզուն։ Միւս կողմէ ոեւէ երկիր ոեւէ ատեն կրնայ ոեւէ քաղաքական հոսանքի կամ կուսակցութեան արգելք ըլլալ, զայն երկրին վնասակար յայտարարելով, ինչպէս ըրած են Թուրքիա, Յորդանան եւ ուրիշ երկիրներ։ Ոեւէ ապահովութիւն չունինք որ վաղը ասիական, եւրոպական կամ ափրիկեան երկիրներ ալ նոյնը չընեն. այն ատեն ո՛վ ինչ կրնայ ընել։ Մինչ միջազգային ըմբռնողութեամբ ոեւէ երկրի մէջ ազատ ենք պաշտելու մեր ուզած Աստուածը եւ դաւանելու մեր ուզած դաւանանքը։ Նոյնը կարելի է ըսել նաեւ մեր լեզուին համար։(*)

Կրօնք եւ մշակոյթ երկու կենսական եւ յաւիտենական արժէք կը ներկայացնեն ամբողջ Հայութեան, ամէն տեղ եւ ամէն ատեն։

Համոզուած եմ, որ ամէն անկողմնակալ եւ եկեղեցասէր հայ խորապէս կը ցաւի Հայութեան մէջ ներկայիս գոյութիւն ունեցող անկամրջելի խրամատներուն համար, ինչպէս նաեւ Հայց. Եկեղեցւոյ մէջ ստեղծուած անբաղձալի վիճակին համար, եւ անկեղծօրէն կը ցանկայ այս վիճակի բարեփոխման, բարձման, եւ հաշտ ու համերաշխ կեանքի մը ստեղծման, որպէսզի ատով բարւոքի եւ բարգաւաճի սփիւռքի հայ դպրոցն ու դպրութիւնը, զօրանայ եւ պայծառանայ Հայց. Սուրբ Եկեղեցին։ Ամէն խելահաս հայ կը գիտակցի այս գնացքով սփիւռքի հայութեան ճակատագրին եւ ապագային գալիք վնասին, բայց մազաչափ չի զիջիր իր դիրքէն, իր կեցուածքէն։

Դուք եւս, սիրելի ընթերցող, իբր անշահախնդիր, անկողմնակալ եւ եկեղեցասէր ազգայիններ, ազնիւ հայու մաքուր զգացումներով եւ մտածումներով լի, շատ բնական է, որ փափաքիք ձեր կարողութեան չափով օգտակար ըլլալ եկեղեցական, կրթական եւ ազգային հարցերու, երբ անոնք իրենց խակութեան մէջ ուղիղ ներկայացուին ձեզի։ Ահա այս է, որ պիտի փորձեմ ձեզի հետ խորհրդածութեան նիւթ ընել։

Միւս կողմէ, «Նոր Աշխարհ»ի Պատուարժան Խմբագրութեան հաճութեամբ որքա՜ն ցանկալի պիտի ըլլար ունենալ նաեւ ձեր ազնիւ հայու անկեղծ կարծիքը յարուցուած հարցերու մասին, նոյնիսկ տարակարծութիւնը, եթէ ունիք, անտարակոյս անկեղծութեամբ եւ փափկանկատութեամբ, ազնիւ եւ անկողմնակալ ոգիով, առանց շահախնդրութեան եւ կիրքի, միշտ շինարար դիտումով, որպէսզի մեր ընթերցողները ոչ միայն լուսաբանուին, այլեւ բարեկրթութեան եւ քաղաքավարութեան ճաշակն առնեն, իրարու հետ յարգանքով եւ եղ–

(*) Կը յանձնարարեմ ուշադրութեամբ կարդալ Հ.Բ.Ը. Միութեան պաշտօնաթերթ՝ «Յուշարար»ի Ապրիլ 15, 1956 թիւի մէջ Գեր. Տիրան Արքեպիսկոպոսի «Միութիւնը Հայութեան մէջ» յօդուածը։

բայրական սիրով վարուին նոյնիսկ տարակարծութեան եւ քննադատութեան պարագային։ Արտայայտութեան եւ վարմունքի նման ոգի մը անհրաժեշտ է, նամանաւանդ այս օրերուն, երբ եկեղեցական հրատապ եւ այրող հարցեր ունինք մեր առջեւ։ Ամենէն աւելի այսօր հանդուրժողութեամբ զիրար լսելու եւ իրար հասկնալու պէտքն ունինք։

Արդ, ազնիւ ընթերցող, այս ոգիով եւ հասկացողութեամբ առաջին առթիւ խորհրդածութեան նիւթ պիտի ընեմ Հայց. Եկեղեցւոյ ներկայ վիճակը, նկատի առնելով զայն նախ իր գլխաւոր կեդրոններուն, որ է չորս Աթոռներուն մէջ։ Համառօտ ծանօթութիւն մը պիտի տամ Այրարատեան Մայր Աթոռի՝ Ս. Էջմիածնի եւ Ամենայն Հայոց Հայրապետի, Անթիլիասի Աթոռին, Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան եւ Սրբոց Յակոբեանց Վանքին ու Միաբանութեան մասին, եւ աւելի ծանրանամ վերջնոյս վրայ վեր հանելով Հայց. Եկեղեցւոյ այս ճգնաժամային օրերուն անոր վիճակուած կենսական դերին, երբ այս դարաւոր հաստատութիւնը, հայուն հաւատքին եւ Եկեղեցիին միջազգային այս փառքը, իր իրական հասկացողութեամբ ըմբռնուի եւ գործնականապէս իրեն վերապահուած դերին մէջ դրուի, ինչպէս ըրին Դուրեան եւ Գուշակեան Պատրիարքներ։ Այժմու անոր գլխաւոր պատասխանատուները անհրաժեշտ է, որ անդրադառնան եւ գիտակցին սա մեր կարօտի օրերուն՝ Հայց. Եկեղեցւոյ եւ Հայութեան համար անոր կատարելիք կենսական կարեւորութեան։ Ժամն է որ թօթափեն ամէն նկատում, մոռնան անձնական ամէն հաշիւ եւ միահամուռ նուիրուին իրենց կոչումին, վանքի բարգաւաճմամբ եւ զօրացմամբ նեցուկ դառնան Հայց. Եկեղեցւոյ վերազարթման եւ հայ ժողովուրդի հոգեւոր եւ մշակութային արթնութեան։

Անհամար կարելիութիւններով անսպառ աղբիւր է Ս. Յակոբեանց Վանքը, որուն պիտի անդրադառնամ իր կարգին։

ԱՅՐԱՐԱՏԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ՝ Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆ

Հայց. Եկեղեցւոյ կեդրոնին՝ Ս. Էջմիածնայ այժմու անցքութիւնը ձեզմէ ծածկելու պատճառ մը չունիմ, քանի որ արդէն ձեզի ծանօթ է, թէ մարդկային ընկերութեան խոշոր փոթորիկէ մ'անցած է ան։ Հրաշք է, որ պատմական տուեալ պայմաններու ահաւորութեան մէջ Մայր Աթոռը ամուր եւ կանգուն է, պահած է իր հմայքն ու հեղինակութիւնը։ Հակառակ կարգ մը վերապրումներու եւ ենթադրութիւններու Ս. Էջմիածինն ու Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը «շատերու կարծածէն» շատ աւելի զօրաւոր է «իր փառքին եւ հեղի–

նակութեան մէջ», վասնզի իբր կրօնական հաստատութիւն ան հիմնուած է Հայ ժողովուրդի հոգիին, սրտին եւ մտքին մէջ անխախտելի ամրութեամբ, այսինքն՝ հաւատքով, զգացումով թէ մտածումով հայը այնքան զօրաւոր եւ հաստատ կապուած է իր եկեղեցւոյ Կեդրոնին՝ Այրարատեան Մայր Աթոռին եւ Անոր Գահակալին՝ Ամենայն Հայոց Հայրապետին, որ մարդկային ոեւէ փոթորիկ, ինչպէս պատմութիւնը կը հաստատէ, անզօր է զայն ոչ թէ պոկել, այլ աղօտացնել իսկ, ապահովաբար ոչ ներկայիս եւ ոչ ալ ապագային:

Սուրբ Էջմիածինը իբր հոգեւոր իշխանութիւն կերտուած է աստուածային ճշմարտութեամբ, որ յաւիտենական է եւ անկործանելի: Եթէ կան անձեր, որոնք սխալ վերացական եւ անհիմն խօսք կը նետեն, եւ իբր փաստ կը մատնանշեն անմիջական անցեալը, կարծելով թէ անցնող քանի մը տասնեակ տարիներու ընթացքին ստեղծուած կեանքի պայմաններու բերումով՝ Մայր Աթոռը տկարացած է եւ նուաղած իր պարունակէն, անոնք չարաչար կը սխալին: Երբեք պէտք չէ մոռնալ, թէ եղածը պարզապէս տնտեսական տկարութիւն է, եւ քանակի պակասութիւն: Այսինքն Միաբանութեան նուազում, եւ ոչ այլ ինչ: Արտաքին եւ երեւութական այս նուազումը ոչ միջուկի նուազում կը նշանակէ եւ ոչ ալ իսկութեան տկարացում: Եղածը լոկ նիւթական եւ ժամանակի հարց է եւ դիւրաւ դարմանելի: Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռին ոչ հմայքը, ոչ կարեւորութիւնը, եւ ոչ ալ հեղինակութիւնը ոեւէ ձեւով մազաչափ մը տկարացած է հայ ժողովուրդի սրտին եւ հոգիին մէջ: Երէկուան չափ եւ աւելի այսօր ամուր է եւ հաստատ, տոկուն է եւ անեղծ հայ ժողովուրդի տածած սէրն ու փարումը Ս. Էջմիածնի եւ Անոր Գահակալին նկատմամբ: Հայց. Եկեղեցւոյ ոգեղէն սիւնը անսայթաք կը մնայ: Ս. Լուսաւորչի կանթեղի պլպլուն լոյսը անմար է, եւ անկէ ծորող հեղինակութիւնը միշտ ալ անուշ, ազդու եւ զօրաւոր:

Իսկ այսօր ամէն առողջ հաւանականութիւն, ամէն յոյս եւ կարելիութիւն կայ, որ Արագածի կատարին առկայծող երէկուան այդ անթեղուած քաղցր լոյսը զօրանայ, կրկին բոցավառի, կարճ ժամանակի մը մէջ կրկին գտնէ իր փարելի փայլն ու փառքը, վասնզի.—

Ա.— Խորհրդային պետութեան սահմաններէն ներս, որով եւ Հայաստանի մէջ, քաղաքական եւ ընկերային արագ փոփոխութիւն տեղի կ'ունենայ: Երեւոյթները խոստմնալից են մեծ հաւանականութիւններու եւ մեծ կարելիութիւններու համար, որոնց բարեբար արդիւնքը շատ բնական է իր յուսադրիչ արձագանգն ունենայ նաեւ Եկեղեցւոյ կեանքին վրայ: Խորհրդային Միութեան սահմաններէն ներս այս արագ յեղաշրջման հետեւանքով ձեռք բերուելիք վերազարթման բազմակողմանի յառաջացումը ձեր երեւակայութեան եւ զատողութեան կը թողում:

Բ.— Խորհրդային Միութեան սահմաններէն ներս քաղաքական եւ տնտեսական փոփոխման այս անկիւնադարձին իսկ, ընկերային յեղաշրջման այս սկզբնաւորութեան իսկ՝ Խորհրդային Միութեան սահմաններէն ներս, բոլոր Հայ եկեղեցիները իրենց անմիջական յարակից շէնքերով,— առաջնորդարան, հովուատուն,— արդէն վերադարձուած են Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան եւ կրկին տրամադրուած անոր իրաւասութեան: Այս դրական քայլին իմաստն ու հետեւանքն ալ, սիրելի ընթերցողներ, ձեր տրամաբանութեան եւ ողջմտութեան կը ձգեմ:

Գ.— Այս պայմաններու հետ արդի Հայաստանի կառավարութիւնն ալ տրամադիր է ամէն դիւրութիւն, ամէն աջակցութիւն ընձեռել Մայր Աթոռին եւ անոր իմաստուն գահակալին, որպէսզի Հայաստանեայց Եկեղեցին ի վիճակի ըլլայ դարմանել իր պակասները, լեցնել իր թերիները, գտնել իր նախկին բնականոն կեանքն ու փառքի լիութիւնը:

ՆՈՐԻՆ Ս. ՕԾՈՒԹԻՒՆ՝ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏԸ

Ազնիւ ընթերցող, Հայց. Ս. Եկեղեցւոյ վերազարթման համար վերը յիշուած երեք գլխաւոր պատճառներէն զատ ձեր մասնաւոր ուշադրութեան կը յանձնեմ այս չորրորդն ալ: Խորհրդային Միութեան սահմաններէն ներս տեղի ունեցող քաղաքական եւ ընկերային այս բոլոր յեղաշրջումներու ճիշդ նախօրեակին, խոստմնալից եւ բարեբաստիկ այս պայմաններու մէջ, կարծես «ի լրումն ժամանակի», Հայց. Եկեղեցւոյ համար իբր մեծագոյն օրհնութիւն Ամենայն Հայոց Հայրապետ ընտրուեցաւ Տ. Տ. Վազգէն Ա. Կաթողիկոս: Մարդկային լաւագոյն բարեմասնութիւններով օծուն, հոգիի, սիրտի եւ միտքի, ինչպէս նաեւ նկարագիրի մաքուր եւ անաղարտ յատկութիւններով առլցուն՝ երիտասարդ եկեղեցականը դարձաւ յարմարագոյն կաթողիկոսը, որով Հայց. Եկեղեցին ինկաւ իր փրկութեան ճամբուն մէջ ամենանպաստաւոր պայմաններով երաշխաւորուած: Ասիկա պարզապէս Ս. Հոգիի ազդմամբ եղած բացայայտ իրողութիւն մըն է, վասնզի ամէն կասկածէ վեր է թէ, Ս. Հոգին կը վարէ քրիստոնէական եկեղեցին: Ասիկա պարզ անձնական հաւատք մը չէ, այլ պատմական իրողութիւն մը բոլոր եկեղեցիներուն համար, ընդհանուր քրիստոնէութեան համար, բոլոր հաւատացեալներուն համար: Ո-

րովհետեւ եթէ եկեղեցին մեր Տիրոջ Յիսուս Քրիստոսի մարմինն է, այդ մարմինին մէջ գործող ուժը, այդ մարմինը վարող զօրութիւնը՝ Ս. Հոգին է։ Եւ սակայն ոչ թէ ժամանակաւորապէս, այլ ստեղծագործութենէն մինչեւ կատարած, ոչ թէ մարմինի մէկ մասին, այլ ամբողջին հաւասարապէս բոլոր դարերու մէջ։ Եւ այդէն այս է, որ մեզի կը սորվեցնէ Նիկիոյ Տիեզերական Սուրբ Ժողովի հանգանակը. — «Կը հաւատանք անեղ, կատարեալ Ս. Հոգիին, որ խօսեցաւ օրէնքին եւ մարգարէներուն եւ աւետարաններուն (մէջ), որ իջաւ Յորդանան եւ խօսեցաւ առաքեալներուն (միջոցաւ) եւ բնակեցաւ սուրբերու մէջ»։

Այս մասին, անշուշտ, կարելի է բազմաթիւ վկայութիւններ բերել Աստուածաշունչէն հաստատելու համար հանգանակի այս պարունակութեան ճշդութիւնը. —

«Լցուցի՛ հոգւով իմաստութեան» (Ելք. ԻԸ: 3)
«Ելից զնա աստուածեղէն հոգւով» (Ելք. ԼԱ:3)
«Եղեւ հոգի Աստուծոյ ի վերայ նորա» (Թիւք. ԻԴ:7)
«Լցաւ հոգւով իմաստութեամբ» (Օրէնք ԼԴ:9)
«Խաղաց ի վերայ նորա հոգի Աստուծոյ» (Ա. Թագ. Ժ:10)
«Զհոգի սուրբ քո մի՛ հաներ յինէն» (Սաղ. Ծ:13)
«Հոգի քո բարի առաջնորդեսցէ ինձ» (Սաղ. ՃԽԲ: 10)
«Մարդասէր հոգին իմաստութեան» (Իմաս. Ա:6)
«Հոգի Տեառն ելից զտիեզերս» (Իմաս. Ա:7)
«Հանգիցէ ի վերայ նորա հոգի Աստուծոյ» (Եսայի ԺԱ:2)
«Լցայ հոգւով զօրութեամբ Տեառն» (Միք. Գ:8)
«Հոգի սուրբ Աստուծոյ գոյ ի նմա» (Դան. Դ. 5)
«Ետես զհոգի Աստուծոյ զի իջանէր» (Մատթ. Ա:20, Մկ. Ա:10, Ղկ. Գ: 22 եւ Յովհ. Ա:32)։

Արդ, բոլոր անոնք, որոնք ամենադոյզն չափով կը հաւատան Աստուծոյ գոյութեան եւ իրենց ներաշխարհին մէջ կ՚ապրին Քրիստոսի ներկայութիւնը, անոնք եթէ խորապէս չգիտակցին ալ, որոշապէս կը զգան թէ Սուրբ քաղաքի վերնատան հրաշքէն — Հոգեգալուստ — ի վեր, երբ պարզ ձկնորսներ առաքեալներ դարձան, մանաւորաբար այն օրուընէ ասդին Ս. Հոգին կը գործէ քրիստոնէական եկեղեցւոյ մէջ եւ կը վարէ զայն մարդկային մոլորանքներու, գայթումներու եւ անէներու մէջէն։

Այս իրողութիւնը քրիստոնէական եկեղեցւոյ դարաւոր կեանքով կը հաստատուի, վասնզի Քրիստոսի մարմինն եղող հոգեկան այս ժայռը անխորտակելի է շնորհիւ իր մէջ գործող ճշմարտութեան եւ զօրութեան. «Դրունք դժոխոց զնա մի յաղթահարեսցեն» (Մատթ. ԺԶ. 18)։

Ընդհանուր եկեղեցւոյ համար այս իրողութիւնը բացայայտ ստուգութիւն է նաեւ Հայց. Եկեղեցւոյ համար, որուն դարաւոր փոթորկալից գոյութիւնը, զինք անճիտել ճգնող կրօնական թէ քաղաքական խուժումներու ընդմէջէն ամենամեծ գրաւականն է։ Մանանեխի հատի չափ հաւատք եւ Հայց. Եկեղեցւոյ պատմութեան մասին նախակրթարանի ուսանողի մը չափ ծանօթութիւն՝ բաւական պիտի ըլլան մեզի բերելու գիտակցութիւնը։ Հայց. Եկեղեցւոյ դարաւոր պատմութիւնը լեցուն է ճգնաժամային շրջաններով, երբ մարդիկ, անկասկած, անճրկած պէտք է ըլլան, թէ ո՛վ պիտի կարենայ ձեռք առնել Հայց. Եկեղեցւոյ ղեկը փոթորկալից այդ գիշերուան մէջ։ Սակայն միշտ ալ, «Աստուած հարցն մերոց» Եղիայի դիրքին արժանի մէկը մատնանշած է, որուն վրայ իջած է Ս. Հոգիին զօրութիւնը, ու վարած է զայն։

Այսպէս նաեւ, այս օրերուն, երբ ճգնաժամային էր մեր գիշերը, նախախնամութիւնը Հայոց շնորհեց իմաստուն հայրապետ մը, յանձին Ն. Ս. Օծութիւն Վազգէն Ա.-ի։

Բնութեան մէջ խաւարին կամ գիշերուան կը յաջորդէ լոյսը։ Մարդկային պատմութեան մէջ ալ արեան հեղեղներու եւ մահուան տագնապներու վրայ միշտ ծփացած է փրկութեան տապանը իր լոյսի աղաւնիով։ Հաւաքական թէ անհատական սուր տագնապներուն ատենն անգամ միշտ զգալի մակընթացութեամբ յայտնուած է ճշմարտութեան լոյսը, որ ի վերջոյ յաղթանակած է արդար, բարի եւ զոհաբերող սիրոյ շնորհիւ։ Ժողովուրդներու թէ անհատներու կեանքին մէջ գողգոթային եւ Խաչի մահուան քովն ի վեր՝ միշտ ալ առկայծած է փրկութեան հաւանականութիւնը եւ յարութեան յաղթանակը։ Մարդկային հոգիի թէ միտքի լուսաւորումը անցած է անդունդի եւ բարձունքի փափոխակներէ, մինչեւ որ հասած է մեր օրերու քաղաքակրթական բարձրութեան։

Մարդկային կեանքի, մանաւորաբար հոգեկան ապրումի այս պատկերը իր սուր անկիւնադարձերով յստակ արձանագրուած է Իսրայէլի պատմութեան, Հին Կտակարանի մէջ։ Ամէն անգամ, որ Իսրայէլ հեռացած է իր Աստուծմէն, մոռցած է իր Աստուածը՝ Եհովան, եւ պաշտած է ձեռակերտ չաստուածներ, այսինքն ամէն անգամ, որ կորսնցուցած է իր լոյսի, ճշմարտութեան գիտակցութիւնը եւ ինկած է նիւթի ապականութեան մէջ եւ ճաշակած է ծով տառապանքի դառնութիւնը, շուտով զգաստացած է և դարձած՝ իր Աստուծոյն, այսինքն գիտակցած է իր սխալին, իր կորսնցուցած արժէքին ու կրկին փարած է իր Աստուծոյն, որ է ճշմարտութեան լոյսին։ Այն ատեն Աստուած իր մարգարէներու միջոցաւ յայտնած է իր ներումն ու կամքը, օծած է մէկը իբր Իսրայէլի պետ, փրկութեան կարապետ եւ ազատած է զե-

ութեան կապանքներէն: Իսրայէլի բոլոր բարեշրջումներուն ատեն, ռահվիրաներուն համար, այսինքն ժողովուրդը առաջնորդողներուն, դատաւորներուն, թագաւորներուն եւ մարգարէներուն համար առ հասարակ գործածուած են հետեւեալ բացատրութիւններէն մէկը կամ միւսը.— «Հոգի Տեառն զօրացոյց», «Յաջողեցաւ ի վերայ նոր հոգի Տեառն», «Դու խօսեսցես ընդ ամենայն իմաստունս մտօք, զորս լցուցի հոգւով իմաստութեան», եւ այլն:

Այսպէս է պարագան Մովսէսի, Ահարոնի, Գեդէոնի, Սաւուղի, Դաւիթի, Սամուէլի, Եսայիի, Երեմիայի, Եզեկիէլի, Դանիէլի եւ այլն, մէկ խօսքով Իսրայէլի բոլոր ղեկավարներուն համար: Անոնք բոլորն ալ նախ իրենք լեցուեցան Աստուծոյ իմաստութիւնով, նախ իրենք զարդարուեցան Ս. Հոգիի շնորհներով, ապա իրենց այդ աստուածային իմաստութեամբն ու շնորհներովը վարուած՝ կրցան իրաւամբ առաջնորդել Իսրայէլի ժողովուրդը: Կարենալ ուղիղ առաջնորդելու համար անհրաժեշտ պայման է լեցուիլ Աստուծոյ իմաստութեամբ եւ Ս. Հոգիով:

Հոգեկան ապրումներու այս նոյն երեւէջներու յաջորդականութեան նմանութեամբ, հայութիւնը մասնաւոր հանդիպութիւն մը ունի Մովսէսի ժողովուրդին հետ: Հայն ալ, ոչ միայն քաղաքական, այլ եւ հոգեկան եւ կրօնական վերիվայրումներէ անցած է շարունակ, պատմութեան ընթացքին ծանր տագնապներու ենթարկուած է, բայց այդ հոգեկան թէ կրօնական բոլոր մթագնումներու մէջ «Աստուած հարցն մերոց» մէկը յարուցած է, որ նման Իսրայէլի դատաւորներուն, թագաւորներուն եւ մարգարէներուն գիտակցութեան լոյսով լեցուած, հայ ժողովուրդի սիրոյ կրակով վառած, նոր Իսրայէլը դուրս բերած է իր անելներէն եւ առաջնորդած աւետեաց երկիրը, որ է ճշմարտութեան եւ սիրով ապրելու աշխարհը, ուր մարդիկ ձերբազատուած են նիւթական ցանկութիւններէն, շահախնդրութենէ եւ ապրած են եղբայրութեամբ, խաղաղ եւ երջանիկ:

Եթէ հին Իսրայէլի մէջ Ս. Հոգին գործած է, որքան առաւել նոր Իսրայէլի մէջ պիտի գործէ, որ ուղղակի մեր Տիրոջ Յիսուս Քրիստոսի մարմինն է: Այնպէս, որ ողջ էութեամբ կը հաւատամ թէ Ս. Հոգին կը վարէ ընդհանրական եկեղեցին, որուն մէկ անբաժան մասն է Հայց. Սուրբ Եկեղեցին: Երբ այս համոզումով մօտենանք Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան, այն ատեն առանց զարմանալու հոն պիտի տեսնենք, թէ ամենէն ճակատագրական ճգնաժամային պահերուն յանկարծ Աստուած ամենէն յարմար անձը բազմեցուցած է Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի գահուն վրայ: Այնպիսի մէկը, որ Աստուծոյ իմաստութեամբ ու Ս. Հոգիի շնորհներով լեցուած կ'առաջնորդէ Եկեղեցին, գտնելով զայն իր ուղիղ դերին եւ ճամբուն մէջ: Այս իրողու-

թեան համոզուելու համար բաւական է հարեւանցի ու արագ ակնարկ մը ձգել մեր եկեղեցւոյ պատմութեան վրայ՝ հոն տեսնելու համար Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի, Մեծն Ներսէսի եւ այլ հայրապետներու եւ վարդապետներու կատարած հիանալի դերը:

Այսպէս, կը հաւատամ նաեւ թէ Նորին Ս. Օծութիւն Տ. Տ. Վազգէն Ա. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Ս. Հոգւոյ ազդմամբ ընտրուած է: Իր ընտրութեան բոլոր պարագաները, բոլոր երեւոյթները այդ կը հաստատեն: Կարծես արտաքին քաղաքական, տնտեսական եւ ընկերային կեանքի պայմաններու փոփոխութիւնն ալ այս կէտը կը փաստէ: Ամէն ինչ այսօր աւելի քան երբեք նպաստաւոր կը թուի Մայր Աթոռին համար: Եւ այս բարեբաստիկ պայմաններու մէջ է, որ իբր մեծագոյն օրհնութիւն եւ պայծառ յոյս՝ մեր հոգիի լուսաւորիչ հօր՝ Ս. Գրիգոր Հայրապետի Աթոռին վրայ կը բարձրանայ Ս. Հոգիի շնորհներով օծուն հայրապետ մը, կորովի, հեզահամբոյր, ձեռներէց եւ իմաստուն:

Աստուածաշունչի մէջ Ս. Հոգին հետեւեալ յորջորջումներով յիշուած էր.— «Հոգի շնորհաց, հոգի ուղիղ, հոգի սուրբ, բարի, խոնարհ, մտաւոր, երկիւղի, աստուածեղէն, հոգի իմաստութեան, հանճարոյ, հեզութեան, զօրութեան, ճշմարտութեան, գիտութեան, հոգին մխիթարիչ...», որոնցմով առաւել կամ նուազ չափով լեցուած հին թէ նոր Իսրայէլի բոլոր ռահվիրաները, մարգարէներն ու առաքեալները, մարտիրոսներն ու սուրբերը, հայրապետներն ու վարդապետները գործեցին եւ յաջողեցան առաջնորդել ժողովուրդը Աստուծոյ ճամբուն մէջ:

Այս օրերուս, Հայց. Եկեղեցւոյ եւ Հայ ժողովուրդի համար մեծագոյն բարիքն ու օրհնութիւնն է որ Ս. Հոգիի վերոյիշեալ շնորհներով օծուն վեհափառ հայրապետ մը ունինք, բարի եւ խոնարհ սրտով, ուղիղ, հեզ եւ աստուածավախ հոգիով, իմաստուն եւ ճշմարիտ միտքով: Սիրտի, միտքի եւ հոգիի այս երրեակ բարեմասնութեանց ներդաշնակութեամբ ընդելուզուած, ան ունի անյողդողդ եւ ադամանդեայ նկարագիր մը: Երջանիկ համադրութիւն մը, անտարակոյս, ուրկէ կը ծորի բարեհամբոյր խաղաղութիւն մը, առինքնող համեստութիւն մը, խոհուն իմաստութիւն մը, համբուրելի քաղցրութիւն մը, հեզ ու ազնիւ բարութիւն մը, զուրգուրոտ եւ սիրազեղ վարմունք մը, պարուրուած իր նայուածքի անդորրութեան եւ դէմքի ընդհանուր արտայայտութեան մէջ: Հայց. Եկեղեցին եւ հայ ժողովուրդը բախտաւոր են, որ այսպիսի շնորհներու եւ բացառիկ համադրութեամբ հայրապետ մը ունին այսօր: Անկասկած, որ Ս. Հոգիի զօրութեամբ ան կոչուած է այս օրերու Հայց. Եկեղեցւոյ վերազարթման նուիրական եւ կենսական գործին: Ան, Հայ Եկեղեցւոյ սա օրե-

րու բուական անկերպարան վիճակի ճարտարապետն է, նման Սողոմոն Իմաստունի օրերուն Բեսելիէլ Ուրիային, որ լեցուած է «աստուածեղէն հոգւով իմաստութեանց եւ հանճարոյ եւ գիտութեան ամենայն գործոյ, խելամտել եւ ճարտարապետել», չինել «զխորանն վկայութեան եւ զտապանակ կտակարանացն» (Ելք. ԼԱ. 3):

Նորին Ս. Օծութիւն Տ. Տ. Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Հայրապետի ընտրութիւնը ոչ միայն համեմատաբար Հայաստանի քաղաքական եւ տնտեսական լաւ վիճակին կը համընկնի, այլեւ՝ բացառութեամբ Անթիլիասի, Հայց. Եկեղեցւոյ գլխաւոր Աթոռներու համեմատական արթնութեան շրջանի մը, ինչպէս տակաւ պիտի տեսնենք:

Երկինք երկար օրեր պարգեւէ Հայոց Հայրապետին:

ԱՆԹԻԼԻԱՍԻ՝ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԱԹՈՌԸ

Հարկ կա՞յ ձեզի ներկայացնել Անթիլիասի Կիլիկեան Աթոռին այսօրուան ցաւալի վիճակը: Ամբողջ Հայ հրապարակագրութիւնը անով կը զբաղի, երկու հակոտնեայ ճակատներով: Ան հակապատկերն է այսօրուան Ս. Էջմիածինին եւ հակոտնեայ վիճակ մը իր երէկուան խոստմնալից եւ խաղաղ կեանքին: Պէտք կա՞յ յիշել թէ ոչ միայն դեռ օրինաւորապէս ընդունուած գահակալ չունի, այլեւ խաղալիք դարձած է աշխարհիկ եւ քաղաքական նպատակներու, մոլութեան եւ ըմբոստութեան, ինչպէս նաեւ կարգ մը եկեղեցականներու անհեռատեսութեան, քաղաքագիտութեան եւ փառամոլութիւններուն:

Գիտեմ, ազնիւ ընթերցող, ինծի չափ եւ ինձմէ աւելի տեղեակ էք Կիլիկիոյ Աթոռին շուրջ ստեղծուած այս օրերու անելին, որուն ինչ ելքի յանգիլը դեռ անորոշ է: Այս դժբախտ իրականութիւնը, սակայն, հետեւեալ յստակ իրողութիւնները կը պարզէ մեզի:

Ա.— Եկեղեցական գործերուն քաղաքականութիւն, կուսակցականութիւն չխառնել, որ միակողմանիութեան կը տանի, մինչ Հայց. Եկեղեցին կը պատկանի ամբողջ Հայութեան, եւ ներկայ օրերուն Հայութիւնը ամբողջ է միայն իր եկեղեցիով: Հայադաւան բոլոր հայերն ալ այդ նոյն սուրբ եկեղեցւոյ աւազանէն ծնած են, նոյն Ս. միւռոնով կնքուած եւ նոյն սուրբ խորանէն սնած են, նոյն հոգեղէն մարմինի մէջ ամբողջութիւն մըն են անցեալով, ներկայով եւ նոյնիսկ ապագայով: Ոչ թէ պարզ քոյր եղբայր են, այլ մի, եւ մասն են նոյն հոգեղէն իրականութեան, որ եկեղեցին է, որքան ծնունդով, նոյնքան սնունդով եւ վախճանով:

Բ.— Այս լուսաւոր եւ ամբողջական իրականութեան ծառայութեան կոչուած հոգեւորականներ, պէտք չէ մոռնան իրենց կոչու-

մը, իրենց համայնական իրաւասութիւնն ու փառքը, եւ ամբողջին փոխարէն մասն ընտրեն, ամբողջին տեղ մասին պատկանին: Բառ կը պակսի նման սխալներ որակելու համար: Ինչպէ՞ս կարելի է մասը ամբողջէն գերադասել, մասը ամբողջէն նախընտրել եւ ամբողջը մասին զոհել փորձել: Ինչպէ՞ս կարելի է ամբողջ Հայութիւնը մոռնալ եւ անոր մէկ մասին, թէ իսկ խոշոր մէկ մասին, փարիլ: Եկեղեցական մը, այն ալ բարձրաստիճան եկեղեցական մը, այնքան մը զատողութիւն, այնքան մը տրամաբանութիւն եւ ողջմտութիւն պէտք է ունենայ, որպէսզի վարիչն ըլլալ կարենայ այն հոգեղէն մարմինին, որ Հայց. Սուրբ Եկեղեցին է, որ հայ ժողովուրդն է:

Գ.— Հոգեւորական մը իր ուխտին, իր կոչումին եւ ասպարէզին դաւած կ՚ըլլայ, երբ քաղաքական կուսակցութեան մը պատկանի, եւ անով փորձէ եկեղեցին քաղաքական նպատակներու ծառայեցնել, գիտակցաբար կամ ոչ: Ասիկա ոչ եկեղեցիին նպաստ է, ոչ հայ ժողովուրդին եւ ոչ ալ այն կուսակցութեան կամ քաղաքական հոսանքին, որուն կամակատարն է եկեղեցականը: Ասիկա ուրիշ բան չէ եթէ ոչ կաթին թթու խառնել, երկու անհաշտ իրողութիւններ — կրօնք եւ քաղաքականութիւն — իրարու բերել աշխատիլ...:

Այնպէս որ խնդրոյ առարկայ եկեղեցականը ոչ մէկ կերպով կ՚անդրադառնայ այն իրողութեան, որ իր ամբողջ հօտին խնամքը ձգած՝ միայն մէկ մասը կը հովուէ: Ուշադրութիւն. սխալ չհասկցուիմ. ոչ մէկ քաղաքական հոսանք կամ մասնաւոր եկեղեցական մը կը դատապարտեմ, այլ միայն ի մտի ունիմ ընդհանուր սկզբունք մը. զայդ է որ կը մատնանշեմ եւ անով կը տրամաբանեմ: Որեւէ հոգեւորական, որ այս սկզբունքին հակառակ է կամ հակառակ կը գործէ, աջ կամ ձախ կը հակի, տարբերութիւն չըներ, արդէն իսկ դատապարտուած կ՚ըլլայ իր իսկ գործունէութեամբ, քանի որ իր ասպարէզին եւ կոչումին պահանջներուն հակառակ կը գործէ: Մարդ չի կրնար երկու տէրանց ծառայել, կամ Աստուծոյ եւ կամ կայսեր:

Միւս կողմէ ամէն կերպով գնահատելի են այն բոլոր եկեղեցականները, որոնք ողջմտութիւնն ունին հաստատ մնալ իրենց կոչումին եւ ասպարէզին պահանջքներուն մէջ, վասնզի ասոնք առ նուազն իբր եկեղեցական իրենց գոյութեան պատճառին գիտակցութիւնն ունին, իսկ միւսները շահախնդրական եւ փառասիրական դատապարտելի միտումներով, դիրքի եւ աթոռի պատճառով կը մեղանչեն իրենց իսկութեան եւ կոչումին դէմ: Եկեղեցական մը, որ Աստուծոյ չի ծառայեր, հոգեւորական մը, որ քրիստոնէութեան սկզբունքներէն կը հեռանայ իր գործունէութեան ընթացքին, ըսէ՛ք, ի՞նչ կ՚արժէ:

Եկեղեցականը եկեղեցիէն ներս պէտք է փնտռէ իր գործունէու-

թեան դաշտը, ուրիշ խօսքով ան պէտք է միայն ծառայէ իր կոչումին։ Այդ պարագային միայն եկեղեցականը արժէք մը կ՚ունենայ, այլապէս ան կը նմանի արուեստական ու կեղծ ծառաներու, որոնց կեղծութենէն, բնականաբար ոչ ոք կ՚ախորժի կամ կը շահի։

Դ.— Անթիլիասի կաթողիկոսական ծանօթ ու փոթորկալից ընտրութենէն յստակ կերպով երեւան եկաւ մէկ բան, թէ պարզ օրինական քուէներու մեծամասնութեան ձեւակերպութիւնը իրական արժէք մը չի ներկայացներ, երբ հարցը այսպէս Ս. Հոգիի շնորհաց իջման կամ տուչութեան կը վերաբերի։ Այսպէս, օրինակի համար, քահանայացումի մը ձեռնադրութեան պարագային զուր է ժողովրդային բացարձակ համամտութիւն, երբ ձեռնադրող եպիսկոպոսը կը մերժէ կարգ տալ։ Այնպէս ալ կաթողիկոսական ընտրութեան պարագային օծումը անհրաժեշտ է Ս. Հոգիի շնորհներուն իջման համար, եւ որ այնքան կարեւոր է ենթակայի պաշտօնին համար, վասնզի կաթողիկոս մը Աստուծոյ պաշտօնեայ է եւ ոչ լոկ մարդոց ընտրածը։ Ամբողջ Աստուածաշունչը լեցուն է օծման պարագաներով. քահանայ, թագաւոր եւ մարգարէ օծմամբ պաշտօնի կը սկսէին եւ ոչ ընտրութեամբ։

Մեր այս ըրած շատ պարզ եւ միայն քանի մը մատնանշումները որոշապէս կը ցուցնեն, թէ պէտք եղած լրջութեամբ չենք մօտենար մեր կրօնական եւ եկեղեցական հարցերուն եւ ատոր համար ալ ուղղակի պատճառ կը դառնանք մեր ազգային եւ եկեղեցական կեանքը յուզող բարդութեանց եւ անհասկացողութեանց, որպիսին է ներկայիս Անթիլիասի կաթողիկոսական հարցը եւ այդ հարցը երեւան բերող պարագաները։

ՈՒՇԱԳՐԱՒ ԱՐԹՆՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Այս առնչութեամբ տեղին կը նկատեմ ձեր մասնաւոր ուշադրութեան յանձնել Պէյրութ, Լիբանանի մէջ կարգ մը սրտցաւ անկախ ազգայիններու հրատարակած մէկ սրտառուչ կոչը, զոր ուշադրութեամբ կարդալ կը յանձնարարեմ։

ԲԱՑ ՆԱՄԱԿ ՈՒՂՂՈՒԱԾ ՄԵՐ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀԱՅՐԵՐՈՒՆ

Գերաշնորհ Հայր,

Համարձակութիւն կ՚առնենք գրելու ձեզի հետեւեալ տողերը, որովհետեւ կը սիրենք հաւատալ թէ նոյն մտահոգութիւններէն կը տառապինք եւ օգտակար է որ գիտնաք թէ ինչ կը մտածենք։

Անկուսակցական ազգայիններս եւ մեզի հետ բազմահազար հա-

յեր, որոնք սրտանց կապուած են Հայ Եկեղեցւոյ ու կը հաւատան անոր աստուածային, նախախնամական առաքելութեան, խոր ցաւով կը դիտենք տարիներէ ի վեր խորացող պառակտումը մեր ազգի բոլոր խաւերուն մէջ։ Պառակտուած են եկեղեցիներ, դպրոցներ, հայրենակցական միութիւններ, մարզական միութիւններ, երիտասարդական կազմակերպութիւններ եւ ամէն տեսակի հայկական կազմակերպութիւններ։ Գաղափարական տարազներու տակ, մեր ժողովուրդը երկուքի կամ երեքի բաժնող այս ուժերու ետին կեցած կը տեսնենք անհատական եւ նիւթական շահեր, շատ աւելի քան հոգեկան իրական արժէքներ, որովհետեւ չենք կրնար հաւատալ որ անկեղծ ազգային գործիչ մը մեր ժողովուրդին շահը փնտռէ անոր կոտորակումին եւ ջլատումին մէջ։ Մենք կը հաւատայինք մէկ ճշմարտութեան, թէ եկեղեցականութիւնը վերջինը պիտի ըլլայ հատուածական շահերու ենթարկուող, եւ սակայն ցաւ ի սիրտ, բազմաթիւ եկեղեցականներու ընթացքին մէջ կը գտնենք ամենէն մոլեռանդ կուսակցականներու ոգին եւ այս կը նկատենք աղէտ մը մեր Եկեղեցւոյ համար։

Մեր ժողովուրդը դարերէ ի վեր եկեղեցականին մէջ փնտռած է իր «Քաջ Հովիւը, որ իր անձը կը զոհէ իր ոչխարներուն համար»։ Իսկ այսօր, երբ մութ կը տեսնենք մեր կեանքի ապագան, պիտի ուզէինք մեր պատասխանատու եկեղեցականները գտնել իրենց բարձրութեան վրայ, գիտակից իրենց կոչումին եւ հետեւելով միայն ու միայն մեր եկեղեցւոյ գերագոյն շահերուն։

Մեր եկեղեցին մեծագոյն, բարձրագոյն եւ հնագոյն ազգային կազմակերպութիւնն է, եթէ ներուի այսպէս ըսել, կուսակցութիւնն է, որ կատարած է իր պատմական դերը ի նպաստ մեր ժողովուրդին։ Ուստի եւ եկեղեցականը կը նկատենք արդէն իսկ նուիրեալ զինուորը այդ մեծ կազմակերպութեան։ Կը զարմանանք իրապէս երբ կը տեսնենք եկեղեցականներ, որոնք կը նուաստանան եւ կը նուաստացնեն մեր եկեղեցին, երբ կը լքեն անոր շահերը ու կը կապուին այս կամ այն կուսակցութեան շահերուն հետապնդումին։

Մինչեւ այսօր լռեցինք զսպելով մեր զարմանքը եւ մեր զգացումները, յուսալով որ նոր սերունդի եկեղեցականները պիտի պահեն իրենց անկախութիւնը ու պիտի ծառայեն իրենց կոչումին միայն։ Խոր յուզումով կը դիտենք սակայն որ կրտսերագոյն սերունդի եկեղեցականներն ալ վարակուած են կուսակցամոլութեան ախտէն ու կը կարծեն դիրքի հասնիլ ծախելով իրենց խիղճն ու կոչումը։ Մեր այս գրութեամբ կու գանք խոնարհաբար թելադրել որ նկատի ունենաք Ազգին մեծամասնութեան զգացումները Եկեղեցւոյ հանդէպ եւ յուսախաբ չընէք զայն։

Մնացէք անկախ, ծառայեցէք Հայ Եկեղեցւոյ, հետեւելով ձեր

եկեղեցականի խիղճին ու վստահ եղէք որ պիտի գրաւէք բոլոր հաւատացեալներու անկեղծ համակրութիւնը:

Այս է մեր սպասածը ձեզմէ:

20 Մայիս 1956, Պէյրութ — Անկախ Ազգայիններու Խմբակցութիւն

Սիրելի ընթերցող,

Պէյրութահայ Անկախ Ազգայիններու այս կոչը յստակ չէ՞ս գտներ: Գովելի չէ՞ս նկատեր անոնց արդար նախանձախնդրութիւնը, անոնց ողջմիտ գիտակցութիւնը, իրենց հոգեւորական դասը մասերէ հեռու պահելու նկատմամբ: Ասիկա բաւական ուշագրաւ երեւոյթ մըն է եւ ուղղակի արդասիքը՝ Անթիլիասի Կիլիկեան Աթոռի շուրջ ստեղծուած ցաւալի երեւոյթին: Իրաւ է, որ յստակ չէ առաջնորդելու կոչուած մարդոց ուղղութիւն տալ, սակայն, ներելի ալ չէ, որ առաջնորդելու կոչուած այս մարդիկը այնքան մոլորին, որ իրենց անձէն զատ սկսին եկեղեցիին, Թեմին ու ժողովուրդին ալ վնասել: Բնական պահանջ մըն է, որ ամէն անհատ պէտք է անձնական ազատութիւն ունենայ, բայց այն մարդիկը որոնք չեն կրնար իրենց հանրային եւ անձնական կենցաղին մէջ տարբերութիւն դնել, կը թերանան իրենց հանրային պարտականութիւններուն մէջ և վնասակար կը դառնան հանրութեան, մանաւանդ իրենց գոյութեան պատճառին, անհրաժեշտ է անոնց յիշեցնել թէ իրենք հանրութեան համար կան ոչ թէ հանրութիւնը իրենց համար, թէ անոնք — եթէ եկեղեցական են — եկեղեցիին համար կան եւ պարտաւոր են նախ իրենց եկեղեցական պարտականութիւնները լրիւ կատարել եւ ապա իրենց անձնականին հետամտիլ:

Ոեւէ գիտակից մարդու համար պարզ կեանքի սկզբունք է նախ իր պարտաւորութեան ծառայել եւ ապա անձնական իրաւունքներ ակնկալել: Պարկեշտ մարդը իր վարձատրութիւնն ու հաճոյքը իր պարտաւորութիւններուն լրիւ կատարման մէջ կը գտնէ: Ասիկա առաւելապէս ճիշդ է հոգեւորականին համար: Այս պարտաճանաչութիւնը ինքնաբուխ եւ բնական պէտք է ըլլայ, ոչ թէ բռնազբօսիկ, պարտկուելու ձեւակերպութիւն կամ պարտադրանք, տեսակ մը դիմակ: Կեղծիքը, մանաւանդ եկեղեցականին վրայ, ամենէն խոտելի երեւոյթն է, զոր մեր Տէրը Յիսուս Քրիստոս այնքան խիստ կերպով դատապարտեց «վայ ձեզ կեղծաւորաց փարիսեցւոց...» ահաւոր որակումով մը, եւ տեղատարափով մը:

Արդարեւ, եկեղեցական շատ մը դժուարութիւններ գոյութիւն իսկ պիտի չունենային, եթէ հոգեւորականները անկողմնակալ մնային, հետամուտ ըլլային իրենց կրօնական եւ եկեղեցական պարտա-

ւորութիւններուն, ոչ միայն մասի չյարէին, այլեւ ամէն կերպով ջանային մասերը իրար բերելու եւ ամբողջ մը կազմելու: Այն ատեն վստահ եմ, որ ամէն հայ սիրով եւ գուրգուրանքով պիտի բոլորուէր իր սիրելի եկեղեցիին եւ եկեղեցականին շուրջ՝ կազմելու համար «մի հօտ եւ մի հովիւ»:

Ժողովրդային այս արդար եւ ողջմիտ նախանձախնդրութիւնը ոչ միայն իրապէս գնահատելի է, այլ եւ ամէն կերպով քաջալերելի եւ փոխանցելի, եթէ իրապէս ան կու գայ անկողմնակալ, անշահախնդիր գիտակցութենէ եւ ողջմիտ նախանձախնդրութենէ:

Ժողովուրդի այս նախանձախնդրութիւնն ու գիտակցութիւնը գնահատելի եւ քաջալերելի է անոր համար, որ ան կու գայ ապրուած տառապանքէ, դառն փորձառութենէ, եւ մորթի վրայ զգացուած ապրումէ: Կ'ըսեմ ասիկա, որովհետեւ Հայց. Եկեղեցին հայ նուիրապետութեան հետ հայ ժողովուրդին է, ամբողջ հաւատացեալ Հայութիւնն է, այնպէս որ ինչ որ կը վնասէ Հայ Եկեղեցիին, ինքնին կը վնասէ նաեւ հայ ժողովուրդին: Մարմինի վրայ եղած ոեւէ ցաւ ամբողջ մարմինին կ'ազդէ: Ժողովուրդի այս նախանձախնդրութիւնը ինքնաբուխ է եւ ողջմիտ գիտակցութենէ կը ծնի, սակայն պէտք է հաստատ ըլլայ եւ ոչ պարագայական եւ պէտք է պահէ իր ընթացքը իր բարեբար նպատակին հասնելու համար:

Հայց. Եկեղեցիէն ներս քաղաքականութիւն խաղալու վնասակար ձգտումներուն վերջ տալու է, դէթ հոգեկան խաղաղ եւ երջանիկ մթնոլորտ մը ունենալու համար Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցւոյ կամարներուն տակ:

ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԻՒՆԸ

Ազնիւ ընթերցող,

Անկասկած, որ որոշ գաղափար մը ունիք Պոլսոյ Պատրիարքութեան մասին: Ասոր համար ալ շատ աւելի կարճ պիտի ըլլան գրելիքներս Պոլսոյ հայութեան եւ պատրիարքարանի մասին, որ, ինչպէս գիտէք, ժամանակ մը ամբողջ արեւմտահայութեան եկեղեցական թէ մշակութային կեդրոնն էր, բարեպաշտութեամբ թէ քաղաքակրթութեամբ ծանօթ ամբողջ հայութեան: Շատ լաւ գիտէք նաեւ, թէ համաշխարհային առաջին պատերազմին Թրքական կայսրութեան անկումով Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանն ալ անշքացաւ, դադրեցաւ արեւմտահայութեան եկեղեցական թէ մշակութային կեդրոնն ըլլալէ, իր իրաւասութեան սահմանները ամփոփուեցան ներկայ Թրքական պետութեան սահմաններուն մէջ: Քաղաքական հանգամանքներու եւ

այլ բազմազան պատճառներու բերումով իր նախկին հեղինակութեան սահմանափակման համեմատութեամբ իր պատասխանատուութիւններն ալ պակսեցան։ Այժմ իրաւասութիւն չունի Սուրիոյ, Լիբանանի, Իրաքի, Պաղեստինի, Եգիպտոսի, նոյնիսկ Կիպրոսի եւ այլ գաղութներու վրայ։ Նկատի ունենալով այս իրողութիւնները, եւ կարգ մը այլ պարագաներ, բնական է կարելի չէ ակնկալել, որ Պոլսոյ Պատրիարքարանը իր ներկայ սահմաններէն դուրս, առաջուան պէս կարենայ օգտակար ըլլալ հայ ժողովուրդի հոգեկան եւ մշակութային կարիքներուն։ Ինքն իր կարգին կը կարօտի հոգեւոր մշակներու, հասնելու համար իր սահմաններուն մէջ եղող հայութեան հոգեւոր եւ եկեղեցական կարիքներուն, որոնց եթէ դիւրաւ հասնի, արդէն կատարած կ'ըլլայ իր դերը։ Ինչ ալ ըլլան ոմանց դիրքն ու վերաբերմունքը Պոլսոյ Պատրիարքութեան նկատմամբ, պէտք է խոստովանիլ, թէ շնորհիւ Ամենապատիւ Տ. Գարեգին Արքեպս. Խաչատուրեանի, Պատրիարքարանը իր յուսատու հանգամանքին մէջ մտած է, քանի որ Նորին Ամենապատուութիւնը ոչ միայն ներկայ հայ եկեղեցական դասուն երիցագոյն անդամն է եւ կարկառուն անձնաւորութիւն մը, այլեւ ծանրախոհ գիտակցութիւն մը, որ ոչ միայն լրիւ իր պաշտօնին արժանիքն ունի, այլեւ հակառակ իր տարիքին եռանդուն է, ձեռներէց եւ աշխատող։ Անոր մեծագոյն գրաւականն է իր նախաձեռնութեամբ եւ հետապնդմամբ բացուած Իսկիւտարի Սուրբ Խաչ Դպրեվանքը, ուր երկու տարիներէ ի վեր կ'ուսանին շուրջ 50–60 աշակերտներ։ Այս պարագան շատերու ենթադրածէն շատ աւելի կենսական կարեւորութիւն ունեցող իրողութիւն մըն է, անոր համար, որ ոեւէ հաստատութեան եւ գաղափարի ապագան ապահովելու ամենէն անհրաժեշտ միջոցը այդ հաստատութեան համար գործիչներ, մշակներ ապահովելն է։ Աւելի քան երբեք այսօր Հայց. Եկեղեցին պէտք ունի հոգեւորականի ամենուրեք, հասնելու համար մեր ժողովուրդի կարիքներուն։ Այնպէս որ Հայց. Եկեղեցւոյ տրուած ամենամեծ եւ անփոխարինելի ծառայութիւնն է իրապէս գիտակից, իրենց ասպարէզին նուիրուած, իրենց կոչումին նախանձախնդիր եւ իրենց հանգամանքին գիտակից եկեղեցականներու պատրաստութիւնը։ Ասիկա կրնայ իրականանալ նման կարողութիւններով օծուն հոգեւորականներու շունչին շնորհիւ։ Առանց վեր առնելու Նորին Ամենապատուութեան կրօնական, գրական, վարչական եւ այլ կարողութիւնները, անվարան կարելի է յայտնել, թէ Իսկիւտարի բարձունքին վրայ Ս. Խաչ Դպրեվանքի իրականացումն ինքնին բաւական է երախտապարտութեամբ յիշելու սրբազանի անունը։ Բայց ատի, յաթոռ պատրիարքութեան նստելէն ի վեր բոլոր երեւոյթները կը հաստատեն, թէ շնորհիւ Նորին Ամենապատուութեան կրօնական թէ

եկեղեցական գործերը անաղմուկ եւ ապահով կ'ընթանան։ Այսքանն ինքնին մխիթարական է եւ յուսալից։

Աստուած երկար կեանք եւ կարողութիւն պարգեւէ Նորին Սրբազնութեան։

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ ՎԱՆՔՆ ՈՒ ԱՆՈՐ ԿԵՆՍԱԿԱՆ ԴԵՐԸ

Իրենց շուրջ մեծ հետաքրքրութիւն յառաջացնող եւ մեծ աղմուկներու պատճառ եղող հաստատութիւնները, նման անձնաւորութիւններու, անպայման մեծ արժէք եւ կարեւորութիւն ունենալու են, այլապէս մարդիկ անոնցմով պիտի չհետաքրքրուէին։

Այսպէս եղած է Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Վանքին եւ իր Միաբանութեան պարագան, որ մասնաւորաբար այս օրերուս Ամերիկայի ափերուն վրայ, երկու երեք տարիներէ ի վեր իր նուիրակներով կը զբաղեցնէ եւ դեռ ալ պիտի զբաղեցնէ ամբողջ թեմը։

Հակառակ կարգ մը պատմական դէպքերու, Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց վանքը, Հայց. Եկեղեցւոյ ամենագլխաւոր եւ կարեւոր Աթոռներէն է, իսկ ներկայիս շատերու կարծածէն շատ աւելի արժէքաւոր, ոչ միայն քրիստոնէական միջազգային կեդրոնին՝ Երուսաղէմի մէջ, Յունական եւ Լատինական հսկայ եկեղեցիներու հետ համահաւասար իրաւունք եւ դիրք վայելելուն համար՝ Տէրունական սրբավայրերուն մէջ, այլեւ իբր եկեղեցականներ պատրաստելու ամէն դիւրութիւններով օժտուած հաստատութիւն մը։ Ամբողջ դաղթաշխարհի մէջ միակ վայրն է, որ այս տեսակէտով փրկարար դեր կրնայ խաղալ նամանաւանդ այս օրերուն, երբ ամենէն աւելի հաւատքով լի եւ անկողմնակալ ու նուիրեալ հոգեւորականներու պէտքը՝ այնքան սուր կերպով զգալի է եւ կենսական։

Ս. Յակոբեանց վանքն ունի հոյակերտ տաճար մը, որ կրնայ հոգիներու վրայ անջնջելի ազդեցութիւն գործել։ Ունի կրօնական աւանդութեամբ եւ սրբութեամբ լի մթնոլորտ, որ կրնայ մատաղ միտքերը իրմով խմորել, զուտ կրօնական շունչով լեցնել։ Ունի ժառանգաւորաց հոյակապ վարժարանը, որ կրնայ սրտերը ուսման ծարաւով վառել։ Եւ ասոր կից ունի Մերձաւոր Արեւելքի թէ ողջ սփիւռքի ամենաճոխ հայ մատենադարանը, որ կրնայ ամէն կերպով յագուրդ տալ ուսման ծարաւի մտքերուն։ Տակաւին, իր Հայց. Եկեղեցւոյ արարողութիւններու եւ ծիսակատարութիւններու անթերի փառքովը, պատրիարքական շունչովը, եկեղեցական ճոխ սպասներով,

անհուն տպաւորութիւն կրնայ թողուլ մատաղ հոգիներուն վրայ։ Այսպէս, ուրեմն, Սրբոց Յակոբեանց վանքը կրօնականներ պատրաստելու իր այնքան յարմար մթնոլորտին, միջավայրին եւ կարելիութիւններուն համար՝ առանց դժուարութեան կրնայ իր կոչումին եւ ասպարէզին գիտակից եւ նուիրուած եկեղեցականներ պատրաստել, ինչ որ այնքան ստիպողական եւ անյետաձգելի կարիք մըն է, որուն հրատապ եւ միակ կարգախօսն է առանց քաղաքական հակումի, իր կոչումին եւ ասպարէզին գիտակից եւ արժանաւոր հոգեւորականներ ունենալ, ինչ որ այնքան շեշտուեցաւ Անթիլիասի մէջ ստեղծուած կացութեան պատճառաւ։

Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց վանքը, Սիոնի Ընթերցող, Տէրունական սրբավայրերու մէջ ունեցած անգին իրաւունքներով, Սրբոց Յակոբեանց տաճարով եւ յարակից շինութիւններով, որ է Պատրիարքարանով, Ս. Թորոս, Ս. Հրեշտակապետ, Ս. Փրկիչ եկեղեցիներով, տպարանով, Կիւլպենկեան եւ Գրչագրաց ճոխ մատենադարաններով, Յոպպէի եւ Ռամլէի ու Բեթղեհէմի վանքերով, Երուսաղէմի Ժառանգաւորացի եւ Ընծայարանի շէնքերով, Սրբոց Թարգմանչաց վարժարանով եւ դեռ նոր քաղաքի իր հասութաբեր կալուածներով, իրապէս հսկայ գանձ մըն է, անչափելի կարելիութիւններով հաստատութիւն մը, որ եթէ իրապէս ողջմտութեամբ եւ խելացութեամբ տնտեսուի եւ իր նպատակին — Եկեղեցական-մշակութային — համար օգտագործուի, մեծագոյն օրհնութիւնը կը դառնայ Հայութեան, մանաւանդ Հայց. Եկեղեցւոյ ներկայ օրերուն։

Բնական է չեմ ուզեր այս հսկայ հաստատութեան, Հայութեան այս անգնահատելի մայրավանքին գովքն ընել, ոչ ալ անոր պատմութիւնն ընել, պարզ անոր համար որ այդ մասին շատ գրուած է, եւ ես չեմ ուզեր ձեզ ձանձրացնել կրկնումներով։ Կը բաւականանամ, շեշտելով սա պարագան, թէ երբ Ս. Էջմիածինը տակաւին բաւական ժամանակի կը կարօտի ինքզինք գտնելու եւ իր իսկ կարիքներուն հասնելու համար, երբ Անթիլիաս բաժան-բաժան եղած է եւ ի վիճակի չէ այլեւս իրմէ ակնկալուած յոյսերը արդարացնելու, ենթարկուած ըլլալով քաղաքական հոսանքի մը տիրապետութեան, երբ Պոլիս միայն իր կարիքներուն հազիւ կրնայ հասնիլ, Երուսաղէմ կը մնայ միայն Հայութեան անմիջական յոյսը, եկեղեցականներ հասցնելու ամենայարմար հաստատութիւնը, գաղթաշխարհի մէջ գոյացած ներկայ հակոտնեայ տրամադրութիւններուն մէջ միակ վայրը։

Ոչ միայն եկեղեցական, այլեւ շատ մը առաւելութիւններով Ս. Յակոբեանց վանքը այս օրերուն կոչուած է ամենամեծ զօրավիգն ըլլալ Մայր Աթոռին սփիւռքի մէջ, քանի որ ոչ միայն մթնոլորտ ու

միջավայր, ոչ միայն նիւթական ամէն կարգի դիւրութիւններ ունի վանքը, այլեւ մարդկային կարողութիւններ։

Այս բոլորը սակայն պէտք է գիտակցութեամբ իրենց նպատակին համար գործածուին։ Միաբանութիւնը իր ամբողջ կազմով պէտք է գիտակցի այս կենսական իրողութեան եւ ի բաց պէտք է թօթափէ անձնական ամէն նկատում եւ եղբայրական սիրով ու նուիրումով պէտք է ամբողջովին լծուի վանքի եւ Հայց. Եկեղեցւոյ գերագոյն շահերուն, ընտրէ իր պետը, եւ անոր շուրջ բոլորուած գործի լծուի։

Ամէն կասկածէ վեր է, թէ Ս. Յակոբեանց մայրավանքը փոքրիկ թագաւորութիւն մըն է բազմակողմանի գործերով, պատասխանատուութիւններով եւ մասնաւորապէս կեանք մաշեցնող Ս. Տեղեաց պահպանումով։ Այս բոլորը, անկասկած, ակներեւ իրողութիւններ են։

Երուսաղէմի հայոց դարաւոր վանքը շատ դիւրութեամբ կրնայ իրագործել իրմէ ակնկալուած գործերը, եթէ միաբանութիւնը գիտակցի օրուան լրջութեան եւ նետուի գործի դաշտը։

Հայ ժողովուրդը այսքանը կ՚ակնկալէ Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութենէն։

Երուսաղէմ, 1957

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԶԱՆՑՈՒԹԵԱՆ ՅՈՌԻ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐԸ

Մայր Աթոռի պաշտօնաթերթին՝ «Էջմիածին» ամսագրին 1966 տարուայ Ե.–Զ.–Է. միացեալ թիւին 25–104 էջերը յատկացուած են՝ Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի արտասահման Ե. ուղեւորութեան։ Հոն ժամանակագրական կարգով բաւական մանրամասն նկարագրութեամբ արձանագրուած են իրադարձութիւնները, որոնք արժէքաւոր են գաղթաշխարհի եւ Հայց. Եկեղեցւոյ պատմութեան համար։

Գրեթէ ամբողջութեամբ հաղորդուած է Վազգէն Ա. Կաթողիկոսի խօսքի առատութիւնը, որուն անուշութեան վայելքը աւելի եւս ազդու եւ տեւական կը դառնայ՝ Վեհին ըրած մեծ ու փոքր պարգեւատրութեամբն ու շնորհաբաշխութեամբը։

Ըստ արժանւոյն նկարագրուած են Ամենայն Հայոց Հայրապետի հանդիպումներն ու ատենաբանութիւնները, որոնցմէ իւրաքանչիւրն ունի մասնաւոր հրապոյր մը ոգիի՝ հայասիրական, հայրենասիրական, եկեղեցասիրական եւ մշակութային, միշտ դիւրահաղորդ եւ փոխանցական ջերմութեամբ մը։

Ամենայն Հայոց Հայրապետի արտայայտութիւններէն հոս, մասնաւոր ուշադրութեան առնուելու արժանի է (Ա) Երուսաղէմի Ս. Աթոռի Պատրիարքին՝ Եղիշէ Արքեպիսկոպոս Տէրտէրեանի զուսպ դառնութեամբ եւ տեղին ակնարկութեամբ լի խօսքը՝ Եթովպիոյ Հայ Գաղութի սարքած ճաշկերոյթին։ (Բ) Վեհափառին խոհական պատասխանները «Արեւ» օրաթերթի խմբագիր՝ Պր. Լեւոն Կոտալդեանի հարցումներուն։

Արտասահման հայրապետական այս հինգերորդ ուղեւորութեան իրական դրդապատճառն ու չուկէտն է Ատիս Ապապայի կրօնական ժողովը։ Այս նկարագրութեան մէջ գլխաւոր երկու պարագաներ մասնաւորաբար՝ գրաւելու են ընթերցողին ուշադրութիւնը։ Առաջին.— Ամենայն Հայոց Հայրապետը ամէն կերպով ջանացած է կանխաւ ապահովել, որ Հայոց Եկեղեցին Ս. Էջմիածնի գլխաւորութեամբ իբր մէկ պատուիրակութիւն ներկայանայ Արեւելեան Եկեղեցիներու այդ ժողովին։ Կանխաւ ամէն միջոց կիրարկած է ամէն հաւանական անպատեհութեան եւ անտեղիութեան առջեւն առած ըլլալու եւ Հայց. Եկեղեցւոյ վարկը ոեւէ ձեւով արատաւորած չըլլալու համար։ Ցաւալին սակայն, հակառակ Նորին Ս. Օծութեան Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի նախազգուշական խոհականութեան, դարձեալ պատահած է ԱՆԲԱՂՁԱԼԻՆ, ամենայն հաւանականութեամբ

սպառուած խոնարհութեան... պակասին եւ անհարկի հպարտութեան ու պահանջկոտութեան պատճառաւ։ Քիչ մը հեզութիւն եւ խոնարհութիւն, ոչ միայն փրկած պիտի ըլլար Հայց. Եկեղեցին եւ անոր երկու կաթողիկոսները ԱՆԲԱՂՁԱԼԻ կորանքէն, այլեւ, ամէն կերպով բարձր պահած՝ Հայց. Եկեղեցւոյ վարկը, առ նուազն Հայ Եկեղեցւոյ հետեւորդ նկատուած այդ եկեղեցիներու աչքին։

Երկրորդ.— Ամսագրի հաղորդագրումէն բացայայտ է, որ այս նոյն կամակոր հպարտութիւնն է, որ կարծես չքացուցած է Հայկական Ջարդերու 50ամեակի միասնական կատարումը, որ խորունկ հիասթափութիւն մըն է եւ պիտի մնայ հայ գիտակցութեան եւ ողջմտութեան, հայասիրութեան եւ ազգասիրութեան։

Հոս տեղին է նշել, թէ այս ոգին է, այս վերաբերմունքն է, որ այսօր իրական աղէտ դարձած է Հայ Եկեղեցւոյ պառակտմամբ, որուն մէջ էն անհանդուրժելին եւ անտրամաբանականը, ինչպէս Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն ալ կը շեշտէ, եկեղեցական սահմանազանցութիւնն է, եկեղեցւոյ օրինաց եւ կանոնաց հասկացողութեան ոտնահարումն է։ Միջազգային այն ընդհանուր հասկացողութիւնը, որով ժողովուրդ մը որոշ պատճառներով եւ տուեալներով որոշ ցամաքամաս մը իր սեփականութիւնը կ'ընդունի, իր հողը կը համարէ եւ կարգ մը նպաստաւոր պարագաներու բերումով, ուրիշ ժողովուրդի մը կողմէ այդ հողին տիրապետումը ապօրէն կը նկատուի, բռնագրաւում կը կոչուի եւ դատապարտուի (ինչպէս հայկական հարցը), այնպէս ալ Եկեղեցւոյ հասկացողութեան մէջ, որոշ շրջաններ որոշ Աթոռներու կը պատկանին, որոշ Աթոռներու ենթակայ են. եւ այս պատկանիլը, այս ենթակայութիւնը դարերու կեանքով ճանչցուած ու նուիրագործուած է։ Աշխարհի քաղաքականութեան եւ այլ պայմաններու փոփոխութենէն օգտուելով, դարերու եկեղեցական իրաւանց այս ճանաչումը, այս նուիրագործումն արհամարհելն ու այդ շրջաններուն տէր դառնալը, զանոնք իւրացնել ուզելը, տեսակ մը բռնագրաւում է, աշխարհակալութիւն է։ Այնպէս որ Էջմիածնական եւ Անթիլիասական խնդիրներու պարագային, առաւելապէս այս կէտն է անիրաւուածը, սխալը։ Նուիրապետական իրաւասութեան սահմաններուն անտեսումը, չյարգումը, չպահպանումն է մեղադրելին։ Դարերու կեանքով, գործածութեամբ եւ ողջմտութեամբ նուիրականացած, կանոնականացած իրաւական սահմանները, եկեղեցական հասկացողութեամբ օրինականացած եւ ընդունուած իրաւունքներն են, որ չեն պահուիր այս տարիներուն։

Եւ դարերու կանոնական եւ իրաւական հասկացողութեան այս սահմանազանցութիւնը, տեսակ մը աշխարհակալական այս միտումը եւ ոտնձգութիւնը, «սահման քաջաց զէնն իւրեանց»ի այս ըմբռ–

նումն ու գործունէութիւնը, այսօր ոչ միայն կը վնասէ Հայց. Եկեղեցւոյ վարկին, կեանքին, կանոնաւոր գործունէութեան եւ զօրացման, ոչ միայն կը տկարացնէ Հայ Եկեղեցւոյ երկու գլխաւոր Աթոռներու գործը, զուր տեղ պառակտելով այլեւայլ ուժերու յումպէտս վատնումին, այլ մանաւանդ եւ անմիջապէս Գաղթաշխարհի Հայութեան կեանքին, Հայ Ծուխերէ ներս համերաշխ կենակցութեան, նոյնիսկ Հայ Ընտանիքներու ներքին կեանքին: Մ. Ն. Ամերիկայի նոր սերունդին կեանքը թունաւորուած է այս պատճառաւ: Հայապահպանումը վտանգուած ու չափազանց դժուարացած է այս պատճառաւ: Պզտիկ համայնքներու մէջ մանաւանդ, եկեղեցական, կրթական եւ ազգային կեանքը անճռուած, քայքայուած է նոյն համայնքի մէջ երկու հայ եկեղեցիներու գոյութեան պատճառաւ: Համայնք մը, որ հազիւ կրնայ մէկ եկեղեցիի կարիքներուն հասնիլ, ի հեճուկս երկու Ծուխի, երկու եկեղեցիի կը վերածուի, առանց կարենալու որեւէ մէկուն պէտքերուն հասնիլ դիւրութեամբ եւ կանոնաւոր կերպով: Այս արուեստական կեանքի (գոյացութեան) ստեղծումը պատճառ կ՚ըլլայ աշխատանքի, դժգոհութեան եւ նիւթական ջլատումի, վատնումի: Կարգ մը համայնքներու մէջ երկու Ծուխերու բաժանումը իրապէս ողբերգութիւն է: Նոյն եկեղեցւոյ նոյն թեմին մէջ, հակընդէմ երկու թեմ, իրարու հակառակ երկու թեմական Աթոռ, իրարու դէմ ծառացած երկու թեմակալ առաջնորդ, աննախընթաց ծիծաղելիութիւն է, անըմբռնելի ողբերգութիւն, իրական աղէտ է Հայ Եկեղեցւոյ եւ Հայ Ժողովուրդին համար: Այսպիսի երեւոյթ մը գոյութիւն չունի ոեւէ եկեղեցւոյ ծոցին մէջ:

Ի տես, ի դէտ Գաղթաշխարհի հայ կեանքի այս տխուր համայնապատկերին, ամէն իրաւ հայու սրտէն արիւն հոսելու է: Այս վիճակի տարածումն ու խորացումը ինչպէ՞ս կարելի է հայասիրութիւն, ազգասիրութիւն, եկեղեցասիրութիւն... որակել եւ անոր համար գործել յաւակնիլ: Հայ եկեղեցական կեանքի մէջ, հայ ժողովրդական եւ համայնքային կեանքէն ներս՝ այս գոյավիճակը, այս իրականութիւնն ինքնին հերքումն է հայասիրութեան եւ ազգասիրութեան: Բարեմիտ եւ իրաւ հայը, այսօրուան հայ կեանքի այս պատկերին առջեւ պիտի գոչէ. «Ո՛չ եղբարք, ո՛չ, այս այսպէս չէ՛ ըլլիր»:

Եթէ անկարելի է Նուիրապետական Աթոռներու իրաւական սահմաններու պահպանումը, յարգումը, գէթ, ի սէր հայ ժողովուրդի ընդհանրական շահերուն, ի սէր Հայ Եկեղեցւոյ բնականոն կեանքին եւ վարկին, ի սէր մեր նոր սերունդի կենցաղին եւ ապագային, ի սէր հայապահպանման — ազգապահպանման — մտածումին, Ի ՍԷՐ ԶԱՐԵՆԱՑ ՓՈՔՐԱԳՈՅՆԻՆ, հասկացողութեան մը գալու է թեմերու մէջ երկրորդ թեմ մը չունենալու, Ծուխերու մէջ ուրիշ Ծուխ մը կամ

եկեղեցի մը չունենալու մասին, որպէսզի գէթ ուժերու վատնում չըլլայ պարապ տեղ, եւ ապագային ալ մերձեցման կամ այս վիճակի բարձման հաւանականութիւն ըլլայ:

Խորապէս ցաւալի է, որ Հայց. Եկեղեցւոյ պէս իրապէս Աւետարանչական եւ քրիստոնէական ոգիով եւ ըմբռնողութեամբ լի եկեղեցի մը կրնայ այսպէս տառապիլ ներքին տագնապներով: Այս ցաւը այս օրերուն շատ աւելի կը խորանայ եւ անտանելի կը դառնայ, երբ անդրադառնանք որ Հռոմէական հզօր եկեղեցին դեռ այսօր կը յայտարարէ. «Ամէն մարդ իրաւունք ունի իր խղճմտանքի թելադրութեան համեմատ հաւատալու եւ ընտրելու իր կրօնը՝ առանց ուրիշ անհատի մը կամ քաղաքական իշխանութեան մը միջամտութեան» «National Observer», Sept. 27, 1965, Washington: Մինչ Հայոց Եկեղեցին, ոչ միայն ասիկա յայտարարած է, այլ՝ իրագործած ու ապրած է, եւ զայն պաշտպանած է 1500 տարի առաջ Վարդանանց պատերազմով: Ժողովուրդներու ծոցին մէջ դարերու հոլովոյթով ամրացած եւ բիւրեղացած գաղափարաբանութիւններ կը ցոլացնեն այդ ժողովուրդի ոգին եւ իմացականութիւնը: Հայց. Եկեղեցին որքան ալ աստուածային իր հիմնարկութեամբ, սակայն իր յօրինուածքի ընդհանուր մանրամասնութեան մէջ, դարերու ընթացքին դանդաղ առ դանդաղ կերտուած է՝ հայ ժողովուրդի մեծագոյն զաւակներու իմաստութեամբ եւ հոգեկան ցոլացումով, Աստուծոյ շնորհովն ու Ս. Հոգիի ներշնչումով, ինչպէս այնքան իմաստութեամբ կը հաստատէ Նորին Ս. Օծութիւնը իր այս կոնդակին մէջ: Հայոց Եկեղեցին Հայուն զգացումներուն եւ մտածումներուն ոգեղէն լիճն է քրիստոնէական արեւու լոյսով ողողուն: Այս լուսեղէն լիճին մէջն է, որ ծնած է Հայու հարազատ հոգին, սիրտն ու միտքը, ու դարձած այնքան արդար, այնքան ողջմիտ, այնքան ուղիղ ու անշեղ գէթ կրօնական ըմբռնողութեան մէջ՝ առաջին իսկ դարերէն սկսեալ: Եթէ լոյսը Քրիստոնէութիւնն է, պրիսմակը սակայն որուն մէջէն անցած է այդ լոյսը, Հայուն միտքն է, Հայուն հոգին ու սիրտն է: Ինչպէս որ ելեկտրական լամբերու մէջէն անցած ուժը կամ հոսանքը նոյնն է, բայց ոչ լոյսը, լամբերուն պատճառաւ, այնպէս ալ Քրիստոնէական Վարդապետութեան ոգին եւ հոգեկան լոյսը նոյնն է, նոյնը պէտք է ըլլայ բոլոր եկեղեցիներու մէջ, բայց տարբեր ժողովուրդներու մօտ տարբեր գոյն առած է եւ այս տարբեր գոյները կը խօսին ժողովուրդներուն: Հայ Եկեղեցւոյ ոգին իրապէս եւ խորապէս կը խօսի հայ ժողովուրդի հոգիին ու առողջ կը պահէ զայն: Անիծեալ է ան, ով որ ալ ըլլայ ան, որ առողջարար այս լոյսին տկարացման եւ բեկբեկման պատճառ կ՚ըլլայ:

1966, Թրոյ, Ն. Ե.

ԱԿԱՄԱՅ ՊԱՏԱՍԽԱՆ ՄԸ

ԳԵՐ. ՄԵՍՐՈՊ ԵՊՍ. ԹԵՐԶԵԱՆԻ

Զըմմառու Միաբանութեան անդամ՝ Մեսրոպ Եպս. Թերզեանի «Նոր Աշխարհ»ի Յունուար 7-ի թիւին մէջ լոյս տեսած յօդուածը, «Յակոբ Դ. Ջուղայեցիին եւ Ոսկան Վարդապետի Յիշատակին» խորագրով, որպէս յարգանքի եւ երախտագիտութեան տուրք, խորքին մէջ այն միտքը կը յայտնէր, թէ Յակոբ Դ. Ջուղայեցի Հայոց Կաթողիկոսն ու Ոսկան Երեւանցի Վարդապետը, որոնք ամբողջ հայութեան կողմէ մեծարանքի արժանացան՝ Հայերէն Աստուածաշունչի տպագրութեան երրորդ դարադարձին առիթով, ընդունած էին Հռոմի Եկեղեցիի քահանայապետը իբր «Քրիստոսի փոխանորդ եւ իբր Տեսանելի պետը բոլոր քրիստոնեաներուն»: Հետեւութիւնը պարզ է եւ հասկնալի: Յարգելի յօդուածագրին սքօղուած դիտումն է, աւելի մեծարանք ընծայել Հռոմէադաւանութեան եւ ապացուցանել անոր հանդէպ իր ունեցած հաւատարմութիւնը, քան թէ յարգել Յակոբ Դ. Կաթողիկոսին եւ Ոսկան Վարդապետին յիշատակներն ու պանծացնել անոնց գործին արժէքը:

Այս ոգիին յայտնաբերումը նորութիւն չէ. իր նախընթացներն ունի ան եւ ժամանակ առ ժամանակ երեւան կու գայ հոս ու հոն, այլազան երեւոյթներու տակ: Յիսուսեան Միաբանութեան մոլեռանդութիւնն զգեցած՝ այս մտայնութիւնը կը գործէ Հայ Եկեղեցւոյ դէմ, երբեմն վարպետ դարձուածքներով:

Այսպէս, ուրեմն, Թերզեան Եպս. իր դիտումը աւելի ազդու ընելու համար՝ նախ մեծ հիացումով կը թուէ Յակոբ Դ. Ջուղայեցի Կաթողիկոսի անուրանալի կարողութիւնները՝ վարչագէտ, բարեկարգիչ, բարեզարդող, շինարար, սիրահար մշակոյթի, քաջալերող տպագրութեան, նախանձախնդիր Հայ Ազգի միասնականութեան եւ արթուն Հայրապետ Էջմիածնի Կաթողիկոսութեան պաշտպանութեան . . ., որպէսզի ի վերջոյ առաջ քշուի սա թափանցիկ եզրակացութիւնը, թէ Հայոց Եկեղեցւոյ այսպիսի մեծ ու կարող Հայրապետ մը ընդունած է Հռոմի Պապը իբր «Հովիւ հզօրապէս հովուող Քրիստոսի բովանդակ ուղղափառ հօտը, բոլոր երկիրներու վեհաշուք Պապ»: Ոչ միայն այսքան, ոչ միայն երկրի վրայ ի կեանս յայս, այլ նաեւ երկինքի մէջ՝ ի հանդերձեալն: Ուրիշ խօսքով՝ յարգելի յօդուածագիրը ըսել կ'ուզէ, թէ Հայոց Հայրապետը ոչ միայն կ'ընդունի Պապին գերագահութիւնը երկրի վրայ, այլեւ հանդերձեալին:

Վերոյիշեալ կարողութիւններով օժտուած Հայոց Կաթողիկոս

մը՝ իբր թէ այսպիսի դաւանագիր մը տուած ըլլայ նորընծայի մը պէս, հաւանաբար իր մահուան անկողինին մէջ: Ով զարմանալեաց: Մարդ որքան բարեմիտ կամ ճարահատ ըլլալու է, այսքան արտառոցութեան հաւատալու համար:

Նոյն վերագրումը, բնականօրէն, կ'ըլլայ նաեւ «Գեր. Տէր Ոսկան Երեւանցիին» հասցէին:

Անտարակոյս, ոեւէ հարազատ հայ, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ոեւէ հաւատացեալ, իրաւ հայու սիրտ եւ հոգի ունեցող ոեւէ կղերական կրնայ կռահել Յակոբ Դ. Ջուղայեցիի եւ Ոսկան Վարդապետի յիշատակին ընծայուած այս յարգանքի եւ երախտագիտութեան տուրքին բուն արժէքն ու իմաստը, անոր բուն ակն ու իսկական նպատակը:

Յարգելի Թերզեան Եպս. եւ իր նման խորհողները, կարծէք առիթ չեն փախցներ, հրապարակ գալու եւ Հռոմի Եկեղեցիին հանդէպ իրենց հաւատարմութեան տուրքն ընծայելու, միշտ ի վնաս, սակայն, Հայց. Եկեղեցւոյ վարկին: Ամէն գիտակից եւ անաչառ հայ, որ կարդաց Թերզեան Եպիսկոպոսի յօդուածը, ապահովաբար այս համոզումն ունեցաւ:

Պատմական իրադարձութեանց տեղեակ ամէն հայ, որ կարդաց յիշեալ յօդուածը, ինքնին ընդվզում մը ունեցաւ յարգելի յօդուածագիր Եպիսկոպոսին ցոյց տուած ծածկամտութեան հանդէպ:

Եւ այս երեւոյթը կը պարզուի, դժբախտաբար այնպիսի առեն մը եւ այնպիսի Ս. Աթոռի մը դէմ, որուն գահակալին՝ Նորին Ս. Օծութիւն Տ. Տ. Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին հայրական բարի ձեռքը՝ ազնուական բարեացակամութեամբ մը կ'երկարի յօդուածագիր Եպիսկոպոսին դաւանակից մէկ Ուխտին օգնութեան: Քրիստոնէական վարմունքի ի՜նչ հրաշալի օրինակ: Իրաւ ոգիի ի՜նչ խօսուն արտայայտութիւն: Վերաբերմունքի ի՜նչ դրական ու կենդանի ապացոյց: Հարազատ եւ խորթ հայու ապրումի ի՜նչ ցցուն հակասութիւն, եւ վերջապէս Քրիստոնէական սիրոյ ըմբռնումի եւ խոր ազգասիրութեան ի՜նչ զգլխիչ ու սքանչելի դրուական:

Այս հակոտնէութեան, դէմ յանդիմանութեան առջեւ, մարդկային մտածումը ինքնաբերաբար կ'երթայ լոյսի ու խաւարի բաղդատութեան:

Զարմանալի է. մարդիկ ե՞րբ պիտի խելամտին, թէ սիրոյ ըմբռնումին մէջ՝ ոչ տիրապետութիւն կայ եւ ոչ ալ ենթակայութիւն, այլ հաւասարութիւն, եղբայրակցութիւն, համերաշխութիւն, հանդուրժողութիւն եւ մանաւանդ՝ ազատամտութիւն:

Հարկ կա՞յ կրկնելու, թէ ոչ մէկ եկեղեցի, ոեւէ ձեւով, ոեւէ պարագայի տակ պէտք չունի ուրիշի մը ենթարկուելու՝ անոր դաւա–

նութիւնը ընդունելով, երբ քրիստոնէական վարդապետութեան լրիւ հասկացողութիւնն ունի:

Հիասթափեցուցիչ է անդրադառնալ, թէ նոյնիսկ այս օրերուն, երբ եկեղեցիներու միջեւ ընդհանուր մերձեցման տրամադրութիւն եւ ցցուն աշխատանք կայ, երբ Հռոմի ներկայ Պապը, նոյնիսկ Մահմետականներուն եւ Պուտտայականներուն անյիշաչարութեան եւ սիրոյ ձեռք կ'երկարէ, Հռոմէադաւան հայ եպիսկոպոս մը, միջին դարերու մտայնութեամբ կը ջանայ նսեմացնել Հայց. Եկեղեցին, «պատմութիւն» գրելով:

Եթէ յարգելի Թերզեան Եպս. մեր օրերու քրիստոնէական սիրոյ գեղումին անհաղորդ է, եթէ ան Հռոմի Եկեղեցիին Պօղոս Զ. Պապի սիրալիր յարաբերութիւններուն անտեղեակ է, առ նուազն արդարամտութիւնն ու արթնամտութիւնն ունենալու էր իր տքնաջան պրպտումներու ժամանակէն պահիկ մըն ալ յատկացնել, գէթ հարեւանցի ակնարկ մը նետելու Հռոմ կրթուած Ամենապատիւ Մաղաքիա Արք. Օրմանեանի «Ազգապատում»ին մէջ Տ. Յակոբ Դ. Ջուղայեցի Կաթողիկոսին յատկացուած հատուածներուն վրայ, կարդալու 1728–1807 յօդուածները, մասնաւորաբար աչքէ անցնելու 1795 յօդուածը, Յակոբ Դ. Ջուղայեցի Կաթողիկոսին «վերագրուած գրութիւնը», որ ուղղակի պատասխանն է իրեն նման Պապական գերագահութեան ընդունելութեան բոլոր հաւատաւորներուն, որոնք կարծես ոչ քրիստոնէական սիրոյ ոգին ունին եւ ոչ ալ իրենց ինքնութեան գիտակցութիւնը եւ մշտապէս մոլեռանդ դաւանաբանութեամբ՝ տապար կը զարնեն իրենց իսկ արմատին:

* * *

Արժէ իր մնայուն պատասխան Գերապատիւ գրչին եւ իրեն նըման վարկածներ առաջ քշողներուն ի լուսաբանութիւն յանձնարարել, որ կարդացուի Հռոմէական Եկեղեցւոյ կողմէ իսկ իբր պատմաբան, աստուածաբան եւ տոմարագէտ մասնագէտ հեղինակութիւն ընդունուած՝ Ամենապատիւ Մաղաքիա Արք. Օրմանեանի «Ազգապատում»ին՝ լուսահոգի Յակոբ Դ. Ջուղայեցի Կաթողիկոսին յատկացուած մասերը, հաղորդուելու համար բուն իրականութեան, իրազեկ ըլլալու համար պատմական ճշմարտութեան, եթէ նոյնիսկ Հռոմէական Եկեղեցին, Օրմանեան Սրբազանի ուրիշ գիրքերու հետ «Ազգապատում»ըն ալ կարդալու արգիլուած գիրքերու ցանկին անցուցած է:

Իսկ մեր ընթերցողներու լուսաբանութեան համար ստորեւ կուտանք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ամենէն աչքառու եւ մեծ պատմաբան Ամենապատիւ Օրմանեան Պատրիարքին կարգ մը դատումները քաղուած անոր հոյակապ «Ազգապատում»էն:

Յակոբ Դ. Կաթողիկոսի կարողութիւններով օժտուած արթուն հայրապետ մը, տեսնելով Մերձաւոր Արեւելքի եւ Պարսկաստանի մէջ Հռոմի գործիչներուն զարգացումը, միօրինակ գործունէութիւնը, կեդրոնի հանդէպ ունեցած հնազանդութիւնն ու ջանադրութիւնը, շատ բնական է, որ ուզէր դարման մը ընել Հայ Եկեղեցւոյ այդ օրերու դժբախտ կացութեան եւ փափաքէր օտարի վրայ տեսած առաւելութիւնները ազգային տարրին փոխանցել, եւ ուրիշ եկեղեցւոյ վրայ նկատած լաւութիւնները իր եկեղեցւոյն վրայ իրագործել: Ասոր համար ալ, անկասկած, ուզէր Եւրոպացւոց հետ յարաբերութեան գալ եւ ուսումնասիրել, թէ ինչ միջոցներով կրնար Արեւմտեան առաւելութիւնները Արեւելեաններուն վրայ պատուաստել: Ան պատրաստ էր այս նպատակին համար Արեւմուտք ալ երթալ, որուն կեդրոնը այդ դարուն Հռոմն էր: Անշուշտ Յակոբ Դ. Կաթողիկոս կ'ուզէր Արեւմուտքէն օգտուիլ եւ Եւրոպական ձեռնտուութեամբ Հայ Եկեղեցին բարեկարգել եւ Հայ Ազգը բարեզարգել, բայց ո՛չ երբեք Հայ Եկեղեցին իր ինքնութենէն հանել եւ Հայ Ազգն ալ լատինացնել: Բնական է, որ ան իր այս փափաքներուն հասնելու համար մասնաւոր տեսակցութիւններ եւ բանակցութիւններ ալ ունենար, բայց ո՛չ երբեք Հայ Եկեղեցին եւ Հայ Ազգը ուրիշի ենթարկելու դիտումով եւ մտադրութեամբ, ինչպէս կը վկայէ Եւրոպացի ուղեւորն ալ. «Հայոց պատրիարքը (իմա՛ կաթողիկոսը) նոյնքան հեռու էր մի ոեւէ օտար եկեղեցւոյ հպատակելու դիտաւորութիւնից, որքան Հայաստանը հեռու է Հռոմէական կրօնի աթոռից»:

«1660ական թուականներուն վիճակն այնքան խառնակ էր, որ հայեր ստիպուած էին լատինասիրութեան եւ օտարամոլութեան կերպարանն առնել վրանին օգնութիւն ստանալու ակնկալութեամբ: Ուրեմն, հռոմէադաւաններն ալ պէտք է լաւ համոզուին, թէ Հայութիւնը լատինասէր եւ հռոմէական չէ եղած, չի ալ կրնար ըլլալ, ինչպէս կը սիրեն կարծեցնել (Ազգ. 1784 Յօդ.), այլ լոկ լատինասիրութեան եւ օտարամոլութեան կերպարանն առնել ձեւացած են, գէթ հռոմէական հալածանքն ու հակառակութիւնը մեղմացնելու համար»:

Օրմանեան Պատրիարք որոշ կերպով կը հաստատէ, թէ Հռոմի Եկեղեցին անգամ համոզուած էր, որ «Հայեր կեղծեօք եւ ի վերին երեսս է միութիւն Հայոց ընդ Եկեղեցւոյն Հռոմայ»: Նոյնիսկ Լեհաստանի մէջ (Ազգ. 1744 Յօդ.), ուր այնքան բռնութիւն եւ նուաստացուցիչ միջոցներ կը կիրարկուէին եւ կամայական փոփոխութիւններու կը յաջորդէին հալածանքներ եւ զրկումներ, Լեհաստանի Հայ

Եկեղեցիներու հանդէպ, դարձեալ իրաւ հայը կը մնար անփոփոխ իր դաւանանքին մէջ:

Այս հալածանքը եղած է նաեւ Յակոբ Դ. Ջուղայեցի Կաթողիկոսի նուիրակին՝ Պօղոս Եւդոկիացի վարդապետի հանդէպ:

Յարգելի Թերզեան Եպս. կը մոռնայ, Հռոմի հակառակութիւնն ու հալածանքը նոյնիսկ Ոսկան Երեւանցի Վարդապետի հանդէպ, այնքան որ վարդապետը կը բռնադատուի «հաւատոյ դաւանութիւն ստորագրել հռոմէական վարդապետութեան համաձայն» (Ազգ. 1747 Յօդ.) եւ փոփոխութիւններ ընել իր հրատարակած ծիսական գիրքին մէջ: Բայց անոնք երբեք Ոսկան Վարդապետի միտքին յայտարարութիւնները չեղան, այլ բռնադատեալ համակերպութիւններ, որոնք ի վերջոյ հիւծեցին եւ մահացուցին վարդապետը տառապելով սրտի ցաւէն եւ մորմոքէն:

«Դաւանական տեսակէտէն Հռոմէականներ իրենց համախոհ մը եղած ըլլալ կը կարծեն Ոսկան Վարդապետը, սակայն յառաջ բերուած պատմական պարագաներ կը ցուցնեն, թէ պատահարար եւ բռնադատեալ առ երեսս համակերպող մը եղած է, եւ ոչ աւելի: Եւ այն ալ տպագրական ձեռնարկը չխափանելու եւ չխանգարելու համար...»

Այս նոյն կէտը կը հաստատուի նաեւ «մինչեւ անոր մահուան օրը կրօնամոլ հռոմէականներէ եւ նենգամիտ դաւաճաններէ այդ երեսէն ամբաստանուած ըլլալով»: «Անոր գերեզմանին անյայտ մնացած ըլլալն ալ, կրնայ իբր նշան նկատուիլ թէ իր յիշատակը պատուոյ արժանացած չէ տեղւոյն կրօնական շրջանակին մէջ» (Ազգ. 1748 Յօդ.):

Ազգապատումի հմուտ եւ պատուական հեղինակը իրաւամբ կ'ըսէ. «Չենք ալ հանդուրժեր որ եղելութիւնք այլափոխուին եւ այլագունուին, տալով անոնց այնպիսի կերպարանք մը, որ իրական չէ: Երբ կաշառքն է որ կը տիրէ, կեղեքումներ եւ անիրաւ շահագործութիւններ անոր ուղիղ արտադրութիւններն են, եւ այս կարգին կը մտնեն նաեւ դիւրաւ տրուած ստորագրութիւններ եւ յայտարարութիւններ, երբ անոնք հնչուն արդիւնքով կը փոխարինուին: Պապականութիւնը ամէն կողմ ցրուած իր կրօնաւոր քարոզիչներով՝ իր ձեռնարկութիւններուն համար պէտք եղած նիւթական միջոցներ չէր խնայեր, քարոզիչներն ալ ճարտար էին անոնք շահագործելու, վճարեալ յայտարարութիւններ կորզելով, եւ զանոնք իբր յաղթական աւար պայքարում մատուցանելով»: Կրնայ ասոնցմէ մին ըլլալ Թերզեան Եպիսկոպոսի աղբիւրն ալ:

Օրմանեան Սրբազան այսպիսի երկար օրինակներ յատկացուցած է այդ շրջանի հռոմէադաւաններու գործունէութեան մասին, որոնց վրայ յենած՝ Մեսրոպ Եպս. նման ոգի մը կը պարզէ այս օրերուն, Յովհաննէս 23րդ Պապի հետեւելի օրինակէն անմիջապէս ետքն ալ: Պէտք կա՞յ կրկնել, թէ այս շրջանին (1660ականին) է որ Հռոմի Եկեղեցին իր արբանեակներու միջոցաւ կը թունաւորէ ողջ Լեհահայերու կեանքը դաւանափոխութեան սադրանքներովն ու բռնադատումներով (Ազգ. 1778 Յօդ.), այն ալ կաթնած Նիկոլի պէս այպանելի կենցաղով անարժաններու եւ լրբախաղացներու (Ազգ. 1779–1782):

Երկար տարիներ, նոյնիսկ դարեր, հայու բարեմտութիւնը յուսաց օգնութիւն մը ստանալ Արեւմուտքէն, Հռոմէն, բայց Հայու այդ յոյսը անխղճօրէն շահագործուեցաւ Արեւմուտքէն եւ Հռոմէն: «Ամենէն աւելի պէտք է շեշտենք, կ'ըսէ Օրմանեան Սրբազան, թէ հռոմէականութեան մօտաւորութիւն ցուցնելով եւ բանակցութեան մտնելով, համաձայնութեան մը հասնելու փափաքը կամ ջանքը, երբեք կանխաւ ընդունելութիւն կամ անպայման համակերպութիւն ընել չէ, ՈՐՉԱՓ ՎԵՐՋՆԱԿԱՆ ԵՒ ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ, ՎԱՒԵՐԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՈՐՈՇՈՒՄ ՄԸ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ՉԷ, բանակցողներ իրենց դիրքը կորուսած կամ միտքը փոխած չեն կրնար ըսուիլ» (Ազգ. 1774 Յօդ.):

Առանց հաշուելու այս բացայայտ պարագան, կ'երեւի յարգելի Թերզեան Եպս., փիթուի պէս «տեսուչ առաքելութեան» վարձատրութեան ակնկալութեամբն է, որ Հայերէն Աստուածաշունչի Երրորդ դարադարձի յոբելինական հանդիսութիւններու առթիւ կ'ուզէ խառնել իր ձայնը, իբր թէ յարգելու համար «Յակոբ Դ. Ջուղայեցիի եւ Ոսկան Վարդապետին յիշատակը», բայց աւելի յայտնաբերելով իր մտքի հակոտնէութիւնը: Այսպիսի մոլար մտայնութեան համար է, որ «Ազգապատում»ի անզուգական հեղինակը՝ Օրմանեան Պատրիարք՝ ընդվզած կը գրէ. «Հայադաւանութիւնը, իր թոյլատու եւ լայնախոհ սկզբունքներուն զօրութեամբ, երբեք առաջին ժողովներուն դաւանութեան համաձայնող եկեղեցիները՝ քրիստոնեայ եկեղեցիէն դուրս չէր սեպեր, որով կրնար անոնց հետ հաղորդութեան մէջ ըլլալ, եւ անոնց հետ Միութեան մէջ հռչակել զինք», բայց ոչ նոյնութեան կամ հպատակութեան, ինչպէս կը ձգտի մտքերու մէջ ներարկել Թերզեան Եպս.: Հռոմէական Եկեղեցին հակառակ Հայ Եկեղեցւոյ այս Աւետարանական ոգիին հակադրութեան եւ ընթացքին, ցայսօր կրկին կը մկրտէ եւ կը պսակէ Հայ Եկեղեցւոյ մկրտած ու պսակածը, այն ալ հակառակ տիեզերական առաջին ժողովին որոշման, որուն ինք համամիտ գտնուած է:

Հակառակ Օրմանեան Հայոց մեծարժէք Պատրիարքի աւելի քան յիսուն տարիներ առաջ ըրած այս կարգի ընդարձակ դատումներուն, հակառակ այս օրերու եկեղեցական բարեացակամ միութենական աշխատանքներուն, եւ հակառակ Հայց. Եկեղեցւոյ պետին աննախընթաց

իշխանական նուիրատուութեան՝ Վենետիկի Համմէչաղեան Մխիթարեան Միաբանութեան, եղել սիրտ եւ միտք պղտորող այսպիսի յօդուած մը հրապարակել՝ Հայ Եկեղեցւոյ Մայր Աթոռին եւ անոր արժանաւոր մէկ պետի յիշատակին, իրապէս անմերժելի է ոեւէ հարազատ հայու սրտին, մտքին եւ հոգիին միանգամայն։

Այս բոլորէն դիւրաւ կարելի է հետեւցնել թէ.—

Առաջին.— Լուսահոգի Յակոբ Դ. Ջուղայեցի Կաթողիկոս եկեղեցական կանոններու պայմաններու լրացումով իբր Հայց. Եկեղեցւոյ պետ երբեք չէ ընդունած Հռոմի պապին գերադահութիւնը։

Երկրորդ.— Եղած դաւանագիրներն, եթէ կան, իրական արժէք չեն ներկայացներ, կամ ծախու առնուած, կամ պարտադրուած, կամ ալ տուողներն անգամ անոնց ոչ իրական արժէք տուած են, ոչ ալ համոզուած ու հաւատացած են անոնց պարունակութեան։

Երրորդ.— Յակոբ Դ. Ջուղայեցի Կաթողիկոսէն առնուած կարծեցեալ դաւանագիրն իսկ կը հաստատէ վերոյիշեալ երկու պարագաները։ Ամենայն հաւանականութեամբ Յիսուեան Միաբանութեան ճարպիկ անդամէ մը պատրաստուած եւ 82 տարեկան ծերունազարդ կաթողիկոսին պարտադրուած է, այն ալ մերձ ի ժամ մահու։ Յարգելի Թերզեան Եպիսկոպոսի կարծեցեալ դաւանագրին մէջ բերուածի ծայրայեղ պարունակութիւնն անգամ այդ կը հաստատէ։ Ոեւէ իրաւ հայու միտք երբեք պիտի չկրնար հաշտուիլ այն մտածումին հետ, թէ Հռոմի Եկեղեցիին կը հետեւի ոչ միայն ի կեանս յայս, այլեւ ի հանդերձեալն։ Ոեւէ հայու ողջմտութեան անմերժելի է նաեւ հերքումն ու նզովումը հակառակորդներուն, ոչ միայն ի կեանս յայս, այլ նաեւ ի հանդերձեալին։

Չորրորդ.— Նոյնինքն կարծեցեալ դաւանագրի ձեւէն ու պարունակութենէն բացայայտ է, թէ կանխաւ պատրաստուած թուղթ մըն է, պարտադրուած ով գիտէ ինչ կարգի սպառնալիքով, խոստումներով եւ կամ պատրողական ինչ յոյսերով։

Այս պարզ դատողութենէն ետք անտեղի է իր յաղթական հրապարակ իջնել եւ հինցած յանկերգ մը յեղյեղել, զուր տեղ հարազատ հայու մտածումն ու զգացումը յուզել, եւ իրաւ հայու հոգեկան ժառանգութեան դէմ խօսիլ։ Ժամանակավրէպ է սպիացած վէրք մը արիւնոտել նկրտիլ։ Աւելորդ ջանք է ճշմարտութեան եւ իրականութեան դէմ նիզակ ճօճել։

Փետրուար 1967, Թրոյ

ՍԱՂԻՄԱԿԱՆ

Ս. ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՃԱՐԸ
ԿԵԴՐՈՆ՝ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐՈՒ

Իրաւ մեծարանք․— *Բացայայտ իրողութիւն է, թէ մարդկային յառաջդիմութիւնը բարացուցող պատճառներ՝ բացառիկ դէպքեր եւ դէմքեր, քաղաքակրթութեան զանազան մարզերուն մէջ նուաճումներու հանգրուան եղող իրականութիւններ, պատմութեան մէջ ոսկի տառերով արձանագրուած են իրաւամբ:*

Յայտնի ճշմարտութիւն է նաեւ, որ մարդկութեան բարօրութեան նպաստող անձեր, դարեր շարունակ յարգանքի եւ մեծարանքի արժանացած են յետագայ սերունդներու կողմէ:

Մէկ խօսքով՝ արուեստի, գաղափարաբանութեան, գիտութեան թէ ընկերային վարդապետութեան ռահվիրաներն ու տիտանները, անոնց կեանքն ու գործը տեւական երախտագիտութեամբ յիշատակուած են, բացառիկ մեծարանքի արժանացած են յետագայ դարերուն, անշուշտ անոնց արժէքին եւ բերած օգուտին գիտակցութիւնն ունեցողներուն կողմէ:

Մարդկութիւնը միշտ յարգած է արժէքաւոր նախահայրերը, ինչ որ մեծագոյն խթանն եղած է անհատին զոհաբերումին եւ համայնականին համար նուիրումին:

Կրօնի հիմնադիրները․— *Արդար մեծարանքի այս պարագան շատ աւելի շեշտուած է կրօնի հիմնադիրներուն համար: Անոնց կեանքի գլխաւոր հանգրուանները նշող դէպքերն ու վայրերը ոչ միայն մեծ յարգանքի արժանացած են, այլ նաեւ* սրբացուած եւ պաշտամունքի *առարկայ դարձած են՝ իրենց հետեւորդ յետագայ դարերու ջերմեռանդ հաւատացեալներու կողմէ:*

Այսպէս եղած են Պուտտայի, Պրահմայի, Կոնֆուկիոսի, Մովսէսի, Մուհամմէտի, Պահաեայի… պարագաները:

Մեզի՝ հայերուս շատերուն ծանօթ է, թէ մահմետականները ի՛նչ ջերմեռանդութեամբ եւ եռանդով այցի կ՛երթային եւ դեռ կ՛երթան Մեքքէ, Մետինէ եւ Երուսաղէմ: Անոնցմէ ոմանք, Մահմետականութեան համար նուիրական այս վայրերը տեսնելէ ետք, կամովին կը կուրանային այդ երանաւէտ վայրերու տեսութեան արժանացած ըլլալնուն համար: Անոնց տուն վերադարձը մեծ հանդիսութեան եւ խանդավառութեան պատճառ կամ առիթ կ՛ըլլար:

Դարեր շարունակ նոյնն է եղած նաեւ հրեայ ժողովուրդի պարագան: Հրէական պետութեան կործանումէն տասնեակ դարեր ետք ալ, երբ հրեաները առիթն ունեցան Սողոմոն Իմաստունի շինած տա–

ճարէն մնացած պատառիկ մը պատին այցելելու, աշխարհի չորս ծագերէն անոնք ուխտի գացին Երուսաղէմ, արցունքով եւ հեծեծանքով խունկեցին իրենց անցեալի փառքէն եւ հաւատքէն մնացած այդ պատառիկին՝ «Լացի Պատ»ին։

Հաւանաբար իրենց պատմութեան փառքին եւ հաւատքին հետ զգացումի եւ մտածումի այս խորունկ եւ անխզելի կապին շնորհիւ է, որ անոնք կրցան պահել իրենց ցեղային ինքնութիւնը այնքան երկար դարեր անհայրենիք եւ աստանդական մնալէ ետքն ալ։

Ուխտագնացութիւն․— Բանական արժէքի նկատմամբ մարդկային մեծարանքի այս զգացումին միախառնուած ճշմարիտին հանդէպ եղած հաւատքն ու երկիւղածութիւնը, պատճառ դարձած են ուխտագնացութեան, այսինքն մասնաւոր ցանկութեամբ այցելել մեծարանքի եւ հաւատքի առարկայ եղող վայրերը։

Ուխտագնացութիւնը բոլոր կրօնքներու յատուկ բնական երեւոյթ մըն է։ Անկասկած՝ որքան նուիրական, որքան վսեմ եւ աստուածային ըլլայ վարդապետութիւն մը, կրօն մը, այնքան խոր կ'ըլլայ նաեւ մարդկային յարումն ու հաւատքը, այնքան հաստատ եւ տեւական կ'ըլլայ մարդոց ըմբռնումն ու համոզումը անոր հանդէպ։

Անտարակոյս այսպէս է պարագան Քրիստոնէութեան, որ խօսած է մարդկային բանականութեան եւ լիացուցած մարդոց հոգիները։

Ուխտաւորութիւն․— Քրիստոնէական եկեղեցիի հիմնարկութիւնն եղաւ ուխտաւորութեան մէջ, եւ անկէ ետք Քրիստոնէութեան զօրացման եւ տարածման հետ զուգընթաց ընդհանրացաւ քրիստոնէական ուխտաւորութիւնը։ Առաջին դարերուն իսկ հազարաւոր հաւատացեալներ աչք առած ամէն տառապանք եւ զրկանք, հալածանք, նեղութիւն, դժուարութիւն եւ վտանգ՝ ուղեւորեցան սուրբ երկիր ականատես ըլլալու համար Յիսուս Քրիստոսի կեանքին հետ կապ ունեցող վայրերուն։ Ամէն տարի հազարաւոր ուխտաւորներ հեռաւոր երկիրներէ կարօտով եւ անձկութեամբ ճամբայ ելան դէպի սուրբ երկիր, համբուրելու համար Յիսուսի ծնած, խաչուած, թաղուած եւ երկինք համբարձած վայրերը։

Յիսուսի կեանքին հետ կապ ունեցող այս վայրերը ընդհանուր անունով կոչուեցան Տէրունական Սրբավայրեր կամ Տնօրինական Սուրբ Տեղեր, որոնք առաջին դարերէն իսկ ընդհանուր քրիստոնէութեան ջերմեռանդութեան եւ պաշտամունքին առարկայ դարձան։

Այս սրբավայրերուն մեծագոյնն ու գլխաւորը՝ Ս․ Յարութեան Տաճարն է, որ բոլոր դարերու քրիստոնեայ ուխտաւորութեան առաջին եւ գլխաւոր նպատակն է եղած, որովհետեւ տաճարը շինուած է

Գողգոթայի եւ Յիսուսի Լոյս Գերեզմանին վրայ։ Բազմալեզու և բազմացեղ ամէն դասակարգի քրիստոնեայ հաւատացեալներ անպայման տեսնել ցանկացած են այս Լոյս Գերեզմանն ու միւս սրբավայրերը, համոզուած ըլլալով որ առանց այս ուխտագնացութեան թերի պիտի ըլլայ իրենց հաւատքը, անկատար պիտի մնայ իրենց քրիստոնէական գիտութիւնն ու առաքինութիւնը։

Հայ ուխտաւորութիւն․— Քրիստոնէական հաւատքով եւ նախանձախնդրութեամբ լեցուած մեր նախահայրերն ալ ունեցան քրիստոնէական այս նոյն ջերմեռանդութիւնը, հոգեկան այս նոյն արթնութիւնն ու ցանկութիւնը՝ աչքով տեսնելու տէրունական սրբավայրերը։ Աւանդութեան համեմատ հայ ժողովուրդի հոգեւոր լուսաւորիչ, Ս․ Գրիգոր Պարթեւ, ուխտի գացած է Ս․ Երուսաղէմ եւ քառասուն օրեր ապաշխարած է այնտեղ, ուր այսօր հայերս ունինք Ս․ Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին, որ օտարներէն Ս․ Հեղինէ կը կոչուի եւ Ս․ Յարութեան տաճարի հնագոյն մասը կը նկատուի։

Ուխտի երթալու այս խորունկ փափաքը մնացած է հայ ժողովուրդի մէջ։ Առհասարակ մեզմէ շատեր գիտեն, թէ մեր պապիկներուն եւ մամիկներուն մեծագոյն երազներէն մին եղած է իրենց կեանքի ընթացքին գէթ անգամ մը ուխտի երթալ սուրբ երկիրը, սուրբ քաղաքը՝ Երուսաղէմ, «մահտեսի» կամ «հաճի» ըլլալ եւ այնպէս մեռնիլ։ Ասոր համար ալ տարիներով կը խնայէին, ճամբորդելու նախնական միջոցներուն բոլոր նեղութիւններն ու վտանգները յանձն կ'առնէին եւ կ'ուղեւորուէին դէպի սուրբ երկիր, աչքով տեսնելու եւ համբուրելու Յիսուսի Լոյս Գերեզմանն ու Տէրունական Սրբավայրերը։

Տուն դարձին անոնք իրենց յանձն առած այդ նեղութիւններուն եւ զոհողութեան համապատասխան մեծարանքով կ'ընդունուէին եւ իրենց ամբողջ կեանքի ընթացքին ալ «մահտեսի» կամ «հաճի» անունով կը պատուուէին, որով իրապէս հպարտ կը զգային ինքզինքնին։

Հոն սուրբ երկրին եւ սուրբ քաղաքին մէջ, անոնք հայոց վանքերուն կը նուիրէին թանկագին խաչ մը, սկիհ մը, սպաս մը, որոնք այսօր Ս․ Յակոբեանց վանքին գանձը կը կազմեն եւ մեծագոյն գուրգուրանքով կը պահուին։ Աւելի ունեւորները իրենց ծնողաց յիշատակը Ս․ Երուսաղէմի մէջ անմահացնելու համար շինած են սենեակներ, խանութիւններ, եկեղեցիներ, նոյնիսկ վանքեր։ Ահա այս բարի հոգիներու յիշատակովն է լեցուած Ս․ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարանը։ Այդ ազնիւ հոգիներու առատաձեռնութեան շնորհիւ է, որ այսօր հայութիւնը գաղթաշխարհի մէջ ունի այնքան պատուաբեր համազգային հաստատութիւն մը։ Աւանդութեան մը համեմատ Արշակունեանց նուէրն է Ս․ Յակոբեանց վանքն ու կաթողիկէն։

Բագրատունեաց թագաւորութենէն մեզի մնացած է Երան թագուհիի Աւետարանը, որ հայ Երուսաղէմն է։ Ռուբինեաց հարստութենէն մնացած է Հեթում թագաւորի միակտուր սաթէ գաւազանը, որ հայ Երուսաղէմի գանձին թանկագին մէկ կտորն է։

Իրապէս մեծ օրհնութիւն պիտի ըլլար որքան մեզի՝ նոյնքան նաեւ ապագայ հայ սերունդներուն հետեւիլ մեր նախահայրերու այս իմաստուն օրինակին եւ հայ Երուսաղէմի մէջ յաւերժացնել մեր հարազատներուն եւ մեր յիշատակը։ Ս. Երուսաղէմի ամենէն նուիրական մասին՝ Սիոն լերան վրայ ունինք վանքապատկան պարապ հողեր, որոնց վրայ ոեւէ հայ կրնայ իր սրտին խօսող դպրոց մը, ծերանոց մը, հիւանդանոց մը, հիւրանոց մը կամ աշխատանոց մը շինել եւ տեւական եկամուտ ապահովել Ս. Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարանին համար։

* * *

Կտակ ընել.— Մեր եւ մեր սիրելիներուն յիշատակն յաւերժացնելու, միանգամայն համազգային օգտակարութիւն մ'ունենալու լաւագոյն տեղը հայ Երուսաղէմի մէջ որոշ նպատակի մը համար կտակ ընելն է։

Որքան ատեն որ քրիստոնէութիւն կայ եւ Հայց. Եկեղեցին գոյութիւն ունի, այնքան ատեն Ս. Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարանը՝ իր ամբողջ կարելիութիւններով — վանքերով, եկեղեցիներով, դպրոցներով, մատենադարաններով, տպարանով, հոգետուներով — գոյութիւն պիտի ունենայ։ Ս. Երուսաղէմի ամենանուիրական բարձունքին՝ Սիոն լերան վրայի վանքապատկան հողերուն վրայ, ո՛ր հայը պիտի չուզէր իր յիշատակը յաւերժացնել, որ հայը պիտի չուզէր, որ ոչ միայն իր անունը յիշուէր, այլեւ դարերով օգտակար ըլլար ամբողջ հայութեան եւ Հայց. Եկեղեցիին, կտակի մը յատկացումով։

Քաղաքակիրթ եւ զարգացած ժողովուրդներու համար ոչ միայն շատ բնական է կանխաւ կտակն ընելը, այլեւ անհրաժեշտութիւն։ Կտակ շինելով ապահոված կ'ըլլանք մեր վաստակին յարմար գործածութիւնը մեր կենդանութեան կամ անկէ վերջ։ Կտակ ընելը երբեք մեռնիլ չի նշանակեր, այլ ընդհակառակը հանդարտ եւ ապահով ապրիլ։ Քանի՜ հայեր ամէն տարի առանց կտակ շինած ըլլալու աչքերնին կը փակեն դժուարութեան մատնելով իրենց ժառանգորդները։ Կտակ շինելու համար հարուստ կամ ծեր ըլլալն ալ պայման չէ։ Խելացութիւն է կանխաւ կտակ շինելն ու անվրդով ապրիլը։ Բոլորս ալ մահկանացու ենք եւ ոչ ոք շիւղ մը պիտի կրնայ հետը տանիլ։

Ուրեմն առանց ժամանակ կորսնցնելու շինենք կտակնիս, առանց մոռնալու հայ Երուսաղէմը, ուր կրնայ դարեր շարունակ մնալ մեր անունը նման Մելքոնեան եւ Կիւլպենկեան անուններուն։

Հայ ուխտաւորութեան համար.— Նկատի ունենալով ուխտաւորութեան այսքան կարեւորութիւնն ու ստիպողականութիւնը, Ս. Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքները հայ ուխտաւորներուն կարելի դիւրութիւններ ընծայելու համար, Պոլսէն եւ գաւառներէն գացող ուխտաւորներուն ճամբուն վրայ զանազան կայաններ, այսինքն պանդոկներ ապահոված էին մէկ օրուան ճամբորդութեան հեռաւորութեամբ, Հալէպ, Լաւոդիկէ, Պէյրութ, Դամասկոս...։

Բոլոր ուխտաւորները մասնաւոր ընդունելութեան կ'արժանանային Ս. Յակոբեանց Միաբանութեան կողմէ, պէտք եղած դիւրութիւններն հայթայթելով անոնց բնակութեան եւ Սուրբ Տեղերը այցելելու համար, ի հարկին սնունդի եւ բժշկութեան եւ այլ պէտքերուն համար ալ։

Ամէն տարի Ս. Զատկին, մերթ Ս. Ծնունդին, հազարաւոր հայ հաւատացեալներ այցի գացած են Յիսուսի Ս. Գերեզմանը եւ միւս Տնօրինական Սրբավայրերը, հոգեկան սփոփանք գտնելու՝ միանգամայն համաքրիստոնէական այդ ոստանին՝ Ս. Երուսաղէմի մէջ հայ փառաւոր ծէսով պաշտօն եւ Ս. Պատարագ վայելելու համար։

Այսօր ալ Ս. Երուսաղէմի Միաբանութեան գլխաւոր պարտականութիւններէն մին է ամէն կերպով օգտակար ըլլալ Ս. Երկիր այցելող հայերուն։

Սիոն լերան պատմական բարձունքին ամբողջ տարածութիւնը գրաւող Հայոց վանքը՝ հայուն Մեծ Տունն է, զոր դարէ դար ազնուական հոգիով հայ ձեռքեր կառուցած են եւ ժառանգ ձգած հայութեան։

Օտարութեան մէջ ճամբորդող մը լաւ գիտէ, թէ ինչ մեծ օրհնութիւն է ճամբուն վրայ ունենալ տուն մը, ապահով եւ վստահելի, ուր կրնայ սիրով եւ գուրգուրանքով ընդունուիլ։

Ս. Երուսաղէմ ուխտի գացող հայերուն համար՝ Հայոց Պատրիարքարանը սիրով տրամադիր է ամէն դիւրութիւն տալ։ Հիւրընկալ վարդապետներ կ'առաջնորդեն ուխտաւորները Ս. Երկրի պատմական վայրերն ու Տէրունական Սուրբ Տեղերը։ Անոնք ներկայ կ'ըլլան եկեղեցական շքեղ արարողութիւններու եւ հանդիսութիւններու, որոնք կը կատարուին Հայց. Եկեղեցւոյ անթերի կարգաւորութեամբ, բացառիկ վայելչութեամբ եւ լիակատար վսեմութեամբ։

Ամենէն աւելի Ս. Երուսաղէմի մէջն է, որ հայ հաւատացեալը կրնայ Հայոց Եկեղեցիի փառաւորութեան եւ կանոնաւորութեան մասին գաղափար կազմել, միանգամայն հոգեկան գոհունակութիւն ունենալ՝ հայեցի հպարտութեամբ։

Արժէ հոս մասնաւոր ուշադրութեան առնել, թէ մեր պատմութեան խորունկ հաւատքն է, որ օտար ափերու վրայ հասակ առնող հայ սերունդներուն մէջ պահած է ոչ միայն քրիստոնէական կրակը, Հայ Եկեղեցւոյ ուղիղ դաւանանքը, այլեւ հայ ինքնութեան գիտակցութիւնն ու նախանձախնդրութիւնը: Գաղթաշխարհի հայութեան ինքնապահպանման ամենամեծ բերդն է հայ Երուսաղէմը, որ օտարութեան հեղեղին դէմ վերջին դիմադրողը պիտի ըլլայ, վկայ իր կեանքին 13–15 դարերը:

Տէրունական գլխաւոր սրբավայրերը.— Սուրբ երկիրն ուխտի երթալու շարժումը ոչ միայն պատճառ եղաւ ուխտագնացութեան, այլեւ Տէրունական սրբավայրերու արժէքաւորման, այնքան որ անոնք պատճառ եղան միջին դարերուն խաչակրութեան եւ ապա Խրիմի պատերազմին: Սուրբ Տեղերու արժէքի գիտակցութեամբ լեցուած ժողովուրդներ եւ եկեղեցիներ, սկսեալ առաջին դարերէն ջանացին Տէրունական Սրբավայրերու մենատէրերը ըլլալ, առնուազն անոնց մէջ կարելի եղածին չափ շատ մաս ունենալ, որով յառաջացաւ Հայ, յոյն եւ լատին եկեղեցիներու Սուրբ Տեղեաց մէջ աւելի մաս ունենալու նախանձախնդրութիւնն ու մրցակցութիւնը:

Տէրունական Սրբավայրերու մէջ բաժին ունենալու, պաշտամունք կատարելու իրաւունքը կոչուեցաւ իրաւունք, որ դարերու զոհողութեամբ ձեռք ձգուած եւ պահուած է, ինչպէս պիտի տեսնենք յետոյ:

Քրիստոնէական ջերմեռանդութեամբ եւ բարեպաշտութեամբ սրբացուած եւ պաշտամունքի առարկայ դարձած Տէրունական գլխաւոր Սրբավայրերն եղան Յիսուսի ծնած քարայրը, մկրտուած գետը, ընթրած տունը, խաչուած բլուրը, թաղուած գերեզմանը եւ երկինք համբարձած լեռը, որոնց վրայ չորրորդ դարէն սկսեալ կառուցուեցան տեսնելու արժանի պազիլիքաներ (սիւնազարդ եկեղեցի) եւ տաճարներ:

«Պաշտամունքի առարկայ դարձան» ըսելով պէտք է հասկնալ, հաւատացեալները նախընտրեցին իւրաքանչիւր դէպք յիշատակել իր պատահած տեղւոյն վրայ, այսպէս Յիսուսի ծնունդը՝ ծննդեան քարայրին մէջ, խաչելութիւնը Գողգոթայի վրայ, յարութիւնը՝ Լոյս Գերեզմանին վրայ...:

Ժամանակագրական կարգով հետեւեալներն են այն գլխաւոր Սուրբ Տեղերը, որոնք դարերով քրիստոնէական ջերմեռանդութեան առարկայ եղած են.—

1.— Բեթղեհեմ գիւղաքաղաքի մէջ այն քարայրը, ուր ծնաւ Յիսուս եւ որուն վրայ չորրորդ դարէն ի վեր շինուած է գեղեցիկ

պազիլիքա մը՝ Ս. Ծննդեան Տաճար անուամբ, եւ ուր ամէն օր եւ օրը երկու անգամ յոյներ եւ հայեր առաւօտեան եւ երեկոյեան ժամերգութիւն կը կատարեն, իսկ այրին մէջ՝ ամէն օր Ս. Պատարագ:

2.— Յորդանան գետը, ուր Յիսուս մկրտուեցաւ եւ ուր Աստուած յայտնուեցաւ:

3.— Երուսաղէմ քաղաքի արեւելեան ձորը՝ Գեթսեմանին, ուր անցաւ Յիսուսի վերջին գիշերը, եւ ուր կը գտնուի Ս. Կոյս Մարիամ Աստուածածնի գերեզմանին վրայ շինուած տաճար մը, որ կը պատկանի Յունաց եւ Հայոց: Հոս ալ Յոյներ եւ Հայեր ամէն օր Ս. Պատարագ կը մատուցանեն:

4.— Երուսաղէմ քաղաքի այժմու պարիսպներէն ներս կը գտնուի Գողգոթան եւ անոր քովիկը Յիսուսի գերեզմանը, ուրկէ ան յարութիւն առաւ մեռելներէն: Բովանդակ քրիստոնէութեան համար կարեւոր այս երկու վայրերուն վրայ շինուած է կաթողիկէ մը, որ կը կոչուի Ս. Յարութեան Տաճար, եւ որ դարեր շարունակ բազմացեղ եւ բազմալեզու բոլոր քրիստոնեաներու բարեպաշտութեան եւ ջերմեռանդութեան գլխաւոր նպատակն է եղած:

5.— Յովհաննէս Առաքեալ Աւետարանիչի եղբօր՝ Յակոբոս Առաքեալի գլխատուած տեղւոյն (Գլխադիր) եւ Քրիստոնէութեան առաջին եպիսկոպոս՝ Յակոբոս Տեառնեղբօր տան տեղւոյն վրայ շինուած է հայկական ճարտարապետութեամբ հոյակապ տաճար մը, որ Հայոց Սրբոց Յակոբեանց Կաթողիկէն է:

6.— Յիսուսի երկինք համբարձած վայրը՝ Ձիթենեաց Լերան վրայ:

Առանցմէ դուրս Ս. Երուսաղէմի մէջ տակաւին կան վերնատունը, ուր տեղի ունեցաւ Յիսուսի վերջին ընթրիքը, Աննա եւ Կայիափա քահանայապետներու բնակարանները, ուր Յիսուս բանտարկուեցաւ եւ մահուան դատապարտուեցաւ, վերջապէս Պիղատոսի պալատը, Խաչի ճամբան, Սէլովամի աւազանը եւայլն: Այս եւ դեռ ուրիշ քանի մը երկրորդական վայրեր ամէն տարի կ'արժանանան հազարաւոր ուխտաւորներու այցելութեան:

Այս բոլոր սրբավայրերուն մէջ սակայն ամբողջ քրիստոնէութեան համար նուիրական գլխաւոր երեք տեղերն են Ս. Ծննդեան Քարայրը, Ս. Յակոբեանց Կաթողիկէն եւ Ս. Յարութեան Տաճարը, մանաւանդ այս վերջինը, որ դարեր շարունակ եւ ամէն տարի տասնեակ հազարաւոր ամէն ազգի ուխտաւորներ իրեն քաշած է եւ դեռ կը քաշէ՝ հազարաւոր մղոններով հեռու երկիրներէ: Ան իրաւամբ քրիստոնէական սրբավայրերու գլխաւոր եւ կեդրոնական սուրբ տեղն է՝ քրիստոնէական վարդապետութեան կեդրոնական դաւանանքին՝

մեռելներէն յարութիւն առած ըլլալու խորհուրդին գրաւականն ըլլալուն համար, եւ որ ուխտաւորութեան պատճառն ու նպատակն է եղած դարեր շարունակ։

Այս տաճարը ոչ միայն քրիստոնէութեան երկու մեծագոյն սրբավայրերը կը պարունակէ, այսինքն այն բլուրը՝ ուր Անմեղութիւնը խաչուեցաւ մարդոց փրկութեան համար, եւ այն գերեզմանը ուրկէ ան յաղթական յարութիւն առաւ, այլեւ ան համադրութիւնն է հետեւեալ սրբավայրերուն ալ։

ա.— **Պատանատեղի**, որ Գողգոթայի քով այն տեղն է, ուր պատանքեցին Յիսուսի մարմինը, եւ որ կը պատկանի Տէրունական Սրբավայրերու մէջ իրաւակից երեք պատրիարքութիւններու — Յունաց, Հայոց եւ Լատինաց։

բ.— **Ուշաթափման Տեղին**, որ Յիսուսի մօր՝ Ս. Աստուածածնի խաչելութեան ատեն մարած վայրն է եւ կը պատկանի Հայոց միայն։

գ.— **Հայոց Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ** եկեղեցին, որ ապահովաբար Ս. Յարութեան Տաճարի հնագոյն մասն է եւ կը պատկանի Հայոց։ Օտարներու կողմէ կը կոչուի **Ս. Հեղինէ**։

դ.— **Գիւտ Խաչ**,— այն վայրը, ուր աղբիւսի մէջէն գտնուեցաւ Յիսուսի խաչափայտը։ Կը պատկանի Հռովմէական եկեղեցիին, բայց Հայերն ու Յոյներն ալ իրաւունք ունին հոն որոշ ժամանակներ արարողութիւն ընելու։

ե.— Յովսէփ Արիմաթացիի մատուռը, որ սուրբ գերեզմանին կից է եւ Հայոց կը պատկանի։

Այս եւ դեռ ուրիշ տասնեակ մը մատուռներ, — Յունաց մայր եկեղեցին, Հռոմայեցւոց երեւման եկեղեցին, Հայոց վերնատունն ու երեք պատրիարքութիւններու տեսչարաններն ու բնակութեան մասերը Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ կը գտնուին։ Հոս Յոյներ, Հայեր եւ Լատիններ իբր **իրաւակից** եւ **հաւասարակից** պատրիարքութիւններ եւ Ս. Տեղեաց միաբանութիւններ, ունին իրենց առանձինն եւ ընկերովի սրբավայրերը, եկեղեցիները, բնակութեան բաժինները եւ որոշ ժամանակներ արարողութիւն կատարելու **իրաւունքները**։ Այս երեք ազգերու պատրիարքներուն անմիջական ներկայացուցիչներն ու իրաւանց վերահսկիչները **Տեսուչ** կը կոչուին, որոնք գիշեր ցորեկ կը հսկեն եւ կ՚աշխատին պահել իրենց այդ դարաւոր իրաւունքները։

Պատմականը Ս. Յարութեան Տաճարին.— Տեղին է հոս գիտնալ Քրիստոնէութեան այս գլխաւոր սրբավայրին համառօտ պատմութիւնը։

Երբ Մեծն Կոստանդիանոս Միլանոյի հրովարտակով (313) Քրիստոնէութիւնը ազատ եւ ապա Հռովմէական Կայսրութեան կրօնն հռչակեց՝ հրամայեց նաեւ, որ Ս. Երուսաղէմի մէջ Գողգոթայի եւ Յիսուսի գերեզմանին վրայ Արամազդի եւ Աստղիկի անունով շինուած հեթանոսական մեհեանները կործանեն եւ անոնց տեղ շինեն եկեղեցիներ։ Իր մայրը՝ Հեղինէ թագուհին մասնաւոր Ս. Երկիր գընաց եւ Ս. Տեղերու վրայ հոյակապ եւ մեծ պազիլիքաներ շինել տուաւ պետական գանձէն։ Գողգոթայի եւ Ս. Գերեզմանի վրայ շինուած պազիլիքան երեք մասերէ կը բաղկանար. (ա) **Անաստասիս** (Ս. Յարութիւն), (բ) Գողգոթան եւ (գ) Մարտիրիոն։ Այս արքայաշէն շքեղ պազիլիքայի շինութիւնը տեւեց տասը տարի (326–335)։

614-ին պարսիկները գրաւեցին Երուսաղէմ քաղաքը, կործանեցին սոյն պազիլիքան, գերի տարին խաչափայտն ու սուրբ քաղաքի պատրիարքը, որուն յաջորդներէն մին՝ Մոդեստոս սկսաւ կործանուած եկեղեցիներու շինութեան եւ Ս. Յարութեան Տաճարը վերաշինեց 628–629-ին առանց նախկին շքեղութեան։

Օմար խալիֆան 638-ին Երուսաղէմը գրաւեց, Սոփրոնիոս Պատրիարքին հետ դաշինք կնքեց՝ խնայել սուրբ քաղաքի բնակիչներու կեանքին եւ եկեղեցիներուն։ Այս համաձայնութենէն ետք քրիստոնեաներ եւ մահմետականներ իրարու հետ խաղաղ ապրեցան մինչեւ 1010, երբ Հաքիմ խալիֆան կործանեց Ս. Յարութեան տաճարը եւ շատ մը եկեղեցիներ մզկիթի վերածեց։

Քրիստոնեաներ բանակցութեան մտան խալիֆաներու հետ եւ յաջողեցան վերստին նորոգել եւ շինել Ս. Յարութեան տաճարը 1048ին։

1099-ին խաչակիրները, հայոց օգնութեամբ, գրաւեցին Երուսաղէմը եւ Ս. Յարութեան Տաճարի բոլոր շէնքերը միացնելով՝ մէկ յարկի տակ առին տասը տարուան (1140–1149) մէջ։ Խաչակրաց այս տաճարը Տնօրինական Սրբավայրերու ամբողջութիւն մը կը կազմէր, իրեն կեդրոն ունենալով Քրիստոսի Ս. Գերեզմանը բոլորաշէն սիւնազարդի մը մէջտեղ։ Տաճարին այս ձեւը մինչեւ հիմա կը մնայ։

Պատմութիւնը կը վկայէ, որ այս տաճարի օծման ատեն Հայեր Սուլթան Սալահէտտինի մեծ գումար մը տալով՝ գնեցին Ս. Գերեզմանն ու անոր վրայ շինուած տաճարը։

1244-ին Թաթարները գրաւեցին սուրբ քաղաքը։ Հայոց Հեթում Թագաւորը միացաւ անոնց, որուն փոխարէն Թաթարաց խանը Սուրբ Երուսաղէմը իր շրջակայքով, իբրեւ դաշնակցի, Հայոց Թագաւորին նուիրեց։ Հայոց Թագաւորը 15 օր մեծահանդէս պաշտամունք կատարեց սուրբ քաղաքի մէջ։ Այս գրաւումը սակայն երկար չտեւեց. Թաթարները հեռացան սուրբ երկրէն։

1545-ին զօրաւոր երկրաշարժ մը փլցուց տաճարի մէկ մասը,

որ հազիւ վերաշինուեցաւ 1779–ին, այս անգամ երեք պատրիարքարաններու համաձայնութեամբ եւ ծախսով։

1808–ին Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ մեծ հրդեհ մը պատահեցաւ եւ տաճարի մեծ մասը այրեցաւ։ 1810–ին յոյներ մեծ կաշառք տալով յաջողեցան Սուլթանէն արտօնութիւն առնել տաճարը առանձին նորոգելու համար։

Ներկայ տաճարն ունի երեք գմբէթներ, (1) Ս. Գերեզմանի սիւնազարդ բոլորակի գմբէթը, որ շինուած է 1869–ին ռուս, ֆրանսական եւ թուրք պետութիւններու ծախսով, (2) Յունաց մայր տաճարի գմբէթը եւ (3) Հայոց Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ գմբէթը։

1927–ին զօրաւոր երկրաշարժ մը նորէն վնասեց Ս. Յարութեան Տաճարը։ Անգլիական կայսրութիւնը անոր գործածութիւնը ապահովելու համար, ներսէն թէ դուրսէն, երկաթէ յենարաններով եւ գօտիներով ամրացուց, ինչ որ ցարդ կը մնայ։ Սոյն Թուականէն ի վեր երեք պատրիարքութիւնները կը բանակցին Ս. Յարութեան Տաճարի նորոգութեան համար եւ վերջապէս այս տարի համաձայնեցան մասնակի նորոգութեան սկսելու համար։

Ս. Յարութեան Տաճարը գրեթէ 20 դարու անցեալ մ'ունի։ Դարերու ընթացքին ան այլազան փոփոխութիւններ կրած է, կործանուած է եւ վերաշինուած, այրուած է եւ նորոգուած, երկրաշարժէ քանդուած է ու վերանորոգուած, բայց միշտ մնացած է կեդրոնական սրբավայրը քրիստոնէական հաւատքին։

Ս. Յարութեան Տաճարի կարեւորութիւնն ըմբռնելու համար կ'արժէ հոս յիշել Եղիշէ Արքեպս. Դուրեան Պատրիարքի հանդիսաւոր առիթով մը ըրած յայտարարութիւնը, — «Իմ պատրիարքութիւնս հիմնուած է Ս. Յարութեան Տաճարի բուրվառին վրայ»։

Այսքան կարեւոր այս Տնօրինական Սրբավայրին իրաւատէր են Ս. Երուսաղէմի Հայ, Յոյն *եւ* Լատին *Պատրիարքութիւնները։*

Իրաւունք եւ գոյավիճակ.— *Յունաց, Հայոց եւ Հռովմէական եկեղեցիներուն Տէրունական Սրբավայրերուն մէջ որոշ ժամանակներ, որոշ ձեւով եւ տեւողութեամբ կատարած արարողութիւնները, ունեցած որոշ տեղերը, պատկերները, կանթեղները, աշտանակները միասնաբար* իրաւունք *կը կոչուին։ Այս իրաւունքները դարերու ընթացքին երկար բանակցութեամբ համաձայնուած, ճանչցուած եւ գրի առնուած են։*

Երեք ազգերու Տնօրինական Սրբատեղիներու մէջ փոխադարձ համաձայնութեամբ ունեցած համաձայնագիրներուն գործադրումն ու պահպանումը, ինչպէս նաեւ երկրի մէջ անոնց ունեցած իրաւասու-

թիւնները միասնաբար գոյավիճակ *կը կոչուի։ Այսպէս Ս. Յարութեան Տաճարի մէջ ամէն գիշեր նախ ժամերգութիւն, ապա Ս. Պատարագ կը մատուցուի Ս. Գերեզմանին վրայ Յունաց, Հայոց եւ Լատինաց կողմէ։ Նոյնը կը կատարուի Ս. Ծննդեան եւ Աստուածամօր տաճարներուն մէջ։ Յունաց եւ Հայոց Միաբանութիւնները իրենք կ'ընտրեն իրենց պատրիարքները եւ տեղական կառավարութիւնը կը ճանչնայ զանոնք։ Յունաց, Հայոց եւ Լատինաց միաբանութիւններէն զատ Ս. Քաղաքին մէջ տակաւին կան ասորական, հաբէշական, ղպտական, ռուսական եւ այլ միաբանութիւններ, որոնք իրաւասու են իրենց ներքին գործերն իրենք տնօրինելու եւ տեղական կառավարութիւնները օրէնքով իրաւասու չեն միջամտելու, որքան ատեն որ ոեւէ առարկութիւն չկայ։*

Այս բոլորը իրաւունք *կը կոչուին եւ անոնց օրինական գործադրումն ու պահպանումը՝* գոյավիճակ։

* * *

Յարմար դատեցինք այս համառօտ տեղեկութիւնները հայ մամուլին տալու, լուսաբանելու համար Հիւս. Ամերիկայի հայութիւնը, որուն նիւթական օգնութիւնը ապահովելու դրկուած ենք Երուսաղէմի Ս. Աթոռէն, այդ դարաւոր եւ փառաւոր հաստատութիւնը պահպանելու եւ աւելի պայծառացնելու համար։

Ֆրէզնօ, 1959

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՀԱՅՈՑ Ս. ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ ՎԱՆՔԸ

Պատմութեան մէջ ընդհանրապէս Պաղեստին անունով ծանօթ երկիրը կը գտնուի հին աշխարհի երեք ցամաքամասերը — Ասիան, Ափրիկէն եւ Եւրոպան — իրարու միացնող հանգոյցին արեւմտեան կեդրոնը։

Աշխարհագրական իր այս կարեւոր դիրքին համար Պաղեստին հնագոյն ժամանակներէն սկսեալ մեծագոյն պետութիւններու ուշադրութիւնը գրաւած է։

Ներկայ դարուս օդային հաղորդակցութեան ընդհանրացման հետ աւելի կը մեծնայ այս երկրին կարեւորութիւնը, գտնուելով Ամերիկայէն Եւրոպա եւ Հնդկաստան օդանաւային ճամբուն վրայ։

Պաղեստին աշխարհագրական իր այս դիրքով որքան անցեալի նոյնքան նաեւ իր ապագայի կարելիութիւններով աշխարհի քաղաքական մեծագոյն ուժերուն համար մնայուն կարեւորութիւն ունեցող երկիրն է, որ իր այս դիրքին պատճառաւ Ասիոյ, Ափրիկէի եւ Եւրոպայի միջեւ մարդկային հին քաղաքակրթութիւններու փոխանցման կամուրջն եղած է, եւ դարձած հնութեան թանգարան մը։ Միջերկրական ծովու եւ Արաբական անապատի միջեւ գտնուող իր բերրի հողի պարանոցին վրայ իրարու հանդիպած են պատմութեան մեծ պետութիւններու բանակները։

Կրօնական տեսակէտով Պաղեստին ամբողջ աշխարհի պատմութեան մէջ եզական կարեւորութեամբ եւ բացառիկ հանգամանքով այն հռչակաւոր երկիրն է, ուր ծագում առին եւ զարգացան միաստուածութեան կրօնները՝ Մովսիսականութիւն, Քրիստոնէութիւն եւ մասամբ՝ Մահմետականութիւն։ Եթէ ուրիշ երկիրներ նշանաւոր հանդիսացան իրենց ստեղծած հին եւ պատկառելի քաղաքակրթութեամբ, գեղարուեստի ստեղծագործութեամբ, իմաստասիրական դպրոցներով եւ օրէնսդրութիւնով, Պաղեստին՝ ընտրեալ ժողովուրդի մը միջոցաւ եւ Ս. Հոգիի ներշնչումով առլցուն եզական անձերու գործունէութեամբ՝ թատերավայրն եղաւ Աստուծոյ կամքի յայտնութեան։

Բայց աւելի մարդկային պատմութեան մէջ կենսական կարեւորութիւն ստացաւ առաւելապէս Աստուածորդւոյն Յիսուսի Քրիստոսի ծնունդով, որմէ ի վեր ան դարձաւ յաւիտենական ճշմարտութիւնն ընդունող ժողովուրդներու Սուրբ երկիրը, վասնզի ոչ միայն հոն ծնաւ մարդկութեան Փրկիչը, այլեւ հոն ապրեցաւ, հոն շրջեցաւ,

քարոզեց եւ հրաշագործեց, հոն չարչարուեցաւ եւ մարդկութեան սիրոյն եւ փրկութեան համար հոն թափեց իր անմեղ արիւնը, հոն թաղուեցաւ եւ մահուան վրայ յաղթական Յարութիւն առաւ եւ երկինք համբարձաւ. վերջապէս հոն հիմնարկեց իր եկեղեցին, յեղաշրջելով ամբողջ մարդկութեան ըմբռնողութիւնն ու կեանքը։

Այնպէս որ ամբողջ Պաղեստինը լեցուն է Աստուածաշնչական դէպքերով եւ Քրիստոսի կեանքին յիշատակներով, այնքան թարմ ու կենդանի, որ հաւատացեալը այսօր իսկ տակաւին կրնայ զգալ անոր քաղցր շունչին թրթռացումը օդին մէջ եւ ոտքերուն հպումը հողին ու քարին։

Այս սուրբ երկրի սիրտը Սուրբ Երուսաղէմն է, որ կը գտնուի Միջերկրական ծովու արեւելքը եզերող Յուդայի լեռնաշղթային կեդրոնը, շուրջ 850 մեթր ծովու մակերեսէն բարձր սարահարթի մը գոգը, գրեթէ մէջտեղը Փոքր Ասիոյ, Միջագետքի եւ Եգիպտոսի։ Աշխարհագրական իր այս հիանալի դիրքին համեմատութեամբ այսօր կը շեշտուի անոր քաղաքական եւ տնտեսական (վաճառականական) կարեւորութիւնը։ Այս առաւելութիւններու արժէքը կը շեշտուի անոր բարեխառն եւ առողջարար կլիմայի, շրջակայ մշակելի դաշտերուն, ձիթաստաններուն, աստղալից գիշերներուն եւ արեւաշող ցերեկներուն անբաղդատելի եղանակութեամբը։ Տակաւին քիչ մը անդին՝ Գալիլիոյ լճի արեւելքի տաք ջուրերու եւ Երիքովի հովտին հիանալի ձմեռնային առողջապահական պահանջքներու գոհացումով։

Եւ Երուսաղէմ աշխարհի այս բացառիկ երկրին, կրօնական եւ պատմական այս բոլոր դէպքերուն եւ սուրբ յիշատակներուն կեդրոնն ու խորհրդանշանն է։ Ան աշխարհահռչակ եւ առանձնաշնորհեալ այն քաղաքն է, ուր առաջին անգամ պաշտուեցաւ տիեզերքի արարիչը, եւ ուր կանգնեցաւ Աստուծոյ Տաճարը, ուր իջաւ Քրիստոսի երկնային կեանքին վերջին վարագոյրը՝ Գողգոթայի վրայ, եւ ապա Անոր Յարութիւնով բացուեցաւ անմահութեան եւ յաւիտենական կեանքի երկնային դուռը։ Այս իսկ պատճառաւ, Երուսաղէմ աշխարհի վրայ այն միակ քաղաքն է, որուն յաւէտ կապուած պիտի մնան աշխարհի բոլոր քրիստոնեաներուն սիրտերն ու հոգիները։

Ս. Երուսաղէմ Քրիստոնէութեան ցանկալի մայրաքաղաքն է, որուն պիտի երթան բոլոր քրիստոնեայ ժողովուրդներու զգացումներն ու մտածումները, վասնզի ան քրիստոնէական յիշատակներու գանձարանն է։ Յիսուս հոն արտասուեց, հոն է մեր Տիրոջ տագնապի ձորը, Գեթսեմանին, մարդկային փրկութեան — ողջակիզման սեղանը՝ Գողգոթան, կեանքի իմաստին եւ տիեզերքի խորհուրդին կորիզն ու բացատրութիւնը՝ Քրիստոսի թափուր գերեզմանը, անոր մահուան

վրայ յաղթանակին՝ հրաշափառ Յարութեան եւ Համբարձման սրբավայրերը։

Ս. Երուսաղէմ իր այս շնորհարաշխ եւ կենսատու սրբավայրերուն համար յաւէտ ուխտատեղնայութեան աշխարհահռչակ Ս. Քաղաքն է, աշխարհի հոգեկան եւ վսեմ բարոյականին ջինջ ակը, ուրկէ ըմպել պիտի ցանկան բոլոր ծարաւ հոգիները, վասնզի Քրիստոսի կեանքով եւ մահուամբ սրբացած այս սքանչելի վայրերուն մէջ, որ ամենէն աւելի հաւատացեալը պիտի զգայ եւ երանութեամբ ապրի իր Տիրոջ կեանքին եւ խօսքերուն ազդեցութիւնն ու քաղցրութիւնը իր «աղքատ» հոգիին մէջ։ Ասոր համար էր, որ Քրիստոնէութեան տարածուելուն, քիչ մը ազատութիւն վայելելուն եւ պետական պաշտպանութիւն գտնելուն հետ, առաջին իսկ առթիւ, մեր Տիրոջ կեանքին կապուած ամենանուիրական սրբավայրերուն վրայ, որ է Ս. Ծննդեան, Ս. Գողգոթայի, Ս. Գեթսեմանի, Համբարձման, Այլակերպութեան եւ այլ տեղերու վրայ կառուցուեցան հսկայ փառաւոր տաճարներ, շարունակ հաւատացեալներուն յիշեցնելու եւ անոնց մէջ յաւերժացնելու Անոր երկնային կեանքին ապրումներն ու փրկագործութիւնը։ Անուազն տարին երկու անգամ՝ Ս. Ծննդեան եւ Ս. Յարութեան մեծ տօնախմբութեան օրերուն, ամբողջ աշխարհի քրիստոնեաներու զգացումն ու մտածումը կը կեդրոնանայ Սուրբ Երկրի սուրբ քաղաքին եւ անոնց սրբավայրերուն վրայ։ Երկար դարերէ ի վեր ոչ միայն բազմահազար ուխտաւորներ, այլեւ հնագիտութեամբ եւ պատմութեամբ հետաքրքիր այցելուներ, առանց ցեղի եւ դաւանանքի խտրութեան, յանձն առած են ամէն դժուարութիւն եւ կեանքի անապահովութիւն, աչք առած ամէն զոհողութիւն եւ ճամբորդութեան տաժանք Ս. Երուսաղէմ գացած են, ծունկի եկած ու աղօթած են անօրինական այդ սրբավայրերուն մէջ, եւ մխիթարուած ու լիացած հոգիով վերադարձած։

Մեզի հայերուս համար այս բոլորին հետ, բացառիկ նշանակութիւն մըն ալ ունի Սուրբ Երկիրն ու Ս. Երուսաղէմը։ Քրիստոնէական առաջին դարերէն սկսեալ հայը մասնակցած է Սուրբ Երկրի Տէրունական Սրբավայրերու շինութեան եւ անոնց պահպանման գործին, ինչ որ սերտ առնչութիւն ստեղծած է Սուրբ Երկրի եւ Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդի միջեւ, եւ կազմած է կորիզը Երուսաղէմի Հայոց Վանքին ու Պատրիարքութեան եւ հայկական Երուսաղէմի։

Քրիստոնէութեան առաջին դարերուն իսկ գոյացած հայկական Երուսաղէմը՝ ժամանակաշրջաններու դաժան տառապանքի մէջէն զօրանալով հասած է այնպիսի դիրքի մը, որ յատուկ է միայն կրօնական խոր հայեցողութիւն ունեցող եւ աննկուն կամքի ու հաւատքի տէր եղող ժողովուրդի մը։ Հայ թէ օտար պատմիչներ կը վկայեն թէ

1928-ի Ժառանգաւորաց Վարժարանի սանները։ Կեդրոնը Մեսրոպ Եպս. Նշանեան, դպրոցի Տեսուչը։

Է.րդ դարուն արդէն հայերը ունէին 72 վանքեր եւ եկեղեցիներ Սուրբ Երկրին մէջ, որոնց մնացորդացն են Համբարձման եւ Սուրբ Երուսաղէմի Դամասկոսի դրան խճանկարները (մոզայիք), որոնք պատմական կենդանի ապացոյցներ են Հայց. Եկեղեցւոյ դիրքին եւ Հայ Մշակոյթի վերելքին Սուրբ Երկրին մէջ։

Հակառակ քաղաքական եւ տնտեսական դժնդակ պայմաններու, հեղեղող պետութիւններու եւ յարանուանական սուր եւ նախանձոտ պայքարներուն, Հայց. Եկեղեցին կրցած է անխախտ պահել իր գոյութիւնը համակրօնական եւ միջազգային այս ոստանին մէջ։

Այսօր Ս. Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութիւնը միւս երկու հզօրագոյն եկեղեցիներու՝ Յոյն եւ Լատին պատրիարքութիւններուն հետ իրաւատէրն ու պահապանն է Սուրբ Երկրի քրիստոնէական միջազգային սրբավայրերուն, անոնց հաւասար իրաւունքներով ամենօրեայ պաշտամունքներ կը մատուցանէ Բեթղեհէմի Ս. Ծննդեան Այրին,

Ս. Յարութեան տաճարին մէջ՝ Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին վրայ, եւ այլ սրբավայրերու մէջ: Դարերու ընթացքին Հայոց այս սեփականութիւններն ու իրաւունքները պահուած են անչափելի զոհողութեամբ, նուիրագործուած են դարաւոր աւանդութիւններով, եւ ընդունուած են միջազգային օրէնքներով, ու հաստատուած՝ յաջորդաբար իշխող պետութիւններու արքայական հրովարտակներով: Այսօր քրիստոնէական երկու մեծագոյն եկեղեցիներու՝ Յոյն Օրթոտոքսներու եւ Հռովմէական Կաթոլիկներու համահաւասար Հայց. Եկեղեցւոյ գրաւած դիրքը՝ ոչ միայն կը հաստատէ հայ ժողովուրդի հաւատքի զօրութիւնն ու կրօնական կենսունակութիւնը, այլեւ արդար եւ իրաւացի հպարտութիւն եւ մխիթարութիւն կ'առթէ ամէն հայու:

Սակայն ինչ որ ամէնէն աւելի կը բարձրացնէ Հայոց Եկեղեցւոյ դիրքն ու արժէքը միջազգային սրբավայրերու մէջ հայուն ունեցած իրաւունքներուն հետ, Ս. Երուսաղէմի Հայոց Սրբոց Յակոբեանց դարաւոր վանքն է, որ իբր ներշնչարան հայ հաւատքի, կեդրոն հայ մշակոյթի եւ գանձարան հայկական արժէքներու կանգուն կը մնայ: Տնօրինական գլխաւոր սրբավայրերէն եւք պատմական ամենամեծ արժէք ներկայացնող սրբավայրը՝ Սրբոց Յակոբեանց Տաճարն է. հոս թաղուած է քրիստոնէական հաւատքին համար առաջին նահատակ առաքեալ՝ Յակոբ Զեբեթիացիի գլուխը, եղբայրը Յովհաննէս աւետարանչին, ժողովրդական կոչմամբ՝ Գլխադիր: Միեւնոյն տեղն հոս է բնակարանն ու Աթոռը Ս. Երուսաղէմի առաջին եպիսկոպոսին՝ Յակոբոս տեառն եղբայր արդար առաքեալին, որուն նշխարները այստեղ ամփոփուած են: Պատմական այս փառայեղ տաճարին եւ նուիրական սրբավայրին շուրջ հաստատուած է Սրբոց Յակոբեանց վանքը ի յիշատակ վերոյիշեալ համանուն երկու սրբազան առաքեալներուն:

Հին Երուսաղէմը Սուլթան Սիւլէյմանի հաստակառոյց պարիսպներուն մէջ շուրջ 800,000 քառ. մեթր անհարթ տարածութիւն մըն է: Երկու կողմերէն՝ (արեւելք եւ հարաւ) ձորերով բաժնուած է հանդիպակաց բլուրներէն: Պարսպապատ քաղաքի հարաւ արեւմտեան ամբողջ անկիւնը կը գրաւէ Երուսաղէմի ամենաբարձր մասը՝ պատմութեամբ այնքան հռչակաւոր Սիոն Լեռը, որուն ամբողջ բարձունքը կը պատկանի Հայոց եւ կը կոչուի Հայոց Թաղ (Արմինիըն Գորդըր), որ իրեն սահմանակից ունի հիւսիսէն ուրիշ քրիստոնեաներու եւ արեւելքէն հրեաներու թաղերը, մինչ հարաւն ու արեւմուտքը պաշտպանուած են քաղաքի պարիսպով: Կը գտնուի Դաւթի եւ Յոպպէի դռներուն միջեւ եւ Հին Երուսաղէմի մէկ հինգերորդն է, 1,500,000 քառ. ոտք (150,000 մեթր) տարածութեամբ, որ ամբողջութեամբ Սրբոց Յակոբեանց Աթոռի ստացութիւնն է: Հայոց այս քա-

ղաքամասի շինութիւնները միակտուր եւ վեհ երեւոյթ մը չունին, բայց պատկառելի հնութիւն մը կը ներկայացնեն, որովհետեւ թէ վանքի պատերէն ներս միաբանական եւ ուխտաւորական (այժմ ժողովրդական) բնակարանները, եւ թէ քաղաքացի հայերու բնակութեան մասերը հետզհետէ ստացուած եւ շինուած են:

Շինութեան ոճը ընդհանրապէս հին է, հաստ պատեր, ցած դուռներ, պզտիկ պատուհաններ եւ կամարակապ առաստաղներ, անհաւասար, խառն եւ տափարակ տանիքներ, բացի Ս. Յակոբի Տաճարէն, Պատրիարքարանէն եւ Ժառանգաւորացի գմբէթաւոր ուսումնարանէն եւ Սրբոց Թարգմանչաց նորակառոյց վարժարանէն: Քարի առատութեան պատճառաւ ամէն կողմ եւ ամէն տեղ շինանիւթը քարն է:

Հայոց Թաղը, մանաւանդ Սրբոց Յակոբեանց Մայրավանքի դիրքը, հարեւան ազգերու նախանձը գրաւելու չափ հիանալի է, ոչ միայն Սիոն Լերան պատմական եւ նուիրական նշանակութեան համար, այլ եւ իր բաց հորիզոնին, մաքուր օդին, հովասուն դիրքին եւ խաղաղ մթնոլորտին համար:

Հայոց Թաղը կը բովանդակէ.

1.— Քաղաքացի հայերու բնակութեան տեղերը, որոնք թէեւ վանքապատկան կալուածներ են, բայց հինէն ի վեր ձրիօրէն տրամադրուած են Երուսաղէմի հայերու բնակութեան:

2.— Սրբոց Յակոբեանց Մայրավանքը, որ անանցանելի պատով մը շրջապատուած է, 18,000 քառ. մեթր տարածութիւն մըն է, ուր այժմ պատսպարուած են շուրջ երկու հազար հայեր՝ բացի վաճառականներէն, մայրապետներէն եւ ընծայարանի ու Ժառանգաւորացի սաներէն: Երթեւեկը կը կատարուի մայրավանքի արեւմտեան Աւագ դռնէն, եւ հիւսիս-արեւելեան Ս. Հրեշտակապետաց փոքր դռնէն, որոնց երեկոյեան ժամը 8-8.30-ին փակումովը վանքաբնակներու յարաբերութիւնը կը դադրի քաղաքին հետ:

Մայրավանքի այս շրջապատին մէջ են.

ա) Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարը, կամ Ս. Յակոբ հոյակերտ կաթողիկէն, որուն արեւմտեան կամարակապ գաւիթին մէջ է եկեղեցիին գլխաւոր մուտքը կամ աւագ դուռը՝ երկփեղկանի եւ երկաթ. ասոր հարաւակողմը կանանց յատուկ դուռը, որ Ս. Էջմիածին եկեղեցին կը տանի:

Ս. Յակոբ Կաթողիկէին փառաւոր կառոյցը վեհութեան եւ ճարտարապետական գեղեցկութեան անզուգական նմոյշ մըն է, իր երեք խորաններու հոյակերտ եւ ոսկեզօծ ներդաշնակութեամբ, խաչկալներով, պատկերազարդ պատերով, Ս. Գլխադիր մատուռով,

Տեառն եղբօր նուիրական աթոռով, ջահերով եւ շարան շարան կանթեղներով, որոնք հանդիսաւոր օրերուն կաթողիկէի մթասաուեր մթնոլորտին մէջ աստղալից երկինքի մը տեսարանը կը պարզեն:

բ) Պատրիարքարանը, կառուցուած 1853–ին, մեծախոհ եւ մեծագործ Յովհաննէս Զմիւռնացի պատրիարքի ձեռքով, եւ որ իր ընդարձակ եւ փառաւոր դահլիճով՝ իբր վեհարան իր ճարտարապետութեամբ եւ մեծութեամբ՝ նմանը չունի ոչ մէկ Առաջնորդարան եւ պատրիարքարան, ոչ իսկ միւս յարանուանութեանց քով:

գ) Միաբանական թաղեր, ուր կը բնակին եպիսկոպոսներ, վարդապետներ եւ աշխատաւոր միաբաններ, որոնք են՝ Արեղաթաղ, Պաղջաթաղ. այս երկուքը միասին աւելի քան 75 մեծ ու փոքր սենեակներով շէնքեր են, ներառեալ լուսարարապետարանն ու հին պատրիարքարանը: Ասոնց կարգին կարելի է յիշել դիւանի զանազան բաժինները, թարգմանատունը, սեղանատունը, խոհանոցը, մառանատունը, փուռը եւ իրենց յարակից մասերը:

դ) Ս. Թէոդորոս եկեղեցին՝ մայր տաճարէն բոլորովին անջատ, շինուած ի յիշատակ Հեթում Ա.ի որդւոյն, եւ ուր այժմ խնամով կը պահուին շուրջ 4000 թանկագին եւ հազուագիւտ գրչագրեր, որոնք Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Մատենադարանէն ետք առաջին տեղը կը գրաւեն Հայութեան մէջ:

ե) Կիւլպէնկեան Մատենադարանը, որ դարձեալ իր նմանը չունի ամբողջ սփիւռքի մէջ, իր 45,000 հայ եւ օտար հատորներով, ինչպէս նաեւ հին եւ նոր հրապարակագրութեան ամբողջական թիւերու կազմով:

զ) Տպարան, որ հիմնուած է 1833–ին եւ ուրկէ լոյս տեսած են ծիսական, աստուածաշնչական, բարոյական, պատմական, բանասիրական եւ այլ բազմաթիւ հատորներ:

է) Ուխտաւորաց բնակարաններ, որոնք այժմ ժողովուրդի բնակութեան յատկացուած են եւ իւրաքանչիւր մաս որակում մը ունի, այսպէս Պուլղուր, Յորեն, Տէյիրմէն, Իզմիր, Չէյթուն, Ատանա, Պրուսա, Հաննա, Յովակիմ, Գաբրիէլ, Թորոս եւ այլն թաղեր, որոնց գումարը կը հասնի 27–ի եւ սենեակներու թիւը՝ շուրջ հազարի, եւ որոնք մինչեւ 40 տարի առաջ ուխտաւորաց միայն կը վերապահուէին, մինչ Համաշխարհային Ա. Պատերազմէն ի վեր գաղթականաց տրամադրուած են առանց ոեւէ վարձքի:

Ասոնք բոլորը կը գտնուին Ս. Յակոբ տաճարի եւ իր խոշոր բակի շրջակայքը:

ը) Ուսումնարաններ, որ է Ընծայարանը եւ Ժառանգաւորաց ճեմարանը եւ Զամբաղի (մայր թաղ) շէնքը 28 սենեակներով եւ 3

սրահներով, ուր կ'ուսանին եւ կը բնակին 40–50 ընծայարանի եւ ժառանգաւորացի ուսանողներ: Ճեմարանի շէնքը հայկական ճարտարապետութեան գողտրիկ նմոյշ մըն է, որուն կից է Սրբոց Թարգմանչաց վարժարանը, որ երկսեռ է եւ ունի մանկապարտէզի, նախակրթարանի եւ երկրորդական վարժարանի բաժիններ, եւ ունի շուրջ 450 աշակերտութիւն, որուն բոլոր հոգը կը ծանրանայ Ս. Յակոբեանց Վանական իշխանութեան վրայ:

թ) Սուրբ Հրեշտակապետաց վանք եւ եկեղեցի, որ թէեւ Սրբոց Յակոբեանց աթոռապատկան մայրավանքի մեծ շրջափակին մէջ է, բայց առանձինն վանք է համանուն եկեղեցիով, եւ Աննա քահանայապետի տունն է, եւ ուր կը գտնուի Քրիստոսի առաջին բանտը եւ այն բազմադարեան նշանաւոր ձիթենին, որուն կապեցին մեր Տէրը, եւ որուն պատճառաւ այլազգի տեղացիները վանքը անոր անունով կը կոչեն՝ Տէր էլ–Զէյթուն (Ձիթենիի վանք): Հոս կան բնակութեան յարմար 40 սենեակներ յատկացուած մայրապետներու:

ժ) Սուրբ Փրկիչ Վանքը, նուիրական սրբավայր մը՝ իբր Կայիափա քահանայապետի տունը, եւ ուր անցան մեր Տիրոջ Յիսուսի վերջին գիշերուան անցքերը — հրէական ատեանի գործողութիւնները, Պետրոս առաքեալի ուրացումն ու զղջումը եւ Յիսուսի նախատուիլը: Ս. Փրկիչ, Ս. Յակոբեանց մայրավանքի շրջափակէն եւ քաղաքի այժմու պարիսպէն դուրս է Սիոն լերան վրայ. առանձինն վանք է, իւրայատուկ եկեղեցիով, բնակութեան սենեակներով, պարտէզով եւ անանցանելի պատերով իրեն միացուած ազգային գերեզմանատունով: Հոս եկեղեցւոյ գաւիթի մէջ կ'ամփոփուին Ս. Աթոռի հանգուցեալ գահակալներու մարմինները, իսկ գերեզմանատան մէջ միաբանութեան եւ ժողովրդեան ննջեցեալները:

Տակաւին ասոնցմէ դուրս կը մնան Բեթղեհէմի Ս. Ծննդեան Տաճարի կից Հայոց պատկանելի վանքը, Յոպպէի եւ Ռէմլէի մենաստանները իրենց արժէքաւոր կալուածներով, ինչպէս նաեւ Նոր Երուսաղէմի մէջ հիւսիս արեւմտեան պարիսպին կից աթոռապատկան ընդարձակ հողամասը, որուն վրայ կառուցուած են վանքի հասութաբեր շէնքերը, որոնցմէ այժմ շատ քիչ եկամուտ ունի վանքը հրէական բաժնին մէջ ըլլալուն համար:

Ասոնցմէ դուրս տակաւին կան աթոռապատկան կարգ մը ուրիշ հողեր ալ, որոնց վրայ հասութաբեր շէնքերու կառուցումով մեծապէս կարելի է նպաստել վանքի ծախսերուն:

Ահա այս բոլորէն յայտնի է, թէ Ս. Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութիւնը փոքրիկ թագաւորութիւն մըն է, իր ուրոյն վարչական, վանական, եկեղեցական, ելեւմտական, ուսումնական եւ ժողովրդային կեանքով, որուն վրայ կ'աւելնայ Տէրունական Սրբա–

վայրերու մէջ իր ունեցած իրաւանց գերազանց առաւելութիւնը, որ իր գոյութեան պատճառն է, որմէ զուրկ են եւ եղած են հզօր ժողովուրդներ եւ եկեղեցիներ, եւ որ կը պատէ Ս. Յակոբեանց Ուխտին բոլոր ուժերը:

(Ուրիշ առթիւ հաւանաբար անդրադառնանք Ս. Տեղեաց վրայ Հայոց ունեցած իրաւունքներուն):

* * *

Ս. Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան միջազգային, ազգային եւ կրօնական կարեւորութիւնը դարերով իրեն կապած է հայ թագաւորն ու իշխանը, նախարարն ու ամիրան, վաճառականն ու շինականը, արուեստագէտն ու հաւատացեալը, հարուստն ու աղքատը, եկեղեցականն ու աշխարհականը, մէկ խօսքով ամբողջ հայ ժողովուրդը իր բոլոր դասակարգերովն ու խաւերով, որոնք միշտ ալ իրենց լաւագոյնը նուիրած են պահպանելու համար հայ Երուսաղէմը, որ այնքան ճոխ է արքայական եւ բարեպաշտական թանկագին նուէրներով, եկեղեցական սպասներով եւ ասեղնագործուած թանկագին զգեստներով, որոնք սքանչացում կը պատճառեն հայ թէ օտար այցելուներուն:

Հայութեան պարծանք այս փառաւոր հաստատութիւնը, ազգային թէ կրօնական իր բարերար ազդեցութիւնն ունեցած է մեր ամբողջ պատմութեան ընթացքին՝ հայ ժողովուրդի որքան կրօնական, նոյնքան կրթական եւ մշակութային կեանքին մէջ:

Այրարատեան Մայր Աթոռ՝ Ս. Էջմիածնէն ետք Սրբոց Յակոբեանց Պատրիարքութիւնը հայոց կրօնական մեծագոյն կեդրոնն է իբր Առաքելական Աթոռ քրիստոնէական միջազգային սրբավայրերու, իբր հաւատարիմ աւանդապահը Հայց. Եկեղեցւոյ կանոններուն, ծիսակատարութեան եւ եկեղեցական հանդէսներուն եւ իբր ներշնչարան հոգեւոր կեանքի զարգացման եւ բարեպաշտութեան: Հակառակ Սուրբ Տեղեաց Զինուորեալ Միաբանութիւն մը ըլլալուն իր հանգամանքին եւ պարտականութիւններուն՝ Հայ Երուսաղէմը իր կարողութեան ներած չափով նպաստած է Հայ կրթական եւ մշակութային գործին, իր կամարներուն տակ գրուած եւ զարդանկարուած են մեր ձեռագիրներու եւ մանրանկարչական արուեստի գլխաւոր գործերէն մէկ մասը: Ս. Աթոռոյ տպարանը 1833-էն ի վեր լոյս ընծայած է հայ պատմութեան, բանասիրութեան, կրօնական գրականութեան եւ մասնաւորաբար եկեղեցական գիրքերու բազմաթիւ արժէքաւոր գործեր: Սիոն՝ Պատրիարքութեան պաշտօնաթերթը իր հին եւ նոր շրջաններով հայ եկեղեցւոյ ուղղափառութեան եւ կրօնական գրականութեան

1934 եւ 1935 տարւոյ ընծայարանն է. շրջանաւարտ սարկաւագներու երկու դասարանները Թորգոմ Պատրիարքի հետ:

առաջնորդող ամսագիր մը եղած է: Ժառանգաւորաց Վարժարանն ու Ընծայարանը աւելի քան հարիւր տարիներէ ի վեր ազգային եւ կրթական մշակներ հասցուցած է, որոնք ընդհանրապէս առաջնորդող դէրք գրաւած են մեր ազգային եւ եկեղեցական կեանքին մէջ: Այս բոլորին հետ Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը միշտ հոգածու եղած է հայ ժողովուրդի դաստիարակութեան իր կառուցած եւ մատակարարած վարժարաններով, որոնք իրենց մակարդակով եւ կանոնաւորութեամբ ուշագրաւ եղած են:

Համաշխարհային Ա. Պատերազմէն ետք, երբ աւերակ դարձան ու ոչնչացան մեր վանքերն ու մշակութային կեդրոնները, աստուածային նախախնամութեամբ Երուսաղէմի Հայոց մայրավանքը, աթոռապատկան կալուածներն ու Միաբանութիւնը զերծ մնացին այդ կործանումէն, ու աւելի եւս կարեւորութիւն ստացան: Շնորհիւ Դուրեան ու Գուշակեան Պատրիարքներուն Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութիւնը նոր վերածնունդ մը ունեցաւ եւ դարձաւ Հայութեան

կրօնական թէ կրթական կեդրոնը, ուրկէ ելան հոգեւորականներու եւ կրթական մշակներու նոր սերունդ մը ազգային եւ եկեղեցական ողջմտութեամբ եւ նախանձախնդրութեամբ լի, հաւատարիմ Հայց. Եկեղեցւոյ կարգերուն, ազգային ոգիին եւ հայեցի մշակոյթին։

(Վանական վերջին դէպքերը պատճառ մը չեն եւ պէտք չէ ըլլան, որ այս խռովութիւնները չկրկնուին յաճախ։ Բացառիկ դէպքերն ու տեղի երեւոյթները օրէնք չեն կազմեր, ոչ ալ կը ջնջեն հաստատութիւններու բուն նկարագիրն ու արժէքը։ Փառատենչ ու եսասէր անհատները, իրենց տխուր արարքներով, կուգան ու կ'անցնին)։

Բայց ամենէն աւելի այսօր ամբողջ գաղթաշխարհը Հայ Երուսաղէմի կը նայի եւ անկէ կ'ակնկալէ իր եկեղեցական պաշտօններու եւ հոգեւոր մշակներու հայթայթումը։

Որքան ալ վերջին տարիներուն Արաբ–Հրեայ պատերազմներու պատճառաւ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութիւնը զրկուեցաւ իր խաղաղ կեանքէն եւ եկամուտի բոլոր աղբիւրներէն, դարձեալ շնորհիւ հայ ժողովուրդի յօժարակամ նուիրատուութեան, հասաւ վանք խռնուած հազարաւոր գաղթականներու կարիքներուն, կրթական պահանջքներուն, անաղարտ պահեց ազգային, կրօնական թէ կրթական դարաւոր հաստատութիւններն ու իրաւունքները միջազգային այս հռչակաւոր ոստանին եւ տէրունական սրբավայրերուն մէջ։

Որքան ալ վանական վերջին դէպքերը եկան աղօտացնել իր վարկն ու գործունէութիւնը, բայց անոր աթոռանուէր եւ ողջմիտ Միաբանութեան բացարձակ մեծամասնութիւնը դիւրաւ եւ կարճ ժամանակի մէջ կրցաւ իր ներքին տագնապին առջեւն առնել, ու նոր եռանդով, պրկուած կամքով եւ վճռակամութեամբ գործի լծուիլ։ Արտասահմանի իր կարող ուժերու համախմբումով այսօր լի հաւատով եւ յոյսով փարած է գործի գլխակից Ս. Աթոռի կենսական կարեւորութիւններուն եւ այս օրերուն իրեն վերապահուած էական դերին։

Պատմութեան ընթացքին Հայ Երուսաղէմը ունեցած է տագնապի եւ նեղութեան օրեր, բայց ամէն անգամ ալ Սուրբ Հոգիի ազդմամբ, եւ Ս. Աթոռի երկու պաշտպան սուրբերու հովանաւորութեամբ՝ Պարոնտէր, Շղթայակիր, Յովհաննէս Զմիւռնացի եւ Դուրեան պատրիարքներ՝ հաստատութեան գլուխ անցած՝ հայ ժողովուրդի բոլոր խաւերու բարոյական թէ նիւթական օգնութեամբ կրցած են հայութեան այս թանկագին ժառանգութիւնը կանգուն եւ չէն պահել։

Լիայոյս ենք, որ հայ ժողովուրդը իր բոլոր դասակարգերով եւ հոսանքներով, իր բոլոր կազմակերպութիւններով եւ միութիւններով, անտեսած ամէն նկատում եւ դիտում, գիտակից Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան կենսական կարեւորութեան, մանաւանդ

այս օրերուն անոր վերապահուած դերին, հայ ժողովուրդի եկեղեցական թէ կրթական ծով կարիքներուն, խթանուած մեր նախնիքներու նախանձախնդիր եւ ողջմիտ ոգիէն, անգամ մը եւս միահամուռ պիտի ապացուցանէ իր անայլայլ սէրն ու գուրգուրանքը ազգային եւ կրօնական այս դարաւոր մեծ ժառանգութեան, որպէսզի բարոյապէս եւ նիւթապէս զօրացած ան ոչ միայն կարենայ կրկին շարունակել իր պաշտօնը միջազգային Սուրբ Տեղեաց դարաւոր իրաւանց համար, պահել ազգին կրօնական եւ կրթական այս փառաւոր հաստատութիւնը, այլ մանաւանդ նոր զարթնումով մը կարենայ լրիւ հասնիլ ժողովուրդի եկեղեցական եւ հոգեւոր ծառայութեան ստիպողական եւ անյետաձգելի գործին։

Նիւ Եորք, 1957

ԿՈՒԺՆ ՈՒ ՏԵՍՈՒՉԸ

(ՎԱՆԱԿԱՆԻ ՄԸ ՈԳԻՆ)

Բիւզանդ բազմանդամ գերդաստանէ մը մնացած միակ ճետն էր, որ մազապուրծ ճողոպրած էր հայկական սպանդէն։ Նախախնամութեան մէկ քմայքով, որբանոց ինկած էր, ուր իր ուշիմութեան եւ ջանադրութեան համար, համակրելի դարձած էր որբանոցի ուսուցչական կազմին։

Երեխայ տարիքին ինք իր մասին խորհիլ սկսելուն, ողջ էութեամբ կը ցանկար՝ ուսում առնել, ուսուցիչ դառնալ, ինք իր տէրն ըլլալ եւ ծառայել իր տառապած ցեղին։

Բախտի մէկ անակնկալ խաղով, իր արթնամտութեան պատճառաւ, ընդունուած էր Ս. Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Վանքին Ժառանգաւորաց Վարժարանը, երկու որբուկներով։ Ասով, ան հասած ըլլալ կը խորհէր իր նպատակին, քանի որ կ'իյնար այդ օրերու Հայութեան մեծագոյն մտքերէն եւ հոգիներէն մէկուն՝ Եղիշէ Արք. Դուրեանի վերին հովանաւորութեան տակ գտնուող այդ ուսումնարանը։

Այս վարժարանի մէջ, անոր առաջին երեք տարիներն անցան խաղաղ ոքնութեամբ։ Դուրեան Պատրիարքի մահուամբ, սակայն, կարծես Բիւզանդի երազներն ալ ցնդեցան։ Հիասթափումն ու մտահոգութիւնները իրար յաջորդեցին։ Ան հասած էր այն տարիքին, ուր արժանապատուութիւնը իր նուրբ զգայնութեան յանգած, ամենափոքր անիրաւութիւնն իսկ՝ անհանդուրժելի կը գտնէ եւ կ'ընդվզի, մանաւանդ երբ ան կուգայ տիրապետող վերաբերմունքէ մը, որ ոչ մէկ հիմք ունի։ Ան հասած էր այն հասակին, ուր պատուախնդրութեան վիրաւորանքը, անձին բարիքն անգամ կ'արհամարհէ։ Ան ոչ ոք ունէր այսպիսի պարագային՝ խորհուրդ հարցնելու համար. ոչ մէկ իրական սրտակից, որուն ապաւինէր. ոչ ոքի իրապէս կրնար վստահիլ. ասիկա բնական բերումն էր իր որբութեան. կը զգար, թէ ոչ ոքի հոգն ալ էր, որով ստիպուած էր ինքնամփոփ ապրիլ, ինչ որ շարունակեց մինչեւ վերջն ալ։ Դժբախտաբար, ոչ Բիւզանդի ուսուցիչները, եւ ոչ ալ անոր անմիջական վերակացուները, որոնց հետ ան ամէն օր շփման մէջ էր, կը խելամտէին այս իրողութեան։ Այդ շրջանի, վարժարանի վարդապետ տեսուչն անգամ, կարծես, լոկ ինքզինք պարտադրելու եւ օրէնք գործադրելու հետամուտ էր, քան միտք եւ հոգի կրթելու. իր կամքն ու հեղինակութիւնը զգացնելու հետամուտ էր, քան աշակերտին ներաշխարհն թափանցել ջանալու, եւ անոր հոգին կերտել փորձելու։ Տեսուչ եւ

փոխ տեսուչ, վանական իշխանութեան հասած նորահաս վարդապետներու խումբի մը հոսանքին մէջ ինկած, կարծես, լոկ իրենց նպատակներն ու ապագայ շահերն ապահովելու հետամուտ էին, ինչ որ անհասկնալի էր Բիւզանդի միամտութեան, որ դեռ անհաղորդ էր անոնց թաքուն մտայնութեան։

Աւելի քան երեսուն տարիներու, իր անհանդարտ կեանքի վերիվայրումներու վրայէն, երբ այսօր ակնարկ մը կը նետէր իր անցեալի ապրումներուն վրայ, ան որոշապէս կը զգար, թէ որքան անիրաւուած էր եւ զոհ գացած հակադրումներու, որոնց մէջ բարեմըտութեամբ միշտ փորձած էր միայն շիտակին, իրաւացիին եւ ընդհանուրի օգուտին կողմն ըլլալ, եւ ոգի ի բռին ասոնց համար պայքարիլ։

Ան գիտած էր, որ տեսուչ վարդապետը, մասնաւոր հակակրութիւն մը ունէր Յունաստանի որբանոցէն եկած եւ նոր ձեռնադրուած վարդապետներու հանդէպ։ Թէեւ հաշուի կ'առնէր անոնց հետ իր ունեցած յարաբերութիւնը, որ ոչ մէկ դիտում ունէր, այլ պարզապէս հետեւանք Յունաստանի որբանոցէն եկած ըլլալու իրողութեան. որբութեան, զրկանքի, ցաւի եղբայրներ էին անոնք, եւ իբր այդ ալ բնական կերպով իրարու մօտիկ կը զգային, ինչ որ սակայն, կարծես, դիւր չէր գար վարժարանի տեսուչին, որ իր աստուածաբանութեան դասաւանդութեան առենն իսկ, չէր վարաներ անոնց մասին դէշ արտայայտուիլ։ Ասիկա անլուծելի հակասութիւն մըն էր Բիւզանդի բարեմտութեան համար։ Եթէ անոնք իրապէս անարժան էին, կը տրամաբանէր, ինչո՛ւ ձեռնադրած էին, այն ալ Գուշակեան Պատրիարքի ձեռքով։ Եթէ արժանաւոր էին, ինչու տեսուչը անոնց նկատմամբ այդպէս դէշ տրամադրուած էր եւ կ'արգիլէր անոնց հետ յարաբերիլ. չէ՞ որ ինք ալ ի վերջոյ անոնց պիտի միանար։ Պատանի Բիւզանդի բիւրեղ մտածումին, զգացումին եւ դատողութեան հետ անհաշտ էր այս պատկերը։ Արդար չէր գտներ տեսչական արգելքը իր համակրած վարդապետներուն այցելելուն, մանաւանդ, երբ ուրիշ վարդապետներուն այցելութիւնը կը քաջալերէր։

Բիւզանդ ոչ միայն անհաղորդ էր վանական հեռաւոր դիտումներու հետապնդումին, այլ նաեւ չէր ալ կրնար անոնցմով զբաղիլ իբր անհարկի եւ անարժէք։ Ոչ միայն չէր կրնար հաշտուիլ նման ձգտումներու հետ, այլ նաեւ տեսուչի իր նամակները բանալուն եւ կարդալուն, իր ապսպրած գիրքերն յարքունիս գրաւելուն, աւելի ընդվզեցուցիչ՝ առանց իր գիտութեան զանոնք կարդալու համար իր սիրածներուն տալուն հետ։

Այս բոլորի մէջ ոչ տրամաբանութիւն, ոչ իրաւացիութիւն, ոչ արդարութիւն, ոչ ուղղամտութիւն, ոչ ալ քրիստոնէական ոգի կը

գտնէր Բիւզանդ... Իրեն համար վարժարանի տեսուչը, Վիկթոր Հիւկոյի Թշուառներու Ժավէրն էր, որ միայն օրէնք եւ իշխանութիւն պարտադրել կը հետապնդէր, այն ալ կողմնակցութեամբ. կամակատար մը, որ միայն դիտումներու յարաբերութեամբ վարդապետներուն եւ աշակերտներուն արժէք կուտար, մերթ առանց միջոցի խտրութեան, կիրարկելով տեսչական իշխանութիւնը՝ անպաշտպան սաներու վրայ:

Բիւզանդ տեղեակ էր, որ անգամ մը տեսուչ եւ փոխ տեսուչ միացած խոշտանգած էին Ժառանգաւորաց սաներէն մին (Ա. Ա.) անոր վարժարանէ հեռանալ ուզելուն համար: Անպատասխանատու արարք մը, որ կրկին ընդվզում կ'առթէ ոեւէ կիրթ նկարագրի:

Աշակերտներէն ոմանց արգիլուած էր ոեւէ մէկուն հետ տեսակցիլ, իսկ ուրիշներն՝ արտօնուած էին իրենց պարագաներուն հետ իսկ բնակիլ, անոնց հետ վարժարանի ճաշարանն ուտել... Այս կամայականութիւնն ու խտրականութիւնը, ու ոմանց հանդէպ անհարկի խստութիւնն՝ անըմբռնելի էին Բիւզանդի ողջմտութեան: Վարմունքի այս հակասութիւնը անոր պատանեկան դատողութեան զգայուն պրիսմակէն անցնելուն եւ իր տարիքի բծախնդիր արժանապատուութեան խոշորացոյցին ենթարկուելուն, անհանդուրժելի կը դառնային, իր համոզումներուն եւ մտայնութեան վրայ ճակատագրական ազդեցութիւն գործելու աստիճան:

Վարժարանի տեսչութիւնը, սակայն, հոգեբանական այս նրբին ազդեցութիւններուն անդրադառնալու ոչ ժամանակ ունէր, ոչ մտադրութիւն, գուցէ եւ ոչ ալ ըմբռնողութիւն, կլանուած վանական հակառակութիւններով եւ տարուած ապագայ դիրքերու հաւանականութիւններով: Բիւզանդ չէր կրնար խելամտել, որ վանականութիւնը երկու գլխաւոր հակադիր հոսանքներու բաժնուած էր եւ իր ապագան ալ այդ հոսանքներու հետ իր ունեցած կապակցութենէն կախում ունէր: Ան չէր գիտեր, թէ իր բոլոր շարժումներն ըստ այնմ կը դիտուէին, ու կը դատուէին: Չէր կրնար կռահել իսկ, թէ իր անկողմնակալ բնութեամբն իսկ նոխազ կը դառնար հակոտնեայ հոսանքներու: Չէր կրնար ըմբռնել, թէ աշակերտներու արժանիքն ու ապագան այս յարաբերութեան համեմատ կը կոփուէր: Գնահատանք, կամ ընդհակառակը, հալածանք, այս կապակցութիւններէն կախում ունէին, այն ալ տեւականօրէն, քանի որ շինուած համարումը անփոփոխ պիտի մնար՝ բրածոյացած մտքերուն մէջ:

Բիւզանդ այս բոլորի մէջէն կ'անցնէր առանց անոնց մաս կազմելու ու կը հասնէր աւագ սարկաւագութեան, եւ կը բոլորէր Ընծայարանի բարձրագոյն դասարանի վերջին տարին, զայն ալ շուտով աւարտելու վրայ էր՝ կուսակրօն քահանայ ձեռնադրուելու համար:

Հակառակ իր այս հասակին եւ դիրքին, սակայն, դեռ տեսուչին վերաբերմունքը անփոփոխ կը մնար իրեն նկատմամբ. նամակները կը բացուէին, ապսպրուած գիրքերը վար կը դրուէին: Ասոնք անհանդուրժելի բռնաբարում կը թուէին, ինչ ալ ըլլային պատճառաբանութիւնները:

* * *

Ս. Երկրի կլիման, աշխարհի լաւագոյններէն մին կարելի է նկատել. հաճելի է եւ առողջարար, չոր եւ բարեխառն: Անոր էն հաճելի եղանակը գարունն է, որ սովորաբար ամիս մը առաջ կուգայ: Երիքովի հովիտին եւ Մեռեալ Ծովուն արեւմտեան երկայնքին տարածուող կրային լերկ բլուրները, Փետրուար ամսուան արդէն ծածկուած կ'ըլլան թափանցիկ կանաչով մը, որ Մարտին եւ Ապրիլին կը զարդարուին Մայիսեան ծաղիկներով:

Առ հասարակ Մայիս ամսուն, անձրեւները կը դադրին, մերթ մինչեւ տարւոյն վերջը: Եօթ ամիս երկինքը կապարի պէս կը կարծրանայ եւ կաթիլ մ'անգամ չի տեղար: Այս շրջանին բուսականութեան եւ բնակչութեան ամբողջ մխիթարանքը, առաւօտեան թեթեւ ցօղն է, որով կ'երջանկանան: Երաշտը պատճառ կը դառնայ, որ մանկացած Աստուծոյ ծննդավայրին՝ Բեթղեհէմի բնակիչները, աշնան վերջերը եւ ձմրան սկիզբը, Նոյեմբերին կամ Դեկտեմբերին, թափոր կազմած, շարականներով, ամէն իրիկուն, խնդրանքի երթան Ս. Ծննդեան տաճարը, որպէսզի գթառատն Աստուած, երկինքի դռները բանայ եւ իրենց քիչ մը ջուր պարգեւէ:

Յաճախ կը պատահի, որ հազիւ Դեկտեմբերի վերջերը երկինքը ամպոտի եւ Յունուարին, ընդհանրապէս Հայոց Ս. Ծնունդի տօնախմբութեան, անձրեւ գայ: Ասոր համար ալ տեղացի Արաբներ միայն Հայոց Ս. Ծնունդը իրական կը նկատեն եւ օրհնաբեր — պէրեքէթլի — կը կոչեն:

Ս. Երկրի բնակիչները, մեծագոյն զուրգուրանքով կը հաւաքեն եւ կը պահեն անձրեւի կաթիլները: Ամէն տուն, մէկ կամ երկու ջրհոր ունի, իսկ վանքերն ու հաստատութիւնները, քանի մը հատ, զոր խնամքով կը մաքրեն առնուազն քանի մը տարին անգամ մը: Առանց այս ստանիճներու ջուրին, Ս. Երկրի բնակչութեան կեանքը անտանելի է եւ քիչեր հոն պիտի կրնային մնալ: Ս. Երկրին համար ջուրը իրապէս թանկագին է եւ մեծ խնդիր: Ամբողջ երկրի տարածքին, հազիւ քանի մը գիւղեր աղբիւրներ ունին, որոնք երաշտութեան երկարելուն՝ կը ցամքին: Այս աղբիւրներուն մէջ, հինէն ի վեր, համբաւաւոր է, Սամարիոյ մէջ, Յակոբ նահապետի ջրհորը, որ իբր

մեծ ժառանգութիւն, ան իր ցեղին կտակեց, եւ ուր Յիսուս հանդիպեցաւ մեղաւոր կնոջ:

Հին Կտակարանը, յաճախ, կը յիշատակէ Ս. Երկրին այս երաշտը: Պատմական մեծ դէպք է Եղիա մարգարէի շրջանին պատահածը եւ Քորէփ լերան հրաշքը:

Ս. Երկրին Ս. Քաղաքը՝ Երուսաղէմ ջրելու համար, Սողոմոն Իմաստուն, Բեթղեհէմի հարաւ Արեւմուտքը եղող պտղաբեր Եփրաթա ձորին մէջ, մեծ աւազան մը շինել տուաւ, շրջակայ աղբիւրներու ջուրը հաւաքելու եւ քաղաքին համար գործածելու: Ապագային այս աւազանը երկուքի եւ երեքի վերածուեցաւ, հասնելու համար Ս. Քաղաքի բնակչութեան ծարաւին:

Ս. Երկրի այս չորութիւնը, առաւելապէս զգալի է կեդրոնական քաղաքին՝ Երուսաղէմի մէջ, որ բաւական հեռու է հոսուն կամ բխուն ջուրէ:

20-րդ դարու յառաջացած քաղաքակրթութիւնը, սակայն, բնութեան այս պակասութիւնը դարմանած է մասամբ: Համաշխարհային առաջին պատերազմէն ետք, երբ Ս. Երկիրը, Հայ Կամաւորներու յանդուգն գրոհով, Անգլիական իշխանութեան ենթարկուեցաւ, հեռաւոր վայրերէ, խողովակներով ջուր բերուեցաւ Ս. Երուսաղէմ, եւ շաբաթը երկու կամ երեք անգամ ջուր կը ծախուէր քաղաքի բնակչութեան: Քաղաքի սալարկուած հարթ տանիքներու վրայ, ցարդ դիտելի է ջուրի տակառները, որոնց ջուրը, ամառ առեն արեւու կիզիչ ճառագայթներու տակ եռալու չափ կը տաքնայ, իսկ ձմեռն ալ, սառելու մօտ կը պաղի: Երկու պարագային ալ անհաճելի՝ առօրեայ գործածութեան համար:

Տաք եւ չոր օդի մէջ, ջուրը անփոխարինելի պահանջք մըն է. մինչեւ վերջին համաշխարհային պատերազմը Ս. Քաղաքին մէջ հազուագիւտ էր սառնարանը. այնպէս որ խմելիք զով ջուր ունենալու համար, ընդհանրացած էր զանազան չափերով եւ ձեւերով բղուկի գործածութիւնը: Այդ կուժերը բնակչութեան սառնարաններն էին եւ ամրան տապին՝ իրական օրհնութիւն:

Խմելու ջուրի այս անպատեհութիւնը, առաւելապէս ի յայտ կուգար դպրոցներու մէջ, ուր մասնաւոր տեղեր զետեղուած ջուրի կուժերու շուրջ, աշակերտները պարս կը բռնէին, մասնաւորաբար դասի դադարներուն, գաւաթ մը ջուր ունենալու համար:

1930-ին, Ս. Երուսաղէմի Հայոց Վանքին Ժառանգաւորաց Վարժարանի աշակերտութիւնը Ընծայարանով միասին, թէեւ հազիւ քառասուն հոգի կը հաշուէր, սակայն հասարակաց գործածութեան համար միայն մէկ միջակ կուժ ունէր. աշակերտներ գրեթէ ծարաւ կը մնային դասի դադարներուն: Բարեբախտաբար Ժառանգաւորաց սա-

ները կրնային օգտուիլ սարկաւագներու բարեացակամութենէն, ինչ որ, սակայն, դիւր չէր գար տեսչութեան, հասկնալի պատճառներով: Անհարկի խստութիւն կը գործածուէր ազատ մտածողներուն հանդէպ. անոնց՝ սարկաւագներուն հետ ունեցած մտերմութիւնն ու համակրութիւնն ալ խեթիւ կը դիտուէր: Բարեբախտաբար Ընծայարանի աշակերտներուն, որ է սարկաւագներուն, արգիլուած չէր անձնական կուժ ունենալու: Անոնք ի հարկին իրենց մտերմիկ սաներուն իրենց կուժէն կրնային ջուր շնորհել, բայց գաղտնի:

Բիւզանդ սարկաւագն ալ ունէր իր կուժը, զոր ժամանակ մը դուրսը իր դրան մօտ կը դնէր, եւ ուրախ կ՚ըլլար որ սաներ կ՚օգտուէին անկէ, հոգ չէ թէ մերթ իրեն իսկ ջուր չէին ձգեր: Բիւզանդ սարկաւագ մտքէն անգամ չէր կրնար անցնել, թէ ասիկա անշէջ ատելութիւն կը յառաջացնէր տեսուչին մօտ՝ իր նկատմամբ:

Երեկոյ մը, 4 Յունիս 1935, տեսուչը Բիւզանդ սարկաւագին բացուած նամակ մը տալով ըսաւ.

— Կուժդ դրանդ առջեւէն ներս առ եւ տղաքներուն ջուր մի տար:

Տր. Բիւզանդ ոչ ազգական ունէր եւ ոչ ալ գաղտնի յարաբերութիւն մը, բայց նորէն ոչ եղածը եւ ոչ ալ ըսուածը հաճելի գտաւ. ուստի դժկամութեամբ առարկեց օրինապահութեան քօղին տակ եղած անբարեացակամութեան դէմ:

— Տղաքը կուժիս տակի ամանը կոտրած են. կուժը առատ ջուր դուրս կուտայ, կարելի չէ սենեակի մէջ պահել:

— Աղէկ, ես քեզի աման մը կուտամ:

— Շատ լաւ, պատասխանեց Բիւզանդ սարկաւագ ու սպասեց տեսուչին առատաձեռնութեան իրականացման... ու դեռ մինչեւ հիմա կը սպասէ:

Երկու օր ետք, առաւօտեան ժամերգութենէն ետք, տակաւին ջրամբարներուն ջուրը չտաքցած, ան իր կուժը լեցուց, եւ հազիւ թէ ծռեցաւ դրան մօտ դնելու, տեսուչը իր դէմ կանգնեցաւ զայրոյթով:

— Տիրացու Բիւզանդ, երկու օր առաջ ըսի, որ կուժդ վերցնես այստեղէն...

Այս անհարկի հետապնդումէն ու խստութենէն առնուած ան պատասխանեց.

— Բայց ո՞ւր պիտի դնեմ: Միթէ՞ կուժս դրանս առջեւ դնելու չափ ալ իրաւունք չունիմ:

Տեսուչը ալ չխօսեցաւ ու անցաւ գնաց: Բիւզանդ սարկաւագ ա՛լ կարծելով, թէ ամէն ինչ վերջացած է, սենեակ մտաւ եւ սովորականին պէս նստաւ իր դասերու պատրաստութեան, առաւօտեան այդ զով եւ խաղաղ օդին քաղցրութեան մէջ, ինչ որ իրական հաճոյք եւ

օրհնութիւն է։ Բայց տեսուչը անհաղորդ այս քաղցրութեան եւ օրհնութեան, քանի մը վայրկեան ետք ան Բիւզանդ սարկաւագի դուռը բացաւ, անոր կուժը վերցուց եւ ջլամբ նետեց սենեակին մէջտեղը՝ պոռալով· «Հիմա մաքրէ...»։

Տիրացու Բիւզանդ անակնկալի եկած, շշմած՝ եղած վանտալականութեան առջեւ, բացագանչեց· «Իրաւ որ հիմա յաղթանակեցիք· իրապէս հերոս էք»։

Իր արարքին մէջ սորջացած թէ յաղթանակած, տեսուչը առանց բառ մ՚իսկ արտասանելու հեռացաւ եւ տեսչարան մտաւ, կուլ տալով եղած հեղնանքը... հաւանաբար յուսալով, որ սարկաւագը ասոր վրայ կը հեռանայ վանքէն...

Արդարեւ, Բիւզանդ սարկաւագ որքան դիտեց կուժի փշուրներն ու իր սենեակին ջուրով ողողումը, այնքան առնուեցաւ արարքին կոպտութենէն... իր խորշանքին մէջ պահ մը խորհեցաւ, իր ոտքին փոշին թօթուել եւ հեռանալ դպրոցէն ալ, վանքէն ալ, ասպարէզէն ալ... Քանի մը վայրկեան ետք, սակայն, այս ընկրկումին յաջորդեց հակազդումը, համառակամութիւնը, քանի որ ոչ միայն ատիկա տեսուչին ուզածն էր, այլ մանաւանդ իր սաներուն աշխատանքին փճացումը· եւ յետոյ, ի՛նչ մեղք ունէին դպրոցը, վանքն ու ասպարէզը... Հարկ էր ոչ միայն կենալ, այլ եւ դիմակալել գալիքը։ Երիտասարդի ըմբոստութեամբ, եղած կոպիտ անիրաւութիւնը փոխարինելու դիտումով, Բիւզանդ սարկաւագ գնաց առաւ դպրոցի կուժերէն մին եւ սկսաւ պտտիլ՝ պատրաստ դուպարի, եթէ տեսուչը նոր քայլ մ՚առնէր...։ Հիմա գլուխը կը խժար, աչքերը կ՚այրէին եղածին համար...։ Ո՞ր աստուածաբանութիւնը, ո՞ր կրթութիւնը, ո՞ր կրօնքը կրնար նման արարք մ՚արտօնել, նման ընթացք մ՚արդարացնել· ո՞ր օրէնքը կ՚արտօնէր ուրիշի սեպհականութիւնը այդպէս փճացնել... Ի՞նչ անպատեհութիւն կար խեղճ տղաքներուն ծարաւն յագեցնելուն մէջ...։

Այս բորբոքումը, սակայն, երկար չտեւեց անպատասխանի մնալու համար· ան շուտով հանդարտեցաւ, ու ինկաւ մտածումներու խուժումին մէջ· մէկ երկու ժամ որոշումներ առաւ եւ զանոնք հերքեց, մինչեւ որ դասարանի զանգը ընդհատեց իր այս անդաձմունքը ու դասարան գնաց։ Դադարին բոլորովին խաղաղած էր։ Վերլուծեց դէպքը՝ գտնելու համար իրական պատճառը։ Պարզապէս կուժը չվերցնելուն համար, պէտք չկար այդքան կատաղութեան։ Շիտակ էր որ չէր ախորժած եւ բողոքած ալ էր իր նամակները բացուելուն եւ կարդացուելուն, ինչպէս նաեւ իր ապսպրած գիրքերը վար դրուելուն համար, որոնց մէջ սակայն, ամէն կերպով ինքզինք իրաւացի կը գտնէր։ Բաց ասոր, ասոնք չէին կրնար, սովորական մարդու մ՚իսկ այսպիսի անոպայ վարմունքին պատճառ ըլլալ, ուր մնաց աստուածաբանութեան դասատու, ուր մնաց կրօնական ճեմարանի մը տեսուչ վարդապետի մը։ Տիրացու Բիւզանդ կը խորհէր, իր ըրածն ինչ ալ ըլլար, պէտք չկար այսպիսի վայրենութեան մը ցուցադրումին։

Ոչ միայն սարկաւագներն ու ժառանգաւորաց սաները, այլեւ բոլոր իմացողներն զգացին, թէ իրապէս անպատուաբեր էր եղածը, որուն անդրադառնալն իսկ վարկաբեկիչ էր կատարողի հանդամանքին։

Այս վերլուծողական անդրադարձէն ետք ան դպրոցի կուժը իր տեղը դարձուց։

* * *

Ժամանակի ընթացքին տեսուչին եւ սարկաւագին յարաբերութիւնները ինկան իրենց բնականոն ընթացքին մէջ։ Երեւոյթներէն այնպէս կը թուէր, թէ երկուքն ալ մոռցած էին եղածը։ Դժբախտաբար այդ չէր իրականութիւնը։ Իրաւ է որ կուժը վերցած էր մէջտեղէն, բայց ոչ տեսուչի ոգին, ոչ աթոռի եւ դիրքի ձգտումն ու դիտումը· տեսուչը հետամուտ էր իր խմբակին հետ քուէ ապահովելու քան եկեղեցական պատրաստելու։ Կուժի միջադէպէն տեսուչը համոզուած էր, որ Տիրացու Բիւզանդ իր մարդը չէր, եւ չէր ալ կրնար ըլլալ իր անկախ մտածումին համար· յայտնի էր որ ան կաղապարի համակերպող չէր, ոչ ալ կրնար ձեռքի նարդ ըլլալ ուզուած տեղն դրուելու համար, որով անվստահելի էր, հետեւաբար տեսչական հեղինակութիւնը կիրարկելու էր նոյնիսկ զայն վանքէն հեռացնելու համար, որպէսզի ան ապագային քուէ տալու ի վիճակի չըլլար։ Հոգն էր թէ այդ անխղճութեամբ խորտակած կ՚ըլլար անոր պատանիի մ՚ամբողջ կեանքն ու ապագան, կամ Ս. Աթոռէն ու Հայց. Եկեղեցիէն հեռացուցած կ՚ըլլար սպասաւոր մը։

Միամիտ Տիրացու Բիւզանդի մտքէն իսկ չէր կրնար անցնիլ, թէ այսպիսի հաշիւներ կրնային ըլլալ, թէ տեսուչը կրնար այսքան հեռու երթալ։ Գիտէր թէ տեսուչը խիստ էր եւ ծայրայեղ, բայց ոչ չարամիտ, քանի որ սիրոյ վարդապետութեան ուսուցիչն ու քարոզիչն էր։

Դէպքերն եկան հաստատելու, թէ Տիրացու Բիւզանդ չարաչար կը սխալէր իր բարեմտութեան մէջ։ Վաղանցուկ կարծած միջադէպերը լուրջ հետեւանքներ պիտի ունենային իր ամբողջ կեանքին վրայ։ Տեսուչը, ամենայն հաւանականութեամբ համախորհուրդ իր դասընկերներուն, կը նիւթէր իր կուսակրօն քահանայ ձեռնադրուելուն դէմ ալ։ Տեսուչը իր այս վերաբերմունքը, իր այս ոգին անայլայլ

պահեց Տիրացու Բիւզանդի հանդէպ իր ամբողջ կեանքի ընթացքին, հակառակ սարկաւագի նպաստաւոր վերաբերմունքին, ինչպէս դէպքերը պիտի գան հաստատել։ Իր այս փոքրոգութեան համար, տեսուչն ալ իրաւամբ տուժեց, հակառակ իր կարգ մ'առաւելութիւններուն։ Անոր պահանջկոտ եւ ինքնապաստան նկարագիրը իր անդրադարձն ունեցաւ իր փառասիրական ձգտումներուն վրայ, այնքան որ, տարիներ ետք նուաստացաւ իր «քոթոթ» որակած պատրիարքական մրցակիցէն։

ԱՆԽԻՂՃ ՎԱՐՄՈՒՆՔԸ

Ս. Երուսաղէմի վանքին վաղեմի ընդունուած սովորութիւնն է, որ ընծայարանի բարձրագոյն դասարանի սարկաւագներն շրջանաւարտ ըլլալնուն, տեսուչը անոնց տարեկան քննութեան միացուցած իր վկայութիւնը կը ներկայացնէ վանական վարչութեան, որ է պատրիարքին եւ Տնօրէն Ժողովին, եւ անոնց ձեռնադրութիւնը կը խնդրէ։ Ապա, պաշտօնապէս ընծայացուները Տնօրէն Ժողովին կուտան իրենց կրօնաւորելու հաւանութիւնն ու ստորագրուած ուխտագիրը։ Ապա ձեռնադրութիւնը կանխող օրերուն, ընծայացուները աւագնութեան կարգով ուխտի կ'երթան Ս. Աստուածամօր տաճարը, վերջին անգամն ըլլալով իբր սարկաւագ կը սպասարկեն Ս. Սեղանին։ Օրուան տեսուչը, սակայն, այս ընկալեալ սովորութիւնն ալ փոխեց իր նիւթած արամադրութիւնը կարելի եղածին չափ ծածուկ պահելու՝ մինչեւ վերջին վայրկեանը, հաւանական միջամտութիւնները, կամ բողոքներն ու յուզումները, եւ անոնց հետեւանքին առաջքն առնելու համար։ Ան այնպէս կարգադրեց, որ Տիրացու Բիւզանդի Աստուածամօր տաճարն երթալու օրը, Տնօրէն Ժողովի գումարման օրուան հանդիպի։ Մինչ սարկաւագը մօտէն իսկ չէր անցներ, թէ իր ձեռնադրութիւնը խափանելու չափ տեսուչը կրնար առաջ երթալ, բայց անոր կռահումն ունեցաւ, երբ իր օրը գալուն տեսուչը ոչինչ հաղորդեց իրեն։ Ան ալ, անայլայլ իր առօրեայով զբաղեցաւ։ Իր այս պարապումին մէջ, Ժառանգաւորաց Վարժարանի շրջանաւարտ սաներէն մին, Արշակ Խաչատուրեան, որ գրական կարողութեամբ օժտուած պատանի մըն էր, Հայոց Պատմութեան ալ հմուտ, եւ իրեն մտերիմ, յուզուած երեւոյթով սենեակ մտաւ եւ հաղորդեց, թէ հակառակ իր բարձր նիշերուն եւ գնահատանքով շրջանաւարտութեան, վանական վարչութիւնը, իմա տեսուչը, համամիտ չէր եղած իր սարկաւագ ձեռնադրութեան, մինչ իր դասընկերներէն երեքը, Ա. Ծ. եւ Խ. վերաքննելի ըլլալով հանդերձ, ընդունուած էին։

Այս բացայայտ հակասութիւնն ու անիրաւութիւնն ալ, կրկին տեսչին շնորհն էր։ Անհամեմատելի կարողութիւններով օժտուած այդ պատանին, որուն մէկ գրութիւնը՝ «Թըխմորը», այդ տարիքին իսկ, գնահատուած էր Նիւ Եորքի «Նոր Գիր»ի խմբագրութենէն եւ նիւթական վարձատրութեան իսկ արժանացած, այսպէս զոհ կ'երթար վանական հաշիւներու, որովհետեւ ան ալ անկախ մտածող մըն էր եւ հաստատ իր համոզումներուն մէջ, առանց հետեւողական մտայնութեան։

Հակառակ անոր, որ Տիրացու Բիւզանդ իմացած էր այս անիրաւութիւնները, կրկին առնուեցաւ․ որբուկի մը կեանքով կը խաղային․ փորձեց խրախուսել տղեկն ըսելով․ «Անհոգ եղիր․ աշխարհ լոյս է․ կրնաս Անթիլիաս երթալ, Հայաստան երթալ...»։ Արշակ յուզուած, բաժնուեցաւ, եղածն իրապէս անհանդուրժելի անիրաւութիւն էր։

Տր. Բիւզանդ խորապէս կը հաւատար, որ Արշակ իր բնատուր կարողութիւններով, ապագային կրնար օգտակար հեղինակ մը ըլլալ ոչ միայն եկեղեցական խնդիրներու, այլ նաեւ հայ մշակոյթի համար։ Սարկաւագը անզօր էր իր մտերմին եղած այս անարդարութիւնը մինակ տանիլ․ ելաւ գնաց իրեն մտերիմ վարդապետներուն մօտ եղելութիւնն անոնց հաղորդելու համար։ Հազիւ Արեգաթաղ հասած եւ մէկ երկու խօսք փոխանակած, պատուհանէն նշմարեց, որ տեսուչը իր երկու դասընկերներուն հետ կ'երթար, անշուշտ Տնօրէն Ժողովին։ Ան խորհեցաւ, թէ զինք փնտռած էին, չգտնելով անտեսած, փութաց իր սենեակը, վերարկուն առաւ ու վազեց․ պատրիարքարան ելաւ․ հոն չգտնելով զանոնք, լուսարարապետարան ելաւ, ուր տեղի կ'ունենար Տնօրէն Ժողովի նիստը, առանց Պատրիարքի նախագահութեան, ինչ որ նշան էր, թէ Պատրիարքը՝ Պիղատոսի նման անմասն մնալ կ'ուզէր եղելութենէն եւ ակամայ համակերպած էր տեսչական պահանջներուն։ Տր. Բիւզանդ ժողովասրահին հասնելուն, ամէն ինչ վերջացած էր եւ դէմ յանդիման եկաւ տեսչին, որ դէմ դեղին կտրեցաւ եւ առանց սարկաւագին նայել կարենալու անցաւ, իսկ երկու դասընկերները այլայլած իրարու նայեցան ու լուռ անցան։ Անոնց ետեւէն դուրս եկան ժողովականները՝ Մկրտիչ Արք. Աղաւնունի, Վրթանէս, Հ., Զ., Ս., Տ., վարդապետները։ Ասոնցմէ միայն Վրթանէս վարդապետ զարմացած Տր. Բիւզանդին հոն ըլլալուն հարցուց․

— Տիրացու, հոս ինչ գործ ունիս, քեզի բան մը չըսի՞ն։

— Ոչ, պատասխանեց սարկաւագը ինք ալ զարմացած․ մինչ միւս ժողովականները իբր մեղսակիցներ լուռ անցան։ Լռութիւնը միակ պատասխանն էր անոնց բոլորին։

Տր. Բիւզանդ անտեղեակ խմբակի համագործակցութեան, փորձեց եղելութեան իրական պատճառն իմանալ Պատրիարքէն, լուսարարապետէն, որոնք սակայն խուսափեցան որոշ պատասխան մը տալէ, ոճրային ոգի, տեսակ մը դաւ զգալով եղածին մէջ: Հակառակ իր միամտութեան Տր. Բիւզանդ այս երկու վերջին պատասխանատուներու վերապահութենէն որոշապէս ըմբռնեց, որ իրական պատասխանատուն տեսուչն էր, որ սակայն չէր կրցած յաջողիլ զայն միաբանութենէն ալ վտարելու իր մտադրութեան մէջ, զի Պատրիարք կացութիւնը մեղմացնելու դիտումով վերջապէս ըսած էր Տր. Բիւզանդին. «Հոգ մի ըներ, քանի մը ամիս համբերէ...»:

Ուրեմն հարկ էր ուղղակի այս բոլորի պատճառին երթալ. առանց այլեւայլի ան տեսչարան եկաւ, տեսուչ վարդապետն հարցափորձելու, որ իբր յաղթական սկիզբ ինքնազուսպ պատասխանեց մինչեւ հասան խոցելի կէտին.

— Հայր սուրբ, կրնայի՞ք ըսել, թէ ինչո՛ւ ինծի համար աննըպաստ վկայութիւն տուիք, այն ալ առանց ինծի ազդարարելու:

— ...

— Արդեօք դասերուս մէջ ձախողա՞ծ եմ:

— Ոչ, քննութիւն տուած դասերուդ մէջ յաջողած ես: Իսկ Պատրիարքի դասերուն մէջ, չեմ գիտեր: Ասիկա մեղքը Պատրիարքին վրայ նետելու ճարպիկ դարձուածք մըն էր:

— Արդեօք նկարագրիս մէջ թերութի՞ւն մը կայ, կամ բարոյականիս մասին կասկա՞ծ ունիք:

— Ոչ...:

— Վարքէս դժգո՞հ էք, թէ ոչ մարմնով տկար եմ եւ անյարմար:

— Ոչ, տկար ալ չէք:

— Ուրեմն ի՞նչ է պատճառը, ինչո՛ւ այս խորութիւնը, այս անիրաւութիւնը...

Ցասումնալից այս հարցափորձերէն ետք, վերջապէս տեսուչը ցցուց իր կիճը...

— Կը կարծե՞ս թէ զիս գոհ ձգած ես. կը կարծե՞ս թէ մոռցած եմ Պարոյր վարդապետի եւ իր խմբակի հետ ունեցած յարաբերութիւնդ, եւ անոր պատճառաւ կուժի պարագան:

Տր. Բիւզանդ իրապէս զարմացաւ այս բարդիզականութեան ոգիէն եւ վերագրումէն ու գոչեց.

— Մե՛ղք, մե՛ղք... վայ քեզ հայ վանականութիւն, հայ աստուածաբանութիւն...: Ըսել է միայն ձեզ գոհ ձգելով ամէն ինչ կը լրանայ, ըսել է կարգ մը վարդապետներու հետ յարաբերիլն ալ դատապարտելի յանցանք է:

Տեսուչը որքան կը սխալէր իր կասկածներուն եւ ենթադրու-

թիւններուն մէջ. չէր կրնար ըմբռնել որբերու եղբայրական ոգին իրարու նկատմամբ, ինչ որ խելապատակներու մէջ ուրիշ իմաստ առած էր:

. . . .

Տիրացու Բիւզանդ օրեր ապրեցաւ այս նենգ վարմունքին ազդեցութեան տակ: Իրեն հետ ապրեցան նաեւ ոչ միայն իր մտերիմ վարդապետները, այլ նաեւ արարքին մեղսակիցները...: Ան կրկին ինկաւ ծայրայեղ մտածումներու մէջ. իր տարիքի զգայնութեան եւ յախուռնութեան համար անտանելի էր այսքան վրան բաց անիրաւութիւն. կամ իր դասընկերներուն հետ ձեռնադրուելու էր, կամ ալ վանքէն հեռանալու էր: Ինկաւ երկընտրանքի տագնապին մէջ. իր արժանապատուութեան վիրաւորանքը թոյլ չէր տար, որ կրկին հեռանար կղերական ասպարէզէն: Գիտէր նաեւ, թէ Ս. Յակոբայ միաբանութիւնն ու ժողովուրդը կ'ընդունէին եղածին անիրաւ ըլլալը. ոչ ոք իրապէս պիտի մեղադրէր զինք սարկաւագի կարգը ձգելուն: Միւս կողմէ, սակայն, արդէն տեսուչին ուզածն ալ այդ էր...: Այսքան դէպքերէ ետք, ինչպէ՞ս անոր փափաքին գոհացում տար, ինչպէս իրաւամբ ազդարարած էր տեսուչին համշիրակ, անոր հոգեբանութեան եւ մտայնութեան խորապէս ծանօթ, մանկութեան եւ ուսման շրջաններուն շարունակ իրարու հետ ապրած, բայց ամէն կերպով անոր հակոտնեայ օծակիցը: «Զըլլայ տեղէդ չարժիս, տեսուչի ուզածն ալ այդ է»:

Երկար վարանումներէ եւ միջամտումներէ ետք, Տիրացու Բիւզանդ համակերպեցաւ Բեթղեհէմի Հայոց Վանքն երթալ:

Այս առթիւ բաւական կծու յօդուած մըն ալ լոյս տեսաւ «Յուսաբեր» օրաթերթի մէջ, ինչ որ քմածին ենթադրութիւններու տեղի տուաւ տեսչի եւ իր կողմնակիցներու կողմէ: Տարիներ ետք, տեսուչը իրեն կողմնակից վարդապետներուն ալ կոնակ դարձուց, երբ անոնք իրեն պատուանդան չեղան այս կամ այն առթիւ:

Տեսուչ վարդապետը այսքանով չգոհացաւ: Տր. Բիւզանդ Բեթղեհէմի վանքը երթալէ ետքն ալ, անոր հոպիտ եւ սմսեղուկ դասընկերներու միջոցաւ, փորձեց համոզել, որ կարգը ձգէ եւ հեռանայ վանքէն, բայց սարկաւագը որոշած էր այդ գոհունակութիւնը չտալ անոր: Այսպիսի փորձի մը առեն Տր. Բիւզանդ իր սմսեղուկ դասընկերոջ երեսն ի վեր բացագանչեց. «Եթէ երկինքէն իջած հրեշտակ ըլլաս, թեւեր ունենաս, դարձեալ քեզի չեմ հաւատար»: Անոր դասընկերներուն ձեռնադրութեան առթիւ «Սիոն» ամսագիրը կը գրէր. «Այս դասարանը թէեւ երեք սարկաւագներէ կը բաղկանար, բայց,

Տնօրէն Ժողովի որոշմամբ, երկուքին միայն եղաւ կոչումը. որովհետեւ, երրորդը, թէեւ երկուքին դասակից երկու տարիներէ ի վեր, դեռ տարի մը առաջ ձեռնադրուած էր սարկաւագ ու միամեայ սարկաւագութիւնը բաւական չէր նկատուած հոգեւոր իշխանութենէն՝ քահանայական աստիճանի արժանեաց խելամտութեան համար»: Ամսագրի խմբագրին այս տրամաբանութիւնը, շատ շիտակ պիտի ըլլար, եթէ այդ երրորդը իբր ուսանող ընծայարան մնար խելամուտ դառնալու համար: Մինչ ան կը դրկուէր Բեթղեհէմի վանքը պարզապէս բուրվառ ընելու համար, զոր արդէն կ'ընէր ոչ թէ տարիէ մը ի վեր, այլ երկու տարիէն աւելի: (Սիոն, 1935): Գրչի դարձուածքներու վարպետ խմբագիրի այդ դատումները, սակայն, կը հակասուին, երբ նոյնիսկ յաջորդ տարին ընծայարանի շրջանը չլրացուցած սարկաւագ մը անձամբ կը ձեռնադրէ, Երրորդին եղած անիրաւութիւնը դարմանելու համար:

Երկրորդ, հասարակ միաբաններու հետ առանձինն վանք մը ձգուած, Տր. Բիւզանդ իմացաւ շատ մը միաբաններու սխրագործութիւններն ու հովուերգութիւնները, որոնք պարզեցին վանական կենցաղը:

* * *

Շիտակ էր, Տր. Բիւզանդ, նկարագրով անհամբեր էր, դիւրազգաց, փոքրիկ անիրաւութեան դէմ ծառացող, միանգամայն միամիտ եւ իր համոզումէն անշեղ, բայց երբեք նկատումով: Հոսանքի մը եւ կողմնակիցի մը հետ էր, որքան որ այդ հոսանքն ու կողմնակիցը կը մնային շիտակին, իրաւացիին կողմնակից: Այս իսկ պատճառաւ ան երբեք մնայուն կողմնակից չմնաց մասնաւոր հոսանքի մը կամ անձի մը, այլ միայն շիտակին, իրաւացիին, արդարին, որոնց ի պաշտպանութիւն բոլորանուէր աշխատեցաւ:

* * *

Իննամեայ համակերպումէ ետք, Տր. Բիւզանդ ձեռնադրուեցաւ Վարդավառի տօնին եւ վերանուանուեցաւ Արամ Աբեղայ, որովհետեւ իր հոգեւոր ծնողին դատումով հմայուած, կրցած էր տոկալ: Այս առթիւ, նոյն գրիչը, «Սիոն» ամսագրի մէջ կը գրէր. «Երկու աբեղաներ աւելցան... երկուքն ալ մեր սաներէն. առաջինը նախորդ տարին աւարտած ընծայարանի ընթացքը, երկրորդը գալ տարի պիտի լինէր շրջանաւարտ...»:

Արամ Աբեղայ ձեռնադրութենէ անմիջապէս ետք պարտադրուեցաւ ստանձնել տնտեսական պաշտօն մը, որ իր դերն ունեցաւ անոր ողջ կեանքին վրայ:

* * *

Այնքան ճապուկ դարձուածքներով Ընծայարանի եւ Ժառանգաւորաց Վարժարանի տեսչութեան հասած վարդապետը, հազիւ կրցաւ տեսչական երկու տարին ամբողջացնել, եւ տարուայ կէսին դադրեցաւ պաշտօնէն (Փետրուար 26, 1937), յանդորրութիւն սաներուն եւ ուզեց վանքի վարչութեան անդամ ըլլալ: Մայիսին, երբ Ժողովի դադարին տանիքի վրայ ման կուգային, երբեմնի տեսուչը, մօտեցաւ Արամ Աբեղային անոր քուէն ապահովելու համար: Ի զարմացումն վարդապետին, աբեղան զինք չմերժեց: Բայց իր նկարագրին եւ խառնուածքին պատճառաւ, Պատրիարքի յանձնարարութեամբ, Բարիզ պաշտօնի կոչուեցաւ: Հոն ալ երկար չկրցաւ մնալ, Լոնտոն անցաւ: Երբ Գուշակեան Պատրիարք յանկարծամահ եղաւ, անոր յաջորդեց Մեսրոպ Նշանեան Պատրիարք, որու կաթուածին պատճառաւ 1943–1945 վանքն անցուց խոշոր տագնապ մը: Յաջորդ Պատրիարքի հրատապ ընտրապայքարին, Արամ Վարդապետ, ոգի ի բռին գործեց կուժի Հերոսին պատրիարք ընտրուելուն համար, այն համոզումով, թէ ան եւրոպական քաղաքակրթութեան երկու գլխաւոր մայրաքաղաքներուն մէջ ամէն կերպով յառաջացած պէտք էր ըլլար՝ նրբացած վարմունքով: Արամ Վարդապետ իր բուռն նախանձախնդրութեան համար, հալածուեցաւ, եւ վանական խաղով քուէ տալէ զրկուելէ զատ, անբաղձալիներու դասուն մէջ ինկաւ, որով յարմար դատեց բոլորովին հեռանալ վանքէն, գէթ քանի մը տարուան համար, հակառակ անոր որ նորընտիր Պատրիարքը համամիտ չէր անոր վանքէն երթալուն:

Մինչ այս վաղեմի տեսուչը, հեռաւոր երկրի մը առաջնորդ կ'ընտրուէր. Մայր Աթոռ եպիսկոպոսանալու կ'երթար եւ վերադարձի իր ճամբուն վրայ Երուսաղէմ կը հանդիպէր: Արամ վարդապետ բարեպատեհ առիթ կը նկատէր անոր մօտենալ, յուսալով որ համամիտ պիտի ըլլայ իր թեմն ընդունելու, ուր կը գտնուէր նոր գտնուած իր մօրաքոյրը: Գիտէր նաեւ, թէ նոր առաջնորդը հետամուտ էր քանի մը վարդապետներու հետ համաձայնութեան գալու՝ պաշտօնով իր թեմը տանելու: Արամ Վարդապետ անվերապահ անոր կը յայտնէ, թէ իրեն համար անբաղձալի վիճակ մը ստեղծուած է եւ կ'ուզէ անպայման վանքէն հեռանալ: Յանձնապաստան եպիսկոպոսը

մօտիկ իսկ ըլլալու անտրամադիր, չոր, կտրուկ եւ կոպտութեամբ կը պատասխանէ.— «Ոչ, դուն անյարմար ես. հասակդ կարճ է. ձայն չունիս. Հայր Զ.–ի պէս դժուարութիւն կ'ունենաս»: Վարդապետը կ'ապշի բարձր աստիճան եկեղեցականի մը այս չափանիշէն եւ անբարեացակամութենէն:

1915–ի Թրքական ջարդին զոհ գացած էին Արամ Վարդապետի բոլոր պարագաները, ողջ գերդաստանը. տեսչի չար բախտէն ողջ մնացած էր Վարդապետի մօրաքոյրը, որ հրաշքով իմացած էր իր քրոջորդւոյն ողջ ըլլալը եւ կը ցանկար իր աչքերը փակելէ առաջ տեսնել զայն: Այր ու կին բանուոր էին. հազիւ թէ կրնային իրենց ապրուստ հանել, որով անզօր էին ուղղակի իրենց միջոցներով վարդապետը իրենց մօտ բերել. բայց շատ դիւրին էր Առաջնորդարանի համար, մանաւանդ թէ եկեղեցականի ալ պէտք կար եւ արդէն նոր առաջնորդն ալ հետամուտ էր Պաղեստինէն, Սուրիայէն եւ Լիբանանէն կղերականներ բերելու, բայց միշտ հաւատարիմ իր քաղաքականութեան, իր հաւատարիմներն ու հլու հպատակները բերելու:

Այր ու կին կ'որոշեն Առաջնորդարան երթալ, անձամբ խնդրատոյց ըլլալ առաջնորդին: Երկու հարիւր քիլոմեթր կը ճամբորդեն եւ առաջնորդարան կը բարձրանան: Վարդապետի փեսան երկար տարիներու թունդ հնչակեան մը, առաջնորդարանի նախասենեակը մտնելուն կը բարեւէ քարտուղարը ու կը հարցնէ.—

— Ընկեր, Գ. առաջնորդ Սրբազանը հո՞ս է, կրնամ զինք տեսնել:

— Այո, ներսն է, սպասէ լուր տամ:

Ընկեր Գ. ներս կ'երթայ եւ քանի մը վայրկեանէն դուրս կուգայ ու կ'ըսէ Վ.–ին. — Կրնաս ներս երթալ:

Ողջոյնի ընկալեալ ձեւակերպութենէ ետք, Վ. կը յայտնէ թէ Արամ Վարդապետ իր քենիին զաւակն է. ամբողջ գերդաստանէն միակ ազատուածն է. իր մօրաքոյրը տարիքը առած է եւ շատ կը փափաքի աչքերը փակելէ առաջ տեսնել իր քրոջորդին: Եւ կը խնդրէ որ դիւրութիւն ընծայէ իբր եկեղեցական հոն բերելու...

Հակառակ այս սրտաճմլիկ պարագաներուն եւ աղաչական դիմումին, առաջնորդը չոր ու կտրուկ խստութեամբ կը պատասխանէ.

— Ոչ, անկարելի է:

Այս կտրուկ եւ անակնկալ պատասխանին վրայ Վ. յօնքերը կիտած, ընդոստ կը հարցնէ.

— Ինչո՞ւ, ինչ պատճառ կայ այսպէս մերժելու:

— Հասակը կարճ է, ձայնը յարմար չէ. նայէ Զ. Վարդապետ դժուարութիւն կը գտնէ ամէն տեղ այդ պատճառաւ:

— Բայց ատոնք իրական պատճառ չեն, Սրբազան, եթէ այդ–

պէս է ինչո՞ւ ձեռնադրեցիք: Հասակի կարճութիւնն ու ձայնի անյարմարութիւնը ինչ կարեւորութիւն ունին հոգեւորականի կեանքին եւ ասպարէզին մէջ: Շիտակ է որ ատոնք կրնան առաւելութիւններ ըլլալ հոգեւորականի մը համար, բայց ատոնք չեն կրնար եկեղեցականի մը իրական արժէքին չափանիշն ըլլալ: Ուրիշ կարճ եկեղեցականներ չկա՞ն, որ մեծ դիրքի հասած են:

Առաջնորդը այս ողջմիտ տրամաբանութեան առարկութեան առջեւ անճրկած ու դժկամակ, միանգամայն Վ.–ի համարձակախօսութենէն առնուած, իր պատճառաբանութեան մէջ վիրաւոր՝ խուսափողութեամբ կը յարէ.

— Աղէկ, աւելի լաւ է մոռնանք...

— Բայց իր մօրաքոյրը շատ կը փափաքի. ամբողջ գերդաստանէն միակ ազատուածն է. հրաշքով գտնուած. ուրիշ ձեւով չենք կրնար զինք հոս բերել. հոս ալ կղերականի պէտք կայ. ինչո՞ւ պարապ տեղ այսքան դժուարութիւն կը հանէք. քիչ մը բարեացակամութիւն եւ ամէն ինչ կը դիւրանայ. ի հարկին ես կրնամ զինք տունս պահել, բայց չեմ կրնար հոս բերել:

Առաջնորդը իր դժկամակութիւնը ու հակառակութիւնը ծածկելու, միանգամայն արդիւնք ըլլալու դիտումով իբր թէ կը զիջի եւ կ'ըսէ.

— Աղէկ, վեց ամսուան փորձի համար բերենք. ճամբու ծախսը դուք կը վճարէք...

— Է, վեց ամիս ե՞տք:

— Երեք ամիս ալ կ'առնենք, անկէ ետք ալ կղզի մը կը ղրկենք. ժամանակ մըն ալ հոն կը մնայ, անկէ ալ հոս կը բերենք, անշուշտ եթէ այս միջոցին եղած բոլոր ծախսերն ալ հոգալու յանձնառու ըլլաք:

Առաջնորդի այս անխիղճ եւ հեղնական վարմունքն ու կեցուածքը, կը դպի Վ.–ի յեղափոխական ջիղերուն, ընդոստ ոտքի կը ցատկէ, իր վտիտ բազուկը կը հանդրիճէ եւ աջ ձեռքի ցուցամատով ձախ դաստակի երակներն ու ոսկորը ցոյց տալով կը բացագանչէ.

— Սրբազան, ինծի նայեցէք, ես երկաթի գործարանին մէջ հասարակ գործաւոր եմ. հազիւ ապրուստ մը կը հանեմ տունս պահելու. ինչպէ՛ս կ'ակնկալէք որ ես կարենամ այդքան ծախսին հանիլ. կամ արտօնութիւն կը հանէք որ բերեմ, կամ ալ դուք կը բերէք, ինչպէս ուրիշներ կը բերէք:

Այս արդար եւ տեղին պոռթկումին առաջ իր կամակորութեան մէջ մեղաւոր առաջնորդը, ալ չի կրնար ինքզինք պարտկել, կը թափէ իր սրտին մայյացած մաղձը.

— Անիկա ըմբոստ է․ խօսք մտիկ չըներ եւ տանը քաշուելու կը պատմէ կուժի միջադէպը։

Ցեղափոխականի արիւնը աւելի կ'եռայ Վ․-ի մէջ․ արդար զայրոյթով մը փրփրած իր պզտիկ ու վտիտ հասակով կը ցցուի առաջնորդին դիմաց ու սպառնական երեւոյթով անոր երեսն ի վեր կը պոռայ․

— Սրբազան, դուք այս աթոռը նստած էք հաշի՞ւ մաքրելու թէ ժողովուրդը հովուելու։ Տղայութեան տուեն եղած դէպք մը ի՞նչ արժէք եւ կապ ունի այս փափուկ պարագային․ դուք խիղճ չունի՞ք, դուք մօր մը զաւակ չէ՞ք, դուք···

Առաջնորդը անճրկած այս խարանող բողոքումին առջեւ, կ'ընկրկի եւ անելէն դուրս գալու եւ Վ․-ի զայրոյթն իջեցնելու, միանգամայն գործը վրայէն նետելու ու այս խիզախ սոսկական հայէն ձերբազատելու համար խորամանկութեան կը դիմէ․ մեղմութեամբ եւ արուեստակեալ ժպիտով կ'ըսէ․

— Աղէկ, եթէ անպատճառ կը փափաքիս զինք հոս բերել, Արանդա գնա եւ նայէ թէ այնտեղի հայերը կրնա՞ն զինք պահել···

Գիւտ մը ըրած ըլլալու վարպետութեամբ ասիկա կը յանձնարարէ, շատ լաւ գիտնալով, որ Արանդայի հայերը ի վիճակի չէին կրօնաւոր մը պահելու։

Այս յանձնարարութեան վրայ, Վ․ ակամայ զինաթափ կ'ըլլայ եւ դժգոհ դուրս կ'ելլէ Առաջնորդարանէ տեղեակ ըլլալով իր հայրենակիցներու վիճակին։ Հազիւ փողոց իջած, իր դէմ կ'ելլէ իր կուսակցութեան չէֆերէն եւ Թերթին խմբագիր հայրենակիցը, որ Վ․-ի յուզուած վիճակը տեսնելով կը հարցնէ․ «Այ տղայ, ի՞նչ կայ․ ինչո՞ւ յուզուած ես․ ուրկէ՞ կուգաս»։ Վ․ անոր կը պարզէ իր սիրտը։

— Այ, տղայ, դուն խենդ ես ինչ ես, որ այդ··· աղաչելու կ'երթաս․ մեղք այդ հօրը որ··· ատկէ ինչ խեր կ'ելլէ․ մի վախնար, գնա Արանդա, բոլորն ալ մեր տղաքն են․ խօսէ անոնց, եթէ համամիտ ըլլան, առաջնորդը չի կրնար կեդրոնական վարչութեան մէջ ալ հակառակիլ, ստիպուած է համակերպիլ։

Շաբաթ մը ետք, Վ․ իր տիկնոջ հետ ճամբայ կ'ելլէ, 500 քիլոմեթր կը կտրէ, կը գտնէ իր հայրենակից ընկերները, կը խօսի անոնց․ «Ջարդերէն ազատուած միակ տղան է, կղերական եղած է, ձեր ալ պարտականութիւնն է օգնել անոր հոս գալուն»։ Անոնք բոլորը տեղւոյն հոգաբարձութեան հետ խօսակցելէ եւ խորհրդակցելէ ետք, կը համաձայնին վարդապետն ունենալ իբր հովիւ։ Կ'երթան որբերու պաշտպանին օգնութիւնն ալ կ'ապահովեն, կառավարութենէն մուտքի արտօնութիւն ալ կ'առնեն եւ կը հեռագրեն Սուրբ Երկիր վարդապետին, որ այս բոլոր դժուարութիւններուն եւ իրադարձութիւններուն անտեղեակ, անհամբեր կը պատրաստուէր եւ իր կարգին դժուարութեան մէջ էր։ Հակառակ անոր որ անբաղձալի կը թուէր, նորընտիր Պատրիարքը համամիտ չէր անոր վանքէ մեկնելուն, Միաբանութենէ ազատ կացուցուելու իր բոլոր բերանացի թէ գրաւոր դիմումները մերժուած էին, նոյնիսկ քանի մը տարուան բացակայութեամբ, այն ալ հակառակ իր կանոնական իրաւասութեան, այս իսկ պատճառաւ երբ ան Արանդա մտնելու արտօնութիւնն ու ճամբու ծախսն ստացաւ, ձեռքի տակէ իր ճամբորդութեան բոլոր մանրամասնութիւնները կարգադրելէ ետք, երկու օրուան վճռադիր տուաւ պատրիարքութեան ու մեկնեցաւ Եգիպտոս, ապա Ֆրանսա, անկէ ալ իր չուկէտին, հինգ ամսուան ոդիսականով մը։

* * *

Բիւզանդ Վարդապետ երբ իր հովուատեղին հասաւ եւ հոգաբարձութեան հետ ժողովի նստաւ, անոնք անոր յայտնեցին, թէ հակառակ իրենց փափաքին շաբաթական 25 թուղթէն աւելի չէին կըրնար վճարել, ներառեալ բնակարանի եւ ճամբորդութեան ծախսերը, պայմանով որ ան թէ հովւութիւն եւ թէ ուսուցչութիւն ընէր իրենց։ Վարդապետը անայլայլ անոնց պատասխանեց պատրաստակամութեամբ․ «Հոգ չէ, հոս դրամ շինելու չեմ եկած, յուսամ անօթի ալ չեմ մնար»։ Տարի մը ամբողջ այս վճարումով ան հովուեց իրարմէ 100 քիլոմեթր հեռաւորութիւն ունեցող չորս ծուխեր․ քաղաքէ քաղաք ճամբորդեց եւ կազմակերպեց։ Ամբողջ տարուան ընթացքին առաջնորդը ոչ այցելեց եւ ոչ ալ միջամտեց կացութիւնը բարւոքելու։ Տարին ամբողջանալուն երբ վարդապետը հրաժարեցաւ, առաջնորդը ոչ մէկ դիւրութիւն ընձեռեց անոր, ոչ իսկ առաջնորդարանի երաշխաւորութիւնը տուաւ թեմի երկիրը մտնելու։ Հայր Բիւզանդ աշխարհական բարեկամի մը Պ․-ի միջոցաւ իր այս կարիքն ալ ապահովեց։

Հակառակ եպիսկոպոսի բրածոյացած այս անբարեացակամութեան, Հայր Բիւզանդ միշտ անոր ի նպաստ գործեց, ամէն անգամ որ անոր իրաւացի ըլլալու համոզումն ունեցաւ․ հրապարակագրութեան մէջ իսկ անոր ի նպաստ արտայայտուեցաւ․ անոր քահանայական ձեռնադրութեան 25–ամեակի տօնակատարութեան մտածողն ու կազմակերպողը եղաւ, մինչ անոր հովանաւորութիւնն ու շնորհները վայելողները անտարբեր կը մնային։ Արտառոցն հոն էր, որ մինչ վարդապետը անհամակրելի կը դառնար եպիսկոպոսին պատճառաւ, վերջինս ալ՝ ոչ մէկ բարի տրամադրութիւն կը տածէր անոր

հանդէպ։ Եպիսկոպոսը ամէն ծառայութիւն կ'ընդունէր իրր իրաւունք, առանց տարրական երախտագիտական գնահատանքի․ նոյնիսկ դժգոհ կը մնար 25–ամեակի հանդիսութեանց տնտեսական արդիւնքէն, առանց խոստովանելու, որ ատիկա ուղղակի հետեւանքն էր իր անժողովրդականութեան, չոր եւ կոպուկ վարմունքին։

* * *

Պարագաներն այնպէս դասաւորուեցան, որ առաջնորդ եւ վարդապետ միասին Երուսաղէմի Ս․ Յակոբեանց վանքն ինկան նորէն, եւ Համախորհուրդ ջանացին վերջ տալ Ս․ Աթոռի տեղապահութեամբ կառավարուելու վիճակին։ Կրկին Բիւզանդ Վարդապետը եղաւ լուցկին վառողն ու գործի սկսողը, աշխատողը, պայքարողը, որ կուժ կոտրող սրբազանը Պատրիարք ըլլայ։ Միաբանական կանոնական տրամադրութեամբ սկսուած շարժումն ի կատար եկաւ, եւ շուրջ երկու տարի պատրիարքական բոլոր իրաւասութիւնները ունեցաւ ի ձեռին։ Դժբախտաբար, սակայն, Պատրիարք ընտրուած յաջորդ օրն իսկ կողմնակալութեամբ գործեց՝ լուսարարապետի եւ այլ պատասխանատու պաշտօնեաներու ընտրութեան մէջ, փոխանակ ջանալու աթոռն ապահովելու, իր իսկ ընթացքով զայն ձեռքէ հանելու պատճառ եղաւ։

Վանքի մէջ յառաջացած պայմաններուն բերումով, Բիւզանդ Վարդապետ նախընտրեց, թէ իսկ ակամայ, հեռանալ վանքէն, իր պարտքը կատարած ըլլալու գոհունակութեամբ։ Երբ Պատրիարքը փորձեց կրկին վարդապետը ունենալ իր մօտ իբր գործիք, այս անգամ ան անդրդուելի մնաց իր մտադրութեան մէջ։ Պայծառ առաւօտ մը, ինքնաշարժ մը առաւ ու հեռացաւ այդ նուիրական հաստատութենէն, որ իր պատանեկան եւ չափահասութեան ամբողջ եռանդն սպառած էր։

Բիւզանդ Վարդապետ ոչ միայն գոհ էր անշահախնդրօրէն 20 տարիներ այդ հաստատութեան ծառայած ըլլալուն, այլ մանաւանդ շնորհընկալ մը չըլլալուն, եւ իր այս ընթացքին համար հալածուելուն։

Ամենէն աւելի, սակայն, ան չէր կրնար հաշտուիլ վանականի ուղտի ոխակալ եւ հաշուասէր տրամադրութեան հետ, որ կը փորձէ ուրիշի ապագան իր ապագայով կաղապարել։ Ոգի մը, զոր ունեցողը մինչեւ գերեզման, փշրուած կուժի մը կտորուանքներուն մէջ թաղել ջանալով պատանիի մը ամբողջ ապագան։ Այդ ապագան, սակայն, կուժի ջուրը թափեց կուժ կոտրողի գլխուն ալ։

* * *

Ծանօթութիւն․— Սոյն յօդուածին մէջ միայն անունները փոխուած են, բայց ոչ պատահարները ու դատումները։ Ասիկա կը հաստատէ, թէ ինչպէս եկեղեցական իշխանութեան գլուխ եղողները մերթ կ'անիրաւեն իրենց իրաւասութեան մէջ եղողները, հարկադրելով զանոնք ծայրայեղ քայլերու։ Դիմակի ետեւ թաքնուածները հանրութեան բերելու այս մտադրութիւնը, իր բարիքը ունի, առնուազն ապագային ուրիշներու համար։ Վնասարարին անթեղումը, ողջմիտ վերաբերմունք չէ։ Ս․ Երուսաղէմի վանքի դէպքերը վերէն վար ասիկա կը հաստատեն։

Ե Ղ Ե Ռ Ն Ա Կ Ա Ն

ԿԱՐՄԻՐ ԼՈՒՍՆԿԱՆ

Չէի գիտեր ո՞ր տարուան, ո՞ր եղանակին էր: Ինչպէ՞ս կրնար իմանալ գիտակցութեան անզօր մանկան ուղեղը:

Զարմանալի է սակայն, որ դէպքերու, դէմքերու, ժամանակի եւ տեսարաններու պահպանման այդ անկազմ եւ անզօր ուղեղը, թոհ ու բոհ այդ իմացողութիւնը, երբեք չի կրնար մոռնալ կարգ մը պատահարներ, որոնք կը կիտուածեն շատ կանուխ իր մանկութեան ապրումները, եւ որոնք, որքան ալ այսօր իր զգայնութեան եւ յիշողութեան չեն բերեր այդ օրերու սահմռկեցուցիչ սարսափն ու կսկիծը, սակայն, անջնջելիօրէն դրոշմուած կը մնան յիշողութեան մէջ եւ կը պահեն այդ օրերու տեսարաններու պատկերին բրածոյացած մանրամասնութիւնը: Աւելի քան քառորդ մը տասնեակ տարիներու հեռաւորութիւնը՝ անզօր մնացած է սրբել մանկան յիշողութենէս՝ մահու տագնապի կնիքով խարանուած, այդ մի քանի պատկերները, կեանքիս կանուխ այդ առաւօտեան մթնշաղէն: Չեմ կրնար մոռնալ. տեղահան Ապողնակ գիւղը, մէկ երկու օրուան գաղթէ ետք, ձորի մը մէջ գիշերած էր: Լուսաբացին հազիւ սրբած իր աչքերուն բիժը, երբ մթնշաղին մէջ ձորամիջի հանդիպակած զառիթափին վրայ, իբր բացօթեայ շարժապատկերի պաստառին վրայ, դիտեց հեռւոն մարդու մը՝ յուսահատ եւ անճար փախուստը…: Նոյն ձորին մէջ փարսախ մ'անդին գիշերած, Տարման գիւղէն հայ մըն էր ան: Զինուած երկու ձիաւոր այլազգիներ կը հետապնդէին հէք մարդը…: Հրացէնի երկու հարուածներ հալածական հայը գետապաստ գետին տապալեցին. ձիաւորները հասան եւ ցատկեցին իրենց զոհին վրայ. խուզարկեցին սպանեալը, կողոպտեցին զայն եւ փութով հեծած իրենց ձիերուն վրայ՝ դարձան Ապողնակցիներուն…

Տեսարանը ամէն ինչ կը պարզէր. անկէ աւելի խօսուն ազդանշան չէր կրնար ըլլալ…: Տեղահանութեան եւ աքսորի տագնապով եւ սարսափով թօնուտ այդ սրտերուն եւ հոգիներուն մէջ՝ ահաւոր փոթորիկի կայծակը ահռելիօրէն շաչեց եւ ամբողջ իրականութիւնը՝ իր բոլոր փշաքաղիչ խորութեամբն ու տարածութեամբը լուսաւորեց: Անբացատրելի փլուզումին ամբողջ տարողութեան սարսափը՝ վայրկեանական իջաւ սահմռկած ականատեսներու իմացողութեան վրայ: Համապատասխան արագութեամբ խուճապ եւ վայնասուն ինկաւ հազիւ արեւու լոյսին բացուած այդ խեղճ տարագրեալներուն մէջ: Միայն աչքը կրնայ զգալ եւ ապրիլ այս սահմռկեցուցիչ տեսարանն ու պահը: Ապողնակ գիւղի տեղահան հայութիւնը մեծով պզտիկով, ուշակորոյս եւ խելագար, սարսափէ յանկարծ ոտնած երէներու նման՝ ցրուեցաւ չորս կողմ, լեռն ի վեր, ձորն ի վար… ուղեկո-

բոյս եւ աննպատակ...։ Ոմանք բնութեան ամայութեան ծերպերը, ծործորներն ու փապարներն ապաստանեցան՝ շունչ առնելու եւ ամենայն հաւանականութեամբ յաւիտեան անոնցմէ դուրս չգալու...։ Ուրիշներ, մօտակայ այլազգի գիւղերն ապաւինեցան՝ խնայուելու եւ պաշտպանուելու բարեմտութեամբ եւ արգահատելի վստահութեամբ...։ Տարօրինակ եւ անըմբռնելի դատողութիւն...։ Հայուն պատրող վստահութիւնը վայրագութեան եւ գազանութեան հանդէպ... Թող թէ, բազէէն հալածական ճնճղուկը խելակորոյս՝ որսորդին ճանկը կ'ապաստանի... չմոր յուսահատութիւն... խելագար անզօրութիւն...։ Անճար տարագիրներ ամբողջ օր ցորեկուան լոյսէն հալածական, կարօտով որոնեցին գիշերուան մութը, ոչ թէ անոր շնորհիւ տեղ մը ապահով ծուարելու եւ սարսափէ խթանուած իրենց մարմինն ու զգայնութիւնը հանգչեցնելու, այլ թաղուած խաւարի մէջ, մարդկային գազաններէ անհետանալու եւ արձակ ու ազատ շնչելու...։ Այդ խաւարը, սակայն, որքան ապահովութիւն էր հալածական զոհերուն համար, առաւել եւս հրաւէր էր խաւարի որդի՝ ոճրամիտ չարագործներուն, որոնք դուրս եկան իրենց որջերէն՝ անարգել նախճիրի անձնատուր ըլլալու, ինչ որ աւելի դիւրացաւ, երբ արեւին փոխարինեց լիալուսինը, եւ ծործորներուն մէջ յստակեց մարդկային ուրուագծերը... մութի մէջ սողոսկող այդ ճիւաղներուն «մավզէր»ներու շաչիւնը լեցուց սար ու ձոր... մոլար անասուններու պէս անոնք իրար եկան, իրարմով զօրանալու եւ իրարու հետ ըլլալու... խեղճ խլեակներ... մութի մէջ շրջապատուեցան Թուրք հրացաններու բոցերէն եւ դղրդիւնէն... անխնայ կոտորուեցան... ճիչ ու հնդիւն իրար խառնուեցան... արեան ճապաղիքներով ծածկուեցան ձոր ու հարթ...։ Մանկական երեւակայութեանս մէջ արեան գոյնը բարձրացաւ ու ծածկեց ծառերն ու բլուրները... հասաւ մթնոլորտին, ու երբ հայելւոչ ցոլացաւ լիալուսնի ամբողջ սկաւառակին վրայ... կարմրեցաւ այդ օրուան, այդ ամսուան, այդ տարուան եւ յաջորդ տարիներուն լուսինը... ու մանուկ յիշողութեանս այդ լուսնկան դեռ կ'ապրի երեւակայութեանս եւ գիտակցութեանս մէջ, ուր դեռ թաղուած են ծնողացս, գիւղիս եւ ազգիս արիւնաթաթախ պատկերները...։ Ամէն անգամ որ պայծառ գիշերներ կը դիտեմ լուսնի սկաւառակը, հոն կը տեսնեմ այդ գիշերուան դիտապաստ եւ արիւնլուայ ինկած ցեղիս անմեղ զաւակները... խաւարի այդ թանձրութեան մէջ երկինքի եւ քաղաքակիրթ մարդկութեան այդ ԱՉՔԸ, այդպէս պաղ անտարբերութեամբ դիտեց խաւարի մէջ նիւթուած այդ ճիւաղային նախճիրը ու զայն անթեղեց իր մէջ... բայց ան կարմրեցաւ մանուկ նայուածքիս մէջ, իր ամօթէ՞ն արդեօք, եւ դեռ կը մնայ այդպէս կարմրած...։

1957, Նիւ Եորք

ԱՓ Մ'ԱՊՈՒՐԸ

Համաշխարհային առաջին պատերազմի հրետանին հազիւ թէ լռած է։ Անոր ձգած ահաւոր փլատակներուն մէջ, վերապրող մարդկային խլեակներ՝ ստուերներու պէս, իրենց կեանքի հատորները կ'որոնեն ամենուրեք, ողջ Եւրոպայի տարածքին վրայ։

Բախտաւոր են անոնք համեմատաբար, որոնք գէթ ազատ եւ ապահով որոնումի երջանկութիւնն ունին, ստոյգ վախճանի մը հասնելու գոհունակութեամբ։

Մինչ անդին, գեղարդի պէս Եւրոպայի արեւելեան կողին խըրած Փոքր Ասիան, որ այդ ահաւոր պատերազմին ռումբերու դոռումը միայն լսած է, աներեւակայելի սպանդանոցի վերածուած է, գերեզմանատուն մը՝ առանց դամբարաններու, առանց հողակոյտերու, առանց որոնողներու, առանց բերան մ'աղօթք կամ մխիթարութիւն մրմրացող քահանայի. վերջապէս մեռելատուն մը առանց մեռելաթաղի։ Կ. Պոլսէն Վան, Կարինէն մինչեւ Պաղտատ եղած տարածութիւնը՝ իր դաշտերովն ու ձորերովը, լեռնալանջերովն ու ծործորներովը ծածկուած է դիակներովն հայուն, ձեռներէց եւ ստեղծագործ բնակչութեամբ այդ երկրին։

Այս անհամար անթաղ դիակներու անօք եւ անտէր մնացորդը, տխեղծ մանկութիւնը, որ մասամբ խնայուած է իր անխելահասութեան պատճառաւ, պատուաստելու եւ աղուացնելու Թրքական պանթօյր ցեղը, անպէտ դժնիկը, ահա՛ այս մնացորդացը ինկած է քաղաքներու փողոցներն ու սալարկները. առտուընէ մինչեւ իրիկուն ափ կ'առնէ դուռէ դուռ սեղանի փշրանք մ'ունենալու համար։ Ան ալ ամենայն հաւանականութեամբ այն սեղանէն, որ բռնագրաւուած՝ դաբալեր սեղանն եղած է իր ծնողաց։

* * *

Բիւզանդ, հազիւ քանի մը տարեկան տղեկ մը, կորսնցուցած է ամէն ինչ, ամէն ինչ, հայր, մայր, եղբայր, քոյր, ազգական. ինք ալ հրաշքով ջարդերէն ճողոպրած է իր հօրաքրոջ անիմանալի ջանքերովն ու հնարքներովը. անոր հետ քաշքշուած է Խարբերդ, Ուրֆա, Ատըեաման, ու երկու տարի ետք բախտ ունեցած է իյնալ պտղաբեր Մալաթիա, ուր գէթ տարուան երեք եղանակներուն կարելի է ապրիլ առանց մարդկային գթասրտութեան, բարի բնութեան ծոցին մէջ ճարակումով։

Իսկ ձմրան, Մալաթիայի բնութեան խստանալուն, երկինքի

թռչուններէն եւ վայրի կենդանիներէն աւելի անպատսպար, մերկ ու բոպիկ հայ որբուկները, քաղաքի փողոցներն ու անկիւնները կը թափին, եւ անսուաղութենէ չմահանալու համար՝ ափ կ'առնեն հանդիպած տան դուռը՝ բրդուճ մը հացի համար։

Բռնագրաւումով հայոց տուներուն մէջ հաստատուած Թուրքը, ոչ միայն բարեացակամութիւնն ու խոհեմութիւնն իսկ չունի պատառ մը չոր հաց տալու այդ երեխաներուն, այլ նոյնիսկ չի զիջիր անոնց աղաչանքն իսկ լսելու, եւ պետութեան միջոցաւ կը փորձէ ազատիլ այդ խեղճերու աղաչանքներէն։

* * *

Ձմեռնամուտ է։ Մալաթիոյ բարի եւ հիւրասէր դաշտերը ամայացած են։ Պտղատու ծառերն ու թութերը իրենց լերկ ճիւղերու տձեւութիւնը կը ցցեն երկինքն ի վեր։ Ցուրտ քամին կը սարսեցնէ ցնցոտիներով կիսածածկ Բիւզանդի աղկաղկ մարմինը։ Շաբաթէ մ'ի վեր ան կորսնցուցած է իր վերջին ապաւէնն ալ, իր վերջին եւ ամբողջ պաշտպանը։ Թուրքեր առած տարած են իր փրկիչը՝ իր հոգատար հօրաքոյրը։ Ան լքուած է աւերակ տան մը անկիւնը. ծուարած ինքն իր վրայ, երկար սպասած է, երկար յուսացած է անոր դարձին, գալարուած ու դառնալուր լացած է, ապա անսուաղութենէ մտրակուած, առտու մը կանուխ, դուրս ելած է իր թաքստոցէն ու փողոց ինկած՝ բրդուճ մը կեր ունենալու համար։ Վարանքով ու դողով կանգ առած է մօտիկ տան դռները. ո՛չ ոք ինչ մը դրած է իր վտիտ ու կարկամած թաթիկին. ո՛չ ոք լսած է չլինքը ծուռ աղաչանքին. ո՛չ ոք խղճացած է իր պաղատական նայուածքին. բրդուճ մը հաց ունենալու յոյսով լի՝ իր բախումներու յուսախաբութեամբ վերջացած այս չարանը՝ տարած հասցուցած է զինք քաղաքի մեծ հրապարակը՝ «Սամաճ Պազարը»։ Բիւզանդ սարսափահար հրապարակէն եւ հոն խճողուած մարդերէն՝ անկիւն մ'ապաստանած է՝ մեղմելու համար իր փորին խէթն ու ցուրտէն սրսփացող մարմնին սարսուռը, ճաթռտած գարշապարներուն մրմռուքն ու ձեռքերուն մղմղուքը, վերջապէս իր ողջ էութեան կոտտանքը։ Այդ անկեան մէջ հազիւ թէ կտոր մը փայտ գտած է վրան կենալու, երբ իր գլխուն չաչած է մուրացիկներն հաւաքող ոստիկանի մը մտրակն ու ժահահոտ լուտանքով սպառնալիքը. «Եէրի կեաւուր իճէկի» (քալէ անհաւատի ձագ)։ Ո՛չ թէ երկինք, այլ մայրամուտի ճառագայթներն անգամ սեւցած են Բիւզանդի աչքերուն. ամէն ինչ մթագնած է. դադրած է ըղձալէ. ու այդ խաւարումին մէջ Բիւզանդ քաշքշուելով, ելլալ ինկալով, հրմշտըկուելով նետուած է Մալաթիոյ Էսկիշէհիրի հայ կաթո-

լիկներու եկեղեցիին բակը, իրեն պէս փողոցներէն հաւաքուած իր բախտակիցներուն հետ... Ինքզինք գտնելուն, կը դիտէ բակը շրջապատող երկաթէ սուր ճաղերը, յետոյ ապշահար կը տեսնէ, որ իր բախտակիցները կարգ բռնած են ապուր առնելու համար. աչքերը լայն կը բացուին, չի կրնար հաւատալ, բայց շիտակ է, կարծես մտնող արեւը ետ կը դառնայ, բան մ'ուտել ունենալու յոյսը կը յաղթահարէ ամէն կոտտանքի. տափակ աման մ'առած Բիւզանդ կը մտնէ երանութեան այդ շարքին՝ ապուրն ունենալու համար... վերջապէս կը հասնի իր կարգը, իր փրկութեան յոյսն ու ապաւէնը... քանի մը դարիի հատիկներ՝ չերեփ մը ջուրով՝ կը լեցուի իր տափակ ամանը, ու ան գերագոյն գուրգուրանքով ու զգուշութեամբ կը յառաջանայ ապահով անկիւն մը կեանքի երանութիւնն եղող այդ ապուրը ըմբոշխնելու համար, երբ յանկարծ, անխղճօրէն, կեանքի դառնութեան մէջ աւելի թրծուած եւ աւելի տարեց մուրացիկ մը, իր ձեռքէն կը խլէ այդ անգին ապուրը, իր ափով կը լափէ զայն անոր հետ սպառելով նաեւ Բիւզանդի երանութեան վերջին յոյսն ալ... Բիւզանդ կը սալարկուի ոջիլով, լուով ու հողով ծածկուած փսիաթի մը վրայ՝ երազելու համար այնքան յեղակարծօրէն իր ձեռքէն յափշտակուած ափ մը ապուրը, որուն կորուստը երբեք պիտի չկարենայ մոռնալ... Թուրքին ըրած այդ «գերագոյն բարիքը», որ այնքան անիրաւօրէն եւ յեղակարծօրէն թռած էր իր ձեռքէն՝ իր բախտակիցի կողմէն... Ափ մ'ապուրի կորուստին մղմղուքին մէջ կ'անցնին գիշերուան անհատնում վայրկեաններն ու ժամերը... Ափ մ'ապուրի անիրաւումին կոտտանքին անդարմանելի սարսուռը կը լեցնէ գիշերուան վայրկեաններու, ժամերու ողջ տարողութիւնը... այնքան ըղձանքով ձեռք ձգած այդ կենսատու ապուրին լափլփումին մղձաւանջը դեռ կ'ապրի Բիւզանդ... անիրաւուողն ինչպէ՞ս կրնայ անիրաւել...։

* * *

Աղամամուղի նոսրացումին մէջ Բիւզանդ կը տեսնէ, որ մինակ մնացած է այդ դժոխքին մէջ... համանման տանջանքներէ տուայտող որբուկները, պահակներու քնանալուն, բակի երկաթէ դուռը բացած ու դուրս սպրդած են, արհամարհելով ամէն բռնութիւն, մահն անգամ աչք առած, խոյացած են ազատ կեանքին...

Մարտ, 1965

Մայամի

ԱՆԱՐԳ ՎՐԻԺԱՌՈՒՆ
(ԱՊՐՈՒԱԾ ԿԵԱՆՔԷ)

Ո՞ր տարին էր, ո՞ր ամսուն կամ ո՞ր օրը… մի՛ հարցնէք, չեմ յիշեր: Յիշողութեան չհասած որբուկ մը, որ գրկանքի եւ անօթութեան ընկլուզմէն հազիւ ճողոպրած է, որ ծով թշուառութեան փոթորիկէն իր աչքերն հազիւ անդէութեան կեանքին խարակներուն վրայ բացած է, ի՞նչ կրնայ յիշել: Անտէր մանկիկ մը, որ ահաւոր գիշերուան մը, ճիւաղային անրջանքէն ընդոստ՝ ուշքի եկած է, առանց իր անարին բերան մը քաջալերանք, սիրտ մը ջերմութիւն եւ գիրկ մը գգուանք գտնելու, առանց իր աչքերուն պիժն ու չարաւն անգամ սրբելու ի վիճակի ըլլալու, ի՞նչ կրնայ յիշել: Յիշողութեան չհասած անսուաղ տղեկ մը, ինչպէ՞ս կրնայ ժամանակի ստորաբաժանումները գիտնալ: Հազիւ լեզու ելած, հազիւ իր շուրջը տեսնել սկսած մանչուկ մը, որ իր աշխարհն աւերող ուրականէն չմոր՝ բացն ինկած է, ինչպէ՞ս կրնայ գաղափար ունենալ տարիներու արձանագրութեան մասին: Իր ծնողն ու բոլոր ազգականները կլանող նաւաբեկութենէն ամայի քարափն ինկած խլեակ մը, ինչպէ՞ս կրնայ ժամանակի մասերուն խելամտիլ:

Չէ՛, մի՛ հարցնէք տարին, եղանակը, ամիսը կամ օրը:

Հազիւ իր եւ իր ծնողաց անունը մտաբերող «չաղայէ» մը ինչպէ՞ս կարելի է յուսալ նման յիշողութիւն մը:

Զափահասներուն ուշքն անգամ մթագնող թրքական ճիւաղային նախճիրէն, արիւնի վայնասունէն դիպուածով դուրս եկած երեխայ մը, որ իր եղբայրներուն եւ ազգականներուն անուններն անգամ չի յիշեր, միթէ հրաշք չէ՞ որ ապրած է առանց իր մտքի հաւասարակշռութիւնը կորսնցնելու, առանց իր ինքնութեան գիտակցութիւնը մոռնալու, որոնցմէ զրկուեցան նոյնիսկ այնքան խելահասներ՝ այդ թոհ ու բոհին մէջ:

Եթէ չեմ յիշեր տարին, եղանակը, ամիսն ու օրը, սակայն, շատ լաւ կը յիշեմ դէպքը իր ահռելի պարագաներով, այն ալ այնքան որոշ ու լաւ, որ եթէ մոռնալ իսկ փորձեմ, մտահան ընել իսկ ուզեմ, չեմ կրնար, վասնզի ան տպուած է մանուկ ուղեղիս վրան: Թուրքին արիւն ընդ արեան այդ անասնական վարմունքը չեմ կրնար չյիշել: Անարգ եւ վայրագ այդ վրիժառութիւնը, չնչին պատահարի մը այսպէս փոխարինումը չեմ կրնար մոռնալ:

* * *

Սեբաստիոյ Արամեան վարժարանն էին հաւաքած չորսէն մինչեւ տասն–տասներկու տարեկան որբուկներ, մանչ–աղջիկ խառն ու

մանկապարտէզ կազմած՝ Ամերիկեան Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցի հոգատարութեամբ:

Անոնց մէջ կային քանի մը պատանիներ, որոնք որբանոցի զանազան գործերը կը հոգային իբր մեծ եղբայր, մասնաւորաբար, լուծի պէս իրենց ուսերուն դրած ձողի մը երկու ծայրէն կախուած, երկու թիթեղներով ջուր կը կրէին, որբանոցի կարիքներուն համար, մօտակայ աղբիւրէն, որ քաղաքին մէջ կը գտնուէր:

Այս ջրկիր պատանիներէն մին, Ս… կէսօրուան մօտ, աղբիւրէն ջուր բերելու կ՚երթայ: Իր կարգին սպասած ատեն, չփացած թուրք տղեկ մը անոր հոգին բերանը կը բերէ…: Ս… ջուր կրելիք փայտով կը դպչի անոր եւ իր չար բախտէն տղուն գլուխը կ՚արիւնի: Կը պատահի որ տղան թուրք զինուորականի մը որդին կ՚ըլլայ:

Ս… որբանոց կը փութայ եւ խուլ սարսափէ մը հալածական, պատահարը կը պատմէ իր մէկ երկու մտերիմներուն՝ սիրտ առնելու համար: Մինչեւ արեւուն մար մտնելն արդէն լուրը տարածուած էր որբանոցին մէջ: Գիշերուան խաւարին հետ սարսափի խուլ եւ ահազդու ալիք մը սողոսկած էր որբուկներու մանկական ներաշխարհը, եւ ծանր նստած անոնց եղնիկի սրտերուն վրայ:

Անոնք որքան ալ որբանոցի մէջ, որքան ալ պատսպարուած առաստաղի մը տակ, որքան ալ Առաջնորդարանի հովանիին մէջ, բնազդով, հեռազգայնութեամբ թէ փորձառութեամբ կը տեսնէին, կը զգային իրենց անզօրութեան, անապահովութեան վրայ պայթող գալիք փոխարինումը: Բոլորն ալ հազիւ թէ մազապուրծ ազատուած էին մահէն, ոստիկանի թուրք վոհմակներու յօշոտումէն, որոնք դեռ երէկ լափած էին իրենց հայրերն ու մայրերը, եղբայրներն ու քոյրերը…: Այդ մանուկներու սրտերը չէին հանդարտած այդ անդոհանքի տրոփումէն. մահը իր բոլոր արհաւիրքներով կը լողար անոնց երեւակայութեան մէջ. գիշերուան մութին մէջ, իրենց մտածումին թեւերուն վրայ, Արամեան Վարժարանի պատերը փուլ կու գային. բաց էին աջեւն արիւնկզակ երկոտանի թուրք բորենիներու. պաշարուած յօշոտիչ գազաններէ, որոնք ահա անարգել կը շարժէին, կը յառաջանային, կը յարձակէին, կը բզքտէին, կը խեղդէին, կը լափէին, կը ծրծկնէին… Օ՜հ, ջլատող մղձաւանջ անզօրութեան…

Թանձր խաւարի մէջ՝ որբուկներու ողջ էութիւնն այնպէս լլկող այս սահմռկեցուցիչ անրջանքին վրայ, ահա, կը տարածուէր ջերմին շողերն արշալոյսին, ու պահ մը կը փարատէր անոնց կոտտող անդաճանքը…:

Հակառակ լոյսի այս պարգեւին, իրենց փորձառու բնազդին մէջ, ոչ մէկ ապահովութիւն ունէին ըլլալիքի մասին. կը հեռազգային գալիքը… Որքան լաւ կը ճանչնային թուրքը… հապա թուրք

գինուորակա՛նը: Անկասկած որ ան պիտի գար իր կիճը պարպելու, իր աղուն թափելու, իր ամենազօրութիւնը հաստատելու «կեավուրի» բզէզի մը, որ թէ իսկ սխալմամբ, թէ իսկ պատահմամբ, թէ իսկ իրաւամբ, իր զաւկին հպած ու կաթիլ մ'արիւն հանած էր... Ինչպէ՛ս կրնար մոռնալ, ինչպէ՛ս կրնար հանդուրժել, ինչպէ՛ս կրնար իր արժանապատուութեան կերցնել «անարգ» հայ լակոտի մը այս «յանդգնութիւնը»...:

Այս բոլորը իրենց մանուկի նուրբ զգայնութեան մէջ կը փոթորկէին, ու «սեւ հողերու» ընդերքէն անոնք կը զգային գալիքը... հողի մէջէն իրենց պապերու ոսկորները կը խօսէին ու կ'ազդարարէին... Լէնկթիմուրի ողջ ողջ թաղած հայերու ոսկորտիքը, զոր կը տեսնէին ամէն օր Արամեան վարժարանի բակի մակերեսին, կը հաղորդէին թաթարական գազանութիւնը, թուրքերու կատարած կոտորածներուն եւ խժդժութիւններուն ձայնը դարերու ընդմէջէն կուգար, կը հասնէր այդ մանուկներու ընազդին, ու կը ճմլէր անոնց ողջ էութիւնը իրենց անզօրութեան ու անկարողութեան մէջ...

Ինչպէս գաղթող թռչունները չեն սխալիր իրենց ընազդին մէջ, այնպէս ալ, այդ որբուկները իրենց տառապած հեռազգայութեան մէջ: Քաղաքի փողոցներէն օր ցերեկով անցած ատեննին, անոնք կ'ապրէին քանի մը տարի առաջ կատարուած ոճիրին ահուելի սարսուռը, որ կարծես դեռ կը յամենար օդին մէջ, հողին վրայ... ամենուրեք...:

* * *

Արդարեւ, Թուրք զինուորականը իր պզտիկին ձեռքէն բռնած, կէսօրուան մօտ, Արամեան Վարժարանի գլխաւոր դռնէն ներս կը մտնէր, եւ աջ կողմի փայտեայ սանդուխէն վեր կը բարձրանար երկրորդ յարկը՝ Առաջնորդարան: Կայծակի արագութեամբ լուրը կը հասնէր բոլոր որբուկներուն ու սարսափը կը տիրապետէր անոնց սրտերուն:

Քիչ յետոյ Առաջնորդը՝ ծերունազարդ Սարգիս Եպս. Աճէմեան, միարան Ս. Յակոբեանց Ուխտին, դեղնած պառչգամ կուգար Թուրք զինուորականին հետ, կը հրամայէր կանչել Ջրկիր Ս... եւ յանձնել այդ անխիղճ Թուրք գազանին, որ դողահար ծերունի Առաջնորդի եւ բակի երկաթէ ճաղերուն շուրջ խճողուած որբուկներու աչքին առջեւ, կատաղօրէն յարձակեցաւ Ս.ի վրայ, անխնայ ապտակեց, կոփահարեց, աքացեց հանդիպած տեղին. ատով չբաւականացաւ, գետնէն քար մ'առաւ, զարկաւ Ս.ի գլխուն, որ ահ ու դողէն ծուարած էր գազանին առջեւ, դէմքը արմուկներուն մէջ առած:

Գլխուն իջած հարուածէն արիւնը հոսեցաւ. Ս... սրսփաց ու գետին տապալեցաւ... Ո՛չ ոք, ո՛չ ոք համարձակեցաւ ձայնիկ մ'իսկ հանել. ոչ ոք տեղէն շարժելու սիրտ ունեցաւ. անզօր կատաղութիւնը սահմռկեցուցած էր բոլորը. անոնց ներաշխարհին խուժող զգացումներու եւ մտածումներու լաւան կարծես բրածոյացուցած էր զիրենք... սառած աչքերով Ս.ի գլխէն հոսած արիւնը կը դիտէին... իսկ Թուրք զինուորականը, իր որդւոյն ձեռքէն բռնած, յաղթական, կ'անհետանար Արամեան Վարժարանի դռնէն, ապշանքի ու սահմռկանքի լռութեան մէջ...:

* * *

Այս ահաւոր տեսարանին առջեւ անճրկած կեցած այդ անտէր մանուկներուն սրտէն ու մտքէն ի՛նչ անցաւ, ի՛նչ ապրեցան, ի՛նչ զգացին, չեմ գիտեր. բայց այս անորակելի տեսարանն անզօր եմ յիշողութենէս հանել, ոչ միայն մինչեւ գերեզման, այլ մինչեւ անդենական, մինչեւ Աստուծոյ ներկայութեան. ան տպուած կը մնայ հոգիիս վրան իբր բողոք Աստուծոյ արդարութեան դէմ...

* * *

Յիսուն տարիներ անցած են այս Թրքավարի պատահարի վրայէն. հասած եմ յիշողութեան ու խելահասութեան. սնած եմ քրիստոնէական քաղաքակրթութեան եւ վարդապետութեան մէջ, մեծցած եմ քրիստոնեայ բարոյականի աշխարհին մէջ, եւ գիտակից՝ 1915–1918–ին կատարուած հայկական համատարած եղեռնին ահաւոր մանրամասնութիւններուն, որոնց մէկ չնչին արարն էր այս միջադէպը, որ ոչ մէկ կերպով կրնայ պատկերել Թրքական վայրագութիւնը, բայց դեռ ապշանքն ունի զիս. Թուրքը կաթիլ մ'արեան, այն ալ պարզ սկրտուքէ մը ծորած՝ հրապարակաւ փոխարինումն առաւ, իսկ հա՞յը, խողխողուած մէկ, մէկ ու կէս միլիոն իր զաւակներու ծով արիւնէն ի՛նչ ունեցաւ... Ահա աչքիս առջեւ կը պարզուի համապատկերն ամբողջ Թրքահայաստանի՝ Պոլսէն Վան, Սեւ Ծովէն Տէր Զօր. ամբողջ տարածքը ծածկուած է հայու մարմիններով և արիւնով, ու անդրադառնալ, թէ այսօր անխռով անոնց վրայ նստած է Թրքական պետութիւնը... Ո՛վ երկինք, ինչպէ՛ս կրնաս այսքան չարիք սքօղել. այսքան գազան, այսքան ճիւաղային ժողովուրդ մը, պետութիւն մը հովանաւորել... Պետութիւն մը, որ ոչ միայն զիղջ չէ ունեցած, ոչ միայն ոեւէ փոխարինում, ոեւէ դարմանում չէ ըրած իր գործած ահռելի ոճիրին համար, այլեւ իր արիւնաքամ դունչը թաթերուն, այսօր կը վայելէ էն քաղաքակիրթ, էն յառաջացած,

էն բարեկիրթ, էն զօրաւոր պետութիւններու հովանաւորութիւնը...։ Պետութիւններ, որոնք ազատութեան եւ մարդկային իրաւանց ախոյեանն ու պաշտպանն ըլլալ կը ծանուցուին, կը յաւակնին։ Ահա մարդ արարածին քաղաքակրթութիւնը, բարոյականը, արդարութիւնը, իրաւանց պաշտպանութիւնը, քարոզած քրիստոնէական ոգին...։

Շատ աւելի հզօր պետութեան մը, իրաւամբ, հատուցմամբ քաւել կը պարտադրուի հրեաներուն հանդէպ ունեցած բարբարոսութիւն մը, իսկ Թո՛ւրքը, հակառակ փաստաթուղթերով հաստատուած պետական ոճրապարտութեան, ցարդ ոչ միայն կը մնայ անպարտ, այլե՛ւ կը մախէ իր բնաջինջ ընել ուզած ժողովուրդի բեկորներու այսօրուան իսկ վաստակն ալ...։

Ո՜վ Աստուած, մարդկային բանականութիւնը ինչպէ՞ս կրնայ հաշտուիլ այս դիւային իրաւարարութեան հետ...։ Այսքան բացայայտ նախճիրի մը անթեղումը, ինչպէ՞ս կրնայ ակնկալուած, յուսացուած եւ յայտարարուած հաճութիւն եւ խաղաղութիւն բերել մարդկութեան... Սոդոմ-Գոմորն անգամ, որ երկնային կրակով մոխրացաւ, այսքան չապականեցաւ, այսքան չգիժացաւ, միանգամայն չպաշտպանուեցաւ։ Խօսքն ինչ արժէք ունի առանց գործի, առանց իրաւ հատուցումին, առանց դրական արդարութեան...։ Կատաղող սիրտն ինչպէս կրնայ ցաւը մոռնալ՝ առանց բալասանի. արիւնող գլուխն ինչպէ՞ս կրնայ հանդարտիլ՝ առանց դարմանումի...։

Անզօր քրիստոնէութի՜ւն, անզօր քաղաքակիրթ մարդկութի՜ւն, որ որբուկներու նման անկարութեամբ պիտի դիտէ անմեղին այսպէս խոշտանգուիլն ու արիւնիլը։

Պետութեանց այսպէս ծրագրած քրէական արարքներն անգամ ձեր շահուն համար անթեղող թմրած ու յղփացած առաջնորդներ, որ ընդարմացած պանթոյր աչքերով հանդիսատես կ՚ըլլաք որբուկի խաչելութեան եւ անմեղի արիւնաքամ մահացման, ինչպէ՞ս կրնաք անխռով մնալ, ինչպէ՞ս կրնաք յուսալ, որ անսացուիք յանուն արդարութեան, խաղաղութեան, ազատութեան եւ իրաւունքի ձեր կոկորդիլոսի յայտարարութիւններուն համար...։ Ո՜վ կրնայ հաւատալ ձեզի, ո՜վ կրնայ վստահիլ ձեզի... Մի՛ մոռնաք, ո՜վ Ներոններ, ձեր կրկէսի վագրերուն կլափին արիւնած դանկ մը, առիւծի թաթերէն բզկտուած սիրտ մը, յաւիտեան պիտի մնայ կրկէսի հանդիսատեսներու գիտակցութեան եւ խղճմտանքին վրայ, ու օր մը, արդար արեւին, հարաւի դժխեմ դատաստանի պիտի նստի ձեզի համար։

* * *

Աշխարհի ահռելի այս համապատկերին դէմ նոյնքան զգալի եւ ահաւոր չէ՞ սա Հայ Մնացորդացի պարզած վիճակը։ «Այսքան չարիք մոռանալէն» աւելի գարշելի չէ՞ իր խողխողուած սիրելիներու 50-րդ տարեդարձն անգամ միասիրտ չկարենալ կատարելը։ Այս անորակելի հոգեվիճակն ու կեցուածքն ունենալէ ետք, ինչո՛ւ օտարէն զգաստութիւն ակնկալել։ Երբ խաչուողն անգամ չզգաստանար, եւ անտարբեր կը մնայ իր խաչին հանդէպ, ի՛նչ տրամաբանութեամբ հանդիսատեսներէն օգնութիւն կ՚ակնկալէ... «Ոչ եղբարք, ոչ...»· փոշիդ քար, ժայռ չեղած, ողջմտութիւն, սէր, միութիւն չեղած, ոչինչ յուսայ, ոչինչ ակնկալէ... ուրիշէն, օտարէն...։

Ապրիլ, 1965, Թրոյ·

1915

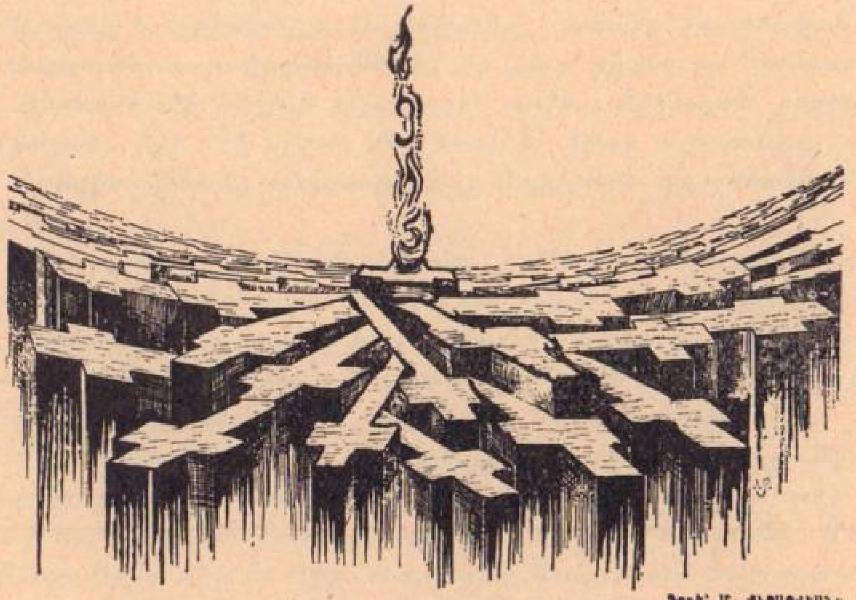

Գործ՝ Մ. ՔԵՉԱՃԵԱՆԻ

ԱՊՐԻԼ 24Ի ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

1965

ՔԵԶԻ՛ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ

Օտարը ա՜խ միշտ օտար է, ալ անոր վրայ յոյս մի՛ դներ··· Քու յոյսդ նախ Աստուծոյ եւ ապա քու վրադ դիր, խորապէս համոզուած, որ քարոյական ու մտաւորական այնքան բարձր արժանիքներով պատմական հին ժողովուրդ մը, կը կոտորակուի բայց չի մեռնիր, դիակ կը կարծուի ու գերեզման կը դնեն, բայց կրկին հրաշափառ յարութիւն կ'առնէ . . . .

ԱՊՐԻԼԵԱՆ ԵՂԵՌՆԻ ՅԻՍՆԱՄԵԱԿԸ ԹՐՈՅ-ԱԼՊԸՆԻԻ ՄԷՋ

Շնորհիւ քանի մը խորապէս հայասէր եւ խորագէտ հայերու, Թրոյ-Ալպընի եւ շրջակայքի Հայութիւնը, առանց դաւանական եւ գաղափարական տարակարծութեան, իր բիւր բիւրաւոր նահատակներու Յիսնամեակի խնկելի յիշատակին առջեւ, երկիւղած յարգանքով միացած, իբր մէկ սիրտ, մէկ հոգի եւ միտք աշխատեցաւ արժանի հանդիսութեամբ անդրադառնալ Ապրիլեան 50-ամեակի Տարեդարձին:

Այս շրջանի ամբողջ Հայութիւնը, օրինակելի ողջմտութեամբ, մոռցաւ իր յարանուանական եւ կուսակցական տարակարծութիւնները, համազգային այս ողբի եւ յուշատօնի առթիւ, եւ ջանաց միակամ եւ միասիրտ երեւնալ՝ տեղական մամուլին եւ ժողովուրդին, փոխադարձ զիջողութեամբ եւ համերաշխ հասկացողութեամբ:

Մարտ ամսու կիսուն, Թրոյ-Ալպընիի ամբողջ Հայութիւնը ներկայացնող Յանձնախումբ մը կազմուեցաւ, մասնակցութեամբ երեք հայ հոգեւորականներու՝ Հմայեակ Ծ. Վարդ. Ինգոյեանի, Մեսրոպ Քհնյ. Շրիկեանի եւ Վեր. Կարապետ Պապոյեանի նախագահութեամբ, եւ ատենապետութեամբ Պրն. Հէնրի Թիւթիւնճեանի:

Գեղարուեստական յայտագրի պատրաստութեան առեն, բանախօսներու եւ Կոմիտաս երգչախումբին յարմարելու համար, Յանձնախումբը ստիպուեցաւ ձեռնարկը յետաձգել մինչեւ Մայիս 9-ի Կիրակին, Մայրերու Օրուան: Ս. Պետրոս Հայց. Եկեղեցին զանց առաւ իր Մայրերու Օրուան ճաշկերոյթ-հանդէսը՝ Յուշատօնի սիրոյն եւ կարեւորութեան համար:

Առանց ոեւէ դժուարութեան, ներդաշնակ համաձայնութեամբ եւ փոխադարձ հասկացողութեամբ Յանձնախումբը ինք իր մէջ կատարեց գործի բաժանումը: Ծանուցումներն ու հաղորդագրումներն ըրին՝ Հմայեակ Ծ. Վրդ. Ինգոյեան, Փրոֆ. Վազգէն Բարսեղեան, Պարոնայք Ռաֆֆի Վարդիկեան եւ Պօղոս Մելքոնեան: Տպագրութեան գործն յանձն առաւ Պրն. Սարգիս Միհրանեան: Իսկ Յուշատօնի կանոնաւորման հսկեցին Պարոնայք Հէրի Շամլեան, Ճան Պարսամեան եւ Պօղոս Պօյաճեան: Բեմի յարդարանքը կատարեց Հայր Ինգոյեան: Տեղական եկեղեցականներուն մօտենալու գործը ձգուեցաւ եկեղեցականներուն, իսկ քաղաքական պաշտօնէութեանը՝ ատենապետին վստահուեցաւ:

Շնորհիւ այս համագործակցական ոգիին՝ տեղական մամուլը, ձայնասփիւռն ու պատկերասփիւռը աչքառու տեղ տուին Հայ Եղեռնի Յիսնամեակի Տարեդարձին:

Որքան ալ ոչ այնքան մեծ այս համայնքը, փորձեց եւ յաջողեցաւ միասնաբար հաղորդուիլ իր բիւր բիւրաւոր նահատակներու խնկելի յիշատակով: Թոյլ չտալու որ Հայուն դարաւոր թշնամին, որ 50 տարի առաջ հայաջինջ ծրագրով ջարդել սկսած էր Արեւմտահայութիւնը, չնական գոհունակութիւնն ունենայ Հայու անմխիթարութեան վրայ: Համաժողովրդական այս համագործակցութիւնը, իրական գոհունակութիւն պատճառեց Թրոյ-Ալպընիի ամբողջ Հայութեան, որ Մայիս 9-ի Կիրակին անկեղծ բազմութեամբ լեցուցած էր նորակառոյց Հըթսըն Վէլի Գոմինիթի Գալէճի փառաւոր հանդիսասրահը:

Տեղւոյն եկեղեցական թէ պետական ականաւոր եւ պաշտօնական դէմքեր, Ալպընի-Թրոյ շրջակայքի յարանուանական եւ քաղաքական հոսանքներու ներկայացուցիչներ, հայերէն առաջ փութացած էին իրենց տեղերը գրաւել: Հոն էին Հռովմէական, Յունական, Անգլիկան եկեղեցիներու, ինչպէս նաեւ Բողոքական տարբեր յարանուանութեանց ընտրանին, օրուան յատուկ երկիւղած պաշտօնականութեամբ:

Բեմը իր պարզ լրջութեամբ կը գրաւէր բոլորի նայուածքը: Ուշագրաւ ճերմակ հայկական խաչ մը, վերէն վար ձգուած սեւ շղարշեայ հունի մը վրայ, երկու կողմերուն ճերմակ շուշաններով եւ վառուած աշտանակներով, կարծես աւելի կը շեշտէր Յուշատօնի լրջութիւնը:

Հանդիսաւոր այս վեհութեան մէջ բեմ եկաւ, օրուան հանդիսութիւնը վարող Փրոֆ. Բարսեղեան, որ զուսպ եւ հակիրճ խօսքերով պարզեց առիթը:

Պրն. Արմէն Կիրակ, իր յատուկ ձայնով եւ նուագի գործիքներով անզգալի դարձուց Կոմիտաս Երգչախումբի բացակայութիւնը:

Օրուան երկու պատուական բանախօսները, որոնք յատկապէս հրաւիրուած էին, իրենց զգացուած եւ կուռ ելոյթներով գոհացուցին հանդիսականները: Ամերիկահայութեան բոլոր խաւերուն քաջածանօթ, ազգային գործիչ եւ գիրքերու հեղինակ՝ իրաւաբան Տիգրան Պոյաճեան, իր պերճ հայերէնով, հմայեց ու յուզեց ներկաները: Տօքթ. եւ Վեր. Տիգրան Քասունի, նոյնքան ծանօթ դէմք մը, մասնաւորաբար Հայ Բողոքականներուն յատուկ Անգլերէնով գոհացուց բոլոր ներկաները:

Ս. Պետրոս Հայց. Եկեղեցւոյ Դպրաց Դասը, ղեկավարութեամբ Օր. Եղիսաբէթ Արթինեանի եւ երգեհոնահարութեամբ Տիկ. Ատրինէ Նուրամի, բազմաձայն՝ յաջողութեամբ երգեց Տէրունական Աղօթքն ու օրուան համար ընտրուած շարականները, որոնց վերջաւորութեան Հմայեակ Ծ. Վրդ. Ինգոյեան եւ Մեսրոպ Քհնյ. Տրիկեան բաժնեցին հոգեհանգստեան աղօթքը: Ապա բոլոր ներկաները միաբերան երգեցին «Տէր Կեցո»ն, ու յուզուած, գոհացած մեկնեցան սրահէն, բաւարարուած ոչ միայն Ապրիլեան Մեծ Եղեռնի Յիսնամեայ Յուշատօնի յաջող հանդիսութեամբ, այլ մանաւանդ այս նուիրական առիթը՝ մեր պաշտելի նահատակներուն յիշատակը միասնաբար ոգեկոչած ըլլալնուն համար:

Յ. Գ.— Շաբաթներու բանակցութենէ եւ համաձայնութենէ ետք, Առաջնորդարանի հովանաւորութիւնը վայելող Նիւ Եորքի Կոմիտաս Երգչախումբը, ամենավերջի պահուն, պարզ հեռաձայնի հաղորդումով մը, չլսուած անպատասխանատուութեամբ մը, Թրոյ չգալը կը յայտնէր: Աներակելի վարմունք մը, որուն վրայէն կարելի չէ լուռ անցնիլ: Ամբողջ համայնք մը, այն ալ այսքան նուիրական առիթով մը, այնքան յայտարարութենէ եւ հիւրասիրութեան պատրաստութենէ ետք, յուսախաբ ընելը, տանուլն անխիղճ արարքի մը համապատասխան է, որ ոչ մէկ ձեւով կրնայ արդարանալ:

Ծանօթութիւն.— Այս գրութիւնը իր ժամանակին դրկեցինք «Պայքար» եւ «Հայրենիք» օրաթերթերուն, որոնցմէ եւ ոչ մին նոյնութեամբ հրատարակեց զայն: Ջնջուած էին գլխաւորաբար այն մասերը, ուր դիտումնաւոր շեշտած էինք այս համագործակցութիւնը իրականացնող հարազատ Հայու ոգին եւ գիտակցութիւնը: Մեր այս դիտողութիւնը ճշդելու համար ընթերցողը կրնայ լոյս տեսած յօդուածը կարդալ՝ «Պայքար», Եշ. Յունիս 24, 1965, եւ «Հայրենիք» Դշ. Յունիս 16, 1965, օրաթերթերու թիւերուն մէջ:

Մեկնութեան պէտք չկայ: Օրինակն ինքնին խօսուն է:

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

«ԿԾՈՒ ՏԱՅԻ»

Սեբաստիոյ Արամեան Վարժարանը շինուած է այն վայրին վրայ, ուր Թաթարներու Բ. Կայսրութեան հիմնադիր՝ արիւնարբու Լէնկ–Թիմուր (կաղ Թիմուր) իր կառքերու անիւներուն եւ ձիերու սմբակներուն տակ տրորեց եւ ճզմեց, կամ ողջ ողջ թաղեց, հազարաւոր հայեր 1390–ական թուականին:

Այս գազանային դէպքը անմոռանալի դարձնելու համար, յետագային այդ վայրը կոչուեցաւ «Սեւ Հողեր», որ տակաւին թաթաւուն է հայերու ոսկորոտիներով: 1918–ին ծաղկանոցի համար, կամ այլ պատճառաւ, հոն պատսպարուած որբերը հողը փորելնուն՝ մարդկային ոսկորներ երեւան կ'ելլէին:

1390 թուականի այդ նահատակներուն այս հսկայ միակտուր գերեզմանին վրայ «լոյս իջաւ»: Յետագային, Հայեր հոն կառուցին «բանական լոյսի տաճարը»՝ Հայ Դպրոցը, հայ մանկտւոյն իմացական լոյս ջամբելու համար, նախճիրով յառաջացած խաւարը՝ իմացական լոյսով փոխարինելու համար:

* * *

Համաշխարհային Ա. Պատերազմի դադարին՝ Արամեան Վարժարանը որբանոցի վերածուած էր՝ Թուրքիոյ ճիւաղային վայրագութենէն ճողոպրած հայ մանուկներուն համար: Քանի մը հարիւր որբուկներ, մանչ–աղջիկ, գլխաւորաբար չորս հինգ տարեկանէն տաս–տասներկու տարեկան, հոն համախմբուած էին՝ Մերձաւոր Արեւելքի Ամերիկեան Նպաստամատոյցի կողմէ: Վարժարանը մանկապարտէզի վերածուած էր: Ունէր իր վարժուհիները, քանի մը հոգատար կիներ եւ այր մը, որ «հայրիկ» կը կոչուէր այդ երեխաներէն:

Ցեղաջինջ կոտորածի համատարած հրդեհէն հրաշքով դուրս եկած այդ խլեակները՝ վարժարանին մէջ ինքզինքնին ապահով կը զգային, որքան ատեն կ'ապրէր իրենց Տնօրէնուհին՝ Միս Կրաֆինը, որ անոնց այդ որբուկներուն համար անյաղթելի պահապան մըն էր, իրական ախոյեան՝ ընդդէմ իրենց հայրերն ու մայրերը յօշոտող, իրենց եղբայր–քոյրերը՝ լափող արիւնկզակ Թուրքերուն, որոնք երախնին բաց՝ յղած կը սպասէին նոր առիթի, կրկին նետուելու համար այդ անզօր որսերուն վրայ՝ իսպառ չքացնելու համար զանոնք: Միս Կրաֆին՝ այդ անխելահաս որսերուն պաշտպանն էր, փրկիչը, որ իր կանացի հրապոյրով եւ ազդեցութեամբ, շղթայած էր Թրքական գազանային ախորժակը, որ դեռ ծարաւի էր անմեղ

արեան ու նախճիրի: Որբուկներու այս ապահովութիւնը դժբախտաբար երկար չտեւեց: Անոնց վարժարան բերուելէ հազիւ երկու տարի անցած, անոնց պահապան հրեշտակը կուրծքէն ստացած բժշկական նշտրակէն չարթնցաւ: Անոր մահուան սեւ լուրը ոչ միայն խորապէս տագնապեցուց այդ որբուկները, խոր թախիծով համակեց անոնց սրտերն ու հոգիները, այլեւ մահուան սարսուռը սարսափով լեցուց անոնց ներաշխարհը, պատեց ողջ էութիւնը, նորէն բացարձակ անորոշութեան մատնելով անոնց ամբողջ կեանքը: Անոնք իրենց մանկական երեւակայութեան մէջ կրկին կը վերադառնային Ջարդերուն, իրենց ապրած խելագարիչ տեսարաններուն: Անոնք կորսնցուցած էին իրենց արի ախոյեանը, որուն հմայքին առջեւ զսպուած էին Թաթար թոռնեններու երախը, Թուրք փոհմակը չէր համարձակած դրոհ տալ Արամեան Վարժարան ապաստանած այդ հայ խլեակներուն վրայ:

Այժմ, նորէն ամէն հաւանականութիւն կ'ակնկալուէր. հազիւ հրդեհէն ողջ դուրս ինկած այդ «մնացորդ»ներուն ներաշխարհին կ'իջնէր, կը թանձրանար սահմռկումի մահուան անդոհանքը: Ի՞նչ պիտի ըլլար իրենց վիճակը, նորէն ի՞նչ կրակ պիտի տեղար իրենց գլխուն:

Արդարեւ հազիւ թէ որբուկներու բարերար – պաշտպանին մարմինը հող իջած, Արամեան Վարժարանը կը գրաւուէր Սեբաստիոյ արիւնարբու վալիի հրամանով, զինուորական մթերանոցի վերածուելու պատրուակով: Խեղճ որբերը կը քշուէին մօտակայ լքուած գորգի գործարաններէն մին, Գասպար Սէքրայտարեանի ֆապրիքան: Անկէ ալ, քանի մ'ամիս ետք, Հողթարի բլուրին վրայ եղող՝ Սանասարեան Վարժարանը: Հոս, բարեբախտաբար, անոնք կրկին կը գտնէին իրենց ապահովութեան երաշխիքը, մանաւանդ, համեմատաբար զերծ ըլլալով Թուրք խուժանի լրտեսող եւ սպառնական նայուածքներու խժդժութենէն, քաղաքէն դուրս, բլուրի վրայ ըլլալնուն համար:

Հոս բարձունքի ջինջ եւ առողջ օդին մէջ անոնք ոչ միայն գտան իրենց ներքին անդորրութիւնը, այլ նաեւ իրենց բնութեան ազատութիւնը, ապրիլ սկսան իրենց տարիքին բերումները՝ չարաճճիութիւնները, վազվզուքը, բացօթեայ խաղերը...: Ընդհանուր գոհունակութիւն մը պարուրեց իրենց էութիւնը, հակառակ շատ մը զրկանքներու: Թէեւ անոնք քաղաքէն դուրս էին եւ Ամերիկեան Նպաստամատոյցի մէջ, բայց նորէն անոնց արգիլուած էր հայկական երգեր երգել, Հայոց Պատմութեան գիրք ունենալ: Ի հեճուկս այս անիրաւութեան, իւրաքանչիւրն իր ձեռագիր երգարանն ունէր, թաքնուած իր Հայոց Պատմութիւնը: Անոնք զրկուած էին նաեւ արուեստական բոլոր լոյսերէն՝ պաշտպանուելու գիշերուան խաւարին դէմ:

Ալ անոնք վարժուած էին՝ մութին պալէն առաջ պատրաստուիլ անոր մէջ թաղուելու՝ քնանալու։ Զանոնք այս պատրաստութեան հրաւիրողն էր իրենց պահապան եւ գիշերապահ կուզ մարդուկ մը, որուն պարտականութիւնն էր, ոչ միայն հսկել որբերուն, որ որեւէ պատճառաւ չխոտորին իրենց մակաղատեղիէն, կամ անծանօթ մէկը չմօտենայ անոնց, այլեւ ամէն իրիկուն, արեւամուտին, մունետիկի հանդիսութեամբ եւ ժամկոչի հաւատարիմ ճշդապահութեամբ՝ կոկորդալիր ազդարարել որբերուն, որ ջուրերնին խմեն, մէզերնին թափեն... եւ պատրաստ ըլլան անկողին երթալու։ Այս վերջին նախադասութիւնը իր արագ կրկնումին եւ կրճատումին մէջ, մերթ կ՚աղաւաղուէր, կը շփոթուէր, կը խառնուէր ու կ՚ըլլար ջուրերնիդ մէզերնիդ խմեցէք՝ պառկելու երթալէ առաջ։ Բառերու այս խառնակումը ընդհանուր ծիծաղ, նոյնիսկ քրքիջ կը յառաջացնէր տղաքներուն մէջ, որոնք մանկական ինքնեկ պատրաստակամութեամբ, կը սիրէին հանաք ընել կուզ պահակին հետ, իրենք ալ իրենց կարգին Կուզ Տայիին, Կծու Տայիի փոխելով։ Անոնք չէին խելամուտ թէ ատով որքան խոր կը խոցէին արդէն իսկ վիրաւոր անոր սիրտը, որ այդ կատակին առջեւ կը լեցուէր դառնութեամբ եւ դայրոյթով ընդվզեցուցիչ, անտանելի այդ ծաղրանքը լսելուն, մանաւանդ չարաճճի եւ ճապուկ Բիւզանդի բերնէն, որ մարդուկին շուրջ կաչաղակի պէս ոստոստելով հրճուանքով կը կրկնէր․ «Կծու Տայի, Կծու Տայի» ապահով իր ճարպիկութեան վրայ։ Այն ատեն ա՛լ մարդուկին դայրոյթը կողուցի կը յանգէր, ու ան ամէն հնարք կը կիրարկէր բռնելու այդ անառակ տղեկը, ծեծելու եւ տփելու՝ մարելու համար իր սրտին դառն բոցը․ բայց Բիւզանդ ծիտի պէս կը ցատկոտէր, զգլխած իր անխոհեմութեան մէջ։ Երեկոյ մը, վերջապէս մարդուկին հնարամտութիւնն յաջողեցաւ ձերբակալել այդ անառակը, եւ սկսաւ անխնայ տփել, ձեռքի դաւազանով... Բիւզանդ իր անխոհեմ յանձնապաստանութեամբ ծունկին ինկած, ցաւի եւ ամօթի մէջ շլմորած, լալագին կ՚աղաչէր ու կը կրկնէր․ «Ներողութիւն, Կծու Տայի, ալ չեմ ըսեր, Կծու Տայի...։»

* * *

Տարիներ եկան ու գացին, ու իրենց ներքեւ ծածկեցին որբանոցի կեանքէն շատ մը անցքեր, իրենց մէջ թաղեցին շատ դէմքեր, բայց երբեք չկրցան աղօտացնել «Կծու Տայի»ի յիշատակը։

Յունուար, 1966

Թրոյ, Ն. Ե.

ՀԱՅ ՊՈԼՍԱԿԱՆ

ԹՈՒՐՔԻՈՅ ԵՒ ՊՈԼՍՈՅ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ(1)

(Պոլսոյ Հայութեան եկեղեցական գործունէութիւնն ու հաւատքը, եկեղեցապատկան կալուածներու նոր օրէնքը, Թուրքիոյ Հայութեան վիճակագրական թիւը, եկեղեցական եւ վարչական սովորութիւնները, Պոլսոյ եկեղեցիները իրենց թաղականներով, դպրոցներով, Ս. Խաչ Դպրեվանքը, որբանոցները, Ազգ. հիւանդանոցը, Ազգ. գերեզմանատուները եւ ասոնց մասին ականատեսի նոր տեղեկութիւններ. Ներսէս Վարժապետեան Պատրիարք գեղեցիկ օրինակ այժմու բարձր դասու եկեղեցականութեան) :

Մտածել անգամ ցաւալի է, թէ աւելի քան քառասուն տարիներ առաջ Կ. Պոլիս (Իստամպուլ) Արեւմտահայութեան Եկեղեցավարչական *եւ* գրական շարժումի *կեդրոնն էր, եւ այսօր դադրած է այդ ըլլալէ : Պատճառը բացայայտ է ամէն հայու եւ ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի համար :*

Այժմ Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքական հեղինակութիւնը կը տարածուի միայն Թուրքիոյ սահմաններէն ներս գտնուող Հայութեան վրայ եւ այդպէս ալ կը յիշատակուի Սուրբ Պատարագի ընթացքին. «Եւ Թուրքիոյ Հայոց Սրբազան Պատրիարքէն դՏէր Գարեգին Արքեպիսկոպոս ...» :

Պոլսոյ Պատրիարքական հեղինակութեան իրաւասութեան այսպէս միայն ներկայ Թրքական պետութեան սահմաններուն մէջ ամփոփուիլը սակայն, քայքայած չէ Պոլսոյ Հայութեան եկեղեցական կեանքը. *եկեղեցւոյ մէջ թէ շուրջ եղած եռուղերը, կարգն ու սարքը, սովորութիւնները, արարողութիւնները, ի մի բան ընդհ. ոգին կը մնան անփոփոխ : Եկեղեցւոյ շուրջ եղած գործունէութիւնը կ'ընթանայ յիսնեակ մը տարիներ առաջ առեղծուած հունի մէջէն : Եկեղեցւոյ նկատմամբ ժողովուրդի հոգեկան տաքութիւնն ու վառ հետաքրքրութիւնը, խորունկ հաւատքն ու նուիրաբերումը կը մնան կենդանի երէկուան պէս : Ժողովրդական հաւատքին ջերմութիւնը, բարեպաշտիկ ծարաւն ու հաւատքի տաք ոգին ի յայտ կուգան շաբթուան բոլոր լուր օրերուն մէջ անգամ, վասնզի ամէն օր անպայման Ս. Պատարագ կը մատուցուի տարբեր եկեղեցիներու մէջ. ժողովուրդը ասոր շատ լաւ տեղեակ է, եւ այդ օր եկեղեցի ուխտի կ'երթայ,*

---

(1) Այս յօդուածաշարքը լոյս տեսած է «Նոր Աշխարհ» Շաբաթաթերթին մէջ 1956–ին :

որքան ալ անկէ հեռու բնակի: Այսպէս, ամէն Բշ. օր Պէյօղլիի Ս. Յարութիւն, ամէն Գշ. Սկիւտարի Ս. Կարապետ, ամէն Դշ. Օրթաքէօյի Ս. Աստուածածին, ամէն Եշ. Ղալաթիոյ Ս. Խաչ եւ ամէն շաբաթ Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցիներուն մէջ մասնաւոր Ս. Պատարագ կը մատուցուի, այսինքն այդ օրերը յիշեալ եկեղեցիներուն ուխտագնացութեան օրն է եւ այդ օր հաւատացեալներու հոծ բազմութիւն մը միշտ ալ անպակաս է այդ եկեղեցիներէն ներս, նամանաւանդ երբ Պատրիարք Սրբազանը, կամ հիւր եկեղեցական մը Ս. Պատարագ մատուցանէ եւ քարոզէ: Սակայն ասիկա միայն շաբաթական ուխտագնացութեան ընթացիկ կարգն է. կայ նաեւ տարեկան ուխտագնացութեան կարգը, որ է տարուան ընթացքին եկեղեցիներն ունին իրենց մասնաւոր հանդիսաւորութեան օրը, իրենց տօնախմբութեան օրը, երբ Պոլսոյ հայութիւնը անձկութեամբ կը սպասէ այդ առիթին հոն ուխտի փութալու համար:

Այսքան որոշ նկատելի է Պոլսոյ Հայութեան պապակը հոգեկան սնունդի համար:

Այս տեսակէտէն ժողովուրդին մեծ օգտակարութիւն կ'ընծայեն տեղական երկու հայ օրաթերթերը «Մարմարա» եւ «Ժամանակ», որոնք օրը օրին հասարակութիւնը տեղեակ կը պահեն եկեղեցւոյ շուրջ կատարուող իրադարձութիւններուն:

Գտնուած ենք Եգիպտոս, Երուսաղէմ, Պէյրութ, Իրաք, Իրան, Ֆրանսա, Անգլիա եւ Ամերիկա. կը խոստովանինք թէ ոչ մէկ տեղ զգացինք եւ ապրեցանք Պոլսահայութեան ջերմեռանդութիւնն ու վառ հետաքրքրութիւնը եկեղեցւոյ նկատմամբ:

Ինչ որ սակայն իրապէս ուրախութիւն կը պատճառէ, եկեղեցւոյ նկատմամբ երիտասարդութեան ունեցած նախանձախնդիր տրամադրութիւնն է: Առանց վարանումի կրնանք ըսել, թէ չկայ երիտասարդ մը, որ անդամ չէ, կամ եղած չըլլայ այս կամ այն եկեղեցւոյ Դպրաց Դասին, չգիտնայ շարականները, եկեղեցւոյ ժամերգութիւնները, Սուրբ Պատարագի երգեցողութիւնը, ինչպէս նաեւ խորհրդակատարութիւններուն (Մկրտութիւն, պսակ եւ թաղում) արարողութիւնները: Երաժշտութեան հակում ունեցողներ, երաժըշտանոցէ չրջանաւարտ պատանիներ եւ չափահասներ իրենց համար մասնաւոր պատիւ կը համարեն այս կամ այն եկեղեցիին երաժիշտը կամ դպրապետը ըլլալ: Մեծ նախանձախնդրութեամբ կը հետեւին եկեղեցական երգեցողութեան եւ բծախնդիր ճշդապահութեամբ կը կատարեն իրենց պարտականութիւնները: Ս. Պատարագի երգեցողութիւնը, առ հասարակ եռաձայն, քառաձայն եւ բազմաձայն կը կատարուի, այն ալ յաճախ ութսուն — հարիւր դպիրներու մասնակցութեամբ: Երբեք պիտի չմոռնանք խօսակցութեան մը ընթացքին

դպրապետի մը սա յատկանշական յայտարարութիւնը. «Կրնամ ըսել, թէ կեանքիս մէջ կիրակի մը առանց պատճառի եկեղեցիէ չեմ բացակայած. ամուսնութենէս առաջ նշանածիս միայն մէկ պայման դրի. եկեղեցի երթալուս արգելք չըլլալ»:

Պոլսահայութեան այս եկեղեցասիրութիւնն ու եկեղեցանուէր եռանդը իրական գոհունակութեամբ կը լեցնէ Պոլսէն անցնող հայուն սիրտը: Անշուշտ, Պոլսոյ Հայ ժողովուրդը եկեղեցւոյ շուրջ հին օրերու առ հաւանականութիւնը կ'ապրի իր հոգեկանի գիտակցութեան մէջ:

Հոգեկան այս ապրող ջերմութիւնը զգացինք նաեւ Ս. Էջմիածնի մէջ 1955–ին, կաթողիկոսական ընտրութեան առեն:

Ներկայիս Պոլսոյ հաւաքական կեանքը առաւելապէս կեդրոնացած է եկեղեցւոյ շուրջ, ուր բարեբախտաբար գոյութիւն չունի քաղաքական եւ կուսակցական պայքար, այլ միայն բուռն նախանձախնդրութիւն եկեղեցւոյ օգտակարութեան համար:

Նորին Ամենապատուութիւն Տ. Գարեգին Սրբազան Պատրիարքի շրջահայեաց եւ խորագէտ արթնութեան շնորհիւ, ոչ միայն եկեղեցւոյ շուրջ վերջացած են հակընդդէմ տարակարծութիւնները, այլ եւ պետութիւնն ալ, առհասարակ, լաւ վերաբերմունք ունի Պատրիարքարանի նկատմամբ:

Նոր օրէնքով մը, կալուածական թուղթերով եկեղեցիներու կը յանձնուին այն բոլոր եկեղեցապատկան կալուածները, որոնք ցարդ կալուածական թուղթ չունէին: Ասիկա մեծ բարիք պիտի ըլլայ եկեղեցիներու համար, կալուածական ապահովութեան տեսակէտով:

Ս. Փրկիչ Ազգ. Հիւանդանոցի դիմացի պարտէզը, որ շուրջ 5–6 հազար քառ. մեթր մշակելի տարածութիւն մըն է, եւ որ մինչեւ վերջերս խնդրոյ առարկայ էր, հիւանդանոցին դարձուած է:

Դատական խնդրոյ առարկայ էին նմանապէս Թոգաթլեան պանդոկի գոյքերը: Այս դատն ալ Հայոց ի նպաստ վճռուած է:

Այս պարագաները համեմատաբար յուսադրական նոր երեւոյթներ են, որոնք չափով մը կը մեղմացնեն անցնող տարուան Սեպտեմբերեան դէպքերը, որոնք ջլատած են փոքրամասնութիւնները եւ անոնց մէջ երկրէն դուրս նետուելու ընդհանուր միտում մը յառաջացուցած: Շուրջ 3500 Հայեր դէպի Չիլի արտօնութիւն առած են արդէն եւ ճամբայ ելած աշխարհի այդ հեռաւոր անկիւնը: Անհուն օտարութեան անդունդը սուզուելու հոսանքն է, որ սկսած է: Ինչ տաժանք է Հայ գիտակցութեան անզօր ըլլալ այս հոսանքն արգիլելու եւ չկարենալ պոռալու. «Ո՞ւր կ'երթաք, ո՛ւր այսպէս...»:

Եկեղեցիներու, դպրոցներու, որբանոցներու եւ գերեզմանատուներու թուումին եւ բացատրութեան անցնելէ առաջ կարեւոր կը

նկատենք հետեւեալ պարագաները «Նոր Աշխարհ»ի ընթերցողներուն ուշադրութեան յանձնել, վասնզի այս պարագաները կը յատկանշեն Հայց· Եկեղեցւոյ եւ անոր շուրջ եղած գործունէութիւնը։ Որքան որ ալ Պոլսոյ Հայութիւնը թիւով նուազած եւ իրաւասութեամբ ամփոփուած, այսու հանդերձ երբեմնի արեւմտահայութեան այս կեդրոնական աւազանին ջուրը տակաւին կը պահէ իր կենցաղի ամբողջականութիւնը, իր ընդհանուր ոգին, սովորոյթները, եկեղեցւոյ գործունէութեան, խորհրդակատարութեանց եւ արարողութեանց մէջ· եւ որովհետեւ ապագային եկեղեցական այս գործունէութիւնն է, որ առաւելապէս մնայուն պիտի դառնայ սփիւռքի հայութեան համար, պիտի սիրենք ընթերցողի ուշադիր նկատառման բերել սա պարագաները։

Ա.— Պոլսոյ Պատրիարքարանի պաշտօնական վիճակագրութեան համեմատ մօտաւորապէս հետեւեալն է Պոլսոյ եւ գաւառներու Հայութեան թիւը։

Պոլիս 65–70 հազար, 33 եկեղեցի, 38 քահանայ, 2 վարդապետ, 1 եպիսկոպոս։ 18 նախակրթարան, 2 միջնակարգ դպրոց եւ 2 բարձրագոյն վարժարան։

Կեսարիա, 250 տուն, 2 եկեղեցի, 2 քահանայ։ Հոս դպրոց չունին։ Տիգրանակերտի մէջ կան 200 տուն հայեր, ունին եկեղեցի մը եւ քահանայ մը։ Արաբկիր եւ Իսկէնտէրուն ունին իրենց քահանաները, բայց չունին եկեղեցի։ Ահաւասիկ ուրեմն, գաւառի Հայութեան թիւը, ընտանիքի հաշուով.— Անգարա 200 ընտանիք, Մալաթիա՝ 80, Գաստամոնու՝ 80, Արաբկիր՝ 80, Տիվրիկ՝ 60, Խարբերդ՝ 50, Սինոբ՝ 50, Ամասիա՝ 50, Թոքատ՝ 40, Զառա՝ 45, Եէնի Խան՝ 30, Իսկէնտէրուն՝ 40, Վաքըֆ՝ 50, Օրտու՝ 40, որ զուտ հայ գիւղ մը կը նկատուի, եւ Կիւմիւշ Հանէ Քէօյ՝ երեսուն ընտանիք։

Պոլսէն եւ իր անմիջական արուարձաններէն դուրս հայութեան թիւն է շուրջ 25 հազար, որ ոչ մէկ տեղ հայկական դպրոց ունի, եւ նոր սերունդը տան մէջ իր ծնողքէն սորված «էրմէնիճէ» գաւառաբարբառները միայն կրնայ խօսիլ։

Որպէսզի Պատրիարքարանը կարենայ Պոլսէն դուրս գտնուող Հայութեան հոգեւոր եւ եկեղեցական կարիքներուն հասնիլ, ամառնային շրջանին շրջուն հոգեւորական մը կը ղրկէ։ Այս տարի ամբողջ ամառնային շրջանին Հոգ. Տ. Սահակ Ծ. Վրդ. Փափազեան շրջեցաւ քաղաքէ քաղաք եւ այցելեց վերոյիշեալ համայնքներուն։

Բ.— Պոլսոյ մէջ ամէն թաղ իր թիւին համեմատ ունի իր երեսփոխանը։ Ներկայիս Պոլսոյ Ազգ. Երեսփոխանական Ժողովը ունի 72 երեսփոխաններ, որոնց մէջ ուշադրաւ թիւ մը կը կազմէ եկեղեցական դասը։ Երեսփոխանները մի միայն վարչական եւ կալուածական գործերով կը զբաղին։ Երեսփոխանական ժողովէն կը բխի Կեդրոնական Վարչութիւնը, որ երկու տարուան համար կ'ընտրուի։

Եկեղեցական Դասն ալ ունի իր ընտրած Կրօնական Ժողովը, բաղկացած 7 եկեղեցականներէ, որ Սրբազան Պատրիարք Հօր նախագահութեամբ կը կատարէ եկեղեցական բոլոր անօրինումները՝ հոգեւորականներու պաշտօնի փոփոխութիւն, աստիճանի բարձրացում, արժանաւորներու ձեռնադրութիւն, եւայլն։

Գ.— Ամէն եկեղեցի ունի իր Ծխատէր քահանան, այսինքն իւրաքանչիւր քահանայ մասնաւոր ծուխի մը կամ եկեղեցիի մը կապուած է, եւ գրեթէ երբեք չի փոխուիր, քանի որ Հայց· Եկեղեցւոյ, ինչպէս նաեւ բոլոր Առաքելական եւ Ուղղափառ եկեղեցիներու ընկալեալ կանոնն է, որ քահանան, ինչպէս նաեւ եպիսկոպոսը մասնաւոր ծուխի մը կամ թեմի մը վրայ կը ձեռնադրուին ցմահ։ Փոփոխութիւնը, ի հարկին, մի միայն եկեղեցական հեղինակութեան անկ է, այլապէս ծուխ եւ ծխատէր, թեմ եւ առաջնորդ իրարու կը պատկանին ցմահ։ Այս կերպը շատ մը առաւելութիւններ ունենալէ զատ, շատ մը անպատեհութիւններու ալ առաջքը կ'առնէ եւ կ'արգիլէ կամայականութիւններու ստեղծած վնասները։

Դ.— Իւրաքանչիւր եկեղեցի ունի իր Թաղական Խորհուրդը, Դպրաց Դասը, Երաժիշտը, Դպրապետը, որոնք բոլորն ալ կը կատարեն իրենց վերապահուած գործերը։ Բոլորն ալ, բծախնդիր պարտաճանաչութեամբ կը բերեն իրենց մասնակցութիւնը եկեղեցական պարտականութիւններու։

Ամէն եկեղեցի Թաղական Խորհուրդէն զատ ունի Ս. Փրկիչ Ազգ. Հիւանդանոցի Յանձնախումբ, Աղքատախնամ, Ս. Խաչ Դպրեվանքի Յանձնախումբ, որոնք կը հասնին իրենց գոյութեան պատճառ եղող նպատակներուն եւ հաստատութիւններու ծախսերուն։

Ամէն Դպրաց Դաս ունի 5 կամ 7 անդամներէ բաղկացած «Դպրաց Դասի Տնօրէն Խորհուրդ», իր դիւանով։ Իւրաքանչիւր եկեղեցիի «երաժիշտ»ը՝ Դպրաց Դասի երգեցողութեան ուսուցիչն է, իսկ եկեղեցւոյ երգչախումբը, որ դպիրներէ կը կազմուի, ունի իր առանձին խմբավարը։ Իւրաքանչիւր Դպրաց Դաս ունի իր տարեկան պիւտճէն իր պէտքերն հոգալու համար։ Դպրաց դասերը թէեւ չունին կեդրոնական վարչութիւն մը, սակայն, ի պահանջել հարկին դիւրաւ կրնան մինչեւ 300–400 դպիրներ քով քովի բերել, երգչախումբ մը կազմել եւ նպատակի մը համար երգել։

Ե.— Ամէն եկեղեցի ունի իր դռնապանը կամ պահակը, որ ոչ

միայն կը հսկէ եկեղեցիի վրայ, այլ միշտ բաց կը պահէ եկեղեցիի դուռը աղօթքի եկողներուն եւ այցելողներուն առջեւ: Մեծ եւ հարուստ եկեղեցիներ, բնական է, ունին նաեւ լուսարար, եկեղեցին մաքրող, պաշտօնական մեռելաթաղներ եւ այլն:

Զ.— Այն թաղերուն մէջ ուր Դպրոց կայ, հոն կայ նաեւ այդ վարժարանի Սանուց միութիւն, ինչպէս՝ Կեդրոնական, Եսայեան, Պէզճեան, Գարակէօզեան եւայլն: Իւրաքանչիւր Սանուց միութիւն կ'օգնէ իր պատկանած Դպրոցին նիւթապէս եւ բարոյապէս: Այս միութիւնները ունին իրենց առանձին ակումբները, ուր կը սարքուին երեկոյթներ, նուագահանդէսներ, երգահանդէսներ, պարահանդէսներ, ճաշկերոյթներ եւ բանախօսութիւններ ի նպաստ իրենց պատկանած վարժարանին: Բնական է այս միութիւններն ալ ունին իրենց վարչական կազմը, որուն կ'ենթարկուին միութեան մէջ կազմուած կարգ մը ստորադաս յանձնախումբեր, ինչպէս գրական, թատերական, երաժշտական, ընկերային եւայլն:

Է.— Իւրաքանչիւր եկեղեցի ունի իր Մկրտութեան եւ Թաղման տոմարները, որոնք մասնաւոր խնամքով կը պահուին եկեղեցւոյ խորհրդարանին մէջ: Իսկ ամուսնական բոլոր թուղթերը կը պահուին Պատրիարքարանի դիւանատան մէջ: Ամուսնութեան ատեն, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգաց պետական օրէնքին պէս, Թուրքիոյ կառավարական ամուսնութեան վկայագրին ստացումէն ետքն է, որ Պատրիարքարանը կ'արտօնէ պսակադրութիւնը:

Ամուսնական Արարողութիւնը անպատճառ երկուքէ աւելի քահանաներով տեղի կ'ունենայ: Արարողութեան կը մասնակցին անպայման հարսնցուին եւ փեսացուին ծխատէր քահանաները, եւ հրաւիրեալ հոգեւորականներ՝ կողմերու փափաքին համեմատ, բայց Պատրիարքարանի կարգադրութեամբ եւ արտօնութեամբ:

Առ հասարակ Պոլսոյ հայերը կը սիրեն քանի մը եկեղեցականներով կատարել իրենց պսակադրութիւնը: Երգեցողութիւնը կը կատարուի եկեղեցւոյ դպրաց դասի կողմէ:

Հալաւ օրհնէքի արարողութիւնը կը կատարէ տղուն ծխատէր քահանան «եկեղեցւոյ ատեանէ», իսկ եկեղեցւոյ դասուն դրան առջեւ ձեռնատուութիւնը կը կատարէ հարսնցուին ծխատէր քահանան: Եւ այսպէս, փոխն ի փոխ, իւրաքանչիւր քահանայ գիտէ իր բաժինը: Եթէ Վարդապետ կամ Եպիսկոպոս հրաւիրուած ըլլայ, այն ատեն ան կը կարդայ պսակադրութեան եւ պսակը վերացնելու աղօթքները, կ'օրհնէ գինիի բաժակը եւ անձամբ կը խմցնէ նախ փեսային ապա հարսին: Կրօնական հանդիսադրութեամբ սխալ օրհնուած այս բաժակը խմցնել խաչեղբօր, հարսին քրոջ, փեսակիրներուն՝ հակականոնա-

կան է, քանի որ գինիի բաժակը կը խորհրդանշէ այն կեանքը, զոր հարս եւ փեսայ միասին պիտի ապրին եւ ուրիշներ անոր մասնակցելու իրաւունք չունին:

Պսակադրութեան արարողութիւնը վերջանալուն Դպրաց Դասը «Սիոնի որդիք» երգելով հարսն ու փեսան կը տանին մինչեւ եկեղեցւոյ մուտքի ներքին մասը, ներքնագաւիթին դուռը, ուր ներկաները կը շնորհաւորեն հարսն ու փեսան, վերջնոյս ձեռքէն կը ստանան հարսանեկան շաքարը:

Հարսանեկան ամբողջ ծախսը փեսան կը կատարէ ի հարկին խաչեղբօր օգնութեամբ, իսկ նշանտուքի ծախսը՝ աղջիկը: Այսպէս ուրեմն, նշանտուքը հարսնցուին եւ հարսնիքը փեսացուին կը պատկանի:

Առհասարակ մեծ հանդիսութեամբ կը կատարուին նաեւ թաղումները. քանի մը քահանայ, վարդապետ կամ եպիսկոպոս, բուրվառ բռնող ուրարակիր եւ քանի մը երգող դպիրներ՝ դպրապետով կը մասնակցին սովորական թաղման: Հանգուցեալի ծխատէր քահանան եկեղեցւոյ մէջ արարողութեան չի մասնակցիր, այլ դասին մէջ կը կենայ իբր սգակիր, եւ յետոյ եկեղեցիի բակէն ինք կը ստանձնէ գերեզմանատան կարգը կատարելու պաշտօնը:

Ը.— Պոլսոյ հայ եկեղեցիները ցարդ մեր տեսած հայ եկեղեցիներու մէջ փառաւորագոյններն ու ամենէն ընդարձակներն են. երկու հազարէն երեք հազար հաւատացեալ առնելու մեծութիւն ունին անոնց գլխաւոր մէկ մասը:

Ամենէն փոքրերը, նուազագոյն երեքէն չորս հարիւր հոգի դիւրութեամբ պարփակելու ծաւալն ունին:

Կառուցուածքով անոնցմէ քիչեր զուտ հայկական ճարտարապետութեամբ շինուած են, հաւանաբար ուշադրութիւն չգրաւելու զգուշաւորութեամբ, ինչպէս է Նոր Ջուղայի եկեղեցիներու գմբէթներու կրկնակ ըլլալու պարագան, կամ ալ աւելի պարունակին հոգ տանելու մտադրութեամբ: Ընդհանրապէս ուղղանկիւն քառանկիւն են, մեծաւ մասամբ քարուկիր եւ կամարածածկ: Ներքնապէս յարմար գոյներով եւ զարդերով ծեփուած, քանի մը տէրունական պատկերներով զարդարուած եւ առանց խաչկալի ուշադրաւ աւագ խորանով, որ ընդհանրապէս զարդարուած է կեդրոնը տիրական գիրքով խոշոր խաչով մը, սկիհով մը, աղաւնիով մը, արծաթածածկ աւետարաններով, ճաճանչներով եւ 12 աշտանակներով: Խորաններուն վրայ երբեք արուեստական ծաղիկ չտեսանք, այլ միայն առատ թարմ ծաղիկներ:

Բոլոր եկեղեցիներն ալ, գրեթէ առանց բացառութեան ունին.—

ա.— Ներքին կամ ապաշխարողաց գաւիթ, ուր կը կենային երախաները (չմկրտուած) Ս. Պատարագի ատեն, քրիստոնէական առաջին դարերուն, ինչպէս ցարդ Սուրբ Պատարագի մէջ կը յիշուի. «Մի՛ ոք յերախայից, մի ոք յապաշխարողաց... եւայլն):

բ.— Վերնատուն, այն ալ մերթ կրկնայարկ, ինչ որ Յարութիւն Ամիրա Պէզճեանի գործը ըլլալ կը կարծուի:

գ.— Լուսամուտ մը, մէկ երկու հատ, ճիշդ աւագ խորանին կամարին կեդրոնը, կլոր կամ եռանկիւնաձեւ, ուրկէ առաւօտեան ժամերգութեան ատեն արեւու ճառագայթները ներս կ'իյնան, անուշ շամանդաղ մը կը յօրինեն խունկի ծուէններուն հետ եւ դրապէս կը յիշեցնեն «արեգակն արդարութեան»ը:

դ.— Պզտիկ վարագոյր մը աւագ խորանին համար, որպէսզի միշտ մեծ վարագոյրը չգործածեն, որ սակայն հակառակ իր յարմարութեան անհամապատասխան է Հայց. Եկեղեցւոյ կանոնաց: Օրմանեան իր Ազգապատումին մէջ (2886 հատուած) կը յիշէ պզտիկ վարագոյրի մը միջադէպը Գէորգ Դ. Կաթողիկոսի մահուան առիթով, երբ «հին աւանդութեանց պահապան միաբաններ» փոքր վարագոյրը կը խլեն եւ կը վերցնեն Ս. Էջմիածնայ մէջ:

ե.— Երեք խորան, եկեղեցւոյ հարաւային եւ հիւսիսային թեւերուն մէջ, մկրտարան եւ հանդերձարան իրենց խորաններով, այնպէս որ այս թեւերն ալ մէյ մէկ մատուռ են:

զ.— Հասութաբեր կալուածներ, ինչ որ ամենախելացի եւ խոհեմ ձեւն է, որով տեւականօրէն եկեղեցւոյ նիւթականը ապահովուած կ'ըլլայ:

է.— Գերեզմանատուն, որոնց մէջ համբաւաւոր են Շիշլիի, Պալըգլըի, Էտիրնէ Գափուի, Պաքըր Քէօյի, Եէշիլ Քէօյի, Պաղլար Պաշըի (2 հատ), Գատըգէօյի Ազգ. գերեզմանատուները:

Իւրաքանչիւր գերեզմանատուն ունի իր յանձնաժողովը, որ պատասխանատու է գերեզմանատան բոլոր գործերուն եւ համարատու իր պատկանած եկեղեցիի թաղականներուն:

Պոլսոյ բոլոր գերեզմանատուներուն մէջ իր մաքրութեամբ, կոկիկութեամբ, կանոնաւորութեամբ, դամբարաններու շքեղութեամբն ուշագրաւ է Շիշլիի Ազգ. գերեզմանատունը, որ շուրջ 54,000 քառ. կանգուն տարածութիւն ունի. 34 քառակուսի թաղերու բաժնուած է եւ շուրջ 1500–2000 գերեզմաններ ունի: Իւրաքանչիւրը քառակուսի խճուղիով շրջապատուած է: Այս քառակուսիները թաղ կը կոչուին եւ անոնցմէ ոմանք մասնաւոր ասպարէզներու յատկացուած են. այսպէս «եպիսկոպոսաց թաղ», «վարդապետաց թաղ», «քահանայից թաղ», «մտաւորականաց թաղ», «բեմականաց, նահա-

տակաց... եւայլն թաղ», իւրաքանչիւր խճուղի սուրբի մը անունն ունի, այսպէս Ս. Սահակ խճուղի, Ս. Մեսրոպ, Մեծն Ներսէս...: Իւրաքանչիւր քառակուսի այբ ու բենական թիւերով զատորոշուած է. այսպէս Ա. Բ. Գ., եւայլն, մինչեւ 34, որպէսզի դիւրաւ կարելի ըլլայ ոեւէ գերեզման գտնել: Ճամբաներէն ոմանք ասֆալտ են եւ անոնց քառուղիներուն կեդրոնը շինուած են աւազաններ որ ծաղկերով լեցուն են:

Շիշլիի գերեզմանատունը ունի 7 հոգիէ բաղկացած յանձնաժողով մը, որ կապուած է Ս. Երրորդութիւն Եկեղեցիին, բայց ինքնաբաւ է եւ առանձին կը պահէ իր հաշիւները:

Գերեզմանատան տնօրէնն է Պր. Հրանդ Քէրէստէճեան, որ շուրջ 30 տարիներէ ի վեր կը վարէ այս պաշտօնը:

Գերեզմանատունը ունի 15 գործաւորներ, դռնապան, հաւաքիչ, գիշերապահ, պարտիզպան եւայլն:

Այս գերեզմանատունը իր մաքրութեամբ, կանոնաւորութեամբ, փառաւոր դամբարաններով... կրնայ մրցիլ եւրոպական գերեզմանատուներու հետ:

Ընդհանուրին պատկանող այս տեղեկութիւններէն ետք, կ'անցնիմ Պոլսոյ եւ արուարձաններու եկեղեցիներուն:

ՊՈԼՍՈՅ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

1.— Ս. Աստուածածին՝ Պատրիարքական աթոռանիստ մայր եկեղեցին է ի Գում Գափու: Կը գտնուի Պատրիարքարանի ճիշդ դիմացը եւ կը բաղկանայ կողք կողքի շինուած երեք եկեղեցիներէ. կարծես կեդրոնական տաճարէ մը եւ երկու անջատ խոշոր թեւերով եկեղեցիներէ:

Կեդրոնական տաճարը համեմատաբար աւելի ընդարձակ է քան հիւսիսային եւ հարաւային եկեղեցիները: Այս երեք եկեղեցիներէն իւրաքանչիւրը առանձին կրնան 2500–3000 հաւատացեալ դիւրաւ առնել, այնպէս որ երեքը միասին առնուազն 7–9 հազար հոգի կրնան պարփակել: Երեւակայել թէ կար ժամանակ, երբ այս երեք եկեղեցիները հազիւ կը բաւէին հայ ջերմեռանդութեան համար, մինչ այժմ միայն անոնց կեդրոնականը գործածական է, իսկ միւս երկուքը փակ կը մնան:

Այս եկեղեցիներու առաջին շինութեան թուականը անյայտ է: Անոնք չորս անգամ այրած եւ վերաշինուած են. երեք տաճարներու միատեղ օծումը կատարուած է 1820 Փետրուար 26–ին: Վեց տարի ետք Պատրիարքարանի հետ երեք եկեղեցիներն ալ այրած են եւ

1828-ին վերաշինուած։ 1902-ի օծման այս երեք տաճարները այսպէս կոչուեցան. Աւագ եւ կեդրոնական տաճարը Ս. Աստուածածին, հիւսիսայինը՝ Ս. Խաչ, եւ հարաւայինը՝ Ս. Որդիք Որոտման։

Աւագ տաճարի՝ Ս. Աստուածածնայ մուտքին սա երկու արձանագրութիւնները կան։ Եկեղեցւոյ գլխաւոր մուտքին առջեւ, համեմատաբար նորէն շինուած զանգակատան ճակատի կամարին վրայ գրուած է.

«Պատրիարքական աթոռանիստ մայր եկեղեցիս Ս. Աստուածածնի կրկին կառուցցուց արդեամբ, գլխաւորութեամբ Յարութիւն Ամիրա Պէզճեան, ի պատրիարքութեան Տ. Տ. Կարապետի Արքեպիսկոպոսի յամին 1828-ին։

Վերստին նորոգեցաւ եւ գեղազարդ յարդարեցաւ ներքուստ եւ արտաքուստ արդեամբ Մանուկ Էֆէնտի Սմբատեանի առն վաճառականի։ Ի պատրիարքութեան Տ. Տ. Մաղաքիա Արքեպիսկոպոսի, յամին 1902»։

Զանգակատան կամարի ներքեւ, եկեղեցւոյ բուն մուտքին կամարին վրայ գրուած է.—

«Ողորմութեամբն Աստուծոյ կառուցան Սուրբ տաճարս արդեամբ ազգիս հայոց ի պատրիարքութեան Տեառն Կարապետի Արքեպիսկոպոսի յամի Տեառն 1828 Հոկտեմբերի։ Տէր վարձատրեսցէ սոա եւ ի յարութիւն կենաց, գտանել պատճառ շինութեան նոցին հանդերձ կենդանեօք եւ ննջեցելովք եւ զամենայն հողաբարձու յարգելիս եւս եւ զհամայն նուիրամատոյց եւ ձրի աշխատաւոր բարեպաշտ ժողովուրդս»։

Ի սկզբանն այս եկեղեցին յունական եղած է եւ հայերը գնած են զայն. կեդրոնական եկեղեցիի մէջ ցարդ կը մնայ քարողի ամպիոնը եւ աւագ եկեղեցւոյ հիւսիսային կողմը գետնափոր կը գտնուի «այազմա», որ է մատուռ մը ջրհորով, ուրկէ ցարդ հաւատացեալները ջուր կը խմեն։

Աւագ տաճարի՝ Ս. Աստուածածնի ապաշխարհողաց գաւիթի հիւսիսային կողմին մէջ զետեղուած է լուսահոգի Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեանի հոյակապ դամբարանը, սա արձանագրութեամբ.—

«Մահարձան
Տ. Տ. Ներսէս Վարդապետի Վարժապետեան
Բազմարդիւն Արքեպիսկոպոսի
Ազգասէր Պատրիարքին
1837-1884
Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի»։

Իսկ գերեզմանաքարին վրայ գրուած է.—

«Աստ հանգչի
Տ. Ներսէս Արքեպիսկոպոս Վարժապետեան
Ծնեալ ի Խասգիւղ Կոստանդնուպոլսոյ,
Յամին 1837ի 28 Յունուարի, որ եղեալ
Արդիւնական Վարդապետ Բանին կենաց
Եւ առաջնորդ վիճակին Նիկոմիդիոյ կարգեցաւ
Ի պատրիարքութիւն Օսմանեան Հայոց ի 14 Ապրիլի 1874
Վարէ զպաշտօնն զամս տասն անընդհատ, ընտրի
Ի կաթողիկոսութիւն ամենայն Հայոց ի յ 9 Մայիսի 1884
Եւ վախճանի ի պատրիարքութեան
Ի 25 Հոկտեմբերի 1884, ՌՅԼԳ»։

Կ'արժէ հոս յիշեցնել, թէ Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեան եղաւ այնպիսի տիրական դէմք մը, որուն պատրիարքութեան շրջանին 72 հայ հռոմէադաւաններ իրենց մայրենի եկեղեցւոյ ծոցը դարձան, Մաղաքիա Վրդ. Օրմանեանի (յետոյ հռչակաւոր Օրմանեան Պատրիարք) գլխաւորութեամբ։ Վարժապետեան Պատրիարք մեր պատմութեան մէջ եղաւ այն անձը, որ իր ամբողջ կարելին ի գործ դրաւ «չըլլալ ամենայն հայոց կաթողիկոսութեան թեկնածու» իր հիւանդութեան պատճառաւ, սակայն հակառակ իր այս բոլոր ջանքերուն, երբ ամենայն հայոց հայրապետ ընտրուեցաւ՝ դարձեալ ամէն միջոց գործածեց ի Ս. Էջմիածին եւ նոյնիսկ Ռուսիոյ ձարին մօտ, որ ընտրութիւնը չեղեալ նկատուի։

Ներսէս Վարժապետեան Պատրիարք-Կաթողիկոսը, ինչ գեղեցիկ օրինակ է եկեղեցականութեան, ինչ հազուագիւտ եւ խրատու նմոյշ է բարձրաստիճան հոգեւորականներուն, ինչ իմաստուն գիտակցութիւն, համեստութիւն, խոնարհութեան, խոհականութեան եւ նուիրումի ինչ կարկառուն տիպար է մանաւանդ «եպիսկոպոսամարտութեան», Անթիլիասի եւ Երուսաղէմի աթոռներուն շուրջ յառաջ տարուող աննախընթաց աթոռամոլութեան սա օրերուն։

Լուսահոգի Ներսէս Պատրիարք-Կաթողիկոս Վարժապետեանի նման տիպար մը աչքի առջեւ ունենալէ ետք, մարդ կը խորհի այն ողբալի կացութեան վրայ որ մեր աչքին կը պարզուի այսօր, այն կացութեան վրայ, ուր եկեղեցականներ կան, որոնք իրենց ցանկացած կամ գրուած աթոռներուն ոչ պահանջքները եւ ոչ ալ յարմարութիւնները լեցնելու կարողութիւններն ունին, որոնք սակայն, ոչ միայն կը զգուշանան իրենց թեկնածութիւնը դնելէ պաշտօններու համար, այլ ամէն միջոց կը գործածեն առաջնորդ, պատրիարք կամ կաթողիկոս ընտրուելու համար։ Եւ օրերու ապականեալ մթնոլոր-

տին մէջ, առաւելապէս, փաստանէ՛ այսպիսի կասկածելիներն են որ «տեղ կը հանին» իրենց կանակ ունենալով, զիրենք չահագործելու պատրաստ խմբակցութիւնները, Ամերիկայէն մինչեւ Անթիլիաս...: Եւ այսպիսիներ, իրենց «շնորհուած» պաշտօնին հետ գերի կը դառնան զիրենք ընտրողներուն քմայքին, առաջնորդելու տեղ կ'առաջնորդուին եւ կը դառնան հլու կամակատարներ: Եկեղեցականներ, որոնք՝ առանց իրենց աստիճանին վայել, Հայց. Եկեղեցւոյ կանոններու, սրբութիւններու ստացուած հմտութիւնն ու գիտակցութիւնը ունենալու, առանց Հայց. Եկեղեցւոյ կարգ ու կանոնի եւ սկզբունքներու նախանձախնդրութիւնն ունենալու, հոգեւորականներ, որոնք ոչ քրիստոնէական հաւատքը կ'ապրին, որով ոչ բարոյական եւ ոչ ալ կրօնական ազդեցութիւն, տպաւորութիւն կամ ներշնչում կը թողուն իրենց հօտին վրայ, տակաւին աւելի ցաւալին, աւելի դատապարտելին, այս բոլոր թերութիւններուն եւ պակասութիւններուն հակառակ, վերոյիշեալ եկեղեցական, կրօնական եւ բարոյական բոլոր պահանջքները կը շահագործեն իրենց անձնականին, իրենց անմիտ ունայնութեան. եկեղեցականներ, որոնք իրենց հանգամանքին, աստիճանին, կոչումին լրջութիւնն անգամ չունին եւ չեն ապրիր. անոնք ինչպէ՞ս կրնան օգտակար ըլլալ իրենց ստանձնած պաշտօնին, Հայց. Եկեղեցիին եւ քրիստոնէութեան, որոնց պաշտօնեան են եւ որոնց անունով այնքան ալ կը սնուին: Անոնք պէտք չէ երբեք մոռնան, թէ իրենք Աստուծոյ եւ մարդոց առջեւ ուխտած են այս իրականութիւններուն համար ապրիլ եւ պայքարիլ. ուրիշ խօսքով անոնք ուխտած են որ իրենք գոյութիւն ունին Աթոռներուն, այդ հաստատութիւններուն, Հայց. Եկեղեցւոյ եւ քրիստոնէութեան համար եւ ոչ թէ հակադարձաբար:

Աթոռամոլութիւնը բռնուած եկեղեցականներու համար, ինչ սքանչելի օրինակ է, ինչ անմոռանալի տիպար է լուսահոգի Վարժապետեան Արքեպիսկոպոսը: Կարծես ամէն սրբութիւն, ամէն նուիրականութիւն չքացած է այս օրերուն: Հասարակ անհատներու պէս, եկեղեցական, կրօնական, բարոյական, նոյնիսկ կենցաղագիտական ամէն պատշաճութիւն ոտնահարուած՝ անոնք իրենց ցանկութեանց ետեւէն կը վազեն, մերթ հասարակութիւնն իսկ ապշեցնելով իրենց անանուն եպերելի արարքներով:

Այս բոլորով հանդերձ, պարզապէս հրաշք է, որ տակաւին հայ ժողովուրդը կը պահէ իր հաւատքը, իր եկեղեցասիրութիւնը, նամանաւանդ իր յարգանքը հոգեւորականներու հանդէպ: Իրաւ է, թէ հոգեւորականը չէ հաւատքի առարկան, այլ միջոց է. եկեղեցականը չէ եկեղեցին, բայց ի վերջոյ թէ կրօնը, թէ եկեղեցին եւ թէ հաւատքը երաշխաւորուած են հոգեւորականներով, անոնք է որ զանոնք

ժողովուրդին կը տանին, հաւատացեալին կը փոխանցեն: Երբ ուխտեալ պաշտօնեան իր պաշտօնը չապրիր, ինչպէ՞ս ակնկալել, որ հաւատացեալը կարենայ հաստատ պահել իր հաւատքը, իր կրօնը եւ իր եկեղեցասիրութիւնը:

Վերը եղած մատնանշումներու հիման վրայ, անվերապահօրէն կրնանք ըսել որ ակնարկուած գնացքով, կենցաղով եւ մտայնութեամբ ոչ մենք մեզի, ոչ եկեղեցականի ասպարէզին եւ ոչ ալ Հայ ժողովուրդին կրնանք իրապէս օգտակար ըլլալ: Այս մատնանշումներէն վիրաւորուելու տեղ, գիժանալու տեղ, անհրաժեշտ է թօթափել ամէն ունայնութիւն, աթոռամոլութիւն, եւ պէտք է խելամտել մեր տկարութեան եւ խեղճութեան, եւ ըստ այնմ գործել: Առանց խղճահարելու եւ սարկանալու դաւանինք, որ ճշմարտութիւնը ամէն բանէ վեր է եւ մեր մեղքերովն իսկ փորձենք ճշմարտութեան իրական ծառաներ դառնալ, ի հարկին մեր անձին վնասով, որպէսզի քրիստոնէութիւնը, եկեղեցին եւ Հայ ժողովուրդը շահին:

Լաւ գիտենք, թէ ոչ միայն «ձայն բարբառոյ յանապատի» պիտի մնան այս խօսքերը, այլեւ՝ գուցէ անմիտ մեծամիտներէ ծաղրուին, ինչ որ ինքնին փաստ է այս խօսքերուն ճշդութիւնը իրենց պատշաճելուն, եւ ատիկա ոչինչով կը վնասէ մեզի:

Ներեցէք, որ ակամայ այսպէս նիւթէն շեղեցանք, դարձեալ կը դառնանք Պոլսոյ եկեղեցիներու տեղեկութեան:

Պատրիարքական աթոռանիստ Մայր Տաճարի Ս. Աստուածածնի հիւսիսային եկեղեցիի, որ է Ս. Խաչ Եկեղեցիի մէջ կը գտնուի իր ազգասիրութեամբ եւ եկեղեցասիրութեամբ համբաւաւոր Յարութիւն Ամիրա Պէզճեանի դամբարանն ու գերեզմանը, սա արձանագրութեամբ.

է

Ահա մեծագործ այր անզուգական
Պարոն Պօղոսի որդին պատուական:
Իշխան վեհապանծ Յարութիւն Պէզճեան,
Անզուգական գործովք անմահ ի մահուան:
Գիտաց դատել կեանս ստուեր անցական,
Մեծութիւն եւ փառք երազ ցնդական:
Եղեւ ցանկացող կենացն անվախճան:
Մթերեաց իւր գանձ յերկնային կայան:
Ունէր սա լիով ըղձերս ամենայն,
Որ ինչ է վայել ազգասիրութեան:
Ձեռն իւր առատ, լեզու էր խոստման,
Օգուտն ազգին շահ օգտի ինքեան:

Որ խոկմամբ մահու որպէս խոհական,
Շինեաց զայս շիրիմ ի կենդանութեան։
Ուր ամփոփեցաւ արդեամբք բազմազան,
Ի վաթսուն երեք ամին իւր լրման։
Սա տենչմամբ վերին յարկին բնակութեան,
Բնակեաց ի գաւիթ տան քո սրբութեան։
Բարերար Քրիստոս հանգո՛ յաւիտեան,
Զհոգի ծառայիդ յերկնից քո խորան։
Յամի Տեառն
1834
Յունուարի 3»

Յարութիւն Ամիրա Պէզճեանի այս դամբարանին հակադրութեամբ աւագ տաճարի հարաւային կողմը բակին մէջ կայ ժամանակին Թրքական պետութեան վառօդապետ Պօղոս Պէյ Տատեանի դամբանը։

Աթոռանիստ Մայր Եկեղեցին բացի պատրիարքական փոխանորդ Տ. Արամ Ա. Քհնյ. Պամաճեանէ ունի չորս քահանաներ, որոնք կը հանին Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ հոգեւոր մատակարարութեան.

Տ. Աբրահամ Ա. Քհնյ. Իպէեան
Տ. Պարգեւ Քհնյ. Միրզախանեան
Տ. Կարապետ Քհնյ. Պալեան
Տ. Վահան Քհնյ. Պիպիեան

Մայր եկեղեցւոյ Դպրաց Դասը կը բաղկանայ աւելի քան 75 *հոգիէ. ունի իր «Գողթան» երգչախումբը, եւ Ս. Պատարագի Կոմիտասեան երգեցողութիւնը քառաձայն կ՚երգէ։*

Այս երեք եկեղեցիներն ալ քարուկիր են, եւ աւագ տաճարը սիւնազարդ է։

2.— Ս. Գր. Լուսաւորիչ՝ *ի Ղալաթիա։ Այս եկեղեցին ուխտատեղի է, նոյնիսկ այլազգի հաւատացեալներուն։ Ներկայ տաճարը երեք եկեղեցիներու միացմամբ կազմուած է։ Պոլսոյ հնագոյն եկեղեցին է եւ* 2500*–էն* 3000 *հոգի առնելու չափ տարածութիւն ունի։*

Եկեղեցւոյ հիմնարկութեան մասին յետագայ հետաքրքրական ծանօթութիւնն ունինք։ 1345 *թուականին Ղալաթիոյ հին ճենովական պարիսպներուն քով գոյութիւն ունեցած է Պոլսոյ առաջին Հայ մատուռը «Ս. Սարգիս» անուամբ, ինչ որ ցարդ կառավարական արձանագրութեանց մէջ պահուած էր «Էրմէնի Ճէրճիս Քիլիսէսի»։ Այս փայտաշէն եկեղեցին հիմնովին հրոյ ճարակ ըլլալէ ետք, ներկայի*

քարուկիր տաճարը կառուցուած է նախկին հիմերուն մօտիկ հողի վրայ։ Իսկ հին ձեռագրի մը մէջ եկեղեցւոյ բուն շինութեան թուականը այսպէս յիշուած է. «Ի թուին Փրկչի 1391, *ի հայրապետութեան Տեառն Թէոդորոսի, ոմն վաճառական կոմս անուն Կաֆայէ եկեալ ի Կ. Պոլիս, հրաման առեալ շինելոյ զեկեղեցի մի ի Ղալաթիա, կոչելով զանուն Ս. Լուսաւորիչ, եւ զմատուռ Ս. Խաչին Աւետ ոմն զարբին շինեաց»։*

Եկեղեցին 1731*–ին այրեցաւ եւ Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարք յաջորդ տարին իսկ զայն շինել տուաւ։* 1771*–ին երկու թեւերը նորէն այրեցան եւ վերանորոգուեցան* 1799*–ին, ինչպէս նաեւ* 1834*–ին եւ* 1888*–ին։*

Տաճարի ճակտին քանդակուած են հետեւեալ երեք պատմական արձանագրութիւնները, որոնք կը հաստատեն վերոյիշեալ պարագաները.

«Ի սկզբան կառուցաւ տաճարս յանուն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի մերոյ, ի հայրապետութեան հայոց տեառն Թէոդորոսի Սրբազան Կաթողիկէի եւ ի պատրիարքութեան Ս. Երուսաղէմի Տեառն Եսայեայ Արքեպիսկոպոսի։ Առաջնոյն գնեալ տեղիս Ս. Տաճարիս ի ճենովացւոց կոմս, անուն բարեպաշտ վաճառական ումն Քէֆէ քաղաքի Ղրումու (= Խրիմու), յամի Տեառն 1436»։

«Յետ հրկիզման դարձեալ նորոգեցաւ ի հիմանց ի հայրապետութեան Տեառն Աստուածատրոյ Սրբ. Կաթողիկոսի եւ ի պատրիարքութեան Ս. Երուսաղէմի Տ. Գրիգորի Շղթայակրի եւ ի պատրիարքութեան Կ. Պոլսոյ Տ. Յովհաննու Բաղիշեցւոյ Կոլոտի, աշխատութեամբ Սարգիս Գալֆայի 1733 ի Ղալաթիա»։

«Նորակերտ յօրինեցաւ ճակատ Ս. Եկեղեցւոյս եւ կամարաձեւ բացմամբ երեքին միջնորմօք երեքին տաճարք խառնուեցան ի մի, ի հայրապետութեան Ամենայն Հայոց Տ. Տ. Մակարայ Սրբազնագոյն Կաթողիկոսի եւ ի պատրիարքութեան Տ. Յարութիւն Վեհապետեան Սրբ. Արքեպիսկոպոսի ընտրելոյն ի պատրիարքութիւն Ս. Երուսաղէմի 1885»։

Տաճարի գլխաւոր մուտքի ձախ կողմը կը գտնուի բազմերախտ Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարքի դամբարանը սա արձանագրութեամբ.

ՏԱՊԱՆԱԳԻՐ

Յովհաննէս Պատրիարքի Բաղիշեցւոյ

Մատան շնորհաց, պանծ լուսաշաւիղ,
Արհւոյն Յովհաննու վեհից շառաւիղ.
Կրօնիւ մաքուր, յԱմբաւ մարդեալ,
Աստ Բիւզանդիոն գերազանց փայլեալ

Նախագուշակմամբ վերնոյն Տեսչութեամբ,
Որ եւ պատրիարք ազգեալ ընտրութեամբ.
Իւսեցեալ ի մեր Սրբոյն Յակոբայ
Նորին վճարեալ զպարտոն գերակայ.
Կնդրուկ կանոնից բարեաց քաղցրաշունչ,
Որ յոխորտ հնչէր բամբից համաշունչ,
Լցեալ սիրաբաղձ, իյանենջ սըրտի,
Որով կազդուրէր վէրըս ունեցողի.
Տեառնս ի պատիւ վէմս այս ուղղակի
Յարմըս հաստեալ կայ, ինքն առաջի:
Ի նէր քսան եւ հինգ ամաց
Պատրիարքութեան
Յամի Տեառն 1741 Փետր. 13
Ըստ Հայոց ՌՃՂ

Տեղին կը գտնենք հոս յիշել նաեւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքներու դամբարանագիրքին մէջ աչքառու դիրք մը գրաւող սա արձանագրութիւնը.

ՏԱՊԱՆԱԳԻՐ

Յակոբ Պատրիարք Նալեանի

Այս տապան է գերահռչակ սոն իմաստնոյ,
Զրիակոն շնորհաց հոգւոյն տան եւ տեղւոյ,
Տեառն Յակոբայ Աստուածաբան կոչեցելոյ,
Եւ վեհափառ պատրիարքն Բիւզանդիոյ,
Որ էր յաջորդ Տեառն Յովհաննու Բաղիշեցւոյ,
Քաջաքարոզ Պատրիարքն գերյարգելւոյ.
Լիալ հեղինակ բազում գրեանց ազգիս մերոյ,
Պայծառացու յողնէր աստուք այլըս յարգոյ,
Քսան երեք ամօք եկաց դէտ այս Պոլսոյ,
Տեղեալ գոլով Զիմառացի բարի բարոյ.
Այն որ ի կեանս էր ձայն կենաց իբր գինոյ,
Ննջէ լռիկ լեալ արժանի յիշման բարւոյ:
Հանգեաւ ի ՌՄԺԳ Թուին ի11 Յուլիսի:

Ատենին այս եկեղեցւոյ շրջափակը սրահներուն մէջ կը գումարուէր Ազգ. Ժողովը:

Ինչպէս յիշեցինք եկեղեցին ծանօթ ուխտատեղի է եւ բացի Կիրակիներէն ամէն Հինգշաբթի հոն հանդիսաւոր Ս. Պատարագ կը մատուցուի:

Եկեղեցին այժմ ունի երկու քահանաներ, Տ. Եղնիկ Քհնյ. Թէքէեան եւ Տ. Յարութիւն Քհնյ. Հալաճեան:

3.— Ս. Վարդան կամ Սրբոց Վարդանանց՝ ի Ֆէրրի Քէոյ. այս եկեղեցիին հողը 1858-ին Ֆէյթուլլահ անունով աարի մը կը նուիրէ եւ եկեղեցին կը շինուի, օծումն ալ կը կատարուի 1866-ին: Երկու երեք տասնեակ տարիներ առաջ, եկեղեցին հիմէն կը նորոգուի: Այժմու եկեղեցւոյ մուտքին կայ սա յիշատակարանը.—

«Ողորմութեամբն Աստուծոյ ի հիմանէ կառուցաւ գեղակերտ տաճարս սրբութեան յանուն սրբոց Վարդանանց արդեամբ եւ ժրաջան աշխատութեամբ ազգիս Հայոց ի պատրիարքութեան Կ. Պոլսոյ Մեսրոպայ Արքեպիսկոպոսի: Յամի Տեառն 1931 Մարտ 20»:

Ներկայիս եկեղեցին քարուկիր շինուածքով, զարդարուն ծեփով, գրեթէ 1000 հոգի առնելու մեծութեամբ է, եւ Պոլսոյ մէջ մեծագոյն ծուխն ունեցող եկեղեցին է:

Եկեղեցւոյ երէցներն են Տ. Մուշեղ Քհնյ. Քէօսէեան եւ Տ. Շահէ Քհնյ. Այթունեան:

4-5-6.— Ս. Երրորդութիւն, Ս. Յարութիւն եւ Ս. Գր. Լուսաւորիչ՝ ի Բերա: Այս երեք եկեղեցիներուն մեծագոյնը Ս. Երրորդութիւնն է, որ 1500-2000 հաւատացեալ առնելու տարողութեամբ հոյակապ տաճար մըն է, որուն աւագ խորանի կամարին վրայ կրկնակ լուսամուտներ կան: Եկեղեցին առաջին անգամ շինուած է անցեալ դարու սկիզբները 1808-ին, բայց փայտաշէն ըլլալուն այրած է: 1814-ին Բերայի հայերը կը դիմեն օրուան Պատրիարքին (Աբրահամ) որ Եկեղեցիի նորոգութեան ձեռնարկէ, որովհետեւ երկար ատենէ ի վեր աւեր եւ անշէն մնացած էր ան: Երկար դժուարութիւններէ ետք ատենուան ամիրաներու օգնութեամբ վերջապէս 1836-ին կը շինուի ներկայ փառահեղ տաճարը, որուն գլխաւոր ճարտարապետն էր Կարապետ Ամիրա Պալեան, իր հետ ունենալով Յովհաննէս Ամիրա եւ համամճի պաշի Մինաս աղա: 1838-ի հոգեգալստեան տօնին Ստեփաննոս Պատրիարք կ'օծէ զայն եւ Ս. Երրորդութիւն կը կոչէ:

Եկեղեցւոյ մուտքի դրան վրայ հաւկթաձեւ շրջանակի մը մէջ խորաքանդակ փորագրուած է.—

«Ես եմ դուռն կենաց
Ի պատրիարքութեան Տեառն
Ստեփաննոսի Արքեպիսկոպոսի
Հայոց ՌՄՁԷ

Եկեղեցւոյ բակը թաղուած է՝ Իգնատիոս Պատրիարք, վախճանեալ 1869-ին, եւ ուխտատեղի է:

1932-ին տօնած են եկեղեցիի 125ամեակը եւ այդ առթիւ հրատարակած 250 էջնոց գիրք մը։ Իրապէս հոյակապ է եկեղեցին եւ ուրախութեամբ կը լեցնէ հայու սիրտը։

Բերայի Ս. Յարութիւն եկեղեցիի հիմնարկութեան հաւանական թուականն է 1860, իսկ ներկայ շէնքը, որ փոքր բայց սիրուն քարաշէն մատուռ մըն է շինուած է 1891-ին Յովհաննէս եւ Մկրտիչ Եսայեան հարազատներու կողմէ։

Բերայի երրորդ եկեղեցին՝ Ս. Գր. Լուսաւորիչ ծագում առած է գերեզմանատունէն, վասնզի եկեղեցական օրէնք է, նախ ննջեցեալը եկեղեցի տանիլ, հոն կատարել մեռելական արարողութեան կարգը եւ ապա թաղել։ 1865-ին հնդկախտի մեծ համաճարակ մը պատած էր, երբ օրական 20–30 ննջեցեալներ առանց եկեղեցի տանելու գերեզմանատուն կը տարուէին, որով պէտք էր հոն կատարուէր թաղման կարգը, որով կը ստիպուին հոն գերեզմանատան մէջ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Խոր Վիրապ եկեղեցին շինել 1865-ին։ 1909-ին եկեղեցին հիմնովին փոփոխութեան կ'ենթարկուի։

Այս երեք եկեղեցիներու հոգեւոր եւ տնտեսական մատակարարութիւնը նոյնն է, այսինքն նոյն քահանաներն ու նոյն թաղականները կը հոգան և Պոլսոյ ամենէն հարուստ եկեղեցիները կը նկատուին։

Այս եկեղեցիներու քահանաներն են.— Տ. Թէոդորոս Քհնյ. Ցրճրճեան, Տ. Արիստակէս Քհնյ. Թաշճեան, Տ. Պետրոս Քհնյ. Տ. Պետրոսեան։

Այս եկեղեցիներու Դպրաց Դասն ալ Մայր Եկեղեցւոյ չափ, եթէ ոչ աւելի, բազմանդամ է եւ զօրաւոր։ Միայն Ս. Պատարագի Եկմալեան երգեցողութիւնը կ'երգէ քառաձայն։

7.— Ս. Յովհաննէս Աւետարանիչ՝ ի Կէտիկ Փաշա։ Եկեղեցին 1849-ին այրած եւ 1876-ին վերաշինուած է Վարժապետեան Պատրիարքի ատեն։ Վերջերս ընդհանուր մաքրութեան ենթարկուած է։

Ներկայիս եկեղեցւոյ շուրջ եղած հայութիւնը աւելի տարագրութենէ եկած հայեր են։

Եկեղեցիին երէցներն են Տ. Գուրգէն Քհնյ. Անդրանիկեան եւ Տ. Դաւիթ Քհնյ. Երէցեան։

8.— Ս. Յարութիւն՝ Գում-Գաբուէն դուրս։ Եկեղեցիի վերջին շինութեան թուականն է 1855։ Քարուկիր շինուածքով եւ քանի մը հարիւր հոգի տանելու տարողութեամբ կոկիկ եկեղեցի մըն է, որուն քահանան է Տ. Վարդան Քհնյ. Գարագաշեան։

9.— Ս. Թադէոս եւ Ս. Բարթողիմէոս Առաքելոց՝ Եէնի-Գաբու։ Եկեղեցին շինուած է 1864-ին. միջակ մեծութեամբ սիրուն տաճար

մըն է։ Իր մանաւոր քահանան չունի, այլ կապուած է Աթոռանիստ Մայր Եկեղեցւոյ։

10–11–12.— Ս. Գէորգ, Գլխադիր Ս. Յակոբ եւ Ս. Յովհաննէս Աւետարանիչ՝ ի Սամաթիա։

Ս. Գէորգ բաւական հին եկեղեցի մըն է եւ «ԺԶ դարուն եղած է ազգային Պատրիարքարանի Աթոռ մինչեւ 1640»։ 1722-ին Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարք նորոգեց այդ եկեղեցին, եւ անոր կից տաճար մըն ալ կառոյց յանուն Ս. Երրորդութեան։ Ասոնց կից կայ նաեւ ուրիշ մը յանուն Ս. Աստուածածնի։ Այս երեք տաճարներն ալ 1682-ին այրեցան եւ Ս. Գէորգ նորէն կառուցուեցաւ եւ օծուեցաւ 1887-ին։ Եկեղեցին բաւական մեծ եւ քարուկիր շինուածք ունի։ Ներկայիս անոր տանէրէցներն են Տ. Թաթուլ Քհնյ. Մալխասեան եւ Տ. Գարեգին Քհնյ. Գայըգճեան։

Գլխադիր Ս. Յակոբ, որ կը գտնուի Սամաթիոյ Ալթը Մէրմէրի մէջ, վերջին անգամ կառուցուած է 1892-ին Աշըգեան Պատրիարքի օրով, քարուկիր շինուածքով կոկիկ եւ միջակ եկեղեցի մըն է եւ Ուրբաթ օրերը ուխտավայր է։

Ներկայիս Եկեղեցւոյ հոգեւոր մատակարարութիւնը Ս. Գէորգ Եկեղեցիին կապուած է։

Սամաթիոյ Նարլը Գաբուի մէջ երրորդ եկեղեցին է Ս. Յովհաննէս Աւետարանիչ, որ շինուած է 1807-ին, երբ հոս կը գտնուէր Ս. Փրկչեան հիւանդանոցը։

Կոկիկ եւ քարուկիր շինուածքով եւ միջին ծաւալով եկեղեցի մըն է, որուն երէցն է Տ. Գարեգին Քհնյ. Գայըգճեան։

13.— Ս. Նիկողայոս՝ ի Թոփ Գաբու։ Եկեղեցին հիմնուած է 1832-ին, փայտաշէն, կոկիկ եւ միջակ մեծութեամբ տաճար մը, որուն տանէրէցն է Տ. Մամբրէ Քհնյ. Պալեան։

14.— Ս. Հրեշտակապետ՝ ի Պալաթ։ Ի սկզբան յունական եկեղեցի մը եղած է եւ Պոլսոյ ծանօթ եկեղեցիներէն է, շուրջ 1635-ին հայոց յանձնուած է. 1729-ին այրած է եւ Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարք անմիջապէս վերաշինած է Սեղբոս Ամիրայի օգնութեամբ։

Բաւական ուշագրաւ եւ միջակէ վեր մեծութեամբ եկեղեցի մըն է, որուն երէցն է Տ. Միքայէլ Քհնյ. Փալայեան։

15.— Ս. Եղիա՝ Էյուպ Տեֆթերտարի մէջ, միջակ ծաւալով կոկիկ եկեղեցի մը, որ 1832-ին հիմէն նորոգուած է Պէզճեան Յարութիւն Ամիրայի քրոջ՝ Տիկ. Համասփիւռ Մերկէրեանի ծախքով եւ այժմ առանց քահանայի է։

16.— Ս. Աստուածածին՝ Էյուպի մէջ։ Եկեղեցին ԺԸ դարէն կը յիշուի, բայց 1855-ին բոլորովին նորոգուած է հանգանակութեամբ։ Փոքրիկ եւ սիրուն եկեղեցի մըն է եւ ներկայիս քահանայ չունի։

17.— Ս. Ստեփաննոս՝ ի Խասքէոյ։ Պոլսոյ հայոց լաւագոյն եկեղեցիներէն կը նկատուի. քարուկիր, կառուցուած է 1831-ին եւ շուրջ 1500 հաւատացեալներ առնելու մեծութիւնն ունի։

18.— Ս. Աստուածածին՝ ի Մաքրիքէոյ։ Եկեղեցիի յիշատակարանն է. «կառուցուեցաւ յանուն ծնունդ Ս. Աստուածածնայ, արդեամբ Տատեան ազնուազարմ Յովհաննէս պէյի յամի Տեառն 1844 Ապրիլ 7»։ Միջակ մեծութեամբ սիրուն եկեղեցի մըն է, որուն երէցն է Տ. Անանիա Քհնյ. Պալեան։

19.— Ս. Ստեփաննոս՝ Եէշիլ Քէոյի մէջ (Այ Սթեֆանօ)։ Եկեղեցին երկու անգամ այրած է եւ վերաշինուած (1826-ին եւ 1846-ին) արքունի վառօդապետ Տատեաններու կողմէ։ Ուշագրաւ ճարտարապետութեամբ, միջակ եկեղեցի մը, որուն երէցն է Տ. Վրթանէս Քհնյ. Տէրտէրեան։

20–21.— Սկիւտարի մէջ ունինք երկու մեծ եւ բաւական ուշագրաւ եկեղեցիներ՝ Ս. Խաչ եւ Ս. Կարապետ։

Ս. Խաչ եկեղեցին հիմնուած է Տ. Աբրահամ քահանայի կողմէ 1697-ին։ Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարք 1727-ին կը նորոգէ եկեղեցին, որ վերստին կը կառուցուի 1830-ին ժողովրդեան հանգանակութեամբ եւ օրուան ամիրաններու մասնակցութեամբ, որոնց մէջ կը յիշուին Գրիգոր Պալեան, Յարութիւն Պէզճեան, Յարութիւն Նորատունկեան եւայլն։

Այս եկեղեցիին քարոզիչ եղած են հետեւեալ ծանօթ եկեղեցականները. Գրիգոր Արքեպիսկոպոս Ալէաթճեան (1892), Մկրտիչ Արքեպիսկոպոս Խրիմեան (1889), Բաբգէն Ծ. Վրդ. Կիւլէսէրեան, Գարեգին Վրդ. Խաչատուրեան (այժմու Պատրիարքը), Թորգոմ Ծ. Վրդ. Գուշակեան եւայլն։

Այս եկեղեցիի կից եղած է Ս. Խաչ վարժարանը — այժմու Ս. Խաչ Դպրեվանքի տեղը — եւ ծանօթ Պէրպէրեան Վարժարանը, որ այժմ աւերակ է։

Եկեղեցին փայտեայ ծածկով քարաշէն է եւ աւելի քան հազար հոգի դիւրաւ առնելու մեծութիւնն ունի։

Անցած տարի հանգուցեալ Գալուստ Կիւլպէնկեանի արդեամբ հիմէն նորոգուած են եկեղեցւոյ խորհրդարանն ու յարակից սենեակները։

Եկեղեցւոյ երէցն է Տ. Վարդան Քհնյ. Դարբինեան, որ նոյն ատեն ուսուցիչ է Ս. Խաչ Դպրեվանքի։

Ս. Խաչ Դպրեվանքի սաները Տ. Շնորհք Քհնյ. Մուրատեանի ղեկավարութեամբ կը կատարեն եկեղեցւոյ երգեցողութիւնը։

Ս. Խաչ Դպրեվանքին պիտի անդրադառնանք իր կարգին։

Ս. Կարապետ Եկեղեցին շինուած է վանեցի Զաքարիա վարդապետի ջանքերով եւ 1727-ին Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարք նորոգած է զայն։ 1727-ին այս եկեղեցիին դիմացը շինուած է վանք մը, ուր բնակած է Երուսաղէմի Պատրիարք Գրիգոր Շղթայակիր իր միաբաններով։

Վերջին անգամ եկեղեցին նորոգուած է 1888-ին Մ. եւ Ա. Ունճեան եղբայրներու արդեամբ։

Ս. Խաչ Եկեղեցւոյ վերոյիշեալ ծանօթ եկեղեցականները գրեթէ բոլորն ալ հոս քարոզիչ եղած են։ Եկեղեցին քարաշէն է, մաքուր պահուած եւ աւելի քան հազար հոգի դիւրութեամբ կ՚առնէ։

Եկեղեցւոյ երէցն է Տ. Շաւարշ Քհնյ. Պալեան։

22.— Ս. Թագաւոր՝ ի Գատըքէոյ (որ Քրիստոնէական եկեղեցւոյ քար գայթակղութիւն եղող Քաղկեդոնն է), եկեղեցին հիմէն նորոգուած է 1858-ին Կարապետ Մահտեսի Մուրատեանի կողմէ, որուն եւ իր կողակիցին դամբարանները կը գտնուին Եկեղեցւոյ բակին մէջ։ Անցած տարի եկեղեցին վերստին նորոգուած է Յովհաննէս Նորատունկեանի ծախքով։ Հայկական ճարտարապետութեամբ փոքրիկ եւ սիրուն եկեղեցի մըն է։

Եկեղեցւոյ երէցն է Տ. Մովսէս Քհնյ. Քալէնտէրեան։

Ուշագրաւ է եկեղեցիին անունը՝ Ս. Թագաւոր։ Հակառակ մեր հետաքրքրութեան չկրցանք գոհացուցիչ բացատրութիւն մ՚ունենալ ընթերցողին հաղորդելու համար։

23.— Ս. Նշան՝ ի Գարթալ. Եկեղեցին շինուած է 1857-ին «Նորատունկեան Սիմոն Յակոբայ եւ Մահտեսի Գրիգոր»ի կողմէ։ Միջակ մեծութեամբ, քարուկիր կառոյցով տաճար մըն է, որուն շուրջ ներկայիս հազիւ քանի մը հաւատացեալ ընտանիքներ կան։ Ս. Աստուածածնայ վերափոխման տօնը եկեղեցւոյ ուխտագնացութեան օրն է, երբ հոծ բազմութիւն մը կղզիներէն եւ Պոլսէն հոն կը խռնուին։

Եկեղեցւոյ երէցն է Տ. Մանուէլ Քհնյ. Գարամանեան։

24.— Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ (Գիւտ Նշխարաց)՝ ի Գինալը կղզի.— Պոլսէն մասնաւոր երթեւեկի նաւերով շուրջ ժամ մը հեռաւորութեամբ առաջին կղզին է ասիկա, որ իր քով գտնուող ուրիշ երեք կղզիներով օդափոխութեան գլխաւոր վայրեր են, թող թէ

ամառ ձմեռ բնակելի են: Այս կղզիներէն Հէյպէլիի վրայ կը գտնուի Յունաց Եկեղեցիին Աստուածաբանութեան Կեդրոնական Ճեմարանը («Խալքի»ի Աստուածաբանական դպրոցը):

Ս. Գր. Լուսաւորիչ Եկեղեցին շինուած է 1855-ին Յակոբ Պատրիարքի ատեն. փոքրիկ եւ սիրուն տաճար մը, որ քահանայ չունի, բայց ամառ ձմեռ ամէն Կիրակի Ս. Պատարագ կը մատուցուի Պատրիարքարանէ ղրկուած հոգեւորականներով:

25.— Ս. Փրկիչ՝ ի Գապըը Չէլմէ.— Ի սկզբան Ս. Փրկչեան հիւանդանոցի հետ շինուած փայտեայ մատուռ մը եղած է (1832–1833), բայց այժմ փոքրիկ սիրուն քարուկիր կառոյցով եկեղեցի մ'է արդեամբ Կիւլպէնկեանց, որոնց ընտանեկան դամբարանները կը գտնուին եկեղեցիին հարաւային կողմը բակի մը մէջ: Եկեղեցւոյ ճակտին գլխաւոր մուտքին վրայ կայ սա յիշատակարանը.—

«Տաճարս սուրբ Փրկչին, փայտակերտ կառուցեալ զառաջինն յամին 1833-ի հոգեւորս Պէզճեան Յարութիւն Ամիրայէ: Զարդիս վերստին կառուցեալ ի հիմանց տունս սրբութեան ի տեղւոյս գրթութեան, արդեամբ եւ ծախիւք բարեպաշտօն տեարց Ագաթանայ եւ Կարապետի հարազատաց Թահթապուրունեան ի յիշատակ եւ ի հանգիստ հոգւոյ եղբօր իւրեանց Թիւզինեայ, վաղաժամ վախճանելոյ յամին 1898 եւ Տեառնագրեցաւ յանուն Ամենասուրբ Փրկչին, ի կաթողիկոսութեան Տ. Տ. Մկրտչի եւ ի պատրիարքութեան Տ. Մաղաքիայ, յամի 1906 ՌՅԾԵ»:

Եկեղեցին կը գտնուի Ս. Փրկչեան Ազգ. ծանօթ հիւանդանոցի բակին հիւսիսային կողմը: Եկեղեցւոյն եւ հիւանդանոցին երէցն է Տ. Մխիթար Քհնյ. Անդրիկեան:

Ս. ՓՐԿՉԵԱՆ ԱԶԳ. ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՑԸ

Հոս է նաեւ Հայութեան պատիւ բերող համբաւաւոր Ս. Փըրկչեան Ազգ. ընդարձակ հիւանդանոցը, որուն գլխաւոր մուտքին երկու կողմերը մետաղի վրայ արձանագրուած է սա յիշատակարանը.—

«Սուրբ Փրկչեան Ազգային հիւանդանոցս Հայոց տուն գթութեան եւ ապաստարան ամենազան անկելոց, շինեալ փայտակերտ ի տեղւոջս նպաստիւք ազգայնոց եւ գլխաւոր արդեամբ բարեյիշատակ Յարութիւն Ամիրայի Պէզճեան, եւ աւարտեալ զկնի վախճանի նորին յամին 1884, յանցանել ժամանակաց դասաւ խախտեալ եւ անբաւական լինելոյ, վասն յամին 1888 ձեռնարկեցաւ ի նորոգ շինութեան, որոշմամբ Ազգ. Կեդրոնական Վարչութեան եւ ջանիւք հոգաբարձութեան, ըստ բարձր հրամանաց Օգոստափառ Ինքնակալին Սուլթան Համիտեան վեհազօր կայսեր, ի հայրապետութեան Տ. Տ. Մակար Կաթողիկոսի, ի պատրիարքութեան Տ. Յարութիւն Արքեպիսկոպոսի եւ յառաջացեալ շինութեանց մասն առ մասն եւ համակ քարուկիր աւարտեցան երեքին մեծ թեւքն որք յարեւելս եւ ի հարաւ եւ յարեւմուտս մեծի բակին, հանդերձ յարակից մասամբք ի պէտս պէսպիսիս եւ շրջափակ որմովք, յամս երկոտասան ցվերջ Մայիսի 1900 տարւոյ աւուրս հայրապետութեան Տ. Տ. Մկրտիչ Սրբ. Կաթողիկոսի եւ Պատրիարքութեան Տ. Մաղաքիա Արքեպիսկոպոսի, Միքայէլ Էֆէնտի Յակոբեան, Ատենապետ հոգաբարձութեան եւ յետոյ յանձնաժողովոյն շինութեան ջանադիր եղաւ, յարդիւնս գործոյն եւ հայթայթման նպաստից: Մեծամեծք ազգին տուաւ նուէրօք եւ բարեսէրք բազում ըստ ձեռին բաւականութեան նպաստեցին ի լրումն աւարտման մասանցն, որք հասանեն ի տարածութիւն քան հազար ճարտարապետական կանգնոց եւ ի գումար ծախուց երկերիւր բիւրոց Օսմանեան ոսկի դահեկանաց նուիրեցին: (Հոս կը տրուի նուիրատուներու անուանացանկը, իրենց տուած գումարով, որ կը հասնի 1,557,075–2,014,573–ի):

Հիւանդանոցը բաղկացած է զանազան յարկաբաժիններէ, որոնք կառուցուած են քառակուսի բացուածքի մը չուրջ, որ ծածկուած է ծաղկանոցի ածուներով եւ հսկայ մշտադալար ծառերով (մայրի) որոնց չուքին զետեղուած կան նստարաններ: Կէս ժամուան մէջ այնքան արագ եւ շատ եղան մեր տեսածները, որ կարելի չէ զանոնք յիշել եւ թուել. արանց, կանանց, մանկանց, մտային հիւանդութեանց, զանազան քննութեանց, գործողութեան յարկաբաժիններ, ապա դեղարան, հիւրանոց, խորհրդարան, խոհանոց, ճաշարան, մառան, հանդերձարան, լուացարան եւայլն. եւայլն. ի մի բան հսկայ հաստատութիւն մը, որ իրական գոհունակութիւն կ'առթէ այցելու ամէն հայու:

Հիւանդանոցի տարւոյս բժշկապետն է Տոքթ. Հայրօ Հայրապետեան, որ ներքին հիւանդութեանց մասնագէտ է, մասնաւորաբար թոքերու:

ՍԿԻՒՏԱՐԻ Ս. ԽԱՉ ԴՊՐԵՎԱՆՔԸ

Սկիւտարի Ս. Խաչ Եկեղեցւոյ կողքին, համանուն հին վարժարանի տեղն է այժմու Ս. Խաչ Դպրեվանքը: Եռյարկանի շէնք մը, որուն կողքին մեծագոյն զոհողութեամբ կը կանգնի նոր մը՝ կրթական յարկաբաժինը, աղիւսաշէն (պրիք) եւ հաստատուն: Հակառակ նիւթեղէններու դժուար հայթայթման, հաւանաբար այժմ արդէն

վերջացած ըլլալու է վարժարանի այս մասն ալ, եւ պատրաստ՝ աւելի քան 120 աշակերտներ ընդունելու։ Տնօրէնութեան պատասխանատուն է Պր. Յովհաննէս Նորատունկեան, պատուական հայ մը, եկեղեցասէր, դպրոցասէր եւ աւանդապահ, իր անձնական տան շինութեան նախաձեռնութեամբ փարած է գործին եւ իր բոլորանուէր ջանքերուն շնորհիւ վստահաբար այժմ արդէն շէնքը պատրաստ է իր նպատակին գործածուելու համար։

Արդիական դիւրութիւններով, երկու խոշոր շէնքեր, մէջտեղը ճեմավայրի եւ ծաղկանոցի բացուածքով։ Դպրեվանքը մօտիկն ունի իր խաղավայրը։ Պոլիս քաղաքին, Վոսփորի եւ Ոսկեղջիւրի վրայ նայող հիանալի դիրք եւ առողջարար կլիմայ ունի վարժարանը։

Դպրեվանքի բարի ոգին, անոր նկատմամբ անչափելի գուրգուրանքով եւ աղապատանքով լեցուն բաբախող սիրտն ու միտքը ամէնէն աւելի Նորին Ամենապատուութիւն Տ. Գարեգին Պատրիարք Խաչատուրեանն է։ Հակառակ պատրիարքական իր բազմազբաղ առօրեային, հակառակ սուրբ գրական Թարգմանութեան արդէն ձեռնարկած ըլլալուն, դարձեալ ան ժամանակ կը գտնէ եւ յաճախակի կ'այցելէ հայութեան եւ Հայց. Եկեղեցւոյ ապագային այնքան կենսականութիւն ունեցող այս հաստատութեան, որ ինքնին միայն պիտի բաւէր որ մարդիկ, հայ մարդիկ՝ երախտագիտութեամբ եւ պատկառանքով բերան առնէին Գարեգին Արքեպիսկոպոս Խաչատուրեանի անունը։ Իր գրական եւ եկեղեցական հեղինակութեան քովն ի վեր այս մեծագոյն ձեռակերտը կուգայ լրացնել իր պատկառելի գործը։

Իրական մխիթարանք եւ գոհունակութիւն է խելամուտ հայուն սրտին եւ մտքին ճանչնալ այս խղճամիտ, անձնուէր եւ իմաստուն եկեղեցականը, հակապատկերը խել մը բարձրաստիճան այլ եկեղեցականներու, որոնք լոկ իրենց անպէտ անձին համար կը նուիրեն գիշեր ցորեկ։

Խղճամիտ, գիտակից եւ պատասխանատու պաշտօնեաներ, եթէ Նորին Ամենապատուութեան գիտակցութեան եւ գուրգուրանքին նշոյլն ունենան իրենց պաշտօնի նախանձախնդրութեան եւ նուիրումին մէջ, իրենց կարելիով դպրեվանքին համար տքնին, վստահաբար՝ Ս. Խաչ Դպրեվանքը կրնայ մեծագոյն օրհնութիւնն ըլլալ թէ հայութեան, թէ Հայց. Եկեղեցւոյ եւ թէ աշակերտութեան համար, անոնցմէ կրթուած եւ գիտակից քաղաքացիներ, հայեր եւ հոգեւորականներ հասցնելով։

Կ'արժէ տեսնել թէ ինչպէս գաւառէն բերուած եօթ–ութ տարեկան պզտիկներ ամէն գուրգուրանքի եւ խնամքի առարկայ կը

դառնան, նոյն ինքն Նորին Ամենապատուութեան յանձնարարութեամբ եւ հրահանգով։

Այս տարի աշակերտութեան թիւն է 65, որ 80–ի պիտի բարձրացուի, եւ երկու տարիէն 120–ի, որպէսզի վարժարանը գտնէ իր բնականոն ընթացքը։

Սրտանց արեւշատութիւն կը հայցենք Նորին Ամենապատուութեան, իր նուիրական ձեռնարկները իրենց լրման բերելու համար։

ԳԱՐԱԿԷՕԶԵԱՆ ՈՐԲԱՆՈՑԸ

Հոգեկան եւ իմացական գործին չափ կարեւոր է անշուշտ գթութեան գործը, մանաւանդ երբ անոր կը միանայ կրթականն ալ։ Այսպէս է Բերայի Գարակէօզեան Որբանոցի պարագան, որ այժմ աւելի գիշերօթիկ նախակրթարան մըն է, եւ ուր կը խնամուին աւելի քան 130–140 մանչուկներ, կարօտ ծնողքներու զաւակներ, մանաւանդ գաւառէն բերուած 7–14 տարեկան պզտիկներ։

Բաւական հին եւ հայութեան ծանօթ հաստատութիւն մը, որ ամէն դիւրութիւն եւ հոգատարութիւն կ'ընծայէ հոն ինկող կեանքի կարիքներուն կարօտ հայորդիներուն։

Պատրիարքարանի բարոյական հովանաւորութիւնը վայելող մասնաւոր խնամակալութիւն մը կը հոգայ հաստատութեան նիւթականը, որ գլխաւորաբար եկեղեցիներու օժանդակութեամբ կը հայթայթուի։

Այս նուիրական հաստատութեան պատասխանատուն, որ է տեսուչը՝ տնօրէնուհի մըն է։

ԳԱԼՖԱՅԵԱՆ ԱՂՋԿԱՆՑ ՈՐԲԱՆՈՑԸ

Գարակէօզեան որբանոցի համար ըսուածները կարելի է կրկնել, առաւել կամ նուազ չափով, Խասգիւղի Գալֆայեան Աղջկանց որբանոցին համար ալ։ Այս հաստատութիւնը աւելի փափուկ սեռին համար է. հոն կ'ընդունուին ու կը հոգատարուին կարօտ աղջիկներ։ Այս հաստատութիւնը հիմնուած է Հայ մայրապետներէ եւ կը կառավարուի Հայ մայրապետներով։ Իրողութիւն մը, որ բացառիկ երեւոյթ մըն է հայ կեանքին մէջ։

Շէնքը իր յարակից մասերով 1956–ին առած է Սրբուհի Մայրապետ անունը եւ ազգին նուիրուած՝ կարօտ աղջիկներու խնամատարութեան յատկացուելու համար։ Այժմ այս հաստատութիւնը գիշերօ-

թիկ Նախակրթարան մըն է հինգ դասարաններով, ուր կը պատսպարուին եւ կը խնամուին օգնութեան կարօտ ծնողքներու 90–100 աղջնակներ, դարձեալ գլխաւորաբար գաւառէն բերուած 7–14 տարեկան:

Հայութեան մէջ բացառիկ հանգամանքով այս օրինակելի հաստատութեան նիւթականը կը հոգացուի մասնաւոր խնամակալութեան մը կողմէ, որ կրկին կը վայելէ Պատրիարքարանի ուշադրութիւնն ու հովանաւորութիւնը, եւ եկեղեցիներու օժանդակութիւնը:

Հոս տեղին է մասնաւոր գնահատանքով յիշել հաստատութիւնը վարող, դասաւանդութիւնը եւ դաստիարակի պաշտօնը կատարող հայ մայրապետներու անունները, որոնք այնքան նուիրումով եւ ձեռներէցութեամբ կը պահեն այս որբանոցը, մաքուր, կոկիկ եւ կարգ ու կանոնով. Մայր Մարիամ Մայրապետ Քէոսէեան, իբր գլուխ եւ իրեն օգնական Քոյր Զարուհի Միհրապեան եւ Քոյր Հռիփսիմէ Սասունեան:

Այս երկու «Որբանոց»ներն ալ, բացի եկեղեցիներու օժանդակութիւններէն, իբր նիւթականի աղբիւր ունին իրենց հասութաբեր կալուածները, որոնք մեծապէս կը նպաստեն անոնց այսպէս տեւականացման:

ԱՅԼ ԴՊՐՈՑՆԵՐ

Հայութեան արդէն ծանօթ այս երկու «որբանոց-դպրոց»ներէն զատ, Պոլսոյ եւ իր արուարձաններուն մէջ կան նաեւ յետագայ վարժարանները, որոնք իրենց մօտիկ եղող եկեղեցիներու օժանդակութեամբ կը մատակարարուին եւ առհասարակ աշակերտները դպրոցին փոքրիկ վճարում մը կ՚ընեն միայն: Բարեբախտաբար, այս դպրոցներէն ոմանք իրենց հասութաբեր կալուածներն ունին. այլապէս զանազան առիթներով, գլխաւորաբար՝ պսակադրութիւններէ եւ թաղումներէ եկած մասնաւոր նուիրատուութիւնները անբաւական պիտի մնային:

Դպրոցներու աշակերտութիւնը երկսեռ է, բացի վերոյիշեալ «որբանոց-դպրոց»ներէն:

Պոլսոյ հայոց վարժարանները (եւ «որբանոցները» իբր կրթարան), ենթակայ են պետութեան կրթական նախարարութեան եւ դպրոցներէն կը պահանջուի, որ պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, քաղաքացիական գիտութիւն եւ երկրին լեզուն՝ թուրքերէնով դասաւանդուին եւ շաբաթը 15 պահ այս դասերուն յատկացուին, իսկ շաբթուան մնացած 19 պահերուն լեզուն ազատ ձգուած է, սակայն

դասաւանդողները պէտք է համալսարանական ուսում առած ըլլան, որով՝ դժուար կ՚ըլլայ հայ դպրոցներու համար թուաբանութեան, գիտութեան եւայլն ուսուցիչներ գտնել. այս պատճառաւ, առ հասարակ բոլոր դասաւանդութիւնները երկրին լեզուով կը կատարուին բացի հայերէնէ եւ կրօնի դասերէն:

Դպրոցներու ուսումնական դասաւորումը կամ բաժանումը այսպէս է.— Մանկապարտէզ քիչ կայ: Նախակրթարան (7–13 տարեկաններուն համար), Միջնակարգ (13–17 տարեկաններուն) եւ Երկրորդական վարժարան (17–21 տարեկաններուն համար):

Ահաւասիկ Պոլսոյ Հայ վարժարանները իրենց աշակերտներու թիւով. Ղալաթիոյ Կեդրոնական վարժարանը, որ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ կից է եւ զոր հիմնած է Տ. Ներսէս Վարժապետեան Պատրիարք 1876-ին, Երկրորդական վարժարան է եւ ունի շուրջ 200 աշակերտներ եւ 40-ի մօտ ուսուցիչներ: Բացի Խնամակալութենէն Դպրոցը ունի «Ճաշի Յանձնախումբ» մը, որ ամէն օր տաք կերակուր կը հայթայթէ ձրի ուսանողաց:

Թաքսիմի մէջ Եսայեան Աղջկանց վարժարանը, որ Նախակրթարան, Միջնակարգ եւ Երկրորդական Դպրոց է եւ ունի շուրջ 500–550 աշակերտութիւն:

Ֆէրիքէօյի Ազգային Վարժարանը, որ Նախակրթարան եւ Միջնակարգ է եւ ունի 250–300 աշակերտութիւն մանկապարտէզով միասին:

Բանկալթըի մէջ Հինդլեան անձնական վարժարանը, որ Նախակրթարան է եւ ունի շուրջ 200 երկսեռ աշակերտութիւն:

Օրթաքէօյի Ս. Թարգմանչաց Վարժարանը, որ մանկապարտէզ եւ նախակրթարան է, եւ ունի շուրջ 150 աշակերտ:

Բերայի մէջ Պէզազեան Վարժարանը, որ Նախակրթարան է եւ ունի շուրջ 150 աշակերտութիւն:

Կէտիկ Փաշայի մէջ, Ս. Մեսրոպեան Վարժարանը, որ մանկապարտէզ եւ Նախակրթարան է եւ ունի շուրջ 400 աշակերտ:

Գումգաբուէ դուրս Վարվառեան Վարժարանը, որ մանկապարտէզ եւ նախակրթարան է եւ ունի շուրջ 150 աշակերտ:

Գումգաբուի մէջ Պէզճեան մայր վարժարանը, որ մանկապարտէզ, Նախակրթարան եւ Միջնակարգ է եւ ունի շուրջ 100 աշակերտութիւն:

Թոփ Գաբուի մէջ Լեւոն Վարդուհեանի վարժարանը, որ մանկապարտէզ եւ Նախակրթարան է եւ ունի շուրջ 200 աշակերտ:

Պաքր Քէօյի մէջ Տատեան Վարժարանը, որ Մանկապարտէզ եւ Նախակրթարան է, եւ ունի շուրջ 150 աշակերտ:

Սամաթիոյ մէջ Սահակեան Վարժարանը, որ Մանկապարտէզ եւ Նախակրթարան է եւ ունի շուրջ 250 աշակերտ:

Կալաթու Խորէնեան Վարժարանը, որ Մանկապարտէզ եւ Նախակրթարան է եւ ունի շուրջ 200 աշակերտ:

Ասիական ցամաքամասին վրայ կը գտնուին հետեւեալ դըպրոցները:

Սկիւտարի Ճեմարանը, որ Մանկապարտէզ եւ Նախակրթարան է եւ ունի շուրջ 200 աշակերտ:

Սկիւտարի Ներսէսեան-Երմոնեան Վարժարանը, որ Մանկապարտէզ եւ Նախակրթարան է եւ ունի 200–250 աշակերտ:

Գատըքէօյի Արամեան Վարժարանը, որ Մանկապարտէզ եւ Նախակրթարան է եւ ունի շուրջ 250 աշակերտ:

Հոս կը վերջանայ Թուրքիոյ եւ Պոլսոյ Հայութեան մասին մեր տուած այժմու վիճակի տեղեկութիւններն ու ծանօթութիւնները: Կը ցաւինք, որ բոլոր եկեղեցիներու եւ դպրոցներու մասին հաւասար եւ քիչ մը աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ չկրցանք քաղել, ժամանակի սղութեան հետեւանքով: Յուսանք այսքանն ալ կրնայ վեր ի վերոյ գաղափար մը տալ մասնաւորաբար Պոլսոյ մեր հայութեան ներկայ եկեղեցական եւ կրթական կեանքի մասին:

Սեպտ. 1956, Կ. Պոլիս

ՀԱՅԱՊԱՀՊԱՆՈՂԱԿԱՆ

ՍՈՒՐԲ ՄԵՍՐՈՊ
ԻՄԱՍՏՈՒԹԵԱՆ ԲԱԺԱԿՆ ՀԱՅՈՒՆ

Ն. Ս. Օծութիւն՝ Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետը, տարւոյս 25 Օգոստոս թուակիր սրբատառ կոնդակով կը հրահանգէ. «Համազգային հանդիսութեամբ տօնել, պանծացնել սուրբ յիշատակը Մեսրոպ Մաշտոց Վարդապետին, անոր ծննդեան 1600-ամեակի առիթով, Հոկտեմբեր 14ին, Թարգմանչաց Վարդապետներու տօնին»:

Հայուն համար ի՞նչ կայ աւելի մեծ, աւելի նուիրական, վսեմ ու արժէքաւոր քան Հայկազնեան Այբենարանն յօրինող հանճարին ծննդեան տարեդարձը, Հայ գիրերն ստեղծող անզուգական Հայ Ուղեղին ծննդեան յոբելինականը:

Ս. Մեսրոպ Մաշտոց իր անհատնելի երկով, Հայոցս համար յաւիտեան այժմէական իր գործով, կը հանդիսանայ Հայոց Պատմութեան ամենամեծ դէմքը, ամենամեծ միտքը, մշտակայ իրաւամբ: Մեծագործութիւն մը, որ տասնեւհինգ ու կէս մրրկավար դարեր անզօր մնացած են նսեմացնելու:

Հայ յղացումին ամենէն ազնուական եւ հարազատ մէկ վայրկեանին, Հայուն համար ամենէն մէկ հազուագիւտ պահուն, ծնաւ Մեսրոպ Մաշտոց:

Հայուն ամենէն ջինջ եւ մաքուր ընդերքին ծնունդն է ան. Հայուն ստեղծագործ հանճարին այն ժայթքը, որ Հայութեան կեանքը երաշխաւորեց գալիք դարերու բոլոր արհաւիրքներուն դէմ, մարդկային պատմութեան բոլոր փոթորիկներուն դէմ:

Հայ դարերու բացառիկ մէկ պահուն՝ հայ իմացումին խտացումն է ան, երկունքն ու ճմլումը, որ Հայն օժտեց ժամանակը արհամարհող կենսունակութեամբ: Հզօր կայսրութիւններ եկան ու գացին, բայց Ս. Մեսրոպի յօրինած ադամանդեայ գիրերու շնորհիւ Հայութիւնն զերծ մնաց աշխարհակործան վերիվայրումներէն, թէ՛ իսկ մերթ մազապուրծ, բայց վերապրեցաւ:

Ս. Մեսրոպ ոչ միայն Հայոց Պատմութեան ամենահզօր դէմքն է, ամենամեծ միտքը, այլեւ ամենամեծ Բարերարը: Հայուն «ընդուն բարիքը», զոր վաթսունըերկու հայ սերունդներ վայելած են, եւ ո՛վ գիտէ տակաւին քանի՛ հայ սերունդներ ալ պիտի սնանին անկէ, ոչ թէ զայն նուազեցնելու, այլ ընդհակառակը անով լիանալու եւ իրենց լիութեամբը զայն առատացնելու: Անսպառ բարիք մը, որուն

շնորհիւ անցեալի, ներկայի եւ ապագայի բիւր բիւրաւոր հայ ուղեղները ստեղծագործած են եւ պիտի ստեղծագործեն Հայ Դպրութիւն, Հայ Գրականութիւն, Հայ Արուեստ, Հայ Հաւատք, Հայ Գիտութիւն, Հայ Ինքնութիւն եւ Հայ Գիտակցութիւն: Մէկ խօսքով՝ Հայ Մշակոյթը դարեր անընդհատ: Մշակոյթ մը, որ Հայութիւնը տարած հասցուցած է աշխարհի քաղաքակիրթ չափանիշի բարձրութեան:

Հայ մտքի եւ հոգիի անհատանելի հսկայ մը, որ ժամանակի փոթորկալից տասնեւհինգ ու կէս դարերը չեն կրցած ոչ թէ մոռցնել, այլ նոյնիսկ մազի չափ աղօտացնել, նսեմացնել: Տիտան մը, որուն մտքին շառայլին ջերմութեանը մէջ ուռճացած են յետագայ դարերու հայ ուղեղներն ու անոնց ստեղծագործութիւնները:

Հայ մտածումի եւ հաւատքի անսպառ շտեմարան, որմէ սնած անցած են եւ պիտի սնանին գալիք դարերու անհամար հայ սերունդները: Հայուն յաւէտ իմաստութիւնը ջամբող անմեռ Վարդապետ-վարժապետն է ան:

Տեսողութեան եւ կամքի անխորտակելի մեծութիւն մը, որուն հովանիի ապահովութեան մէջ ապրած ու ստեղծած են յետագայ դարերու բոլոր հայ մտքերը:

Հայկազեան հանճարին այս մշտահոս ժայթքի յարատեւող գոյութեան առջեւ անզօր կը զգամ կարենալ մեծարանքի երախտագիտութիւնս ընծայաբերելու անոր 1600ամեայ տարեդարձին: Անճարակ եւ անարդար փորձ մը պիտի ըլլար հետեւիլ անոր կեանքի հանգրուաններուն:

Ազնուական էր ան ոչ միայն ծնունդով, այլ մանաւանդ մտքովն ու հոգիով, որուն բացայայտ դրսեւորումն է բիւր բիւրաւորներու ցանկալի արքունական դիւանապետութեան ոտնահարումը, քանակին եւ երկրային փառքին արհամարհումը, եւ անոր անեղէն առինքնումը:

Նման Տիրոջ Յիսուսի Քրիստոսի, նման Իսրայէլի մեծ մարգարէներուն, իր առաքելութեան, հայ հրաշագործութեան ձեռնարկելէ առաջ, Մեսրոպ Մաշտոց առանձնացաւ՝ մենութեան մէջ մխրճուելու համար Անհունին իմացողութեան, ճգնողական առանձնութեան մէջ հաղորդուելու մնայունին, տեւականին, որակին քաղցրութեամբ, թաթխուելու աստուածային շնորհներուն մէջ: Ու երբ ան դուրս եկաւ խօսելու եւ գործելու, ինչի որ մտեցաւ ստեղծագործեց. անոր միտքը ինչ որ յղացաւ, անոր հոգին ինչ որ շնչեց, անոր սիրտը ինչ որ կամեցաւ մնայունին, տեւականին կնիքն ունեցան իրենց վրան:

Անոր մեղրածորան քաղցրութեան շնորհիւ ոչ միայն Գողթնեաց եւ Սիւնեաց հայերն հոգիով լուսաւորուեցան, այլեւ Վրաստան եւ Աղուանք քրիստոնեայ դարձան: Անոր առաքելութեան լուսաւորութիւնը սերունդէ սերունդ դեռ կը պահէ իր կենսունակութիւնը սոյն երկիրներուն մէջ: Վրաց եւ Աղուանից մէջ անոր շունչով վառած հաւատքի ճրագը տակաւին անմար կը մնայ:

Հոգիներու լուսաւորումէն ետք՝ ուղեղներու բեղմնաւորումն էր անոր մեծ հոգը: «Անինչ հսկող այդ տիտանեան հայ տեսանողը», իր հրաշագործ ուղեղը ճմլեց ու ստեղծեց օտար խուժումներուն դէմ հայ լեզուն անխոցելի դարձնող ադամանդեայ զրահը՝ Հայ Այբ ու Բենը, որ եղաւ անսպառ աղբիւր իմացական սնունդի, որ եղաւ անխորտակելի պատնէշ անչափելի պատուհասներու, որ դարձաւ անհատնելի շտեմարան հայ իմացողութեան, որմէ սնան տասնեւհինգ ու կէս դարու վաթսուներկու հայ սերունդներ եւ դեռ քանի ապագայ հայ սերունդներ պիտի ըմբոշխնեն անոր կենսատու այդ աւիշը:

Կենսագործող գործիքին ստեղծումէն ետք հարկ էր նաեւ ուսուցանել զայն, սորվեցնել անոր կիրարկումն ալ: Հայերէն գիրերու անդրանիկ Վարժապետին անմահ շունչն անցաւ Հայ Լեզուի գիրերու վրայէն ու խօսուն դարձուց զանոնք առաջին հայ աշակերտներուն ուշիմ ուղեղներուն: Անոնցմէ էին Յովհան Եկեղեցացի, Յովսէփ Պաղնացի, Վարդան Մամիկոնեան, Ղեւոնդ Երէց, Կորիւն, Սամուէլ... ու անհատնում շարանը հայ գիրերու ուսանողութեան մինչեւ այսօր:

Հարկ էր եւ ուսանող մանկտւոյն Վայրն ալ յանձնարարել եւ յանձնանձնել: Մտածումի այդ ջահերն իրենց շտեմարաններն ու լուսարարներն ունենալու էին: Կորով ու կամք էր անկ: Հացեկաց գիւղի այդ անմահ Հսկողը ծրագրեց այդ լուսոյ շտեմարանները ու վառեց ջահերը, որոնք դեռ կը մնան ու հուր կու տան հայ մատղաշ ուղեղներուն:

Հարկ էր, որ Աստուած խօսէր իւրաքանչիւր հայու իր առանձնութեան մէջն ալ, ուզած ատեն, ուզած տեղը: Հարկ էր, որ Աստուծոյ շունչը հնչէր հայ հոգիներէն ներս հայերէն լեզուով ստեղծագործ Սուրբի բացակայութեանն ալ, անհունօրէն, ազատօրէն, հարազատօրէն, իւրաքանչիւր հայ բաժակի տարողութեան համեմատ... «Աշխարհի Լոյսը» պէտք էր շօշափելի ըլլար հայ հաւատացեալի ձեռքերուն մէջ, ու լուռ խօսէր դարերու ընդմէջէն հայ աչքերուն: Հայ Մեծ Սուրբին միտքն ու հոգին հոս եւս հրաշագործեցին: Աստուծոյ պատգամներու աւազան այդ Մեծ Մատեանը, դարձաւ հայուն Աստուածաշունչը եւ «Թագուհի Թարգմանութեանց»: Կոթող մը ինքնին, ժամանակներէ ի վեր, հայ հաւատքի ազնուութեան, հայ լեզուի գեղեցկութեան, հայ մտքի նրբութեան, հայ հոգիի տարողութեան... Բիւրեղ-

եայ անգին կոթող մը, որուն ամբողջական արդի վերծանականն ընել չհամարձակեցան դեռ վերջի դարերը:

Խաւարի մէջ վառուած լոյսը ծիր չունի: Մտքի եւ հոգիի այս լուսատու հայ Շառայլը, անմար Փարոսը, ստեղծագործ Հուրը, նըման իր քարոզչութեան եւ առաքելութեան, դուրս ելաւ Հայաստանի սահմաններէն եւ ողողեց Աղուանիքն ու Վրաստանը: Հոգիի լուսաւորումէն ետք, անոնց շնորհեց նաեւ մտքի լոյսն ունենալու միջոցը՝ Վրացական եւ Աղուանից գիրերը:

Սուրբ Մեսրոպ հայուն մտքի եւ հոգիի անհատնում լուսարձակն է, անմատչելի աշտարակը, որուն նմանը կարելի չէ գտնել նոյնիսկ ամբողջ մարդկային պատմութեան մէջ: Հինգ անչափելի ստեղծագործութիւններ, անբաղդատելի հրաշալիքներ, որոնց մին միայն բաւական պիտի ըլլար անմահութեան դափնեպսակ բոլորել ոեւէ մահկանացուի ճակտին:

Ս. Մեսրոպ հոգի մը եւ միտք մըն է միանգամայն, որուն ջերմութեան մէջ ապրած են, կ'ապրին եւ դեռ պիտի ապրին բոլոր դարերու հայ միտքերն ու հոգիները, որուն զօրութեան եւ ազդեցութեան մէջ կը մնան եւ պիտի մնան բոլոր դարերու հայ սերունդները:

Ս. Մեսրոպի հոգիէն եւ մտքէն հոսած լոյսի ջերմութիւնը տասնեւհինգ դարեր ետքն ալ դեռ կ'անցնի բոլոր հայ սերունդներու հոգիէն եւ մտքէն, ու կը կենսաւորէ, կը պաղարէ, անընդհատ, անվերջ...:

Մշտահոս, անսպառ մտքի եւ հոգիի լոյսի Ուղխ... Որքան հայը կայ ու կ'ապրի, նոյնիսկ, Աստուած չընէ, Հայու մահէն ետքն ալ, հայու ստեղծագործութիւնը, մշակոյթը, Ս. Մեսրոպի մեծագործութիւնը պիտի մնան մարդկութեան հետ, եւ հիացնեն անոր խոկութեան հաղորդ եղողները:

Ս. Մաշտոց հոգի մը եւ միտք մը անկորնչելի, անսպառելի, որմէ պիտի սնանին բոլոր հայ սերունդները, որուն շունչին պարունակին մէջ հասունցաւ Հայուն Ոսկեդարը, որուն լոյսին մէջ ուռճացան Վարդանանց փրկարար խիզախումը, եւ անոր յաջորդող հայ դիւցազնութիւնները:

Իբր հոգի եւ միտք, իբր գիտակցութիւն եւ ինքնութիւն, մէն մի հայ, ծնունդն է, ժառանգն է, կայծն է Ս. Մաշտոցի ճառագայթարձակ էութեան:

Ս. Մեսրոպ հայուն երկնային աւիշով լեցուն, աստուածային ստեղծագործ աւիւնով դարալեր բաժակն է, որմէ ըմպած են ու պիտի ըմպեն հայ ժողովուրդի հարազատ սերունդները՝ բոլոր դարերու, բոլոր հորիզոններու...

* * *

Մէն մի իրաւ հայու պարտքն է անձնախոյզ հարց տալ ինքնիրեն, իբր կայծ այս իմաստութեան Շառայլին, իբր ժառանգ այս տիտանեան Հսկային, այս ստեղծագործ Հայ Սուրբին, թէ ես ինչով արժանի եմ Անոր էութեան:

* * *

«Պաշտանք եւ փառք, սքանչելագործ Ս. Մեսրոպի անուան եւ անոր անմահ գործին»:

12 Հոկտ. 1961, Նիւ Եորք

ԲԵՂՈՒՆ ՄՏԱԾՈՒՄԸ

(ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ՏՕՆԱԽՄԲՈՒԹԵԱՆ ԱՌԻԹՈՎ)

*Ամէն տօնն անպայման ունի աւելի կամ նուազ չափով իր
մտածումը, որ իր արժէքն ու կարեւորութիւնը կը գտնէ իր ծաւա-
լին եւ սահմանին համեմատ, իր տարողութեան չափով: Միմիայն
ճղճիմ եսն՝ իրեն առանցք ունեցող մտածումն է, որ իր անփոխանցելի
սահմանափակումովն իսկ՝ անարժէք կը դառնայ եւ կը չքանայ եսին
հետ ալ: Իսկ եսէն դուրս, ամբողջի օգտին եւ բարիքին միտող մտա-
ծումը, զանգուածներն պարուրող մտածումը, ամբողջին եւ զան-
գուածին պատկանելու եւ փոխանցելի ըլլալու իր անսահմանութեամբ
իսկ՝ կը դառնայ արժէքաւոր, կարեւոր եւ տեւական, նոյնիսկ ան-
սահման եւ յաւիտենական:*

*Հայ Մշակոյթի Հոկտեմբերեան տօնախմբութեան մէջ՝ տեղին
է եւ իրաւ անդրադառնալ Հայ Կեանքի Պատմութեան մէջ այսպիսի
համապարփակ երկու մտածումներու, որոնք նոյն լծակէն խթանուած,
նոյն դիտումէն առաջնորդուած եւ նոյն չուկէտէն առինքնուած են,
հոգեկան եւ իմացական լոյսը ամբողջութեամբ ամբողջին տանիլ, ա-
զատ եւ անարգելք, համայն զանգուածը լուսաւորել, վառուած ճրա-
գը աշտանակի վրայ դնել եւ անով համայն շրջակայքը, ամբողջ տու-
նը՝ լուսաւորել. հոգեկան եւ իմացական լոյսը իր սահմանափակու-
մէն ազատել, եւ ձգել որ ամբողջին փոխանցուի, բոլորէն սեպհա-
կանացուի:*

*Իմացականութեան ջինջ ակէն բխած ամէն մտածում՝ իմաս-
տութեան այս բարութիւնն ու անսահմանութիւնն ունի իր մէջ:*

*Այս նոյն իրականութիւնը չէ՞, որ այնքան սքանչելիօրէն կու-
տայ հիանալին՝ Վահան Թէքէեան սա յետագայ իր գոհար տողերով.—*

Ոմանց միայն, քիչ անգամ, տիեզերքի չորս ծագէն,
Մեծ հովերու պէս յանկարծ խոհերը մեծ կ'այցելեն,
Բեռնաւորուած խորհուրդի փոշիներով՝ զոր խլած
Են աստղերէն կենդանի եւ ուր պահուած կայ Աստուած...:

*Այսպիսի մեծ եւ բեղուն մտածումէն այցուեցաւ Հացեկաց
Մեսրոպ Մաշտոց Վարդապետ, երբ ուզեց Աստուածաշունչի հոգե-
կան եւ իմացական լոյսը ողջ Հայութեան փոխանցել Հայ Գիրերու
ստեղծումով, եւ Հայը ջրդեղել անխոցելիութեան զրահով:*

*Այդ օրերուն, Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունէր Աստուածա-
շունչի լոյսը, բայց մասնաւորներու մենաշնորհն էր դարձած այդ*

*լոյսը. հայ զանգուածը, հասարակ հայ ժողովուրդը, զրկուած էր
անկէ: Մեսրոպ Մաշտոց Վարդապետ այդ լոյսը զանգուածին տանելու
ճիգէն մտրակուած, այդ լոյսը Հայ ժողովուրդին տալու մտածումէն
խթանուած՝ տքնեցաւ, տառապեցաւ, մինչեւ որ յաջողեցաւ իրակա-
նացնել զայն, ու անով լուսաւորել հայ հոգին եւ միտքը միանգամայն:
Ան Աստուածաշունչի լոյսի աղբիւրը մատչելի դարձուց Հայութեան՝
անոր տալով ջուրը ուղղակի ակէն ըմպելու ոսկեղէն թասը՝ Հայ
Գիրը:*

*Թարգմանուած Աստուածաշունչը սակայն ձեռագիր էր, հազ-
ուագիւտ, ընտրեալ սակաւներու մենաշնորհ կրկին. զանգուածը, ամ-
բողջը, հասարակութիւնը դարձեալ զրկուած էր այդ լոյսի ազատ իւ-
րացումէն, եւ այդ աղբիւրի անարգել վայելքէն: Մէկը պէտք էր,
որ զայն համայնականացնէր, բոլորին սեպհականութիւնը դարձնէր.
բարի, անձնուէր եւ անյողդողդ մտածում մը պէտք էր՝ համայնա-
կան այդ կարիքն գոհացնելու միջոցն իրականացնէր: Ոսկան Վար-
դապետ Երեւանցին եղաւ այդ ընտրեալ անօթը, որ նման Մեսրոպ
Վարդապետի, իրեն պաշտպան եւ զօրավիգ ունենալով օրուան իմաս-
տուն կաթողիկոսը՝ Յակոբ Դ. Ջուղայեցին, արթուն եւ բարեկարգիչ
միտք մը, տարուած Հայութեան բարօրութեամբը, յառաջդիմու-
թեամբն ու ապագայի ապահովութեամբը:*

*Զարմանալի հանդիպութիւն մը կայ Հայերէն Աստուածաշունչի
Թարգմանութեան եւ տպագրութեան իրագործումներուն միջեւ:*

*Երկու պարագային ալ վարդապետ մըն է իրական ճիգն ու ազ-
դակը, իրեն քաջալեր եւ զօրավիգ ունենալով օրուան կաթողիկոսը,
Հայ Եկեղեցւոյ հեղինակութիւնը:*

*Երկու պարագային ալ արդիւնքը որքան հոգեկան նոյնքան
նաեւ իմացական լուսաւորում է, քանի որ Աստուածաշունչը Հայ ժո-
ղովուրդի համար, որքան հոգեկան փրկութեան, ներշնչումի եւ լու-
սաւորութեան աղբիւր է, նոյնքան նաեւ իմացական հմտութեան ազ-
դակ, ազնուացման եւ զարգացման աղբիւր է, այն ալ դարեր շարու-
նակ:*

*Երկու պարագային ալ այդ լոյսի աղբիւրը զանգուածին մատ-
չելի ընելու բեղուն մտածումն է գործին իրականացման լծուելու
դրդապատճառը:*

*Երկու պարագային ալ մտածումին բարութեան եւ առատու-
թեան, անսահմանութեան եւ տեւականութեան հետ կը մեծնան,
կ'արժէքաւորուին, կը սրբուին ու պաշտելի կը դառնան անոնց հե-
ղինակները՝ Մեսրոպ Հացեկաց եւ Ոսկան Երեւանցի վարդապետները:*

*Երկուքին մտածումն ալ զանգուածին լուսաւորումն է, ամբող-
ջին հոգեկան եւ իմացական բարգաւաճումն է: Ազնուական եւ վսեմ*

մտածում մը, որ դարերունն է եւ պիտի մնայ յաւէտ իր գերազանցութեամբը, մշտադալարութեամբը։

Օրհնեալ ըլլայ անունն ու երկը անոնց։

* * *

Որքան մեծ բարիք եւ օրհնութիւն պիտի ըլլար Հայ Ժողովուրդին եւ Հայց. Եկեղեցիին համար, եթէ այսպիսի երկնային մտածումէ այցուէին ու գործէին բոլոր ժամանակներու եկեղեցական եւ աշխարհական հայ գործիչներն ու ղեկավարները։

Տայ երկինք, որ Աստուածաշունչի առաջին ամբողջական տպագրութեան երեքհարիւր ամեակի տօնախմբութիւնը տայ մերօրեայ հայ ղեկավարներուն այս բիւրեղեայ մտածումն ու գործունէութիւնը։

Երանի թէ, անոնց մտածումն ու ճիգն ալ երթայ ամբողջ Հայութեան, Հայ Հայրենիքին եւ Հայց. Եկեղեցւոյ լրումին՝ առանց խտրութեան, որպէսզի սրբութեան գոհունակութեամբը լիանան նման Հայերէն Աստուածաշունչի Թարգմանիչներուն եւ տպագրիչներուն։

12 Հոկտ. 1966, Թրոյ

ՄՇԱԿՈՅԹԸ ԼԵԶՈՒՈՎ ՄԻԱՅՆ...

Անկասկած, ժողովուրդի մը իմացական ստեղծագործութեան ամբողջութիւնը կը կազմէ անոր մշակոյթը, որուն կեդրոնական արմէքը, անշուշտ, այդ ժողովուրդի դարերու ընթացքին ծնած հանճարեղ զաւակներուն արուեստի գլխաւոր ճիւղերուն՝ ճարտարապետութեան, արձանագործութեան, նկարչութեան, պարի, գրականութեան եւ երաժշտութեան մէջ իրաւ արտադրութիւններն են։

Արուեստի այն ստեղծագործութիւնները, որոնք ժամանակէն վեր եղող անսպառ կենսունակութեամբ լի են, ոչ միայն մշտադալար դափնիով մը կը պսակեն իրենց հեղինակները, այլ նաեւ զիրենք ծնող ժողովուրդին, իրենց մօր–ցեղին ալ կ'ապահովեն յաւերժութիւն մը, գէթ ժողովուրդներու Մշակոյթի Պանթէոնին մէջ։

Ժողովուրդներու այն հանճարեղ զաւակներն են իրական ներկայացուցիչները իրենց ստեղծագործ կարողութեան, մտքի, սրտի եւ հոգիի ազնիւ եւ գերազանց յատկութիւններուն։ Ցարդ, Հայուն հանճարեղ զաւակներն ընդունուած են Թարգմանիչ Վարդապետներ որակումով սրբացուած հեղինակներ, որոնք թարգմանն եղած են Հայ Մտքի, Հայ Սրտի եւ Հայ Հոգիի պարունակի հարազատութեանը դարերու ընդմէջէն, որոնք արձանացուցած են Հայու ազնիւ եւ վսեմ կարողութիւնը, եւ առաւ Հայն օժտած Մշակոյթով, որ է մարդկային քաղաքակրթութեան մէջ անոր համար ապահոված կենսունակութեան իւրայատուկ աւիշով մը, որ որքան իրենց սնունդն եղաւ, նոյնքան նաեւ Հայունն է եւ պիտի մնայ, այն ալ՝ բոլոր դարերու մահացու տագնապներուն մէջէն։

Ոսկեղէն այս հոսանքը, որ հրեղէն լեզուով իջաւ Ե. դարու առաջին կիսուն Հայուն ներաշխարհը ու ստեղծեց Հայուն Ոսկեդարը, այդ նոյն ոսկեղէն հոսանքը յետագայ դարերուն ոչ միայն խօսեցաւ Հայ Բանականութեան ու մերթ ալ ընձիւղեց անոր հանճարեղ զաւակները (Գր. Նարեկացի, Ն. Շնորհալի, Գր. Տաթեւացի, Որոտնեցի, Քուչակ, Սայաթ Նովա եւ ուրիշներ)՝ այլեւ առաջնորդեց զայն իր կեանքի սեւ գիշերներուն։

Հայուն ստեղծագործ այս ոսկեղէն հոսանքին նուիրուած ներկայացուցիչներն իրաւամբ Թարգմանիչ Վարդապետներ յորջորջուած են, քանի որ անոնք եղան Հայ Գրչի եւ Խօսքի տիտանները, Հայ Գրականութեան եւ Լեզուին անդրանիկ մշակները։ Այդ անբաժան զոյգ բառերն արդէն ոչ միայն իրենց մէջ պարունակած նոյն խորհուրդն ունին, այլեւ զայն կը բարացուցեն, զայն կ'արտացոլան։ Թարգմանիչն ա–

ուսեալակս Հայու հանճարին կամ ստեղծագործ մտքին գրական արտադրութիւնը, եւ Վարդապետն ալ՝ Հայ խօսքին, կամ Կենդանի Լեզուին իմաստն ու մտածումը կը պարփակեն:

Ժողովուրդի մը իւրայատուկ ստեղծագործումը անոր Մշակոյթն է, որուն արտայայտութեան գլխաւոր ազդակը Գրականութիւնն է, որ կը բղխի ժողովուրդի կենցաղէն, նկարագրէն, բարքերէն եւ խառնուածքէն, որոնք իրենց կարգին կը խօսին իր հարազատ զաւակներուն մէջ:

Որքան ժողովուրդ կայ, այնքան գրականութիւն կայ: Գրականութեան արտայայտութեան միջոցը Լեզուն է: Առանց լեզուի գրականութիւն չկայ: Արուեստի գլխաւոր ճիւղերը՝ ճարտարապետութիւն, արձանագործութիւն, նկարչութիւն, պար եւ երաժշտութիւն ինքզինքնին ներկայացնելու միջոցներ են, որ լեզուի կամ թարգմանիչի պէտք չունին, իրենք անձամբ կը խօսին անգիր եւ լուռ լեզու մը, լեզու մը՝ որ արուեստինն է, որ մտքի եւ հանճարներու լեզուն է, հասկնալի բոլոր արուեստագէտներուն եւ արուեստագէտներու արտայայտութեան միջազգային անխօս խօսուն լեզուն է, բայց գրականութիւնը իր բոլոր ճիւղերով՝ լեզուի կը կարօտի· գիրը, բառը, նախադասութիւնն ու ասոնց շարայարութիւնն իր արտայայտութեան միջոցն են, եւ ասոնք մասնաւոր ժողովուրդի մը, ցեղի մը կը պատկանին եւ զայն կը բարացուցեն: Ուրեմն գրականութեան բանալին լեզուն է: Գրականութեան մը դղեակին վեհութիւնը, գեղեցկութիւնը, վսեմութիւնը, անուշութիւնն ու խորութիւնը վայելելու համար, անհրաժեշտ է այդ լեզուն գիտնալ: Գրականութեան մը իրական վայելքը, իրական արժէքը իր հարազատ լեզուով կարելի է ունենալ միայն:

Որքան ճոխ, որքան նուրբ ու ճկուն ըլլայ լեզուն, այնքան ճոխ, նուրբ ու վսեմ կ՚ըլլայ անոր գրականութիւնն ալ:

Հայերէնը ճոխութեամբ, նրբութեամբ եւ ճկունութեամբ օծուն լեզու մըն է հնդեւրոպական լեզուախումբի (Լատիներէն, Յունարէն, Պարսկերէն, եւ այլն) մէջ, մասնաւոր առաւելութիւններով եւ ինքնեկ յատկութիւններով:

Հայոց Լեզուն Հայուն միակ անկողոպտելի, անկորնչելի գանձն է: Անցնող սեւ դարերու թոհ ու բոհին մէջ՝ ամէն ինչ կորսնցուցած ենք՝ սուրին, հուրին ու ժաժին մէջ, թաղած՝ թագաւորութիւն, կայսրութիւն, ստեղծագործութիւն, նոյնիսկ մշակոյթ, բայց ո՛չ Հայերէնը, որ պահած է Հայուն ինքնութիւնը ու վերստեղծած Հայուն Մշակոյթը:

Հայ Գրականութիւնը, Հայ Մշակոյթը հասկնալու եւ պահելու համար անհրաժեշտ ստիպողական պայման է Հայ Լեզուն: Հայուն հոգին, Հայուն արժէքը հասկնալու համար, հայուն հետ նոյնանալու

համար, որ բաւել է՝ Հայ ըլլալու համար, պայման է հայերէն գիտ-
նալ, հայերէն խօսիլ, հայերէն կարդալ, եւ հայերէն գրել սորվիլ:
Իրաւամբ «Նոր Աշխարհ» թերթին պատուական խմբագիրն իր
վերջին խմբագրականներէն մէկուն մէջ կը ճչէր· «Առանց լեզուի մը-
շակոյթ կարելի չէ մշակել, առանց լեզուի կարելի չէ մեր նորահաս
սերունդին սերցնել Հայ Մշակոյթը»: Ասոր վրայ կարելի է անվարան
աւելցնել· «Առանց Հայ Լեզուի կարելի չէ հարազատ Հայու Հոգի,
Հայու ոգի եւ գիտակցութիւն յառաջացնել եւ հայ սերունդ մեծցնել,
որ է Հայութիւնը պահպանել, Հայն յաւերժացնել»: Վասնզի, ազգի
մը, ժողովուրդի մը գոյութիւնը իբրեւ հաւաքականութիւն, երբ նը-
կարագիր եւ բարք՝ իր Մայրենի լեզուով երաշխաւորուած է, եւ երբ
այդ հարկ է գուրգուրալ, պահպանել Մայրենի Լեզուն, ի հարկին ի
գին ամէն զոհողութեան, քանի որ միայն անով կրնանք պահպանուիլ,
քանի որ միայն ան է Հայուն գոյատեւման գլխաւոր եւ միակ կռուանը:
Հայ Լեզուի մոռացումը, երբ Հայուն ներաշխարհին հաղոր-
դակցութեան միջոց, աղէտ է եւ անհետացում: Հայ Լեզուի մոռա-
ցումը, երբ Հայուն իմացական դղեակին գեղեցկութեան աւազան եւ
ցոլացում, անարժանութիւն եւ ապաներում է: Հայ Լեզուի մոռացու-
մը, երբ Հայուն ոգեղէն աշխարհի արժէքներուն արտայայտութեան
եւ ստեղծագործութեան ծորան, անասելի ողբերգութիւն է: Հայ Լե-
զուի մոռացումը, երբ ազգակ Հայ ներաշխարհի իրական շնորհներուն
ազբիւր, մահացու զրկանք է: Ի մի բան Հայ Լեզուի մոռացումը, հա-
յութենէ հեռացում է եւ մահացում՝ ամէն հայու համար:

* * *

Վերացական զգացումներով եւ մտածումներով ոչ մարդ կ՚ապ-
րի եւ ոչ ալ ժողովուրդ կը փրկուի: Առանց գրական գործի եւ ջանա-
դրութեան, այլ լոկ հաւատքով եւ յոյսով, ոչ հոգի կը սրբուի եւ ոչ
ալ ժողովուրդ կ՚ապրի:
Ս. Մեսրոպ լոկ բարեպաշտութեամբ չէ որ Հայ Գիրերը գտաւ,
ոչ ալ Երէց եւ Կրտսեր Թարգմանիչները պարզ աստուածավախու-
թեամբ յօրինեցին Հայուն Ոսկեդարը, այլ գործով, գրական աշխա-
տանքով, գիր հնարելով, դպրոց բանալով եւ հայերէն ուսուցանելով:
Թարգմանիչներու հաւատքը լծակ եղաւ իրենց ճիգին, բարեպաշտու-
թիւնը՝ մղիչ ուժ, եւ աստուածավախութիւնը՝ ներշնչիչ ոգի զարձու
հասնելու իրենց նպատակին, իրագործելու Հայուն Ոսկեդարը: Բո-
ւին բովանդակ տարողութեամբ անոնք ջանեցան, ճգնեցան, պայքա-
րեցան, գլուխ ճաթեցուցին, սիրտ մաշեցին, տառապեցան ստեղծե-

լու, կեանք յառաջացնելու, թարգմանելու եւ ուսուցանելու, անուցանելու Հայ Միտքն ու Հոգին, վերջապէս՝ իմացական եւ հոգեկան լուսաւորութեան հասնելու համար: Այդ բոլորով անոնք յաջողեցան կեանք պարգեւել եւ փրկել հայը անդունդի դահավիժումէն, հաւանաբար Հայ ժողովուրդի կեանքի մէկ անկիւնադարձին ամենէն ճակատագրական մէկ պահուն:

Ամենայն հաւանականութեամբ, այսօր, այս շրջանին ալ, ճակատագրական նման անկիւնադարձի մը վրայ կը գտնուին Հայուն Գաղթաշխարհին որոշ շրջանները, ուր հին սերունդը արագ կը նօսրանայ, անոր յաջորդ սերունդը լոկ մտածումով հայ է, իսկ երրորդը՝ կորսուելու զառիթափին վրայ, անդունդ գլորուելու ստոյգ վիճակին մէջ է: Աճապարելու, գործի սկսելու պահն է, կարծես ծրագրելու իսկ ժամանակ չկայ: Առանց չափազանցելու, վաղն ուշ կրնայ ըլլալ, հարկ է փութալ. դպրոց բանալ եւ հայերէն սորվեցնել նորահաս սերունդին, անով Հայ Մշակոյթի ոգին փոխանցելու հայ գիտակցութեան եւ հայ նոր սերունդն ալ հայ պահելու համար:

Հոկտեմբեր 1965, Թրոյ

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ԻՐԱՒ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ

Ամէն անգամ որ խօսք կ'ըլլայ Սրբոց Վարդանանց մասին, ատենախօսութիւն թէ առանձնական խօսակցութիւն, առ հասարակ մեծ հպարտութեամբ կ'ըսենք. «Պարսիկները թէեւ յաղթեցին բայց բարոյապէս յաղթանակը Հայոց մնաց»: Ասիկա սակայն միշտ ալ կասկած եւ տարտամութիւն կը ստեղծէ մտքին մէջ: «Վարդանանք պարտուեցան բայց բարոյապէս յաղթեցին» բացատրութեան նրբութիւնը այնքան ալ դիւրըմբռնելի չէ, մանաւանդ կեանքը իր մարմնական առոյգութեանը մէջ ապրողին համար: Այս բացատրութեան բերած առաջին տպաւորութիւնը պարտութիւն է, եւ այս տպաւորութեան տակ կը մնայ մարդուն մտածումն ու զգացումը: Առոյգ լրութեամբ կեանքը ապրողը իրաւամբ կրնայ տրամաբանել. «Պարտուածը պարտուած է. սա բարոյապէս յաղթելը ինչ է»: Առաջին իսկ առթիւ տրուած այս տպաւորութենէն ետք, ըլլալիք բոլոր բացատրութիւններն ու փաստարկութիւնները, կարծես կը դառնան ջանքեր բացուած սպին ծածկելու համար, ինչ որ հաւանաբար ոչ իմաստութիւն է, եւ ոչ ալ արդարութիւն Վարդանանց շարժումին եւ տարած իրական յաղթանակին համար: Պատմական իրադարձութիւններու հեռաւորութեամբ ալ սխալ է այս բացատրութիւնը, անոր համար, որ Աւարայրի ճակատամարտը, Վարդանանց Պատերազմին սկիզբն է, աւելի չիտակ պէտք ըլլար ըսել, Վարդանանց դիմադրութեան առաջին բացայայտումը, պոռթկումով հրապարակումը, յայտնի ծառացումը Սասանեան Պետութեան այն բռնադատիչ քաղաքականութեան դէմ, որով Պարսկաստան կը մտածէր Հայաստանի մէջ վերջնականապէս ջնջել Քրիստոնէութիւնը, եւ անոր տեղ Զրադաշտականութիւնը հաստատել, անով վերջ տալու համար Հայութեան ինքնուրոյնութեան, ըլլայ իր հաւատքին, իր մշակոյթին եւ կամ ազգայնական գիտակցութեան մէջ: Օրուան Հայոց ուխտապահ նախարարները, Վարդանանց սպարապետութեան առաջնորդութեամբ, թումբ կեցան պարսից զօրութեան դէմ, պաշտպանեցին Հայ Հաւատքն ու Հայոց Եկեղեցին, անոր համար որ քրիստոնէական կրօնը Հայոց մէջ հաստատ հիմերու վրայ դրած էր հայուն ազգայնական գիտակցութիւնը, Հայուն ցեղային ինքնութիւնը՝ ապահովելով անոր տոհմային ինքնուրոյնութիւնը իւրայատուկ հաւատքով եւ մշակոյթով: Հինգերորդ դարուն Հայեր անքակտելիօրէն շաղախուած էին այս գիտակցութեամբ: Գիտակցութիւն մը, որ իրենց կեանքն իսկ էր, իրենց ինքնութեան էութիւնը:

Ո՛չ Հայոց այս գիտակցութիւնը նոր էր եւ ոչ ալ Սասանեան

Պետութեան զայն ջնջելու մտադրութիւնը: Պատմութեան իրազեկ ոեւէ մէկը շատ դիւրաւ կրնայ մտաբերել, տասնեակ տարիներ առաջ, այս նպատակաւ Պարսից ձեռք առած միջոցները: Յազկերտ Պարսկաստանը արտաքին յարձակումներէն ապահովելէ ետք անարգել ձեռնարկեց Սասանեան պետութեան սահմաններուն մէջ եղող ժողովուրդներու եւ ցեղերու միաձուլման: Այս նպատակի իրագործման մեծագոյն արգելքը հայերն էին: Հարկ էր ոեւէ ձեւով նախ զանոնք ընկճել: 449-ի գարնան, երբ Յազկերտ Հայոց այրուձիին օգնութեան շնորհիւ յաղթական վերադարձաւ Քուշանաց պատերազմէն, առանց ժամանակ կորսնցնելու, հրովարտակով՝ Հայոց հրամայեց Մազդեզական Դենին հետեւիլ, արեւ եւ կրակ պաշտել, առաւելապէս քաջալերուած ապիկար Բիւզանդիոնի բռնած չէզոք դիրքէն, կայսերական տկարութենէն, որ ուխտով «յանձն առած էր Արեւելքի գործերէն բոլորովին ձեռք քաշել» (Ազգապատում): Յարմար առիթն էր Յազկերտի համար իր քաղաքական ծրագրի իրագործման սկսելու: Իր այս ծրագրի իրագործման մեծագոյն խոչընդոտը հայերն էին, իրենց հաստատ հաւատքով, վառ հայրենասիրութեամբ, առոյգ մշակոյթով, անվեհեր ինքնագիտակցութեամբ, եւ այս բոլորով Վրաց, Աղուանից, Հոնաց, Կորդուաց, Աղձնեաց եւ Կովկասի այլ ցեղերու վրայ իրենց ունեցած համարումովն ու ազդեցութեամբը: «Հայաստանի ուժն ու կարեւորութիւնը բոլոր շրջակայ գաւառներուն վրայ յայտնի էր» (Ազգապատում): Այս իսկ պատճառաւ Յազկերտ ծրագրուած հալածանքին սկսաւ Հայոց դէմ: Հայոց աւագանին մոլորեցնելու մտադրութեամբ, Հայաստանի մէջ կաշառք, նենգ խոստում եւ սպառնալիք կիրարկուեցան: Արքայական հրովարտակով Հայոց եկեղեցիները ոչ միայն առանձնաշնորհումներէ զրկուեցան, այլեւ ծանր հարկատրութեան ենթարկուեցան: Հազարապետութիւնն ու դատաստանական վերին իշխանութիւնը Հայոց ձեռքէն առնուեցան: Հայաստանէ հեռու՝ պարսկական բանակի մէջ եղող Հայոց գունդերուն վրայ՝ ոչ միայն ամէն բռնութիւն եւ սպառնալիք գործածուեցաւ, այլեւ անոնց մէջ համարձակներն ու յառաջադէմները «մեծաւ չարչարանօք եւ տանջանօք մահացուեցան»: Այս նահատակներուն մէջ յականէ կը յիշուին Գարեգին, Առոմ Գնունի եւ Մանաճիհր Ռշտունի: Այնպէս որ 449-ի գարունէն մինչեւ 450-ի ձմեռը, հայերուն համար տագնապալի շրջան մը եղաւ: 449-ի Դեկտեմբերին է, որ տեղի ունեցաւ Արտաշատի ժողովը, երբ եկեղեցական դասուն եւ ողջմիտ նախարարներու համագումարը, պաշտօնապէս պատասխանեց Յազկերտի հրովարտակին՝ հերքելով Մազդեզական դենը եւ ջատագովելով Քրիստոնէական կրօնը: Այս ժողովին մէջ էր, որ վճռեցին. «Կենօք եւ մահու ի նմին՝ Քրիստոնէութեան կալ հաստատուն, եւ երդմամբ եղին վկայութիւն»:

Այս եւ այլ պատմական դէպքերէ բացայայտ է երկուստեք եղած հակընդդէմ վճռական մտադրութիւնները, որոնց բացայայտ ճակատումն էր Աւարայրի ճակատամարտը, որ տարիներու հետապնդումով երազուած ծրագրին իրականացման խուլ պայքարին, զինուորական ուժով իրագործելու Հայոց եւ Պարսից միջեւ առաջին բախումն էր, որ իրաւ է, թէ առաջին իսկ առթիւ վերջացաւ Հայոց կողմը վարող արի առաջնորդին՝ Քաջն Վարդան Սպարապետի մահով, բայց ո՛չ պարսկական զինուորական ուժին դէմ Հայոց ծառացումը վերջացաւ եւ ո՛չ ալ պարսկական մտադրութեան դիմադրելու ոգին տկարացաւ: Ընդհակառակը, Աւարայրի Պատերազմի քաջերուն արիւնը աննուաճելի վճռականութեամբ մը ջրդեղեց ամբողջ Հայութիւնը, որ մեծով-պզտիկով, իշխան իշխանազունով, զինուոր շինականով բացայայտ պայքարի մտաւ պարսկական պետութեան զօրութեան դէմ, աւելի քան երեսուն երեք տարիներ, մինչեւ որ 485-ին կրցաւ նուաճել պարսկականի մտադրութիւնն ու մասամբ զինուորական զօրութիւնը, եւ պաշտօնապէս Նուարսակի Դաշնագրութեամբ Պարսից Պետութեան ընդունիլ տուաւ իր ուզածը: Շաւարշանի պատերազմէն յետոյ է, որ պարսիկներ բուռն թափով լծուեցան իրենց նպատակի իրագործման: Դարձեալ կաշառք, խարէութիւն, պատիր խոստումներ, սպառնալիք... կիրարկուեցան: Հայեր ալ նոյն թափով դիմադրեցին: Վկայ 451-478-ի իրադարձութիւնները, որոնց մէջ որոշապէս կը յիշուին Քաջն Վարդանի եղբօր՝ Հմայեակ Մամիկոնեանի՝ Տայոց Նահանգի Որջնհաղ բերդի կռիւը, Արցախի անտառներն ապաւինածներուն դիմադրութիւնը, աւելի ուշ, Արտագու Անգղ բերդի, Կապոյտ Լերան... եւն. պարսից հետ եղած բախումները, մինչեւ որ Սասանեան Պետութիւնը զգաց իր մտադրութեան անիրականանալի ըլլալը, մինչեւ որ Պարսից արքունիքը փոխեց իր ուղղութիւնը եւ նոր հրահանգ արձակեց. «Զմարդիկն Հայոց չընդոստացնել, այլ սիրով նուաճել, եւ զպաշտօն Քրիստոնէութեան համարձակապէս ունել ամենեցուն»:

Այսպէս Աւարայրի ճակատամարտը, կէս դարու երկարութեան մը վրայ տարածուող գոյգ մտադրութեան բացայայտ սկզբնաւորումն էր, եւ ոչ թէ վախճանը, որով եւ անարգար է յայտարարել, «Վարդանանք պարտուեցան բայց բարոյապէս յաղթեցին:»

Այս տրամախոհութիւնը կարելի է հաստատել համաշխարհային երկու պատերազմներու իրադարձութեամբն ալ: Գերմանիա եղաւ պատճառը այս երկու աղէտներուն. սկիզբը ան ամէն կերպով յաղթական էր, բայց վերջը՞...: Պատերազմական տարիներու առաջին շրջանի իրադարձութիւններուն համար, ոչ Գերմանիա յաղթական նկատուեցաւ, եւ ոչ ալ դաշնակիցները, պատերազմի վերջաւորութեան իրենց կամքը Գերմանիոյ պարտադրած ըլլալնուն հա-

մար, աւելի ճիշդը, անոր յառաջխաղացքը կասեցուցած ըլլալնուն համար, լոկ բարոյապէս յաղթող ճանչցուեցան։ Այս նմանութիւնը իր մանրամասնութեան մէջ կրնայ պատրալից նկատուիլ, բայց խորքին մէջ, իր խորութեան մէջ, համապատասխան կը մնայ Վարդանանց եւ Պարսից պատերազմին, քանի որ Պարսիկները ոչ միայն չկրցան իրենց ուզածը՝ կրակապաշտ դենը, պարտադրել Հայոց, այլեւ Նուարսակի Դաշնագրութեամբ, ստիպուեցան պաշտօնապէս զիջիլ Հայոց ուզածին. 1) Քրիստոնէութիւնը ազատ ըլլայ, ոչ ոք ուրացութեան հրաւիրուի, ուրացութիւնը արժանիք չսեպուի, քրիստոնէական պաշտամունքը ազատութեամբ կատարուի, կրակարաններ Հայաստանի մէջ փակուին։ 2) Պաշտօններու համար լաւն ու վատթարը, պիտանին ու անպիտանը, տոհմիկն ու անտոհմիկը, վաստակաւորն ու անվաստակը, իմաստունն ու անմիտը արդարութեամբ որոշուին, եւ անարժաններ առջեւ չքշուին։ 3) Երբ ազգին եւ երկրի մասին խնդիրներ ըլլան, Թագաւորն ինք տեսնէ ու դատէ, եւ ուրիշներուն մտիկ չընէ (Ազգապատում)։

«Վարդանանց Պատերազմ» յորջորջումն ալ կը հաստատէ այս տրամախոհութիւնը, քանի որ կ'ըսենք «Վարդանանց» եւ ոչ «Վարդանի» պատերազմ, որ է Աւարայրի ճակատամարտին մէջ Վարդան սպարապետը ինկաւ, եւ ոչ թէ իր ոգիով եւ գիտակցութեամբ պատերազմը մղող զինուորականները, նոյն հաւատքով եւ հայրենասիրութեամբ բանակած հայերը, ինչ որ կը հաստատուի Աւարայրէ ետք մինչեւ 485 Հայաստանի մէջ շարունակուող պարտիզանական կռուիններով։

Ս. Վարդան եւ իրենները իրենց մահովն իսկ Հայ-Պարսկական գալիք գործերու ընթացքին վրայ յաղթութիւն տարին, հայերն անընկճելիութեամբ ջրդեղեցին։ Ասիկա ոչ թէ բարոյական, այլ իրակա՛ն յաղթանակ է։

Նուարսակի Դաշնագրութիւնը Աւարայրի ճակատամարտին պսակումն է, որով եւ անոր իրաւ յաղթանակը։

* * *

Աւելի էականը, սակայն, Նուարսակի Դաշնագրութեան բուն ինքնեան ունեցած կարեւորութիւնն է, թէ՛ իբր պարունակութիւն եւ թէ իբր իրականացում իր ունեցած համայնական իմաստով։

Առանց քաղաքական յեղափոխութիւններու հաշուելու, պատմութեան մէջ, քրիստոնէական քաղաքակրթութեան եւ ընկերութեան ազատագրման եւ յառաջդիմութեան երկու գլխաւոր սիւներն հռչակուած են, առ հասարակ, Անգլիական կայսրութեան Մակնա Քարթան (Magna Carta) եւ Միացեալ Նահանգաց Ամերիկայի Հանրապետութեան Պիլ ավ Րայցը (Bill of Rights)։

Պատմութեան մէջ Մակնա Քարթան Անգլիական ընկերային կամ հասարակական իրաւանց ազատագրման ամենակարեւոր գործիքը նկատուած է, որով 1213–1215-ին Անգլիոյ Ճոն Թագաւորի կամշատ անիրաւութեանց եւ բռնութեան դէմ աւագանիին, հոգեւորականութեան եւ ժողովրդեան հաւասարապէս ծառացումին յաղթանակն էր, որ սակայն առաւելապէս աւագանիին եւ մասամբ ալ եկեղեցականներուն իրաւանց ազատագրումն ու պաշտպանումն էր՝ արքայական բռնաբարման դէմ, քան թէ հանուր ժողովրդեան իրաւանց։ Այս Թուղթին իրական արժէքն ալ կը մնայ «իր իմաստին քան պարունակին մէջ», որովհետեւ այս դաշնագրութեան ուժով յառաջիկային եղած կարգ մը բարեփոխումներով, Հէնրի Գ.ի ատեն, 1217-ին կանոնագրութիւնն է, որ Պատմութեան մէջ ճանչցուեցաւ Great Charter կամ Magna Carta, որով օրէնքը Թագաւորի կամքէն վեր հռչակուեցաւ։ Ասոր իրական մեծութիւնը կամ կարեւորութիւնը հոն է, որ Մակնա Քարթան առիթ եւ գործիք եղաւ ապագայ դարերու ընթացքին հաւանական հանրային իրաւանց ազատագրման գործածութեան։

Մակնա Քարթայէն աւելի արժէքաւոր եւ կարեւոր ճանչցուած ու հռչակուած է Մ. Ն. Ամերիկայի Հանրապետութեան Պիլ ավ Րայցը, որով 1791-ին՝ տակաւ պետութեան բռնութեան դէմ պաշտպանուելու կրօնի, խօսքի, մամուլի ազատութիւնը, եւ պետական անիրաւութեան մը դէմ բողոքելու ազատութիւնը, պետական ճնշումներն բառնալ պահանջելու ժողովրդային իրաւունքը կ'ապահովուէր։

Ընկերութեան կամ ժողովրդային իրաւունքը պետական բռնութեան դէմ պաշտպանող այս երկու հռչակաւոր դաշնագրութիւններն ալ՝ ներքին իշխանութեան դէմ ձեռք բերուած իրաւասութիւններ են, մինչ Նուարսակի Դաշնագրութիւնը, Հայաստանի տիրող օտար պետութեան մը բռնարարումներուն դէմ ձեռք ձգուած ազատութիւնն է։

Այս երկու իրաւասութեան Թուղթերն ալ իրենց հռչակն ու կարեւորութիւնը, կարծես, առաւելապէս կը ստանան Անգլիական կայսրութեան եւ Մ. Ն. Ամերիկայի աշխարհի վրայ ունեցած մեծութենէն եւ ազդեցութենէն։ Ամենայն հաւանականութեամբ անոնց ոգին եւ պարունակը ապրեցաւ Յունաստան, Քրիստոսէ հինգ դար առաջ, Փերիկլէսի ժամանակ, 594 Ն. Ք., Աթենական հանրապետութեան (480–323) ատեն։ Իսկ Պղատոնի մէջ այդ ոգին իբր մտասեւեռում եւ գաղափար, մտածում եւ կենցաղ իրականացաւ։

Անկէ ետք, դարերու ընթացքին, մարդկային քաղաքակրթութեան հետ տակաւ ընդհանրացող այս ոգին եւ ըմբռնողութիւնը, իր ազնուագոյն եւ բարձրագոյն իմացումին հասաւ քրիստոնէական վարդապետութեան տարածմամբ եւ ընդհանրացմամբ։ Բացառիկ ժողովուրդներ կրցան այս ոգիի գերազանցութեան խելամտիլ, զայն ի-

բացնել ու ապրիլ։ Հայն եղաւ այս բացառիկ ժողովուրդներէն առաջինը, որ կրցաւ պետականօրէն իւրացնել այդ ոգին՝ չորրորդ դարուն սկիզբը, եւ զայն ապրիլ իր խոկութեանը մէջ։ Այս ճշմարտութիւնը կը հաստատուի ոչ միայն Հայ ժողովուրդի պետականութեամբ Քրիստոնէութեան յարումէն, զայն իրեն կրօն հռչակելու իմաստութեամբն ու քաջութեամբը, այլ մանաւանդ իր կեանքով զայն պաշտպանելու անվերապահութեամբը, ինչ որ կը բացայայտուի Աւարայրի ճակատամարտով, Քաջն Վարդանի նահատակութեամբ, եւ Հայոց երեսունը երեք տարուան անտեղիտալի դիմադրութեամբ, որ վերջ կը գտնէ Նուարսակի Դաշնագրով, եւ որ քրիստոնեայ քաղաքակրթութեան առաջին պատմական վաւերաթուղթն է խղճմտանքի, իրաւունքի եւ արժանիքի ազատագրման, գնահատման տեսակէտով։

Ասիկա ոչ թէ բարոյական այլ իրական յաղթանակ է։ Նուարսակի Դաշնագրութիւնը իր իմաստով թէ պարունակութեամբ, իր շարժումով ու իրագործումով, քրիստոնէական քաղաքակրթութեան մէջ, մարդկային խղճմտանքի եւ մտքի ազատութեան համար ձեռք բերուած առաջին փաստաթուղթն է, ամենայն հաւանականութեամբ, եթէ ոչ աւելի կարեւոր եւ արժէքաւոր քան Մակնա Քարթան եւ Ամերիկեան Պիլ ավ Րայթը, գէթ համահաւասար անոնց իբր ոգի, պահանջ եւ իրագործում, մանաւանդ երբ նկատի ունենանք անոնց պարագաներն ու ժամանակը։ Պզտիկ ժողովուրդներու մարդկային քաղաքակրթութեան բերած նպաստը, կամ ապրած ճշմարտութիւնը, անոնց թիւին եւ ուժին համեմատութեամբը կը ճանչցուի եւ կը չափուի. որով Վարդանանց դիմադրութիւնն ու Նուարսակի Դաշնագրութիւնը քրիստոնեայ քաղաքակրթութեան առաջնակարգ յաղթանակներէն մին կը հանդիսանայ։

Մեր նախահայրերու այս իմաստութիւնն ու արիութիւնը որքան արդար հպարտութեամբ կը համակէ ամէն իրաւ հայու սիրտ, նոյնքան տխրութեամբ կը ճմլէ նաեւ ամէն հարազատ հայու հոգի, երբ աչքի առջեւ ունենայ ներկայ օրերու Հայութեան ազգային թէ եկեղեցական համայնապատկերը։ Որքան աղէկ պիտի ըլլար բոլորիս համար խրատուիլ պատմութեան իրադարձութիւններէն, նմանիլ Ուխտապահ նախարարներուն եւ ապրիլ անոնց հաւատքի եւ հայրենասիրութեան առողջ ոգին։

Փետրուար 1961, Նիւ Եորք

ՀԱՅԵՐԷՆԸ ՀԱՅ ԿԵԱՆՔԻ ԾՈՐԱՆ

Անկասկած, որ որեւէ գրականութեան գեղեցկութեան եւ նրբութեան առաւելութիւնն ու անուշութիւնը, վեհութիւնն ու վսեմութիւնը կարելի է միայն գտնել իր բնիկ լեզուին մէջ։

Գրականութեան մը իրական արժէքին առաւելութիւններուն ըմբռնումն ու ըմբոշխնումը կարելի է ունենալ միայն՝ ուղղակի այդ գրականութեան բնիկ լեզուի բառերուն իմաստի նրբութեան եւ շարայարութեան ճարտար կառուցուածքին մէջ, ուր կարելի է գիտել այդ գրականութեան ողջ վեհութիւնն ու լիանալ անով։

Գաղափարի իմաստն անգամ կը փոխուի, մտածումն անգամ կ՚այլայլի լեզուական փոխանցման մէջ, ուր մնայ գրականութեան թարգմանութեան մէջ, ուր շարայարութեան նրբութիւնն ու բառերու երանգը կը չքանան թարգմանութեամբ։

Նոյնիսկ հայերէն Գրաբարի թարգմանութիւնը Հայերէն Աշխարհաբարի կարելի չէ, առնուազն ան կը կորսնցնէ իր անուշութիւնն ու վայելչութիւնը։ Այսպէս, Կորիւնի Մեսրոպ Մաշտոցի լեզուական ու վայելչութիւնը, Եղիշէի դիւցազներգութեան վսեմութիւնն ու գերազանցութիւնը, Խորենացիի լեզուին վեհութիւնը, Նարեկ Աղօթագիրքի խորութիւնը գրաբարի մէջ կարելի է միայն լիովին ըմբոշխնել։

Հայ Լեզուի, Գրաբարի թէ Աշխարհաբարի իշխանական վայելչութեան, ճարտար ճկունութեան, եւ վսեմ նրբութեան մէջ է Հայ Մատենագրութեան գերազանցութեան վայելքը։

Հայ իմացումին եւ զգայնութեան ազնուական փափկութիւնը կ՚արտացոլայ միայն Հայ Լեզուով։

Հայ մտքի յղացումին վայելչութեան բարձրութիւնը Հայերէնով միայն ի յայտ կու գայ։

Հայ տաղանդին արժէքին իմացումն ու ստեղծագործումը Հայերէն Լեզուի մէջ կը հայելիանայ։

Առանց Հայերէն Լեզուին Հայ Միտքն ու Հոգին անհաղորդ կը մնան այս բոլորին ու անօթի կը նուաղին։

Այսպէս վայելելու համար Պետրոս Դուրեանի սրտի եռքն ու վառքը, Միսաք Մեծարենցի հոգիին քնքուշ հոսունութիւնը, Դանիէլ Վարուժանի յղացքին ուժգնութիւնն ու յորդումը, Սիամանթոյի արտայայտութեան ինքնեկութիւնն ու ճոխութիւնը, Աւետիս Ահարոնեանի բեղուն զգայնութիւնը, Վահան Թէքէեանի իշխանական մտածումին եւ արտայայտութեան հարստութիւնն ու պալատական հիանալիութիւնը, Գրիգոր Զօհրապի դասական շնորհալիութիւնը, Սու-

րէն Պարթեւեանի բառերու յօրինումին եւ հնարումին ճարտարութիւնը, պէտք է խորապէս ճանչնալ Հայոց Լեզուն: Այս բոլորը հայերէն բառերու ընդմէջէն միայն կու գան մեզի: Առանց այդ բառերուն անզօր պիտի ըլլայինք հաղորդուելու մեր այս մեծ գրագէտներու մտքին եւ հոգիին գերազանցութեան, անուշութեան, բարձրութեան... հետ, եւ անով լեցուած՝ հաստատ համոզումով հպարտանալու եւ անով ապրելու:

Թէ հայ ստեղծագործութեան բիւրեղային հնչականութիւնը մի միայն Հայերէնով ըմբռնելի է, եւ անթարգմանելի, պարզապէս օրինակի համար կու տանք Վահան Թէքէեանի հետեւեալ մէկ ձայնակը՝ «Եկեսցէ»ն.—

Ահա՛ հովն անհուն՝
Այս մութուն, մութուն···
Հովուն վո՛ւն ու վո՛ւն
Հոս մօտն ու հեռուն···:

Հովուն աւաչէն
Ցայգն ի բուն արթուն՝
Այս մութուն, մութուն
Շուներ կը հաչեն···:

Հովուն վո՛ւն ու վո՛ւն
Հոս մօտն ու հեռուն···:

— «Եկեսցէ, ո՛վ Տէր,
Ջինջ կապոյտ երթեր···
Եկեսցէ արեւ
Մեր գլխուն վերեւ···
Եւ թռչնոց երգեր,
Եւ թեթեւ սիւզեր,
Եւ խաղաղութիւն
Աշխարհի համբուն
Եկեսցէ, ո՛վ Տէր···:»

Հովուն վո՛ւն ու վո՛ւն
Հոս մօտն ու հեռուն···:

Միայն լեզուն կու տայ այն խոր համոզումը, այն անայլայլ հպարտութիւնը, որոնցմով լեցուած՝ հայ սիրտն ու հոգին կրնան անանիլ եւ դրահուիլ օտար հրապոյրներու խարկանքէն, մոլորումէն ու սայթաքումէն:

Այս բոլորը անկարելի է ուրիշ միջոցաւ փոխարինել եւ մեր նոր սերունդը խանդավառել ու ապահովել կլանումէ: Ծանծաղ գիտակցութեամբ մը Հայութեան մասին, առանց իրական հաղորդակ-

ցութեան հայ հոգիին եւ սրտին ջերմութեան հետ՝ կարելի չէ սերունդ ապահովել: Իրական եւ ուղղակի այս հաղորդակցութիւնը միայն Հայերէն լեզուով կ՚ըլլայ, եւ այս իրաւ հաղորդակցութիւնը միայն կրնայ ապահովել տարաշխարհի մշակոյթին մէջ աչք բացած մեր հայ սերունդը:

Ամէն իրաւ հայու, ամէն հայ ծնողքի անդրանիկ փափաքն ու հետաքրքրութիւնն է մեր զաւակներուն հայ մնալը: Ինչպէ՞ս կրնանք հայ նոր սերունդը հայ պահել, հայ մեծցնել: Անկասկած մեր զաւակները, հայ նոր սերունդը հայ մեծցնելու եւ հայ պահելու գըլխաւոր — եթէ ոչ միակ — եւ էն ազդու միջոցը անոնց հայերէն սորվեցնելն է: Ատոր համար հայ ծնողներ, Հայ Եկեղեցի եւ հայ տուն միահամուռ գործակցելու են: Հայ տունէն ներս տիրական — եթէ ոչ միակ — լեզուն հայերէն ըլլալու է: Գլխաւորաբար հայ մօր ազդ պարտականութիւնն է իր զաւակին հետ Հայերէն խօսիլ: Տունէն ներս Հայերէն, տունէն դուրս օտար լեզու ըմբռնումը հայ տան անխախտ սկզբունքն ըլլալու է: Հայ Եկեղեցիէն ներս երբեք Հայերէնը տկարանալու չէ: Ձեւ մը գտնելու է Կիրակնօրեայ Դպրոցներու մէջ Հայերէն դասաւանդելու: Միանգամայն ամէն միջոց գործածելու է հայ դպրոց բանալու եւ Հայերէն գրել–կարդալ սորվեցնելու, որպէսզի Հայ Մամուլի եւ Գրականութեան հետ ուղղակի հաղորդակցութեան գալով հայ նոր սերունդները Հայութեամբ լեցուին:

Հայ մայրե՛ր, ձեր զաւակներուն, թոռներուն եւ թոռնորդիներուն մէջ հայը ապրեցնելու համար, պէ՛տք է անոնց հետ Հայերէն խօսիք, պէտք է անոնց Հայերէն սորվեցնէք:

Ս. Թարգմանիչները Աստուածաշունչը Հայերէնի թարգմանեցին որպէսզի Աստուած իսկ Հայերէն խօսի եւ հայուն հասկնալի դառնայ: Անով Աստուած հայացաւ եւ հայուն սիրելի դարձաւ իր ճշմարտութիւն: Ամենայն հաւանականութեամբ առանց Հայերէնի Աստուած իսկ անհասկնալի մնար հայուն:

Առանց Հայերէնի ինչպէ՞ս կրնանք հասկնալ Հայ Գրականութիւն, Հայ Մատենագրութիւն, Հայ Բանահիւսութիւն, հայ մտքի եւ հոգիի նրբութիւն, գեղեցկութիւն, դովչութիւն... հայ արժանիք, որոնք բոլորը մեզի կու գան բառերու ներդաշնակ շարայարութեամբ: Առանց այս բոլորի ջերմութեան ինչպէ՞ս կրնանք միտք մը, հոգի մը Հայութեամբ տաքցնել, եւ Հայութեամբ հետաքրքրել:

Հայ Եկեղեցիէն ներս հայ մեղեդիին, հայ շարականին, հայ ծէսին եւ արարողութեան գեղեցկութիւնն ու վեհութիւնը ի յայտ կու գան հայ բառերու ստեղնաշարով:

Հայ հանճարի ստեղծագործութեան բարձրութիւնը Հայերէ-

նով ըմբռնելի է, Հայերէն բառերու նուրբ եւ ճարտար շարադասումի գեղեցկութեան մէջ է:

Հայ Լեզուն հայ կենսունակութեան ծորանն է, որքան իր հայ սնանելու, նոյնքան նաեւ իր հայ սնուցանելու համար:

Հայ Լեզուի կարեւորութեան մասին այս քանի մը սովորական եւ հպանցիկ մտածումներէն ետք հարկ կա՞յ կրկնել, թէ որքան կենսական է մեր Մայրենի Լեզուն, մանաւորաբար արտասահմանի մէջ, մեր ինքնապահպանման համար: Եւ եթէ իրապէս կը ցանկանք ապրիլ մեր զաւակներուն մէջ, մեր թոռներուն եւ թոռնորդիներուն մէջ, հարկ է գուրգուրալ Հայերէն Լեզուի վրայ, ի հարկին ամէն զոհողութիւն ընել Հայերէն խօսելու, Հայերէն գրել կարդալու, հայ մնալու համար:

Հայ Լեզուն միայն կայ իբր Հայ կեանքի տեւականացման կռուան եւ ուղիղ միջոցը, հաղորդակցելու հայու ներաշխարհի քաղցրութեան հետ եւ հայ մնալու համար:

1 Նոյ· 1965, Թրոյ

Ծանօթ.— Սոյն յօդուածը դրկած թերթիս խմբագրութեան գրած նամակիս մէջ կ'ըսէի· «Մասնաւոր դիտումով է, որ սկսած եմ տարբեր ձեւերով *Հայերէնի* կարեւորութեան մասին գրել, վասնզի խորապէս համոզուած եմ, թէ արտասահմանի մէջ մեր պահպանման գլխաւոր (եթէ ոչ միակ) ազդակը մեր *լեզուն է*, որ դժբախտաբար գրեթէ անտեսուած է: Այն միամտութիւնն ունիմ, որ այս յօդուածները կրնան բարերար ազդեցութիւն մ'ունենալ եւ գործնական քայլեր առնելու առաջնորդել հայ պատասխանատուները:

Վստահ եմ, որ այս պարագան Ձեր ալ սրտին մօտ է: Որքան աղէկ կ'ըլլար, եթէ մերթ խմբագրականներով անդրադառնայիք *Մայրենի Լեզուին* կենսական կարեւորութեան՝ մեր ինքնապահպանման համար»:

ՀԱՅԵՐԷՆՈՎ ՀԱՅ ԿԸ ՄՆԱՆՔ

Ամէն կասկածէ վեր է, թէ՝ հայեր Հիւսիսային Ամերիկա հաստատուելէն ի վեր ամէն կերպով յառաջացած են. աճած են թիւով, յառաջացած են տնտեսականով, զարգացած են, զօրացած են համայնքներով, եկեղեցիներով եւ կազմակերպութիւններով:

Այսօր Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ, ներառեալ Գանատան, ունինք շուրջ 200–300 հազար հայութիւն:

Այսօր Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ ունինք տեղական բարձրագոյն ուսումնարաններէ յաջող շրջանաւարտներ, ամէն ասպարէզի մէջ որակաւոր մասնագէտներ, որոնցմով իրաւամբ կրնանք պարծենալ: Ունինք յարգուած դատախազներ, տոքթորներ, բժիշկներ, իրաւաբաններ, երաժիշտներ, ճարտարապետներ... նոյնիսկ աչքառու գիրքերու հասած քաղաքագէտներ:

Այսօր Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ ունինք իրապէս աչքի զարնող հարուստներ, գործարանատէրեր, որոնք իրենց գործառնութեամբ վաճառականական աշխարհի մէջ կրնան մրցիլ իրենց շրջապատին հետ, որոնք հազարներով կ'օգնեն ազգային եւ եկեղեցական ձեռնարկներու եւ նպատակներու համար, իրաւամբ արժանի կոչուելու ազգային բարերարներ:

Այսօր Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ ունինք հարիւրէ աւելի եկեղեցիներ, ներառեալ հայ միւս յարանուանութիւնները, որոնք գնահատելի ջանադրութեամբ եւ օրինակելի կանոնաւորութեամբ կազմակերպուած են եւ կը հասնին իրենց եկեղեցական թէ կրօնական կարիքներուն:

Այս բոլոր յառաջդիմութիւնները, այս բոլոր յաջողութիւնները, այս բոլոր աճումներն ու նուաճումները, որքան հետեւանք են Հայ Ժողովուրդի շնորհներուն եւ կարողութիւններուն, նոյնքան նաեւ կեանքի բնական բերումին եւ պահանջներուն:

Անկասկած որ այս բոլորը իրական ուրախութիւն եւ գոհունակութիւն կ'առթեն ամէն ճշմարիտ Հայու, քանի որ անոնք Հայուն զօրացման, տեւականացման եւ պահպանման շօշափելի ազդակներն են:

Բայց այս բոլորին աւիշը ունեցող ենթահողը, այս բոլոր կենսանիւթերու գաղտնիքը եղող իրականութիւնը՝ ՀԱՅ ԼԵԶՈՒՆ, նոյն համեմատութեամբ ոչ միայն չէ զօրացած, չէ աճած եւ տարածուած Հիւսիսային Ամերիկայի Հայոց մէջ, այլ նոյնիսկ՝ նոյն չափով ընկըրկած է ամէն մարզի մէջ, բացի Հայ Մամուլէն, որ անայլայլ

պահած է իր երէկուան գործը հիանալի անտեղիտալիութեամբ եւ զոհողութեամբ:

Վերոյիշեալ բոլոր առաւելութիւնները իբր Հայ եւ հայեցի արժէք յաւերժացնող եւ տեւականացնող, պահող եւ պահպանող իրականութիւնը՝ ՀԱՅ ԼԵԶՈՒՆ նոյն համեմատութեամբ, եթէ ոչ աւելի, աղօտացած է եւ օր ըստ օրէ կ՚աղօտանայ, կը նուաղի տակաւ՝ Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ:

Այս բոլորը կան եւ կը մնան իբր հայ, հայ գիտակցութեամբ, հայ իմացականութեամբ, հայ բանականութեամբ...: Բայց հայ գիտակցութիւն — բանականութիւնը ինքզինք պահելու եւ ի յայտ գալու համար իբր միակ միջոց ունի ՀԱՅ ԼԵԶՈՒՆ: Հայ ոգին հայ պահողը ՀԱՅ ԼԵԶՈՒՆ է: Հայ մտածումն ու հայ զգացումը հայ պահողը դարձեալ ՀԱՅ ԼԵԶՈՒՆ է, առանց որուն անոնք բոլորը ապրելու եւ գործելու անզօր պիտի մնան: Այդ բոլորի իբր հայ շնչելու եւ արտայայտուելու անփոխարինելի միջոցը ՀԱՅ ԼԵԶՈՒՆ է: Այդ բոլորի սնունդին ենթահողը կը գտնուի Հայ Լեզուի մէջ:

Վերոյիշեալ բոլոր աճումները, բոլոր յառաջդիմութիւնները, բոլոր նուաճումները անհիմն կը դառնան, տեղի տալով՝ աւազի վրայ շինուած կ՚ըլլան առանց Հայերէն Լեզուի:

Այդ բոլորին իբր Հայ եւ հայեցի պահպանումը ՄԻ ՄԻԱՅՆ ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒՈՎ ԵՐԱՇԽԱՒՈՐՈՒԱԾ է, ՀԱՅԵՐԷՆՈՎ ՊԱՅՄԱՆԱՒՈՐՈՒԱԾ է:

Խորապէս համոզուած ենք եւ կը հաւատանք, որ այս մտածումը շատ ճշգրիտ է եւ իրաւ, առանց չափազանցութեան: Որքան ալ ամանը կերակուրին չափ կարեւոր չէ, այսուհանդերձ առանց ամանի ալ կերակուր չենք կրնար ունենալ: Ամանը իբր միջոց անհրաժեշտ է կերակուր ունենալու եւ սնանելու համար: Այնպէս ալ հայ ոգին, հայ գիտակցութիւնը ապրելու, հայ իմացականութիւնը պահպանելու եւ մանաւանդ ի յայտ գալու համար՝ պէտք կայ Հայ Լեզուին:

Հայ հաւատք, հայ հոգի, հայ բանականութիւն յարատեւելու համար՝ Հայերէն Լեզուին կը կարօտին:

Ահա թէ որքան կենսական պարտադրողականութիւն ունի Հայ Լեզուն՝ Հայուն հայ պահպանման համար, աշխարհի որ անկիւնն ալ ըլլայ, իր հայրենի հողին վրայ, թէ՝ տարաշխարհի մէջ: Առանց Հայ Լեզուի, մասնաւորաբար արտասահմանի մէջ, եղած բոլոր յառաջացումները ժամանակաւոր են. ձեռք բերուած բոլոր նուաճումները ենթակայ են ժամանակի մահացու ազդեցութեան եւ կործանման:

Առանց Հայ Լեզուի եղած բոլոր զարգացումները հիւծում են Հայ իմացականութենէն եւ Հայ բանականութենէն:

կառուցուած բոլոր Հայ եկեղեցիները եւ կազմակերպուած բոլոր Ծուխերն ու համայնքները, մօտաւոր կամ հեռաւոր ամայացումներ, հիւծումներ են առանց Հայ Լեզուին:

Առանց Հայ Լեզուի այս բոլորով մեր ինքնութեան պահպանման եւ տեւականացման հաւաստիացումները, պարզապէս օրօրող պատրանքներ, ինքնախաբէութիւններ եւ ցանկատես երազներ են:

Մեր այս հաւաստումները յոռետեսութիւն չեն, այլ՝ իրատեսութիւն: Չէ՞ք հաւատար: Ուսումնասիրեցէք Հայ Գաղթականութեան պատմութիւնը, դարերու ընդմէջէն. Արաբական աշխարհ, Հնդկաստան, Պարսկաստան, Եւրոպա...: Ո՞ւր են Բոլոնիոյ, Հընդկաստանի մեր ծաղկեալ... ու հարուստ... Հայ գաղութները:

Սխալ չհասկցուինք: Չենք ըսեր, թէ՝ վերոյիշեալ բոլոր յառաջդիմութիւններուն եւ նուաճումներուն պէտք չկայ: Երբե՛ք: Միայն այդ բոլորը պէտք է ՀԱՍՏԱՏ ՀԻՄ ունենան տոկալու համար ձուլման եւ ուծացման դէմ: Եւ այդ բոլորի իրական հիմը, այդ բոլորի պահպանման միջոցը Հայերէն Լեզուն է:

Այս հաստատ եւ խորունկ համոզումն ունեցած են աշխարհի վրայ ցրիւ եկած ժողովուրդներու բոլոր իմաստուն առաջնորդները, բոլոր ազգերու ղեկավարները, ի մասնաւորի Հրեայ ժողովուրդի պետերը, որ ոչ միայն շնորհիւ իր կրօնի առանձնայատկութեան, այլ մանաւանդ իր համալսարաններուն, իր դպրոցներուն շնորհիւ կրցած է քալել ուծացումի եւ օտարացումի դէմ, եւ տոկալ երկու հազար տարիներ: Իր Մայրենի Լեզուն սորվիլը, խօսիլը, նամանաւանդ գրելը, կը գերէ անհատին միտքը, սիրտն ու հոգին իր պատկանած ցեղին իմացական անուշութիւնովը, արժէքովն ու ոգեղէն կրակովը: Իսկ իր Մայրենի Լեզուն չխօսողը, չգրողը տակաւ կը պարպուի այդ լեզուի պարունակի իմաստէն, ոգիէն, որ է այդ ժողովուրդի հոգեկանութենէն ու անզգալաբար կ՚աղօտանայ, կը նօսրանայ ու կը չքանայ:

Մենք Հայերս, որ դիւրահաղորդ ենք յառաջդիմութեան, որ աւելի դիւրաւ կը տարուինք յառաջացումներէ, որով եւ դիւրաւ ալ՝ նոյնանալու տրամադրութիւն ունեցող ժողովուրդ մըն ենք, եւ օտար ազդեցութեան մէջ դիւրաւ ալ կը կորսնցնենք մեր ինքնութիւնը, դիւրաւ ալ վրայ կու տանք մեր լեզուն: Իրական փարուանան ենք, որ ոչ միայն լոյսին կը վազէ, այլեւ լոյսին մէջ կ՚իյնայ եւ կ՚այրի:

Ժողովուրդներու ինքնապահպանման համար լեզուն պարտադրողական ստիպողականութիւն ունի: Ժողովուրդ մը իր ինքնութենէն հեռացնելու առաջին եւ գլխաւոր միջոցը զինք իր լեզուէն զրկելն է: Այս խորունկ համոզումն ունեցած են իմաստուն եւ հեռատես ինք-

նակայներ, եւ նման պարտադրանք մը կիրարկած են իրենց կայսրութեանց սահմաններուն մէջ՝ իրենց ենթակայ ժողովուրդներուն։ Կրօնքի նոյնութեան համահաւասար ազդու է լեզուի նոյնութիւնը ոեւէ կայսրութեան, ոեւէ համամիութեան համար։

Հիւսիսային Ամերիկայի հայերուն այսքան ճիւղերու, աղաբէգներու, մարդերու գովելի եւ ուրախալի յառաջացման մէջ ո՞ւր է մեր ինքնութեան պահպանման իրական ազդակը. ո՞ւր է իբր ժողովուրդ մեր կեանքի ամրութիւնը, մեր զօրացման յառաջացումը, մեր գիտակցութեան, ոգիին հիմը։ Որքա՞ն յառաջացած ենք այս գետնի վրայ, որքա՞ն ապահոված ենք զանգուածով ինքզինքնիս այս տեսակէտով։

Հայոց Լեզուն Հայ հողին եւ իմացականութեան գրաւն է՝ օտար ուծացումներու դէմ։ Որքա՞ն ապահովուած ենք այս գրաւով։

Դժբախտաբար այսօր Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ Հայ Լեզուն տեղատուութեան մէջ է՝ ՀԱՅ ՏՈՒՆԷՆ ՆԵՐՍ, ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻԻՆ եւ ՀԱՅ ՆՈՐ ՍԵՐՈՒՆԴԻՆ մէջ։ Տակաւ Անգլերէնը ոչ թէ ի զօրու, այլ տիրական կը դառնայ Հայ տունէն եւ Հայ Եկեղեցիէն ներս եւ Հայ նոր սերունդին մէջ։ Հաւաքոյթները եւ ժողովները անգլերէնով կ՚ըլլան, արձանագրութիւններն ալ Անգլերէնով կ՚ըլլան։

Հայ ծնողներ, մանաւանդ հայ մայրեր, քիչ բացառութեամբ՝ դադրած են իրենց զաւակներուն հետ հայերէն խօսելէ։ Այսօր Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ՝ Հայ Լեզուն դադրած է Հայ սերունդին համար Մայրենի Լեզու ըլլալէ, կարծես դադրած է նաեւ՝ որեւէ արժէք եւ կարեւորութիւն ներկայացնելէ, Հայ ծնողներու կրաւորականութեան եւ պարտուողականական գիրքին պատճառաւ, հայերէնով կեանքի մէջ ապրուստ մը չկարենալ ապահովելնուն համար, Հայ իշխանութեանց անկամ վերաբերմունքին համար։ Ծնողներու հայերէն լեզուի հանդէպ ձեռնթափութեան միակ արդարացումը «չես կրնար օգնել»ն է, որ խոստովանանքն է իր անզօրութեան տեղական կլանող հոսանքին դէմ։ Այնպէս որ, Հայ տան մէջ, որ Հայ Դպրոցին եւ Հայոց Եկեղեցիին հետ, գլխաւոր ազդակն եղած է Հայու ինքնապահպանման, Հայ Լեզուն հիւր է, եթէ արդէն չէ վտարուած՝ Հայ տունէն ներս։ Ողբալի ըլլալու չափ մտահոգիչ է անդրադառնալ, որ հայերէն խօսիլ գիտցող ծնողներ անգամ հայերէն չեն խօսիր իրենց տունէն ներս իրարու հետ եւ իրենց զաւակներուն հետ։

Նոյն հաստատ ընթացքով Անգլերէնը տակաւ տիրական կը դառնայ նաեւ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻԷՆ ներս, ուր կեանքի բնական բերումով, նոր սերունդի հաղորդութեան սիրոյն համար՝ կ՚ակնկալուի, որ քարոզը գէթ երբեմն, եթէ ոչ միշտ, Անգլերէն ըլլայ, ճաշու գիրքն ու Աւետարանը Անգլերէն կարդացուին։ Ս. Պատարագը արդէն բաւական

տարիներէ ի վեր Անգլերէնի թարգմանուած է, անոր կողքին դրուած է նաեւ Անգլերէն բացատրութիւնը եւ Անգլերէն տառերով հայերէն բառերու տառադարձութիւնը։ Այս բոլորը սակայն, ոմանց համար արդէն անբաւական կը նկատուին։ Արդէն տրամադրութիւններ սկսած են, նոյնիսկ հոգեւորականներու մէջ, ամբողջ Ս. Պատարագը Անգլերէնի վերածել, Անգլերէն երգել, Անգլերէն արտասանել, որպէսզի ան հասկնալի ըլլայ նոր սերունդին, որպէսզի նման Հռովմէական Եկեղեցիին, Հայոց Եկեղեցին ալ ներկայ կեանքի պայմաններուն հետ ընթացած ըլլայ, ներկայ դարու պահանջներուն յարմարած ըլլայ, արդիականացած ըլլայ։

Այսպէս մտածողներ, կարծես երբեք չեն անդրադառնար, որ ոչ մէկ նմանութիւն կայ Հայ եւ Հռովմէական Եկեղեցիներու միջեւ նման փոփոխութեան համար։ Հռովմէական Եկեղեցւոյ մէջ արդէն գոյութիւն չունի ազգայնականութիւն։ Կարելի է անվարան ըսել, թէ արդէն իսկ սխալ էր այնքան դարեր Լատիներէնի պարտադրանքը Ֆրանսացիին, Սպանացիին, Բոլոնացիին...։ Մինչ երբ Հայոց Եկեղեցիէն Հայ Լեզուն հանուի, ժամանակ մը վերջ հոն ի՞նչ կը մնայ հայ։ «Նոր սերունդի հաղորդութեան սիրոյն համար»ի մէջ կը թաղուի Հայ Լեզուն ալ, Հայ Դաւանանքն ալ, Հայ Հաւատքն ալ, Հայ Սերունդն ալ, Հայութիւնն ալ։ Հռովմէական Եկեղեցին կրնայ տոկալ, նոյնիսկ զօրանալ ալ լեզուի փոփոխմամբ, քանի որ պէտք ունի այդ փոփոխութեան, այդ իսկ է պարտադրանքը, օգուտը։ Իսկ Հայոց Եկեղեցի՞նը։

Հայոց Եկեղեցիէն Հայ Լեզուի բացակայումովն իսկ կ՚աղօտի եւ կը չքանայ Հայ հաւատքը, Հայ հոգին, Հայ գիտակցութիւնը։ Եթէ միայն քրիստոնէական կրօնի ուսուցումն ըլլար Ս. Սահակ — Ս. Մեսրոպի եւ Վռամշապուհ թագաւորի Հայ Գիրերու ստեղծման դրդապատճառը, ամենայն հաւանականութեամբ, այնքան ալ մտահոգուելու պատճառ պիտի չունենային, քանի որ Յունարէնով կամ Ասորերէնով Աւետարանի Լոյսը արդէն կը քարոզուէր եւ արդէն չորս դարերէ ի վեր կ՚ապրէր Հայաստանի մէջ։ Բայց ժողովուրդի ինքնութեան պահպանումը, քրիստոնէական լոյսով պայծառացումէն նաեւ իր լեզուի գիր-գրականութեամբ թանձրանալուն, չօշափելի դառնալուն եւ լեզուին մշակուելով պահուելուն մէջն էր։

Հայրենի հողին վրայ, միատարր եւ զանգուածային Հայութեան համար իսկ, երբ մեր նախահայրերը այնքան մտահոգուեցան եւ ամէն ինչ ըրին Հայ Լեզուն պահելու համար, որքան եւս առաւել մենք՝ տարաշխարհի մէջ, օտար մշակոյթներու հզօր հոսանքներուն մէջ՝ պէտք ունինք Հայ Լեզուին։

Սխալ չհասկցուինք. հարցը քրիստոնէական կրօնի մասին չէ։

Անտարակոյս որ քրիստոնէական լոյսը համապարփակ է, կենսատու է բոլոր հոգիներուն, բայց արեւու լոյսին մէջ մեր երկրի կենսունակութեան, Հայ ժողովուրդի ինքնութեան եւ Հայ հոգիի առանձնայատկութեան պահպանման խնդիրն է մեր մտահոգութեան առարկան: Համատարած արեւի ջերմութեան մէջ Հայու Ածուն պահելու մտածումն է մեզ տանջողը: Քրիստոնէական համապարփակ լոյսին մէջ Հայ հոգիին ինքնութեան անաղարտ մնալուն հետ է մեր խորհուրդը:

Անկասկած՝ լեզուն պահելու միջոցը զայն սորվիլն է, զայն սորվեցնելն է, զայն գրելն է, որ Հայ Դպրոց ունենալ կ'ենթադրէ: Գիրերու գիւտէն առաջ թէ ետք, Ս. Սահակ-Ս. Մեսրոպի առաջին եւ աւագ գործն եղաւ ԴՊՐՈՑՆԵՐ ԲԱՆԱԼ, Հայ մտքին, Հայ բանականութեան սնունդ տալու համար՝ մշակոյթի կեդրոններ հիմնել:

Արդ, այսօր՝ Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ հայերուս ձեռք բերած այնքան յառաջացումներու մէջ ՔԱՆԻ՞ ՀԱՅ ԴՊՐՈՑ ունինք: Հայերու ունեցած աչքառու նուաճումներու կողքին, ՔԱՆԻ՞ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ ունինք: Հայ Եկեղեցիներու բազմացման հետ, ՔԱՆԻ՞ ԸՆԾԱՅԱՐԱՆ ունինք: Առանց Հայ դպրոցի կարելի՞ է լեզու պահել: Առանց լեզուի կարելի՞ է Հայ Եկեղեցի, Հայ սերունդ պահել: Առանց օճախի կարելի՞ է տուն տաքցնել: Հայու ինքնապահպանման, դուք ըսէք ազգապահպանման իրական հիմը ՀԱՅ ԴՊՐՈՑՆ է, ՀԱՅ ԼԵԶՈՒՆ է, որով կը պահուին նաեւ Հայուն լոյս հաւատքն ու միւս յատկութիւնները:

Երբ Հայ դպրոց չկայ, երբ Հայ տունէն եւ եկեղեցիէն ներս կը նուազի Հայ լեզուն, երբ Հայ նոր սերունդի մտքէն եւ հոգիէն ներս տիրական կը դառնայ օտար լեզուն, ըսէ՛ք, ո՛վ Հայ հոգեւորականներ, Հայ գիտուններ, Հայ հարուստներ, Հայ գործիչներ, ի՞նչ կը մնայ հայ, ինչո՞վ կը պահուի Հայութիւնը եւ իր ունեցածը՝ Գաղթաշխարհի մէջ: Ո՞ւր Հայ դպրոց եղած է եւ այնտեղի Հայ սերունդը Հայ չէ մնացած, այնտեղի Հայ տունը, Հայոց Եկեղեցին հայ չէ մնացած, անոնց ապագան ալ, ստեղծագործումն ալ հայ չէ մնացած: Միւս կողմէ, ո՞ւր կրցած է հայը ապրիլ, տեւել իբր հայ երբ հայ դպրոց չէ ունեցած, երբ դադրած է հայերէն խօսելէ:

Եթէ այս է դառն ու բացայայտ իրականութիւնը, եթէ մեր բոլոր աճումներու, յառաջդիմութիւններու, մեր բոլոր նուաճումներու պահպանումն ու ապահովութիւնը Հայ լեզուով եւ Հայ Դպրոցով պայմանաւոր են, եթէ մեր զանգուածային ամբողջութեան հայ մնալու միակ ազդակը, զայն հայ պահելու միջոցը, Հիւսիսային Ամերիկայի Հայութեան ամբողջ ունեցածին հայ մնալու եւ տեւելու իրական հաստատ հիմը ՀԱՅ ԼԵԶՈՒՆ է, ինչո՞ւ այս համեմատութեամբ

պէտք եղած կարեւորութիւնը չի տրուիր Հայ Լեզուին: Ինչո՞ւ առաջնակարգ եւ աւագ սախպողականութիւն չի տրուիր ՀԱՅ ԴՊՐՈՑԻՆ:

Հակառակ այս աղաղակող իրականութեան, կան հոգեւորականներ, առաջնորդներ, ղեկավարներ եւ Հայ կեանքի մէջ պատասխանատու դիրքերու վրայ Հայ անհատներ, որոնք կ'ենթադրեն, թէ առանց Հայերէնի ալ կարելի է պահել Հայ ոգին, Հայ գիտակցութիւնը, Հայ Եկեղեցին, սա կրաւորական յօժարակամութեամբ, կամ ընկրկողական մտայնութեամբ, կամ ալ մեծ գիւտ մը ըրած ըլլալու տրամաբանութեամբ թէ՝ քանի որ Հայերէն Լեզուն ձեռքէ կ'ելլէ, հակառակ մեր ջանքերուն, (ե՞րբ ջանք եղած է) գէթ ոգին պահենք, գոնէ գիտակցութիւնը ապահովենք, գոնէ Հայոց Եկեղեցին ջանանք փրկել: Կարծես ժամանակ մը ետք մենք ալ այս հոսանքն ի վար տարուեցանք եւ անոր հաւատացինք: Բայց լուրջ եւ խոր անդրադարձը եկաւ տարհամոզել, եւ անդառնալիօրէն վերահաստատել մեզ՝ մեր նախկին մտածումին մէջ, որ մտածումն է մեր մեծ եկեղեցականներու Արմաշական փաղանգին՝ իրենց գլուխ ունենալով Օրմանեան եւ Դուրեան Պատրիարքները, իրենց աշակերտներ՝ Կիւլէսէրեան Աթոռակից Կաթողիկոսն ու Գուշակեան Պատրիարքը: Անմտութիւն է, եթէ ոչ ուրիշ բան, նաեւ այն վարկածը, որ կը մղէ դուրս գալ Հայ ժողովուրդէն եւ առաքելութեամբ երթալ օտար ժողովուրդներու: Այս կարողութիւնն ու կրակը ունեցող հոգեւորականը, պէտք է նախ հասնի իր պատկանած ժողովուրդին, եւ անոր կարիքն սպառելէ ետք միայն՝ փարախէն դուրս գալու մասին մտածէ, եւ օդային դղեակներ շինել ուզէ ի խնդիր թաքուն ձգտումներու: Յիսուս անգամ պատուիրեց իր առաքեալներուն նախ Իսրայէլի կորսուած ոչխարներուն ետեւէն երթալ: Այս կարգի մտածումներ ունեցողներն անտուազն կը հաստատեն հայ զգացումէ եւ մտածումէ պարպուած ըլլալնին: Անձնապէս խորապէս կը հաւատանք որ Հայ Լեզուէ դուրս կիրարկուած բոլոր միջոցները ժամանակաւոր են, պատրանք են եւ ինքնախաբէութիւն. որովհետեւ Հայը հայ պահելու կիրարկուելիք միջոցներն ալ իրենց կարգին Հայերէն Լեզուով մնալու երաշխաւորուած են, որ է Հայոց Եկեղեցին, Հայ գիտակցութիւնը, թէ՝ Հայ ոգին հայերէնով ապրելու պայմանաւոր են: Առանց Հայերէն Լեզուի Հայոց Եկեղեցի կամ Հայ գիտակցութիւն որքա՞ն կրնան տեւել, այն ալ քանի՞ մտքի, քանի՞ հոգիի եւ սրտի մէջ:

Հ. Բ. Ը. Միութիւնը որոշած է 1965 տարուան ընթացքին դրամական արշաւ մը սկսիլ Գաղթաշխարհի մէջ պահելու եւ զօրացնելու համար Հայերէն Լեզուն:

Այս որոշումը, իր տեսակին մէջ որքան ալ բացառիկ, որքան ալ իմաստուն, որքան ալ դրական եւ գնահատանքով ուրախացնող,

դարձեալ անբաւական է եւ անհամապատասխան ընդհանուր գործին յաջողութեան, ոչ միայն Հայերէն Լեզուի ունեցած կարեւորութեան համար, այլ մանաւանդ այսօրուան պարտադրողական ստիպողականութեան համար, նամանաւանդ՝ Հիւսիսային Ամերիկայի նոր սերունդին համար: Կը չեշտենք սակայն այն խոր համոզումով, թէ՝ եթէ այսօր պէտք եղած ճիգը չկիրարկուի ամերիկածին առաջին սերունդի զաւակներուն մէջ վառ պահելու իրենց ինքնութեան գիտակցութիւնը, ամենայն հաւանականութեամբ՝ առիթը ամբողջութեամբ ձեռքէ ելած պիտի ըլլայ, եւ անկէ ետք ամէն ջանք ապարդիւն մնայ: Գաղթաշխարհի այժմու իրականութեան մէջ, ամենէն ճոխ գաղութը կը նըկատուի Հիւսիսային Ամերիկայի հայութիւնը, որուն երկրորդ սերունդը այսօր ուծացման ճամբուն մէջն է արդէն: Այնպէս որ հոս ալ ուժերու կեդրոնացման պէտք կայ, առանց մոռնալու ուրիշ գաղութներու տրուելիք օգնութիւնը:

Հ. Բ. Ը. Միութեան որոշման մասին վերոյիշեալ նկատողութիւնը ոչ դժգոհութիւն է եւ ոչ ալ ստորագնահատութիւն կամ քննադատութիւն, այլ եղած կարիքին կարեւորութեան եւ ստիպողականութեան անհամապատասխան շարժումի մը, ջանքի մը պարզ մատնանշումը: Իրական արժէքի մը, կենսական կարեւորութեան մը պարագային բացայայտ է իմաստութեան քայլը: Աւետարանի պատուէրն է: Երբ վաճառական մը պատուական մարգարիտ մը գտնէ, իր ունեցածը կը ծախէ այդ պատուական գոհարը գնելու համար (Մատ. ԺԳ. 45), որպէսզի այդ պատուական գոհարով կրնայ փրկել իր ամբողջ կեանքը, իր ունեցածը: Հայութեան էն պատուական, էն թանկագին գոհարը Լեզուն է, անկորնչելի, անփոխարինելի, անկողոպտելի, անջարդելի եւ պատուարը Հայուն փրկութեան, անոր ձուլման եւ ուծացման դէմ: Բոլոր դարերու ահաւոր փոթորիկներու, սուրի-հուրի մէջէն անվնաս անցած Հայուն ժառանգութիւնը, Հայ արժէքը, Հայը հայ պահող՝ հզօրներէն անմնուած իրականութիւնը՝ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒՆ, որուն գովքը այնքան իրաւամբ եւ ճարտարութեամբ հիւսած են մեր հանճարեղ նախնիք, մեծ գրագէտներ՝ Ա. Չօպանեան, Սիամանթօ, Դ. Վարուժան, Գ. Զօհրապ, Վ. Թէքէեան, Չարենց... եւ ուրիշներ:

Եթէ իբր ժողովուրդ, մշակոյթ, նոյնիսկ իբր գիտակցութիւն, ոգի եւ հաւատք կ'ուզենք ապրիլ օտար հորիզոններու տակ, Հայ Լեզուով կրնանք ապրիլ: Հայուն Լեզուն պէտք է հոսի ամէն հայու մտքի, հոգիի եւ սրտի մէջէն: Հայ Լեզուն պէտք է խօսուի ամէն հայու կողմէ, ամէն հայ տունէն եւ հայ եկեղեցիէն ներս, եթէ կ'ուզենք հայ մնալ եւ հայ ապրիլ:

Ոչինչ կրնայ Հայ Լեզուն եւ Հայ Լեզուին դերը փոխարինել:

Հայը օտար ազգախորումէ, ընկլուզումէ եւ ձուլումէ փրկելու միակ միջոցը Հայ Լեզուն է:

Ժամանակն է, այն ալ անյետաձգելի ժամանակը, որ լրջօրէն անդրադառնանք այս իրականութեան եւ միահամուռ ջանադրութեամբ գործի սկսինք:

Ցաւալի է, խորապէս ցաւալի, որ Հիւսիսային Ամերիկայի Հայոց Առաջնորդարանը տասնեակ տարիներ այս մասին խորհեցաւ, յանձնախումբեր կազմեց, որոշումներ առաւ առանց արդիւնքի, առանց գործի եւ ի վերջոյ ձեռնաթափ եղաւ եւ գոհացաւ «Մեկական Դպրոցներով»:

Ապրիլեան Եղեռնի Յիսնամեակի Տարեդարձին առթիւ ամենէն գործնական եւ հեռատես քայլն առած կ'ըլլայինք, եթէ ջանք չխնայէինք հայերէն խօսելու, հայերէնը զօրացնելու եւ զայն մեր նոր սերունդին տալու համար դպրոցներ շինելու հետամուտ ըլլայինք:

Եթէ Ապրիլեան Եղեռնի Յիսնամեակի Տարեդարձին առթիւ, քաղաքական ինչ ինչ պատճառներով այսօր չենք կրնար հայու արդար դատին գոհացումն հետապնդել, աշխարհի քաղաքական հզօրներու ներկայ շահերու դասաւորմամբ անոր իրականացումն ակնկալել, կրնանք սակայն Հայ դպրոցներու շինութեան ձեռնարկել անյապաղ, կրնանք սակայն Հայ Լեզուի ուսուցման հետամտիլ, կրնանք սակայն Հայ Դպրոցներու հիմնարկութեան ձեռնարկել, կրնանք սակայն գիտակցիլ, որ առանց Հայ Լեզուի եւ Հայ Դպրոցի՝ ձուլումի դատապարտութեան մէջ կը գտնուինք: Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ, բացի քանի մը բախտաւոր համայնքներէ, մեծ համայնքներէ, այսօրուան Հայ Եկեղեցիներու կողքին կամ հովանիին տակ եղող Հայ Լեզուի ուսուցման ջանքերը, Հայ Դպրոց կոչելն անգամ խաբկանք է, ինքնախաբէութիւն է, եթէ ոչ ծաղրանք եւ անարգանք: Չորս, ութ կամ տասներկու մանուկներու շաբաթական երկու ժամ հայերէն դասաւանդել այն ալ հազիւ թէ հայերէն գիտցող եւ կանոնաւոր խօսող ուսուցանողներէ, ոչ դպրոց է եւ ոչ ալ փրկութեան կառուան, ոչ իսկ գործ մը բրած ըլլալու խօսքի պատճառ:

Անտարակոյս որքան ալ աննշան, դարձեալ գնահատանքի արժանի են այս ջանքերը, բնաւ չըլլալէն աւելի աղէկ ըլլալնուն համար, բայց անհամապատասխան են այն պակասին, որ տակաւ կը լայննայ, այն կարիքին, որ տակաւ մահացու կերպով սպառնական կը դառնայ:

Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ Հայ Լեզուի եւ Հայ Դպրոցի հանդէպ եղած հոգն ու ջանադրութիւնը անհամեմատական է այն նուաճումներուն եւ յառաջդիմութեան, որ կատարուած է Հիւսիսային Ամերիկայի հայ կեանքին մէջ՝ ուրիշ մարզերու պարագային:

Հայ Լեզուի եւ Հայ Դպրոցի նկատմամբ եւ անոնց պահպանման

համար ցարդ եղած ջանքերը այնքան ոչինչ են, որ անզօր են կասեցնել անողորմածութեամբ Հայ Լեզուի մոռացութեան անդունդն ի վար գլորումը:

Այսօր երբ Միացեալ Նահանգներու մտայնութիւնն ու տրամադրութիւնը յեղաշրջուած են օտար լեզուներու մշակումին նկատմամբ, օտար մշակոյթներու պահպանման եւ տարածման հանդէպ, առնուազն հակակրութենէ համակրութեան եւ քաջալերանքի յանգած են, ինչո՞ւ չօգտուիլ առիթէն, ինչո՞ւ դրական քայլ չառնել ամուր հիմերու վրայ դնելու ՀԱՅՈՒՆ ԱՊԱԳԱՆ, հայուն ինքնութեան պահպանումը, հայ գիտակցութեան, ոգիին եւ հաւատքին մարմնացումն ու տեւականացումը, այս ցանկալի ափերուն վրայ:

Հայերէն Լեզուի հանդէպ պաղ մնալ, Հայերէն Լեզուին կենսական եւ առաջնակարգ կարեւորութիւնն անտեսել, կամ զայն ի հարկին երկրորդական նկատելը աններելի թերացում է, որ կրնայ մօտաւոր ապագային մահացու դառնալ անդարմանելիօրէն՝ Հիւսիսային Ամերիկայի հայութեան համար: Ներկայիս ասկէ աւելի մեծ գործ, աւելի կենսական կարիք չկայ դէթ Հիւսիսային Ամերիկայի հայութեան համար:

Հայոց Լեզուն Հայ Ժողովուրդի բոլոր իմացական եւ հոգեկան արժէքներու գանձարանին ՈՍԿԵՂԻՆԻԿ ԲԱՆԱԼԻՆ է, Հայ ժառանգութեան շտեմարանն իսկ է: Դարերու ընդմէջէն հայ մտքէն եւ հոգիէն հոն աւանդուած իմացականութիւնն է, որ դարերով պիտի հոսի հայ մտքին եւ հոգիին եւ զանոնք ոռոգէ եւ իբր հայ սնուցանէ:

Հայուն այս անկողոպտելի սրբութեան տակաւ ձեռքէ ելլելուն նկատմամբ անհոգ գտնուիլը, ոչ թէ անոր պահպանման, այլ անոր ծաղկման եւ զօրացման համար դրական ջանք եւ զոհողութիւն չթափելն իսկ աններելի զանցառութիւն է: Ամէն ճշմարիտ հայու աւագ պարտքն է Հայ Լեզուի պաշտպանման աշխատիլ, տքնիլ, քանի որ անով կրնանք տոկալ եւ մնալ կենդանի օտար ափերու վրայ:

Հայութեան թշնամին ջարդել աշխատեցաւ նաեւ Հայ Լեզուն: Խափանել փորձեց Հայ Լեզուի գործածումը իր երկրի սահմաններուն մէջ: Բայց չյաջողեցաւ: Ինչ որ սակայն անկարելի եղաւ մեր դարաւոր թշնամիին ընել, մենք այսօր կարելի կ'ընենք մեր անտարբերութեամբ: Ինչ որ դարերու հուրն ու սուրը չըրին, մենք կ'ընենք մեր անհոգութեամբ, անվճռակամութեամբ, ամբողջացնելով թշնամիին կիսատ ձգած աւերը: Հ. Բ. Ը. Միութեան առաջադրութիւնը Հայ Լեզուի պահպանման եւ զօրացման համար որքան ալ ուրախալի, սակայն ցաւով պէտք է ընդունիլ, որ արմատական դարմանում մը չէ, ոչ ալ զգալի պատուար մը՝ ծփուող կորուստը կասեցնելու: Ուսումնական Յանձնախումբ մը առանց դպրոց հիմնելու որոշման եւ դպրոց շինե-

լու արշաւին, լուծում մը չի կրնար բերել Միացեալ Նահանգներու մէջ անողորմածութեամբ սուզուող ու կորսուող Հայ Լեզուին:

Ուրեմն ի՞նչ պէտք է ընել:

Ի՞նչ կ'ընենք եկեղեցիներ կառուցանելու համար...:

Ի՞նչ կ'ընենք սրահներ եւ պաշտօնատուներ շինելու համար...:

Ու մտածել, թէ այս բոլորը կ'ընենք Հայութեան եւ անոր դարաւոր ժառանգութեան պահպանման համար, առանց խելահաս ըլլալու, որ առանց Հայ Լեզուին, առանց Հայ Դպրոցին, առանց հայեցի դաստիարակութեան, եւ Հայ Լեզուի ուսուցման կարելի չէ Հայ մնալ:

Հիւսիսային Ամերիկայի Հա՛յ հոգեւորականներ, առաջնորդնե՛ր, ղեկավարնե՛ր, ազգայիննե՛ր, հա՛յ ծնողներ՝ ժամն է սթափելու եւ վճռական քայլ առնելու Հայ Լեզուի պահպանման եւ զօրացման համար: Ատենն է, որ ամերիկածին մեր նոր սերունդին Հայերէն սորվեցնելու կանոնաւոր ուսուցման մասին լրջօրէն խորհինք եւ անհրաժեշտ զոհողութիւնն ստանձնենք:

Այսօր Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ Հայ Լեզուի պահպանման դրական եւ իրական գործ ընողը միայն Հայ Մամուլն է, որ այս գընացքով ինք ալ ծփուումի սահանքին մէջն է իր ընթերցողներուն պակսելովը: Անկասկած Հայ Մամուլի պահպանումն ալ երաշխաւորուած է Հայ Լեզուի ուսուցմամբ, որ է Հայ Դպրոցով:

Գիտենք, շատ լաւ գիտենք, որ ոչ մարգարէ ըլլալու պէտք կայ եւ ոչ ալ առաքեալ այս բոլորը յայտնաբերելու համար. ի վերջոյ սակայն, կայծի մը պէտք կայ կրակն սկսելու, զարթուցիչի մը պէտք կայ արթննալու եւ շեփորի մը՝ զօրակոչի համար:

Հայը՝ Հայ Լեզուով եւ Հայ Դպրոցով կ'ապրի եւ Հայ կը մնայ. Իրականութեան համոզուած եւ հաւատացող մեզի պէս շատերու համար եթէ այս մտածումը լապալիսեան ճշմարտութիւն է, ուրիշներու համար, սակայն դժբախտաբար բացայայտ իրականութիւն մը չէ, այլ ընդհակառակը: Խորհողներ կան, այն ալ պատասխանատու դիրքերու վրայ եղողներ, որ Հայ ոգին, Հայ հաւատքը, որ է Հայոց Եկեղեցին, առանց Հայ Լեզուին ալ կրնան Հայ պահել եւ տեւականացնել մեզ...: Առանց դոյզն չափով կասկածելու Հայ ոգիի եւ Հայց. Եկեղեցւոյ կարեւորութեան մասին, մեր համոզումով այս կարծիքը ինքնախաբէութիւն է: Իրաւ է, որ հոգին աւելի է քան զմարմին, բայց այս չի նշանակեր, որ հոգին առանց մարմնի կ'ապրի: Իրաւ է, որ լեզուն կայ բանականութեան համար, ոգիին համար, բայց առանց լեզուին բանականութիւնը չի կրնար հասկնալի դառնալ, ինչպէս առանց մարմնին հոգին չի կրնար ապրիլ, դէթ այս է աղենա-

կան աշխարհի օրէնքը։ Այս իրողութիւնը շատ դիւրին է հաստատել Հայ գաղթականութեան պատմական տուեալներով։

Եթէ Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ փութով դրական քայլեր չառնուին Հայերէն Լեզուի պահպանման եւ զօրացման համար, կարճ ժամանակի մէջ Անգլերէնը ինքնաբերաբար տիրական պիտի բազմի Հայ տուներէն ներս, Հայ հաւաքոյթներէն ներս, Հայ եկեղեցիներէն ներս, նոյնիսկ Հայ մտքերէն եւ հոգիներէն ներս, անոնցմէ միանգամ ընդմիշտ դուրս ՎՏԱՐԵԼՈՎ ՀԱՅՈՑ ՈՍԿԵՂԻՆԻԿ ԼԵԶՈՒՆ։ Այժմ արդէն ան ոտք դրած է այդ բոլորին հետ Հայ Մամուլին մէջ ալ։ Այս ընթացքով, վստահ եղէք, շուտով Հայ Լեզուն վտարանդի, օտար պիտի թուի ամերիկածին Հայ սերունդին, եթէ այժմէն գործնական քայլեր չառնենք Հայ Դպրոցներ բանալու, գէթ քանի մը բազմահայ կեդրոններու մէջ, եթէ չսկսինք Կիրակնօրեայ Դպրոցներուն խառնել փոքր մաս մը հայերէն դասաւանդութիւն։ Շիտակ է, Կիրակնօրեայ Դպրոցին նպատակն է հաւատքի, կրօնի ուսուցումը, դաւանանքի եւ վարդապետութեան ծանուցումը, սակայն առանց Հայերէն Լեզուի որքա՞ն կարելի է այդ բոլորը հայ պահել, այլապէս քրիստոնէական ճշմարտութիւնը բոլոր ուղղափառ եկեղեցիներու մէջ ալ նոյնն է, քանի որ Յիսուս Քրիստոս երէկ եւ այսօր նոյնն է եւ յաւիտեան, ամենուրեք նոյն լոյսն է։ Որքա՛ն աղուոր եւ խոր կ'ըլլայ, հայեցի տեսակէտով, երբ հայ պզտիկը հայերէնով սորվի հայ հաւատքը, Հայ Եկեղեցւոյ դաւանանքն ու վարդապետութիւնը, Ս. Պատարագն ու Հայ երգեցողութիւնը։

Հայ բառերով միայն կը փոխանցուի հայուն ոգեղէն կրակը, իմացականութիւնը։ Օտար բառերով կարելի չէ փոխանցել, սորվեցնել հայու հոգիին հուրը, որ աւիշն է հայու ինքնութեան։ Որքան շատ խելամտինք այս իրականութեան, այնքան շուտ կրնանք փրկել հայու հոգին։

Զարմանալի է. հետամուտ ենք ըլլալ այն, ինչ որ չենք կրնար ըլլալ եւ մեր կարողութենէն վեր է, այն ինչ, որ ներկայ պայմանները անթոյլատու են, այն ինչ, որ որոշ կերպով գիտենք, թէ՝ չենք կրնար ըլլալ, ներկայիս անզօր ենք ըլլալ։ Բայց չենք ըներ այն ինչ որ մեր կարողութեան մէջն է եւ կրնանք ըլլալ։ Հայ հասարակութիւնը կ'օրօրենք այնպիսի երազներով, որ աշխարհի ներկայ քաղաքական եւ այլ պայմաններու մէջ անկարելի են, եւ սակայն գիտնալով հանդերձ, չենք ուզեր ըլլալ այն, որուն իրականացման համար ամէն կերպով ներկայ պայմանները թոյլատու են եւ նպաստաւոր, որքան մեզմէ դուրս՝ մեր շրջապատին մէջ, նոյնքան նաեւ մեր մէջ, մեր կարողութեան պայմաններուն մէջ։

Այսպէս, այսօր Հայերէն Լեզուի պահպանման եւ զօրացման

պայմանները ամէն կերպով նպաստաւոր են Հիւսիսային Ամերիկայի հայութեան համար։ Բայց ի՞նչ կ'ընենք անոր համար։ Անշուշտ թէ հոս հոն կցկտուած ջանքեր կան, բայց ոչ միահամուռ երեւոյթ ունեցող շարժում եւ յառաջդիմութիւն՝ Հայ Դպրոց ունենալու եւ հայերէն դասաւանդելու։

Այսօր երբ Հիւսիսային Ամերիկայի եւ Գանատայի կառավարութիւններն ու բնակչութեանց մեծամասնութիւնը ամէն կերպով պատրաստ են քաջալերելու օտար լեզուներն ու մշակոյթը եւ Հիւսիսային Ամերիկայի հայութեան տնտեսականն ալ թոյլատու է, գոնէ մէկ երկու կեդրոններու մէջ, Հայ Դպրոց բանալու, ինչո՞ւ այսօրով չենք ապահովեր մեր վաղը։ Եթէ փոքրիկ Ծուխ մը՝ Լոս Անճելոսի մէջ կրնայ Հայ Դպրոց բանալ, Նիւ Եորքի, Պոսթոնի եւ Տիթրոյթի պէս Ծուխեր կամ համայնքներ չե՞ն կրնար Հայ Դպրոց սկսիլ։ Ասիկա որ կրնանք ընել՝ չենք ըներ, բայց առանց որեւէ ապահովութեան, դրական հաւանականութեան, պարզապէս յենած քանի մը տեսակցութեանց, քանի մը թերթերու եւ անձերու համակրական, քաղաքավարական բարեացակամական արտայայտութիւններուն վրայ, Հայկական Դատի հետապնդումն ու իրականացումը կը յուսանք։ Տեսիլքներն ու երազները իրականանալու համար իրաւ տուեալներու վրայ հիմնուած ըլլալու են, այլապէս օդային դղեակ կը դառնան։

Խնդրենք, անմիջապէս մի քարկոծէք մեզ այսպէս արտայայտուելնուս համար։ Հակառակ չենք Հայ Դատի հետապնդման. երբեք։ Բայց անոր չափ էական է եւ հրատապ սա մեր Մայրենի Լեզուի պահպանման հետապնդումը, որ Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ մահանալու վտանգին մէջ է եւ զայն մասամբ փրկելու միջոցը մեր կարողութեան սահմաններուն մէջ է։ Ինչո՞ւ ասիկա չընենք, առանց միւսը մոռնալու եւ պատրաստ ըլլանք ժամանակը հասնելուն, անոր ալ իրականացման ձեռնարկելիք մարդ ունենալու։

Մի մոռնաք, ո՛վ հոգեւոր եւ աշխարհիկ առաջնորդներ, գիտնականներ եւ խմբագիրներ, գործիչներ եւ հարուստներ, օտարութեան մէջ Հայ Դատով հայը հայ չենք կրնար պահել, Հայ Եկեղեցիով, Հայ կուսակցութեամբ եւ հայրենակցականներով հայութիւնը չենք կրնար պահպանել, բայց արտասահմանի մէջ, կամ աշխարհի ոեւէ անկիւնը, Հայ Լեզուի պահպանումով Հայ Դատը հետապնդողներ կրնանք ունենալ, Հայ նոր սերունդը հայ մեծցնելով կրնանք Հայ Դատի իրականացման աշխատողներ ապահովել մեր մահէն ետքն ալ։

Մեր համեստ դատումով այսքան կենսական եւ պարտադրողական կարեւորութիւն ունի Հայ Լեզուն եւ անոր ուսուցումը Հայ կեանքին եւ անոր ապագային համար, մանաւորաբար Հիւսիսային Ամերիկահայութեան համար։ Այս պատճառաւ ալ հարկ է ի գին ա-

մէն զոհողութեան հայ Լեզուի պահպանման եւ զօրացման, Հայ Դպրոցներու շինութեան հետամուտ անյապաղ: Երբ Հայերէն Լեզուի կենսական կարեւորութեան եւ անհրաժեշտութեան մասին այս խոր համոզումն ու հաւատքը ունենանք, այն ատեն միայն կրնանք դիւրաւ իրականացնել այս անյետաձգելի եւ պարտադրողական կարիքը՝ Հայ Դպրոց եւ անով Հայ Լեզուի ուսուցում ամերիկածին Հայ նոր սերունդին:

Հայ Լեզուի պահպանման համար տքնեցան եւ զոհուեցան մեր նախնիք:

Հայ Լեզուին համար նահատակուեցան 1915-ի Հայութեան պատուական սերունդները, ու իրենց արիւնով կրկնակի նուիրագործած ու սրբացուցած մեզի կտակեցին իրենց հոգիին եւ մտքին լեզուն:

Գործնականապէս մեծարենք անոնց յիշատակը, պահելով անոնց մեզի ժառանգ ձգած պատուական աւանդը՝ Հայ Լեզուն:

* * *

Ծանօթ.— Բարեբախտաբար մի քանի հայ թերթեր տպեցին այս յօդուածը առանց մեր գիտութեան:

Ո՞ՒՐ ԵՆ ԱՅՍՕՐ...
Ո՞ՒՐ ՊԻՏԻ ԸԼԼԱՆՔ ՎԱՂԸ

Այն բոլոր Հայերը, որոնք այսօր երրորդ հայ սերունդի պատկանող ամերիկածին ազգական մը ունին, եւ քիչ մը դատելու տրամադրութիւն, որոշ կերպով կը տեսնեն, թէ իրենց այդ ազգականը հազիւ թէ քանի մը բառ հայերէն գիտէ, եւ գիտցածն ալ հազիւ թէ կրնայ կանոնաւոր արտասանել, կամ ալ կը դժուարանայ, նոյնիսկ կը դժկամակի արտասանել:

Բոլոր հայ ծնողները, որոնք ամերիկածին թոռնիկ մը ունին, եւ պուտ մը խորհելու կարողութիւն, յստակ կերպով կ՚ըմբռնեն, որ անճանաչելի ըլլալու չափ աղաւաղուած ու խեղաթիւրուած է Հայերէն Լեզուն իրենց թոռնիկին բերնին մէջ, եւ այդ լեզուին հետ աղօտացած է նաեւ հայու գիտակցութիւնն ու հայ ոգին իրենց այդ թոռնիկին մէջ: Ան դադրած է ութսուն առ հարիւր, եթէ ոչ աւելի, հայ ըլլալէ, Հայութեամբ հետաքրքրուելէ:

Հին սերունդի պատկանող բոլոր այն Հայերը, որոնք քչիկ մը դիտելու յստակութիւն ունին եւ ամերիկածին երրորդ սերունդի ծնունդ արենակից մը, անոնք իրենց աչքին առջեւ ունին կենդանի եւ շօշափելի փաստը մեր գաղութի ապագային: Իրենց այդ արենակիցը հազիւ թէ կրնայ մէկ երկու հայերէն բառ արտաբերել, այն ալ մեծ ճիգումով եւ անգլերէն առոգանութեամբ:

Բոլոր այն Հայերը, որոնք պճեղ մը հարազատ հայու սիրտ եւ հոգի ունին, պուտիկ մըն ալ դատելու ողջմտութիւն, ու չփման մէջ են ամերիկածին հայ նոր սերունդի հետ, խորունկ ցաւով կ՚ըմբռնեն, թէ մեր Ամերիկայի երրորդ սերունդի մէջ անառարկելիօրէն աղօտացած, այլայլած եւ նուազած է Հայու գիտակցութիւնն ալ, հայու ոգին ալ, հայու հաւատքն ալ, հայասիրութիւնն ալ...: *Անոնցմէ շատերու մէջ նոյնիսկ մարած ու չքացած է* հայու յուսադրիչ որեւէ ապրում:

Ամերիկածին երրորդ հայ սերունդի մէջ հայ կենսունակութեան այս նուազութիւնն ու նուաղութիւնը չորրորդ եւ հինգերորդ սերունդին մէջ անկասկած, որ անհետացման *եւ* մահացման *պիտի յանգի:*

Յուսահատեցուցիչ այս իրականութիւնը մտալլկիչ տագնապ դառնալու է ամէն իրաւ Հայու, բոլոր Ամերիկահայերուն, որոնք Հայու արիւն եւ իմացողութիւն ունին:

Ի՞նչ պիտի ըլլայ ՎԱՂԸ Ամերիկահայը, ի՞նչ է անոր ապագան…։ Ամերիկահայ ճակատագրի հետ կապուած խարանող հարցն է ասիկա։ Ամերիկահայ կեանքի անքողարկելի պատկերին իրական տեսարանն է ասիկա, որքան Ամերիկահայութեան, ապահովաբար, նոյնքան նաեւ Եւրոպայի, կամ բոլոր այն հայ գաղութներուն, որոնք հայ դպրոց չունին, հայերէն չեն խօսիր եւ հայերէն գրել չեն սորվիր։

Բաղդատութիւն մը այսօրուան Սուրիոյ, Լիբանանի, Յորդանանի, Եգիպտոսի, Իրաքի եւ Իրանի եւ ամերիկածին երրորդ սերունդներուն միջեւ՝ անառարկելիօրէն կը բացայայտէ տխուր իրականութիւնը եւ դեռ հակառակ որ Մերձաւոր Արեւելքէն անդադրում հոսանք մը Հայութեան, ամէն օր կը թափի Նոր Աշխարհ իբր ներարկում վերակենդանացման։

Ժողովուրդ մը մահացնելու ամենահաստատ միջոցը այդ ժողովուրդը իր լեզուէն զրկելն է, իր լեզուէն կտրելն է։ Հակառակն ալ նոյնքան շիտակ է։ Ժողովուրդ մը յաւերժացնելու, տարածելու եւ տիրական դարձնելու էն ազդու միջոցը, դարձեալ այդ ժողովուրդի լեզուն խօսուն դարձնելն է, այդ ժողովուրդի լեզուն սորվեցնելն ու տարածելն է։

Անգլիական կայսրութիւնը այսօր իր ոյժ եթէ դադրած է առաջնակարգ զօրութիւն ըլլալէ, սակայն Անգլիական Լեզուն, ոչ միայն չէ դադրած կայսրութիւն ըլլալէ, այլ ընդհակառակը կայսրութենէ աւելի բան մը ըլլալ դարձած է եւ տակաւ կը դառնայ ալ։ Այսօր Անգլերէն կը խօսուի ոչ միայն Անգլիական Կղզիներուն, Հիւսիսային Ամերիկայի եւ Աւստրալիոյ մէջ, այլեւ շատ մը ժողովուրդներու կողմէ, Հնդկաստանի, Եգիպտոսի, Ասիոյ եւ Ափրիկէի շատ մը երկիրներու մէջ։ Ասիկա մեծագոյն գրաւականն է Անգլիական ժողովուրդի տիրական ըլլալուն, տեւականացման եւ յաւերժացման։ Միթէ այս չէ՞ պատճառը, որ կարգ մը պետութիւններ (Գերմանիա, Ֆրանսա…) օտար երկիրներու մէջ ձրի վարժարաններ կը տրամադրեն, դպրոցներ կը բանան պարզապէս իրենց լեզուն սորվեցնելու, եւ անոր միջոցաւ իրենց մշակոյթը տարածելու, իրենց բարքերն ընդհանրացնելու եւ իրենց ըմբռնողութիւնը ցանելու ուրիշ ժողովուրդներու մտքերէն ներս։

* * *

Ի՞նչ պիտի ըլլայ ՎԱՂԸ հարիւր հազարաւոր Ամերիկահայերու ապագան… առանց Հայերէն Լեզուի։

Հայու ինքնապահպանումով մտահոգ ամէն խղճամիտ հայու

մտայլկիչ խնդիրն է ասիկա, մանաւանդ երբ մտաբերէ Պատմութիւնը Հայուն առաջին չորս հինգ դարերուն եւ Բագրատունեաց Հարստութեան անկումէն ետք, հարիւր հազարաւոր Հայ Գաղթականութեան…։ Ո՞ւր են այսօր Բիւզանդիոնի, Տիգրոնի, ապա Խրիմի, Հունգարիոյ, Իտալիոյ, Լեհաստանի… հազարաւոր Հայերը։ Անոնք ալ իրենց հետ տարին իրենց հաւատքը, բարքերն ու բարեմասնութիւնները, յետո՞յ…։ Յետոյ, երբ մոռցան իրենց Մայրենի Լեզուն, մոռցան իրենց հաւատքն ալ, բարքերն ալ ու թաղուեցան մոռացութեան մէջ։

Ազգապահպանման եւ ներկայ Գաղթաշխարհի Հայութեան ճակատագրի խորհուրդով տոչորող ամէն հայ սիրտ եւ միտք այս հարցումի պատասխանին տագնապն ունի, երբ ան լուրջ անդրադառնայ Լեհաստանի, Հնդկաստանի Հայութեան երբեմնի հէքիաթական փարթամութեան եւ բարգաւաճման, ու այսօրուան իրականութեան…։

Ո՞ւր են այսօր… Հայուն ապագայով մտադրող ամէն իրաւ հայ այս տոչորող հարցումն ունի իր մտքին մէջ, երբ յետադարձ ակնարկ մը նետէ Հայ Գաղթականութեան պատմութեան վրայ՝ դարերու ընթացքին։

Ո՞ւր են այսօր Բագրատունեաց շքեղ մայրաքաղաքին՝ պանծալի Անիին հարիւր հազարաւոր հայերը, որոնք ԺԱ. դարուն ապաստանեցան Խրիմ, Հունգարիա, Իտալիա, Լեհաստան…։ Անոնք իրենց հետ տարին իրենց հայրենասիրութիւնն ալ, եկեղեցասիրութիւնն ալ, հայեցի բնատուր ձիրքերն ալ… ու հոն՝ այդ երկիրներուն մէջ հաստատուելէ ետք աճեցան, հարստացան, հնարեցին, ստեղծագործեցին, ու նոյնիսկ տիրական դարձան տեղական տարրին վրայ. ամէն ասպարէզի մէջ յառաջացան, կեանքի ամէն մարզի մէջ նախանձելի դարձան։ Յետո՞յ… Յետո՛յ, անհոգ զոհուեցան ու մոռցան իրենց ինքնութեան պահպանման առանցքը՝ Հայ Լեզուն ու աղի պէս հալեցան, անհետացան։ Յետո՛յ, պէտք եղած նախանձախնդրութիւնն ու հոգը չունեցան իրենց մայրենի լեզուին՝ Հայերէնին նկատմամբ, ու շաքարի պէս լուծուեցան ու կորսուեցան օտարին մէջ։

Ու այսօր, դարեր առաջ, ամբողջ Եւրոպայի մէջ, հաստատուած այդ հայ գաղութներու գոյութիւնը լոկ անոյշ երազ մըն է, հաճելի պատրանք մը կամ բեմադրութիւն մը, որ դառնութեամբ կը համակէ մեզ, երբ հարցնենք ո՞ւր են այդ կենսունակ եւ բարեկեցիկ գաղութներու Հայերը։

Ամէն խելահաս Հայ, որ կրնայ մտաբերել Միջին Դարերու Վրաստանի, Պարսկաստանի եւ Հնդկաստանի Հայերը, որոնք պալատական եւ վաճառականական անմրցելի դիրքերու հասան, նոյն

եւ յարաճուն կեանք մը ունեցան, ցաւատանջ հառաչով մը հարց կու-տայ ինքնիրեն, ի՞նչ եղան անոնք... Հայու կենսունակութեամբ եւ խանդով այնքան լի այս հայ գաղութները ո՞ւր գացին, ինչո՞ւ հալեցան ու այսպէս պարզ յիշատակ մը դարձան: Չէ՞ որ անոնք ալ ունէին տուն տեղ, վաճառատուն, եկեղեցի, սրահ, քաղաքներու մէջ զուտ հայկական թաղամասեր եւ կեանքի ամէն դիւրութիւն ու ապահովութիւն: Ուրեմն ի՞նչ եղաւ, ի՞նչ պատահեցաւ: Պատահեցաւ այն ինչ որ կը պատահի այսօր: Ապրուստի բերումի պատճառաւ իւրացուցին տեղական լեզուն, որ սիրական դարձաւ նոր սերունդին մէջ, իսկ հայու ոստանիկ լեզուն տակաւ տեղի տուաւ, աղճատուեցաւ, աղաւաղուեցաւ, օր մըն ալ անպէտ դարձաւ, անգործածելի եղաւ, մոռցուեցաւ: Հայ Լեզուի այս մոռացումը մահացու համաճարակ դարձաւ ու անխնայ հնձեց ու թաղեց այդ հայ գաղութները:

Որքան ատեն, որ Մայր Հայրենիքէն եւ Անիէն տարաշխարհ չուող Հայերը պահեցին իրենց բնիկ լեզուն՝ հայ մնացին, բայց երբ սկսան տակաւ իր հալին ձգել իրենց ոստանիկ Լեզուն, այս կամ այն պատճառաւ եւ նկատումով, եւ սկսան նախապատուութիւն տալ օտար լեզուներու, միշտ խօսիլ ու գրել անոնցմով, նոյնիսկ տունէն ու եկեղեցիէն ներս, ինչպէս այսօր, այն ատեն սկսան այլասերիլ, մոռնալ իրենց ինքնութիւնը ու թաղուիլ օտարութեան մէջ:

Ո՞ւր է Բիւզանդիոնի երբեմնի յաղթական ու գոռոզ Հայը, որ Բիւզանդական պատմութեան մէջ տասնեակ մը աչքառու կայսրեր ու կայսրուհիներ տուաւ, որ երկար ատեն Բիւզանդիոնի գահուն տէրն եղաւ եւ կայսրութեան ճակատագիրը վարեց: Ո՞ւր մնաց հորիզոններ հրկիզող Զմշկիկներու հայ սերունդը:

Անցեալ դարերու այս խանդավառ եւ ծաղկեալ հայ գաղութները ինչո՞ւ անհետացան առանց պատմութեան մէջ ուշագրաւ դամբարան մը իսկ ունենալու: Այս հարցումը խարանի պէս կը դաղէ հարազատ հայու սիրտն ու հոգին:

Հայ գաղթականութեան պատմութեան այս անդրադարձը ինքնաբերաբար մեզ կը տանի զուգակշիռն ընելու այսօրուան Հայ Գաղթաշխարհի համայնապատկերին հետ, մանաւորաբար երկու Ամերիկաներու եւ Եւրոպայի Հայութեան վիճակին հետ:

Ճիւաղային աղէտ մը, 50 տարի առաջ, Արեւմտահայութիւնը արմատախիլ ըրաւ ու աննախընթաց այդ նուարեկութեան բեկորները ցրիւ նետեց Նոր Աշխարհի հորիզոններուն, ուր այսօր անոնք հաստատուած, բազմացած եւ ուշագրաւ դարձած են ամէն ասպարէզի մէջ, ամենայն հաւանականութեամբ ամէն տեսակէտով, քանի որ ասպարէզը բաց է իրենց բնածին ձիրքերու արշաւին եւ իրագործման: Տեղական հոսանքն ի վար այս յառաջխաղացքին մէջ սա-

կայն անոնք սկսած են անտեսել իրենց Մայրենի Լեզուին՝ Հայերէնի կենսական կարեւորութիւնը եւ անով եկող հայկականութիւնը: Ծուկայիկ կեանքի բնական պարտադրութեամբ Հայերէն Լեզուն տեղի տուած է տեղական լեզուին... Նոր սերունդի բերնին մէջ հայերէն խօսքը խառնուած, աղաւաղուած է ու բոլորովին կորսնցուցած իր հրապոյրն ու արժէքը, դժբախտաբար նոյնիսկ Հայ Տունէն եւ Հայ Եկեղեցիէն ներս:

Այս ընթացքով, հարիւր, հարիւր յիսուն տարի ետք, հայուն ինքնութեան նախանձախնդիր եւ հաւատարիմ զաւակներն անգամ դադրած պիտի ըլլան ոչ միայն հայերէն խօսիլ-գրելէ, այլ նաեւ հայ զգալէ եւ հայ մտածելէ: Այն ատեն ի տես երկու Ամերիկաներու եւ Եւրոպայի Հայութեան հայեցի կեանքի լռութեան, ապրող իրաւ հայը պիտի հարցնէ. «Ո՞ւր են այսօր այն Հայերը, որ հոյակապ եկեղեցիներ կերտեցին, շքեղ սրահներ հիմնեցին, եռուն դաշտահանդէսներ կազմակերպեցին, համագումարներ ունեցան, կազմակերպութիւններ եւ միութիւններ յառաջացուցին, եկեղեցական եւ աշխարհական եղբայրութիւն ստեղծեցին, ամէն ասպարէզի մէջ ուշ գրաւող երեւոյթներ ունեցան ու գիրքերու հատան...: Այս բոլորին մէջ սակայն մոռցան էն կենսականը, իրենց բնիկ լեզուն՝ Հայերէնը, քշուեցան ամեհի հոսանքէն օտարութեան ու թաղուեցան պատմութեան յուշամատանին մէջ»:

* * *

Երէկ թէ այսօր, Հայը ուր որ գնաց իր հետ տարաւ իր բարբառն ու բարքերը, իր հաւատքն ու սովորութիւնները, իր ինքնութիւնն ու նոյնիսկ իր տարազը(*): Որքան ատեն հաւատարիմ մնաց այս բոլորին, ան հայ մնաց ու հայ ապրեցաւ: Բայց երբ այս բոլորը երկրորդականի ինկան, խաթարուեցան ու տակաւ մոռցուեցան, ինչպէս անցեալին այնպէս ալ այսօր եւ վաղը, անխուսափելին անարգել կը հետեւի. լռութեան վարագոյրը կ'իջնէ ու կը ծածկէ ամէն հայեցի կենսունակութիւն, բարգաւաճում եւ յառաջացում, վասնզի գլխաւորաբար Հայ լեզուի մոռացումը համաճարակ կը յառաջացնէ որեւէ ժամանակ, որեւէ տեղ ու անխնայ կը հնձէ Հայութիւնը ի հաշիւ օ-

(*) Սպահանի մօտ, Նոր Ջուղայի մէջ, մաս մը հայեր, մինչեւ այսօր տակաւին կը պահեն իրենց հայրենի տարազը, եւ ԺԶ. դարու Ջուղայի հագուստները կը հագնին: Ոմանց ծիծաղելի թուող այս երեւոյթը կարծուածէն աւելի կարեւորութիւն ունի:

տարութեան։ Ո՛րքան օտար լեզուն զօրացած է հայուն մէջ, տարօրինակ իրողութիւն, նոյն համեմատութեամբ նահանջած է Հայուն մէջ Հայ Լեզուն ալ, Հայ Բարքերն ալ, Հայ Հաւատքն ալ, Հայ Ազգութիւնն ալ... վերջապէս Հայ Ինքնութիւնն ալ։

Ո՞ւր էր թէ կեանքի բնական բերումով օտար լեզուի զօրացման համընթաց հայեցին ալ ամուր պահուէր Հայուն մէջ։ Ասոր մէկ տիպար օրինակն է Պր. Զաւէն Սիւրմէլեանը։

Առանց հայերէն գիտնալու, հայերէն մտածելու, հայերէն խօսելու եւ գրելու, Հայուն բոլոր բարեմասնութիւններն ու յատկութիւնները, առաքինութիւններն ու կարողութիւնները, կարծես անպէտ եւ անօգուտ կը դառնան հայ ինքնութեան պահպանման, հայու հաւատքին եւ ազգութեան գոյութեան համար։

Հայ խօսքը, Հայ գիրն ու Հայ մամուլը հիմն են Հայու գոյատեւման, Հայու ինքնութեան պահպանման։ Ասոր կենդանի եւ լաւագոյն օրինակն ու գրաւականն է Հայ Երուսաղէմը, որ տասնեւեօթը դարեր շարունակ պահած է իր հայեցի գոյութիւնը, ոչ միայն Հայաստանէ եկած տեւական նոր արիւնով, այլեւ առաւելապէս Հայ Խօսքի, Հայ Գրչի, եւ Հայ Դպրութեան շնորհիւ։ Ո՛չ միայն Հայ Երուսաղէմի Ս. Յակոբ Մայր Տաճարին եւ Վանքին՝ այլ նաեւ Ժառանգաւորաց Վարժարանին եւ Հայ Մամուլին շնորհիւ։ Ամէն անգամ, որ Հայ Երուսաղէմի մէջ Հայ Տպարանը, թերթն ու դպրոցը դադրած են ազդու կերպով գործելէ, Սուրբ Քաղաքի Հայութիւնը մոռցած է իր լեզուն եւ խառնուած արաբներուն հետ։ Բայց ամէն անգամ, որ իմաստուն եւ գործունեայ պատրիարք մը վերակենդանացուցած է Հայ Տպարանը, Հայ Մամուլը, Հայ Դպրոցը, նոյն համեմատութեամբ Ս. Երուսաղէմի Հայութիւնը գտած է իր ինքնութիւնը ու ապրած։ Այսպէս, երբ լուսահոգի Եղիշէ Արքեպիսկոպոս Դուրեան 1922-ին Պատրիարք եղաւ Ս. Աթոռոյն Երուսաղէմի, իր անդրանիկ գործն եղաւ զօրացնել Ժառանգաւորաց Ճեմարանը եւ հիմնել Ս. Թարգմանչաց ժողովրդային վարժարանը, որ ցայսօր արդէն երկու սերունդ սնուցած է։ Այս երկու սերունդն ալ հարիւր առ հարիւր հայ են եւ հայ ալ կը մնան, ուր որ ալ երթան, որովհետեւ ապրուստ հանելու համար անհրաժեշտ եղած լեզուներն գիտնալէ զատ, անոնք հայերէն կը խօսին, հայերէն կը գրեն, ծանօթ են Հայ Մատենագրութեան, Հայոց եւ Հայց. Եկեղեցւոյ Պատմութեան, ի մի բան հայուն ինքնութեան պահպանման կենսական տարրերն ուսած են եւ զրահուած այլասերման, ձուլման եւ կորստեան դէմ։

Այս ապահովութիւնն ունի՞նք Նոր Աշխարհի եւ Եւրոպայի այսօրուան կենսունակ եւ բարգաւաճ Հայութեան ապագային մասին։ Եւ

եթէ չունինք, ինչ կ՚ընենք զայն դէթ չափով մը ապահովելու համար։

Ո՞ւր պիտի ըլլան վաղը այսօրուան հայու կեանքով լի այս գաղութները։

Միշտ այժմէական, միշտ մտայլկիչ հարցն է սակայն համայն Հայութեան, նամանաւանդ վերոյիշեալ գաղութներուն։

Հարց մը, որ խօսելով, գիտակցելով, ուսումնասիրելով, գրելով եւ մտահոգուելով չի դարմանուիր, չի լուծուիր, այլ կարելիութեան սահմաններուն մէջ գրական գործով, իրական դպրոցներու հիմնարկութեամբ՝ հայերէն խօսելու, հայերէն կարդալու եւ գրելու, եւ առով հայ մնալու համար։

Հայուն ինքնութիւնն ու հաւատքը հայ սերունդին փոխանցելու աշխատանքին հաւատացող եւ լծուողները, շատ աւելի մեծ բարիք մը բրած եւ իրապէս արդիւնաւոր աշխատանք մը ունեցած կ՚ըլլան, եթէ ջանան Հայ Լեզուով, Հայ Գիրով հայ նոր սերունդը սնուցանելու եւ մեծցնելու, ի հարկին ի գին ամէն զոհողութեան, քանի որ ազգապահպանման իրական դարմանն է սակայն։ Առաջին աշխատանքն ապարդիւն է առանց երկրորդ ջանադրութեան։ Դրապէս արդիւնաւոր գործ բրած կ՚ըլլային Ամերիկայի Հայց. Եկեղեցին եւ Հ. Բ. Ը. Միութիւնը, եթէ Ամերիկայի մէջ հայ դպրոցներ բանային։ Ի՛նչ արժէք ապագային իրենց ունեցածը վաղուան հայ ամայութեան համար։

Այսօրուան գործնական ջանադրութիւնը գոհացուցիչ պատասխանն է «Ո՞ւր պիտի ըլլանք վաղը» հարցումին, այլապէս նման այսօրուան, յուսահատիչ պատասխանը պիտի ունենանք վաղը «Ո՞ւր ենք այսօր»ին։

Սեպտեմբեր 1965, Թրոյ

ՀԱՅ ՏՈՒՆՆ ՈՒ ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵԶՈՒՆ
(ՊԱՐԶ ԴԱՐՄԱՆ ՄԸ)

Գաղթաշխարհի հայութեան մնայուն մղձաւանջն է եղած եւ է իր նոր սերունդին մէջ հայրենի բարքերու *եւ* Մայրենի Լեզուի *կորուստը, որ ձուլումի, վատասերումի եւ օտարութեան մէջ կլանումի կը տանի մեզ անարգել:*

Առ այս պատմութեան դատաստանն ու բոլորիս փորձառութիւնը անողոք են եւ կսկծեցուցիչ: Նոյնիսկ մեր լաւատեսութեան պահերուն ամէնքս ալ կը զգանք, թէ ինկած ենք հայ բարքերու եւ Մայրենի Լեզուի կորուստին աւազախրումին մէջ, ուր ամէն տարի, ամէն ամիս, ամէն օր քիչ մը կ՚ընկղմինք, բղուձ մը կը մահանանք, մերթ անզգալաբար, մերթ հաճելի *գիտակցութեամբ մը՝ նման հռոմէական արիւնաքամ մահացման:*

Այս իրողութիւնը բացայայտ իրականութիւն է մանաւանդ Եւրոպայի եւ Հիւսիսային Ամերիկայի հայութեան համար, ուր չունինք հայեցի դաստիարակութեան համար կանոնաւոր կրթարաններ, ժողովրդային դպրոցներ, առ նուազն մանկապարտէզ եւ նախակրթարան:

Ամերիկայի մէջ կանոնաւոր հայ դպրոցներ ունենալու համար ցարդ եղած բոլոր ջանքերը զուր անցած են, բոլոր փորձերը ապարդիւն մնացած են…: Յանձնախումբեր կազմուած են, խորհրդակցութիւններ եղած են, ձեռնարկներ փորձուած են… սակայն ցարդ ոչ մէկ արդիւնք ունեցած ենք:

Շշմած այս սոսկ իրականութեան առջեւ, մեր թանկագին սիրելին մահուան ճիրաններէն փրկել չկարենալու նման՝ մեր անճարակութենէն խելակորոյս խռոված, գրած, մերթ զուր տեղ զիրար մեղադրած ենք, առանց սակայն իրական պատասխանատու մը բռնել կարենալու, առանց ելք մը գտնել կարենալու, դարման մը ճարելու:

Բնական է անուրանալի է, որ Հայց. Եկեղեցին իր շուրջ եղած կազմակերպութիւններով, հայ կուսակցութիւնները իրենց մամուլով եւ ձեռնարկներով, Բարեգործականն ու Հայրենակցականները, վերջապէս հայկական մեծ ու պզտիկ բազմազան միութիւնները իրենց բոլոր միջոցներով իրենց կարելին կ՚ընեն ամերիկահայութեան այս համազգային աղէտին առջեւն առնելու, անդունդ թաւալումը կասեցնելու համար…: Արդարեւ, գովելի է այս բոլոր ջանքերուն ազդեցութիւնը, բայց որոշապէս այս բոլորը անբաւական են եւ կարծես ապարդիւն:

Համեմատաբար հայաշատ քաղաքներու մէջ «հայ դպրոց» կոչուած բջիջները, իրաւ է, որ ամէն գնահատանքի արժանի են, բայց շաբաթը քանի մը ժամուան եւ քանի մը պզտիկներու հայերէնի դասերը, ոչ մէկ կերպով կրնան թումբ կանգնիլ մեր զանգուածային գահավիժումին դէմ:

Թիւրիմացութիւններու եւ կամայական մեկնութիւններու տեղի չտալու համար հարկ է շեշտել, թէ վերոյիշեալ բոլոր միջոցները պէտք են, ամէն գնահատանքէ վեր եւ ի գին ամէն զոհողութեան արժանի պահպանումի: Այս մասին եղած ամէն ջանք եւ աշխատանք տեղին է եւ անհրաժեշտութիւն:

Այս բոլորը, սակայն, առանց շատ կարեւոր ուրիշ ազդակի մը թերի են եւ անզօր: Ինչպէս որ մարմնին մէջ ակար գործարան մը կրնայ ամբողջ մարմնի առողջութեան վրայ ազդել, այնպէս ալ առանց այս կարեւոր ազդակին վերոյիշեալ բոլոր միջոցներու կիրարկումը որոշապէս կը մնայ թերի եւ մեծաւ մասամբ ապարդիւն: Երեւոյթներէն այնպէս կարելի է ենթադրել, որ բոլորիս ծանօթ այս ազդակը իր իսկական կարեւորութեան եւ ունեցած իրական ազդեցութեան մէջ ուշադրութեան առարկայ չէ եղած, չէ շեշտուած, չէ կիրարկուած ընդհանրապէս:

Իր այդ կարեւորութեան եւ ազդուութեան համեմատութեամբ նկատի չառնուած այդ ազդակը ՀԱՅ ՏՈՒՆՆ է, առանց որուն մեր բոլոր կազմակերպութիւնները, մեր բոլոր ջանքերը, նոյնիսկ եկեղեցին եւ «հայ դպրոց»ները անզօր պիտի մնան կասեցնել հայրենի բարքերու եւ Մայրենի Լեզուի մոռացումը, անհետացումը օտարութեան աւազներուն մէջ:

— Ինչո՞ւ:

— Որովհետեւ մեր բոլոր ջանքերուն, բոլոր փորձերուն, բոլոր հայեցի մտածումներուն եւ զգացումներուն, մտայղութիւններուն եւ իղձերուն, այլ խօսքով բոլոր հայ բարեմասնութիւններուն եւ արժէքներու սերմերուն բուժարանը, *հայեցի հունտերուն* տնկարանը (նըրսըրի) *Հայ Տունն է: Հայց. Եկեղեցւոյ, հայ մամուլի, հայկական կազմակերպութիւններու եւ «հայ դպրոց»ի աշխատանքները չեն արդիւնաւորուիր առանց* Հայ Տան *խնամքին, հովանաւորութեան եւ գործակցութեան:*

Հայ Տունը, *որ դարեր շարունակ Հայց. Եկեղեցւոյ եւ կանոնաւոր հայ դպրոցին հետ, հայեցի բարքերու եւ Մայրենի Լեզուի պահպանման մեծագոյն դաստիարակն է եղած, հայ սերունդներու առողջ եւ առոյգ մնալուն լաւագոյն գրաւականն է եղած, նոյնքան աւելի մեծ եւ ազդու դեր մը, բաժին մը կրնայ կատարել ներկայիս ալ: Ոչ ոք կրնայ ուրանալ* Հայ Տան *այսքան կենսական կարեւորութիւնը* հայ-

րենի բարքերու եւ Մայրենի Լեզուի պահպանման մէջ։ Ասիկա ոչ միայն անոր համար, որ Հայ Տունը, իրա՛ւ Հայ Տունը հայկական աւանդութիւններու եւ բարեմասնութիւններու շտեմարանն է, այլ մանաւանդ անոր համար որ Եւրոպայի, մասնաւորաբար Ամերիկայի մէջ հայ մանկութիւն, որ է հայ նոր սերունդը, շատ աւելի երկար կը մնայ հայ տան մէջ քան Հայց. Եկեղեցիէն, հայ դպրոցէն եւ հայկական ձեռնարկներէն ներս, այն ալ ամբողջը միասին առած։ Հետեւաբար ժամանակի այս տեւողութեան համեմատութեամբ ալ ազդու է եւ տեւական հայ տան ազդեցութիւնը հայ սերունդին վրայ։ Եւ ասիկա շատ մը տեսակէտներով։

Հակառակ հայ տան այսքան անառարկելի կարեւորութեան եւ ազդեցութեան, կարծես աննկատ ձգուած է, աւելի ճիշդը կարծես անկիրարկելի դարձած է, անգործածական, անազդու եղած է, ամլացուած է այս նպատակին համար։

— Պատճա՞ռ։

— Բազական եւ շատ ուշագրաւ, բոլորն ալ սակայն սրբագրելի եւ դարմանելի մտադրութեամբ եւ հաստատակամութեամբ։ Տունէն ներս քիչ մը անհոգ, քիչ մը տկար, քիչ մը լայնախոհ, ազատամիտ ... ենք Մայրենի Լեզուի գործածութեան նկատմամբ եւ շատ աւելի գուրգուրոտ, սիրազեղ՝ մեր զաւակներու դժկամակութեան հանդէպ, եւ ասիկա մերթ այնքան զօրեղ, այնքան սրտաղեղ, որ կը նմանի արիւնաքամ անձնասպանութեան, քանի որ ատով կը մահացնենք անոնց մէջ այն ինչ որ ամենէն աւելի պիտի սիրէինք ստեղծել անոնց մէջ։ Ծնողաց կողմէ պզտիկ իրաւացի խստութիւն մը, հաստատամտութիւն մը տունէն ներս հայերէն խօսելու նկատմամբ ինքնին բաւական մը պիտի մեղմացնէր մեր համազգային մտահոգութիւնը եւ զգալի համեմատութեամբ նպաստէր վերոյիշեալ բոլոր աշխատանքներու արդիւնաւորման։

Առանց պատրանքի ետեւէն վազած ըլլալու կը հաւատանք, թէ ողջմիտ հաստատակամութեամբ, գիտակից փափկանկատութեամբ եւ համբերատար հոգատարութեամբ հայ ծնողներ կրնան իրենց տունը փոքրիկ Հայաստանի մը վերածել իրենց սիրասուն զաւակներուն սրտին ու մտքին մէջ հաստատելու համար հայրենի բարքերն ու Մայրենի Լեզուն։

Ամէնքս ալ կրնանք այս կարծիքը հաստատող օրինակներ գտնել մեր շուրջ։ Ինչո՞ւ այս օրինակները չենք ընդհանրացներ։ Եթէ իրապէս կը սիրենք մեր հայրենի բարքերն ու Մայրենի Լեզուն, ինչո՞ւ մտադրութեամբ մեր տուներէն ներս միշտ հայերէն չենք խօսիր։ Ասիկա ոչ հարիւր հազարաւոր տոլարներու եւ ոչ ալ յանձնախումբերու կը կարօտի։ Որքան իմաստուն են այն ծնողքները, որոնք կը

գործադրեն «Տունէն ներս հայերէն խօսելու» սկզբունքը։

Այն խորունկ համոզումն ունինք, որ երբ հայ ծնողքներ հաստատ մտադրութեամբ տունէն ներս հայերէն խօսին, մեծապէս նպաստած պիտի ըլլան Հայց. Եկեղեցւոյ, հայ Մամուլի եւ հայկական բազմազան կազմակերպութիւններու եւ հայ դպրոցի աշխատանքներուն արդիւնաւորման եւ զգալի համեմատութեամբ առջեւն առած պիտի ըլլան հայրենի բարքերու եւ Մայրենի Լեզուի կորուստին՝ մեր նոր սերունդին մէջ։ Միթէ այս չէ՞ դարերով անհայրենիք հրեաներու լեզուին եւ բարքերուն պահպանման գաղտնիքը։

Հայ տունէն ներս հայերէն խօսելու յարատեւ եւ հաստատ գործադրումը կրնայ իրապէս մեղմել գաղթաշխարհի հայութեան մնայուն մղձաւանջը՝ հայերէն լեզուի կորուստի մասին։

Ուրեմն, սիրելի հայ ծնողքներ ի սէր հայրենի բարքերու եւ Մայրենի Լեզուին պահպանման, հայերէն խօսեցէք ձեր տուներէն ներս։

Լոս Անճելըս, Հոկտ. 1959

«ՓՈՇԻ-ԱԶԳ»

Լաւ կը յիշեմ, 1930–1940ական թուականներուն, Ս. Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի ուսանողներուն կողմէ ամենէն շատ կարդացուած գիրքը Վահան Թէքէեանի բանաստեղծութիւններուն նոր լոյս տեսած (1933) հաւաքածոն էր, «Սէր»ը: Աշակերտներու ընթերցանութեան «եկ ընդ իս»ն էր, անպաշտօն դասագիրքը: Գրեթէ ամէն ուսանող անկէ օրինակ մը ունէր: Կիւլպէնկեան Մատենադարանի բոլոր օրինակները աշակերտներուն քով էին: Կարելի չէր Մատենադարանի մէջ անկէ օրինակ մը գտնել կարդալու համար, հակառակ հեղինակի Մատենադարանի հանդէպ ունեցած առատաձեռնութեան: Բոլոր օրինակներուն կարգ մը էջերը աղտոտած, մաշած, քայքայուած, նոյնիսկ պատռած էին՝ ձեռնուելէն: Անոնց պարունակութիւնը սակայն գրուած էր աշակերտներուն սրտին եւ յիշողութեան մէջ:

Այդ բանաստեղծութիւններու չափին անթերի նրբութիւնն ու իմաստի գրաւչութիւնը, զգացումի եւ մտածումի խորութիւնն ու վսեմութիւնը, հայրենասիրական ու ազգասիրական խանդը, եկեղեցասիրական բիւրեղեայ հարազատութիւնն ու անկեղծութիւնը, միացած արտայայտութեան ազնուական ինքնեկութեան եւ գերազանցութեան՝ կը գրաւէին, կ'առինքնէին Ժառանգաւորաց եւ Ընծայարանի բոլոր սաներուն ուսման ծարաւի սիրտն ու հոգին: Ապահովաբար անոնք ամէն օր կը հաղորդուէին «Մտածումի Իշխան»ին այդ խոհերուն հետ, որոնցմէ շատեր շարունակ կ'արտասանուէին բոլոր հանդէսներուն եւ ամէն առթիւ, ինչպէս «Երեք Զօն», «Եկեղեցին Հայկական», «Հաշուեյարդար», «Մէկ Հատիկս», «Խորհուրդ Վարդանանց», «Բարձրացիր», «Անկարելին»...: Բոլորն ալ բացառիկ արժէքով գոհարներ, ազօթքի չափ խրացուած, մաքրուած եւ սիրուած Ժառանգաւորաց սաներէն, որոնք այդ շրջանին կը գտնուէին այն տարիքին մէջ, որ պապակն ունի Հայ Գրականութեան, անօթի է Հայ Արժէքին եւ կարօտ՝ Հայ Հանճարին, եւ տիրական իղձն ունի իրական արժէքով լեցուելու, լիանալու:

Ժառանգաւորաց սաներու մտաւոր ուշադրութենէն մասամբ վրիպած կտորներէն մին ալ, վերոյիշեալ կտորներուն չափ՝ իմ ուշս գրաւած էր: Անիկա «ՓՈՇԻ-ԱԶԳ» վերտառութեամբ չորս տուննոց քերթուածն էր, որուն իմաստուն յանձնարարութիւնն ու փորձ հեռատեսութիւնը, լուրջ խոհականութիւնն ու խորաթափանց ազգասիրութիւնը կը խօսէր սրտիս եւ խառնուածքիս: Մտքիս մէջ ան–

ջնջելիօրէն դրոշմուած էին եւ են՝ սոյն քերթուածին մասնաւորաբար վերջին տան սա տողերը·

«Մէն մի ցնցում քեզ կրնայ տարանջատել վերջնապէս,
Աշխարհի չընէ՛ր պիտի հող· հողը քեզի է· յուսա՛·
Դիզուէ՛· փոշին լոկ այդպէս թերեւր՛ս հող, քար ըլլայ...»:

Թրքական ջարդերու մէջ աչք բացած, որբանոցի կեանքէն վանական մթնոլորտին ինկած ուղեղիս համար, նկուն ու ճնշուած դատողութեանս՝ դելփեան պատգամի մը պէս կը խօսէին այս տողերը: Իրաւ է որ Ս. Յակոբայ Մայր Տաճարի տօնական հանդիսութիւններուն արարողական փառաւորութիւնը մասամբ կը գգուէին Հայու ինքնութեանս նկունութիւնը, բայց երբ կը տեսնէի Ս. Երկրին իշխող Անգլիական Պետութեան զինուորական տողանցքներուն փառքն ու հզօրութիւնը, ողջ էութեամբ կը սարսռայի անզօր տկարութեանս մէջ· աչքերս կը տամկանային ակամայ ու ես ինծի կը խորհէի· «Ե՞րբ Հայն ալ պիտի ունենայ իր զօրութիւնն ու պետական փառքը...»: Տանջուած որբուկի տրամադրութիւնս ինքնաբերաբար կը հաշտուէր Վահան Թէքէեանի իրատես եւ խորագէտ աշխարհահայեացքին հետ· «Մէն մի ցնցում քեզ կրնայ տարանջատել վերջնապէս»:

Որքան ճիշդ էր, որքան սքանչելի, որքան հիանալի այս իմաստասիրութիւնը:

Վահան Թէքէեան իր այս մարգարէական շունչով այսօր ալ վերակենդանացած կրկին կը խօսի ինծի, նաեւ ապահովաբար ամէն սրտցաւ հայու հոգիին, ի տես Հայկական դատի նկատմամբ տարաշխարհի Հայութեան բռնած բաժանեալ դիրքին եւ Հայց. Եկեղեցւոյ մէջ ստեղծուած վիճակին:

Անիկա, միշտ թարմ, հայու դառն փորձառութեան վրայ բացուած իրատեսութիւնն է: Հայու մղմղացող հիասթափումն է, որ ի յայտ կուգայ այս ոսկեղինիկ տողերու մէջ·

«Պզտիկ, պզտի՛կ դուն անկի՛ւն, ոչ իսկ անկիւն՝ այլ կէտեր
Ցրուած հոս հոն եւ որոնց գիծերն, որմերն են ինկած,
Պէ՞տք է յուսաս տակաւին պալատը մեծ՝ զոր կերտեր,
Կանգնե՛ր էր միտքըդ, աւա՛ղ, այդ փոշիով գետնամած»:

Անշահախնդիր, բոլորանուէր հայասէրի արիւնող սիրտն է, որ կը բաբախէ այս բոլոր տողերուն մէջ, երբ կուտայ այդ օրերու Հայութեան համայնապատկերը·

«Այդքան պզտի՛կ, պզտիկցա՛ծ՝ պէ՞տք է որ դուն տակաւին
Քու խարակէդ ընես մեծ, մե՛ծ շարժումներ, կարծելով
Ըլլալ կեդրոնն աշխարհի եւ կարծելով թէ ինքնին
Կրնաս լընուլ, խափանել, ցամքեցընել ամէն ծով»:

Հայուն այս նոյն դառն յուսախաբութիւնն է, որ կը պատգամէ նոյն անսքող իրականութիւնը. «Ո՛չ եղբարք, ո՛չ, օտարներէն չկայ յոյս, մի՛, աչուընիդ մի՛ դարձնէք յոյս յայն կոյս»:

Աւելի քան յիսնամեակ մը առաջ, այնքան յստակ իրատեսութեամբ Հայութեան տրուած այս ոսկեղէն պատգամը, ներգուած Հայու դարաւոր փորձառութենէն, բնաւ չէ կորսնցուցած իր միշտ դալար այժմէականութիւնը: Հակառակ այս բացայայտ իրականութեան, ողբալի է անդրադառնալ այսօրուան մեր Գաղթաշխարհի Հայութեան ազգային թէ եկեղեցական կացութեան, մանաւանդ Հայ Դատի հանդէպ արտասահմանի հայերու երկճղեալ դիրքաւորումին: Մեր բիւր բիւրաւոր հողեհատորներու խղճխղման կիսադարու տարեդարձն անգամ անզօր մնաց: Անոնց հեղեղահոս արեամբ մեզի աւանդ ձգուած դատին համար ի՛նչ ըրինք գործնականապէս: Շիտակ է աղօթեցինք, խօսեցանք, գրեցինք՝ յօդուածներ, ինչպէս նաեւ քանի մը գիրքեր, այն ալ կրկին անջատ եւ առանձինն...: Ցեա՜յ...: Այնքան արդար, այնքան իրաւ մեր դատը ասոնցմով ի՛նչ շահեցաւ: Մեր մղմղացող սրտերը ինչո՛վ ամոքուեցան, ինչո՛վ յուսադրուեցան, ի՛նչ ակնկալութեամբ մեղմացաւ մեր կսկծացող ցաւը: Սակաւաթիւ օտարականներ լսեցին մեզ, մասամբ ցաւակից ալ եղան...: Ցեա՜յ...: Մարդասիրաբար պարտք մը կատարած ըլլալու գոհունակութիւնն ունեցան ի լուր հայուն իրենց շռայլած շնորհակալութեան եւ երախտագիտութեան...: Իսկ մենք՝ հայերս...: Անդամատուութեան, եռուզեռի պղպջակներու ցնծութիւնն ունեցանք, ոչ իրապէս զգաստացանք, ոչ սթափեցանք, իրար չեկանք, մեր ակար ուժերը չհամադրեցինք՝ կեդրոնացեալ ճակատով գործելու մեզի եղած ահաւոր անիրաւութեան հետապնդման համար: Հանդարտ ակնարկ մը այսօրուան արտասահմանի Հայուն ազգային եւ եկեղեցական համապատկերին վրայ, առնուազն մտահոգութեամբ կը համակէ մեզ: Ամենէն ցաւալին օտարներէն յոյս չըլլալը չէ, որքան մեզմէ մեզի յոյս մը չըլլալը: Առանց խոհական ծրագրի, առանց միացեալ եւ կեդրոնացեալ ուժերու համադրութեան եւ գործակցութեան դատ հետապնդելու միամտութիւնն է մեր բուն մղձաւանջը:

* * *

Հայկական ջարդերու յիսնամեակի այս շրջանին ի տես Հայութեան բաժանեալ վիճակին, որքան բացայայտ կը դառնան եւ ուժգնօրէն կը խօսին Վահան Թէքէեանի խոր խօսքերը: Անհատ թէ ազգ, անձն իր գլխաւոր ճարտարապետն է իր ապագային. ուրիշի

օգնութիւնը՝ անդին ձեռնտու է. պարագաներու նպաստը՝ իր ժամանակին կրնայ բարիք ըլլալ, բայց իրական օրհնութիւնը, այս բոլորէն նպաստաւորուելու պատրաստ իմաստութեանն է: Միակամ ու սրատես արթնութեամբ օգտուելու ի վիճակի ըլլալն է. «փուշին հող, եւ հողը քար» եղած ըլլալու իրողութիւնն է, որ համապատասխան է նաեւ Աւետարանի պատուէրին ալ. «բուռնք յափշտակեսցեն զարքայութիւն երկնից»:

Հայու իրաւունքը իրաւատէրի ազդու պահանջով միայն պիտի իրականանայ. իրաւացի պահանջկոտութեան միացած ակնածանքն է, որ կրնայ արդարութիւն ընելու տրամադրութիւն յառաջացնել մեծերու մէջ: Իրաւամբ «Ոսկեր Յիսնամեակի Աւարտին»ի պատուական գրիչը, այնքան խոհուն իր խորհրդածութիւններու եւ դատումներու շարքի վերջաւորութեան կը յանձնարարէ. «Կը մնայ, որ պողպատեայ կամք ձուլենք մեր մտաւորականութեան եւ մեր ժողովուրդին մէջ. կը մնայ, որ անխորտակելի հաւատք սնուցանենք մեր հոգիներէն ներս», կարենալ իրաւունք ձեռք ձգելու համար:

Յունիս, 1966, Թրոյ

Ի՛ՆՉ Կ'ԸՆԵՆՔ ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻՆ ՀԱՄԱՐ

(Պատգամաւորական ժողովի գումարման առիթով)

Բոլորիս համար բացայայտ իրողութիւն մըն է, թէ Մ. Ն. Ամերիկայի, ինչպէս նաեւ Գանատայի հայութեան կեանքը կեդրոնացած է Հայոց Եկեղեցւոյ շուրջ: Ամենայն հաւանականութեամբ նոյնն է պատկերը ամբողջ գաղթաշխարհի Հայութեան համար: Հոն է ոչ միայն հայ հոգեւորականը, այլ նաեւ հայ մտաւորականն ու հայ ունեւորը, որ է արտասահմանի հայ ղեկավարութիւնը:

Պատմական տուեալներով հաստատելի է նաեւ, թէ այսպէս եղած է Հայ Գաղութներու կեանքը դարերու ընթացքին, այն ակընյայտնի իրողութեամբ, թէ Հայ Եկեղեցին մի միայն կրօնական իրականութիւն մը չէ հայուն համար, այլ նաեւ ազգային եւ մշակութային շտեմարան մը, հայ հոգիին եւ մտքին տունը միանգամայն, ուրկէ կը սնանին որքան հայ հոգին, նոյնքան նաեւ հայ սիրտն ու միտքը:

Անցեալի մէջ դարեր շարունակ Հայ Եկեղեցին եղած է հայ ուսման եւ ուսուցման վառարանը՝ հայ ժողովուրդին համար: Անով միայն կրցած ենք, գէթ չափով մը, դիմակալել ուծացումն ու ձուլումը: Օտար կլանումի հեղեղին մէջ գլխաւոր փրկարար կռուանն եղած է Հայոց Եկեղեցին, որ երբ թերացած է իր այդ դերին մէջ, ինչ ինչ պատճառներով, իր հաւատացեալներուն հետ ինքն ալ սուզուած է օտարութեան յատակը:

Հաստատուած ճշմարտութիւն է նաեւ, թէ հայ պետականութեան չգոյութեան պարագային, ինքնաբերաբար Հայ Եկեղեցւոյ մնացած է հայ ժողովուրդի ինքնապահպանման պատասխանատուութիւնը, հայուն որքան եկեղեցական նոյնքան նաեւ ազգային առաջնորդութիւնը, որքան հոգեկան նոյնքան նաեւ կրթական հայթայթումը: Եւ աւիկա բնական եւ բացայայտ այն իրողութեամբ, որ առանց հայ ժողովուրդին չի կրնար գոյութիւն ունենալ Հայ Եկեղեցի: Հաւանաբար առանց Հռոմի կրնայ Հռոմէական Եկեղեցի ըլլալ, բայց ոչ առանց հայու՝ Հայ Եկեղեցի: Քրիստոնէական ընդհանուր եկեղեցիներու կարգին իբր միաւորութիւն Հայ Եկեղեցւոյ գոյութեան պատճառը հայութիւնն իսկ է, ուրկէ կ'առնէ ան իր անունը: Առանց պատճառի գոյութեան իբր ապրող գործարանաւորութիւն կը դադրի մարմինը ըլլալէ: Առ այս փաստարկութեան իսկ պէտք չկայ, քանի որ ամենուս յայտնի է Հայ Գաղթականութեան անցեալը: «Ո՞ւր են այսօր»ը հրաշէկ շամբուրի պէս կը խարանէ ամէն հարազատ հայու

միտքն ու հոգին: Անցեալի մասին այսօր *մեր զգացած տագնապի այս կսկիծը,* վաղը *մեզի համար պիտի զգան ուրիշ հարազատ հայու մտքեր եւ հոգիներ: Նման անոնց այսօր ինքզինքնիս ապահով կը զգանք, պարզ այն իրողութեամբ թէ այսօր կ'ապրինք, բայց կը մոռնանք, որ մեր* այսօրը *կը դադրի* վաղը *գոյութիւն ունենալէ: Հարկ է* այսօրուան *մէջ* վաղուան *մասին մտածել եւ փորձել այսօրուան մէջ մեր վաղն ապահովել: Առանց այս ճիգին, առանց առ այս գործնական դիմադրութեան, հոսանքն ի վար գահավէժ կը գլորինք անդունդ: Չի բաւեր գիտակցիլ, թէ «արտասահման դատապարտուած է մահուան»: Հարկ է կարելի միջոցներ կիրարկել այդ գերեզմանը փակ պահելու: Արեւու լոյսէն աւելի բացայայտ է, թէ բոլորս ալ անպայման պիտի մահանանք, բայց ամէն կարելի միջոց կը գործածենք ապրելու համար, եւ որքան կարելի է երկար ապրելու: Ինչո՞ւ այս նոյն դրական կիրարկումը չընել համայնական կեանքի տեւականացման եւ երկարացման համար, ուր հաւանաբար յաջողութեան աւելի հաւանականութիւն կայ քան անհատական կեանքին համար:*

Անշուշտ փառաւոր եկեղեցիներու եւ անոնց կողքին սրահներու շինութիւնը այս գիտակից ճիգին արդիւնքն է: Բայց այդ եկեղեցիներն ու սրահները, «ում լիցին» վաղը, երբ մեր հոգին մեզմէ առնուի: Ատոնք հայո՞ւն համար կան թէ հայը անոնց համար: Եթէ անոնք կան հայուն համար, որուն մասին կասկածելու կարիք իսկ չկայ, այն ատեն պէտք է ապահովել հայուն կեանքը, սնուցանել հայուն հոգին, հայուն միտքը: Հայուն կեանքի սնունդը Հայուն Մշակոյթն է, եւ Հայ Մշակոյթի պահպանման միջոցը Հայ Լեզուն է: Մայրենի Լեզուին պահպանման համար կամ ուսուցման համար եղած ամէն զոհողութիւն, մեծ կամ պզտիկ, տեղին է եւ իր բարեբար արդիւնքն ու ազդեցութիւնը կ'ունենայ հայ կեանքին վրայ: Օտարութեան ովկիանին մէջ, համեմատաբար փրկութեան ապահով լաստակը, իրական ազդակը Մայրենի Լեզուն է, որով երաշխաւորուած է ոչ միայն հայութեան ինքնութեան պահպանումը, այլ նաեւ արտասահմանի Հայ Եկեղեցւոյ Աթոռներու, Թեմականներու, Ծուխերու, եկեղեցիներու եւ սրահներու ապագան միանգամայն: Հայ կենսունակութեան պահպանումն իսկ Հայ Լեզուն է, որ սնունդ կուտայ Հայ Մշակոյթին ալ, Հայ Իմացականութեան ալ եւ Հայ Եկեղեցւոյ պահպանման ալ:

Ընդհանուրն, հայ իրականութեան պահպանման համար այսքան կենսական կարեւորութիւն ունեցող իրողութիւն մը, ազդակ մը, գրեթէ անտեսուած է, իր հալին *ձգուած է: Մօտէն ծանօթ ենք այս թեմի մէջ տասնեակ տարիներէ ի վեր թափուած ջանքերուն,*

յանձնախումբերու կազմութեան, անոնց տեղեկատուութեան եւ ապա ձեռնթափութեան, ինչպէս նաեւ Ծխական մասնակի ճիգերուն: Անկասկած այս բոլորը աղէկ են եւ գնահատելի, բայց առանց շօշափելի արդիւնքի եւ դուզնաքեայ բաւարարութեան: Հարկ չէ՞ աւելի դրական քայլ առնել, Հայ Լեզուի կարեւորութեան համապատասխան: Ի՞նչ ընելու է: Ինչ ըրաւ Աւետարանի վաճառականը, երբ իրական թանկագին մարգարիտ մը տեսաւ: Ծախեց իր ունեցածը եւ գնեց զայն:

Ամերիկահայութեան գոյատեւման կենսական հարցին առջեւ կը գտնուինք. մեր ամբողջ կեանքն ու մեր ունեցածին ապագան վըտանգի մէջ են. ինչ կ'ընենք, ինչ պէտք է ընել. լինել չլինելու հարց է ասիկա. ըստ այնմ վերաբերուելու չէ՞:

Տարւոյս (1966) Թեմական Պատգամաւորական Ժողովի Օրակարգին վրայ տեղ անգամ չունի այսքան կենսական կարեւորութիւն ներկայացնող հարց մը: Պէտք չէ՞ որ պատկանելի Թեմական Պատգամաւորական Ժողովը զբաղի Հայ Եկեղեցւոյ եւ Հայ Ժողովուրդի ապագայի պահպանման համար այսքան էական կարեւորութիւն ունեցող հարցով մը: Եթէ հայը միայն հայերէնով կ'ապրի, ինչ կ'ընենք Հայ Լեզուի համար:

Չենք կրնար ուս թօթուելով յայտարարել թէ «այդ եկեղեցւոյ գործը չէ. եկեղեցին ամէն բան չի կրնար ընել»: Հայ Եկեղեցիի դերը դեռ չէ վերջացած, մանաւանդ այն տեղերը, ուր ուրիշ մը տակաւին չէ ստանձնած Հայ Եկեղեցւոյ այդ դերը, որ իր ինքնութիւնն իսկ է եւ իր պարտքն է ջանալ հասնիլ այդ դերի գործադրման:

Արդ, ի՞նչ կ'ընենք Հայ Լեզուի համար, որպէսզի անոր շնորհիւ վաղը մեր եկեղեցիներու դռները բաց մնան եւ մեր զաւակներն ալ հայ մնան, գէթ չափով մը, եւ իբր հայ քանի մը տարի աւելի ապրին: Հայ Եկեղեցին իր հոգեւորականով, իր մտաւորականովն ու իր ունեւորովը, իբր ղեկավարութիւն ի՞նչ դրական դեր կը կատարէ Հայ Լեզուի պահպանման եւ տարածման համար:

23 Ապրիլ, 1967, Թրոյ

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

ՕՐԻՆԱԿՈՂՆ ՕՐԻՆԱԿԵԼԻ

(Խաչատուրեան Պատրիարքի Մահուան Առիթով)

Արդարեւ, Գարեգին Արքեպիսկոպոս Խաչատուրեան Պատրիարքի վախճանումով կը չիջի Արմաշական Հունձքի եկեղեցականութեան արժէքաւոր փաղանգը, որ ոչ միայն ունեցաւ հոգեւորականի կոչում, այլեւ Հայ մշակոյթի պաշտամունք, հայեցի արժէքներու նախանձախնդրութիւն, Հայ ժողովուրդի եւ Հայու դաւանանքին նկատմամբ սէր եւ գուրգուրանք, փարում ազգային եւ եկեղեցական նուիրականութիւններու, ինչպէս նաեւ գրական շնորհով բեղուն վաստակ՝ Օրմանեան եւ Դուրեան անդրանիկ վանահայրերու օրինակով:

Խաչատուրեան Պատրիարքի պաշտօնավարութիւններն եղան բազմազան եւ արդիւնալից — ուսուցչական ամպիոն, եկեղեցւոյ բեմ, հովուութիւն, առաջնորդութիւն, հայրապետական պատուիրակութիւն եւ պատրիարքութիւն: Անոր գրական վաստակն եղաւ բեղմնաւոր եւ չօշափելի, ծաւալով թէ պարունակով պատկառելի, այնքան որ կրնայ անթառամ դափնեպսակ մը ապահովել անոր համար Հայ մատենագրութեան մէջ. — Շողակաթումներ, Աշխարհի Լոյսն ի Հայս, Տարօնաշունչ, Նարեկի եւ Նոր Կտակարանի Աշխարհաբար Թարգմանութիւն, Եղիշէ Ս. Դուրեան Բ. Շնորհալի, եւ Շողակաթ ամսաթերթը:

Ամենուն ծանօթ այս արժանիքներու քով ի վեր սակայն ան ունէր նաեւ իր կոչումին վայել կենցաղ եւ շուք, հոգեւորականի յատուկ վերաբերմունք, բծախնդիր նախանձախնդրութիւն Հայ Եկեղեցւոյ նուիրականութիւններու հանդէպ, ողջմիտ կեցուածք Հայ Եկեղեցւոյ ծէսերուն, արարողութիւններուն եւ կարգապահութեան նկատմամբ, անտեղիտալի կամք սկզբունքներու գործադրութեան համար եւ անսպառ կորով պարտականութեան կատարման ի խնդիր, անխոնջ ջանադրութիւն, հայ որբին եւ մանկտւոյն համար հայրական հոգատարութիւն եւ խնամք:

Յատկութիւններ եւ առաքինութիւններ, որոնք հայ մեծ հոգեւորականութեան բարեմասնութիւններն եղան դարերու ընթացքին, եւ Հայոց Եկեղեցիին ու հայ մշակոյթին բերին դիմագիծ եւ ծանրութիւն:

Խաչատուրեան Պատրիարք թաթաւուն էր Հայց. Եկեղեցւոյ մեծ հովուապետներու շնորհներով, հայ ժողովուրդի, Հայ Եկեղեցւոյ ու հայ մշակոյթի հանդէպ ունեցած սիրովն ու գուրգուրանքովը: Հոգեւորականի դիրքին յատուկ իր խառնութեան, պատրիարքական հե-

ղինակութեան վայել իր լրջութեան եւ գրական մշակի անկ իր ծանրախոհ կեցուածքին մէջէն իսկ՝ կը զգայիր իր բարի, հոգատար սիրտն ու հոգին: Հաւատաւոր հոգիի պահանջկոտութեան հետ ան ունէր բղղայուն սիրտ, արթուն մտքին անզիջողութեան հետ՝ խոհական բարեացակամութիւն...: Հոգիի, սրտի եւ մտքի ներդաշնակ համադրութիւն մը, որ համակրանքով եւ երկիւղածութեամբ կը համակէր իրապէս զինք ճանչցողները:

* * *

Իր տեսութենէն երեք տասնեակ տարիներ առաջ, կրօնաւորելու պատանեկութեանս շրջանին, Դուրեան Պատրիարքի յիսնամեայ յոբելեանի տարին, ճանչցայ Գարեգին Սրբազան Տրապիզոնին իր գրական վաստակին, մանաւորաբար իր մտատիպարին՝ Եղիշէ Արքեպս. Դուրեան Պատրիարքին՝ ձօնած իր մէկ սիրուն ոտանաւորին մէջ, գրուած տասնաղեայ քնարի մը շուրջ, կեդրոնը յօրինեալ մեծանուն Պատրիարքի լուսանկարով:

Պրկուած կեանքիս երեսուն տարուան վերիվայրումներն իսկ անզօր մնացած են աղօտացնելու այդ օրերէն մտքիս բերուած այս երջանիկ տպաւորութիւնը՝ հոգեւոր զաւկի երախտագիտութեան բանական տուրքը՝ իր հոգեւոր ծնողին, «Օրհնութիւնդ, Հա՛յր», հարազատ որդիութեան մը ինքնաբուխ ջերմութեամբ առլի:

Այս երկու պարագաները — հոգեւոր որդիութիւն եւ շնորհալի գրիչ — բաւական եղած են պատանեկան ուշադրութեանս տալու արժէքաւոր հոգեւորականին ներաշխարհը: Իր հոգեւոր ծնողին նմանելու անոր իտէալն իսկ, հաղորդակից կ'ընէր զիս, վսեմին, հոգեկան եւ իմացական կատարելութեան ձգտող իր մտքին ու հոգիին: Դուրեան Պատրիարք, շատերու կարգին, ինծի համար ալ, 20րդ դարու Հայ եկեղեցականութեան անգերազանցելի հոգեւորականն էր իր հոգիի պայծառութեամբ, սրտի ազնուական բարութեամբ եւ մտքի բեղուն փխրականութեամբ: Հոգիի, սրտի եւ մտքի այս երրեակ ներդաշնակ մեծութեամբ օծուն համբաւէն առինքնուած, ես ալ իր ոտքին էի գացած... ու Գարեգին Եպիսկոպոս Տրապիզոնի այս կենդանի տիպարն ունէր իրեն երկիւղած պաշտանքին կուռք, որուն հասնելու իր իղձն իսկ կը հաստատէր իր ինքնութիւնը: Ու այս ինքնութեան դրական գրաւականն էր անոր ճկուն գրիչին նուրբ զգայնութեամբը թաթաւուն՝ այդ բանաստեղծութիւնը:

Մտատիպար մը ունենալու իղձը, ոչ թէ ընթացիկ, այլ իր ընդհանուր իմաստով, մարդկային կեանքի մէկ բնական երեւոյթն է,

գէթ իմ համոզումով: Ամէն արուեստագէտ, ամէն իմաստասէր եւ աստուածաբան, նոյնիսկ զինուորական եւ գիտուն, իր ասպարէզի սիրելի, որով ե՛ւ նմանելի, հեղինակն ունեցած է: Հասարակ ընթերցողն անգամ, իր սիրած եւ պաշտած գրիչն ունի: Հոգեւորական ասպարէզը բացառութիւն չէր կրնար կազմել: Առաջին դարերու մենակեացներն ու ճգնաւորները իրենց շնորհներու հրապոյրէն եւ համբաւէն քաշուած աշակերտներէ՝ պարս կազմած էին իրենց մենաստանին շուրջ: Արմաշն անգամ, իր հիմնարկութեան օրերէն սկսեալ, ունեցաւ իր դպրոցները, իր երկու կարկառուն հիմնադիրներուն՝ Օրմանեանի եւ Դուրեանի օրինակով:

Իմաստութեան առաւելութիւնը իւրայատուկ տիպարի ճշգրիտ ընտրութեան մէջն է, ու անոր հասնելու կամ նմանելու հաւատարիմ ճիգը՝ սրբագործումն է ողջ էութեան, որ իր կարգին օրինակելի ալ կը դառնայ իր ինքնութեան լրումին յանգելուն, ինչպէս եղաւ Գարեգին Տրապիզոնի Սրբազանին պարագան:

Լուսահոգի Խաչատուրեան Սրբազանին այս իղձէն եւ գրէն՝ պատանեկութեանս իսկ առածս այս երջանիկ պատկերը՝ յետագային ոչ միայն չայլայլեցաւ, այլ աւելի յստակուեցաւ, գեղեցկացաւ եւ վսեմացաւ, երբ կարդացի անոր «Աշխարհի Լոյսն ի Հայս»ը, Նարեկի եւ Նոր Կտակարանի թարգմանութիւններն ու «Շողակաթ»ը, երբ 1956–ին Գահիրէի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ մէջ ունկնդրեցի անոր ոգեշունչ քարոզը՝ Ամենայն Հայոց Հայրապետի եւ օրուան Հայ Եկեղեցւոյ բարձրաստիճան դասու հոգեւորականութեան ներկայութեան, վերջապէս, երբ 1957–ին բախտն ունեցայ ուղղակի շփման գալու իրեն հետ իր պատրիարքական աթոռի հեղինակութեան մէջ, ու խորապէս համոզուելու, թէ «Հարազատ որդին իր հօր նմանութիւնն ունի»: Աստուածաշնչական այս հաւաստիացումը, անշուշտ, որքան ճշմարիտ է մարմնականին համար, առաւել եւս շիտակ՝ հոգեկանին եւ իմացականին համար: Հարազատ հոգեծին որդին, իբրեւ ձեռնասունը, իր մէջն ունի իր հոգեւոր ծնողին հոգեկան եւ իմացական աւիշը, եւ երբ ան մտադիր ջանադրութեամբ կը հետեւի իր վարդապետի քայլերուն՝ իբրեւ սեւեռուած տիպար եւ շաւիղ, անկասկած որ ուշ կամ կանուխ կը յաջողի նմանիլ իր հոգեւոր ծնողին կենցաղով, գործով եւ կեանքի մէջ դրապէս ի յայտ բերելով՝ իր հոգեւոր հօր պատկերը: Աւետարանն ալ կը հաստատէ այս պարագան. «Շատ իցէ աշակերտին եթէ եղիցի իբրեւ վարդապետ իւր», ինչ որ եթէ իսկ ակնարկուած ըլլայ առաքելոց համար, չի դադրիր ընդհանուր իրողութիւն մը ըլլալէ:

Ու Գարեգին Խաչատուրեան Պատրիարք արդարեւ եղաւ իր մտատիպարին ուրիշ մէկ անդրին, իբրեւ անխոնջ ընթերցող, հաւա–

տաւոր եւ պերճախօս քարոզիչ, անդուլ պրպտող եւ ուսումնասիրող, սիրահար թարգմանիչ, ոգեշունչ եւ բարոյասէր գրիչ, հայ մշակոյթի ոգեղէն կախարդանքէն բռնուած եկեղեցական, հայ եկեղեցւոյ քաղցր հմայքէն եւ գերազանց ոգեղինացումէն առինքնուած հոգեւորական, անսպառ եռանդով աշխատող մշակ, ազգանուէր կրօնաւոր, ինքնատիպ տեսաբան, վարչագէտ եւ շրջահայեաց հովուապետ, իր հօտի կարիքներն հոգացող կամեցողութիւն, ինքնամատոյց վարժապետ եւ յորդաբուխ վարդապետ... ու այս բոլորին մէջ անսպառ կորով, անընկճելի նախանձախնդրութիւն, ճշմարտութեան անվախ ախոյեան, անճկելի կամք եւ սկզբունքի տէր կրօնաւոր:

Նման Դուրեան Պատրիարքին, Խաչատուրեան Սրբազանն ալ ազնիւ էր ու հայրական՝ իրաւ հայ եկեղեցականին հանդէպ: Որքան կը պժգար անպէտ եւ բոպիկ կրօնաւորէն, նոյնքան նաեւ կը խայտար ի տես արժանաւոր հոգեւորականին, կը գուրգուրար անոր վրայ, փութկոտ վարձատրութեամբ կը քաջալերէր զայն՝ եկեղեցին արժանիքներով զօրացնելու խորագիտութեամբ եւ հեռատեսութեամբ:

Խոնարհագոյն աստիճանաւորին թէ բարձրագոյն եկեղեցականին քով՝ կեղծիքը, անիրաւն ու ծոյլը արհամարհելի էին իրեն. չէր քաշուեր զանոնք դատապարտելէ: Միւս կողմէ համեստ էր ու խոնարհ: 1956-ին Գահիրէի եկեղեցական ժողովին ամենէն տարեց եւ ալեզարդ այս մեծ եկեղեցականը, Պոլսոյ Պատրիարքը, օրինակելի երկիւղածութիւն եւ պատկառանք ունէր Ամենայն Հայոց Երիտասարդ Հայրապետի նկատմամբ: Գիտակից պարտաճանաչութեան եւ հնազանդութեան կենդանի ապրում էր: Անկաշառ եւ իր համոզումներէն չշեղող, ազգային եւ եկեղեցական խնդիրներու համար անսակարկ այս Սիմոն Ծերունին, ծափերու եւ հալածանքի, փառքի եւ դժուարութեան մէջ անսայթաք այս ողջմիտ մշակը, Հայ Եկեղեցւոյ պետին հանդէպ պատկառ մնալու եւ հնազանդ ըլլալու կենդանի օրինակ էր:

Նման իր մատախպարին, որքան հայ մշակոյթը, նոյնքան նաեւ հայ ժողովուրդի եւ Հայ Եկեղեցիի վերաբերող խնդիրները իր միսն ու ոսկորն էին կազմած. անմար հետաքրքրութեամբ կը հետեւէր անոնց, եւ խորագէտ շրջահայեցութեամբ կ՚աշխատէր անոնց համար: Ազգին, եկեղեցիին եւ հայ մշակոյթին ծառայելու, սատարելու իր երկար տարիներու ջանադրութիւնը իր մէջ կիրք էին եղած:

Իր ներաշխարհի այս քաղցրութեան հաղորդակից եղայ 1957-ի Ապրիլ 25-ին, Պոլսոյ Պատրիարքարանի իր աշխատանոցի առանձնութեան մէջ:

Պաշտօնութեան սիրոյն, իբրեւ Ս. Երուսաղէմի Ս. Աթոռին Նուիրակ, Պէյրութէն հեռագրեցի Պոլիս ժամանումս: Զախուեր բախտէս օդանաւը ուշ ճամբայ ելաւ: Գիշերուան ժամը մէկ ու կէսին

երբ Պոլսոյ մաքսատունէն դուրս ելայ, դէմս գտայ պատրիարքական ինքնաշարժի վարիչն ու սպասաւորը, որոնք հաղորդեցին թէ Նորին Ամենապատուութիւնը ինծի կը սպասէր... ամէն ինչ հոգատարելէ ետք, պատկառելի Ծերունին արթուն կը մնար...: Երանի թէ հեռագրած չըլլայի: Երանի թէ առանց Պոլիս հանդիպելու Ամերիկա մեկնէի. ինչպէ՞ս կրնայի Մեծ Ծերունին այսպէս խանգարել...: Նոյն ատեն սակայն, ինչպէ՞ս կրնայի Հայց. Եկեղեցւոյ այդ օրերու հեղինակութեան եւ պատկառանքին կենդանի մարմնացումին չհանդիպիլ, անոր յորդորն ու պատուէրը չառնել: Զգացումներու եւ մտածումներու խաչող հեղեղի մը մէջէն բարձրացայ Պատրիարքարանի երկրորդ յարկը՝ պատրիարքական հիւրանոց-աշխատանոցը. ո՛վ զարմանք, նստած իսկ չէր... Ցանցապարտ շմորումով մօտեցայ իր աջին... ողջագուրեց ու նստաւ... աւելի քան մէկ ու կէս ժամ հարցափորձեց զիս Հայ Երուսաղէմի մասին...: Պապակն ունէր այդ մեծ հաստատութեան մասին ականատեսի հաղորդումին... զայն ունենալէ ետք միայն կրցաւ հանգչելու երթալ: Իսկ ե՞ս... սիրալեղ եւ մտերմիկ այս վերաբերմունքի ազդեցութեան տակ, երկար ատեն չկրցայ քնանալ: Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի պատրիարքարաններու վերաբերմունքին զուգակշիռն ընելու ցանցէն բռնուած էի... Բուխ սիրտ, անկեղծ, անվերապահ հետաքրքրութիւն, անանձնական մերձեցում եւ վստահացում, բարի եւ գուրգուրոտ շունչ պատկառելի Ծերունիէ մը, որ իր ջերմ մտածումներու եւ զգացումներու դիւրահաղորդ թափով կը համակէ, կը պարուրէ քեզ...: Երուսաղէմ. ոչ իսկ իրաւացի վերաբերմունք...: Հակադրութիւն մը, զոր անզօր պիտի ըլլամ մոռնալ:

Գարեգին Պատրիարք իր մահուան պարագաներով ալ ցանկալի եւ երանելի եղաւ: Հայ մշակոյթի տիտաններուն՝ Ս. Սահակ-Ս. Մեսրոպի պաշտանքի վերացման մէջ, Հայց. Եկեղեցւոյ ժամերգութեան քաղցրութեան մէջէն՝ իր հոգին գնաց միախառնուիլ հայ ժողովուրդի ողջանուէր հայրապետներու փաղանգին, իբր մնայուն փարոս խօսելու համար գալիք սերունդներու անձնուէր հոգեւորականներուն:

* * *

Ահա այս բոլորով, յուսահոգի Գարեգին Արքեպս. Խաչատուրեան Պատրիարք, եղաւ տիպար եւ օրինակելի եկեղեցականը, գրական մշակը, իր առաքինութիւններովն ու շնորհներովը ապահովեց իր մըտախպարին կողքին անմոռանալի տեղ մը մեր ազգային, եկեղեցական եւ գրական տարեգրութեանց մէջ:

Ան իր կոչումին, Հայ Եկեղեցիին, հայ ժողովուրդին եւ հայ մշակոյթին հանդէպ իր պարտքը կատարած՝ կը փակէ աչքերը արժանի արդար պսակումին:

17 Յուլիս 1961, Նիւ Եորք

Դ Ա Մ Բ Ա Ն Ա Կ Ա Ն

ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ ՃԱՄԲԱՆ ԸՆՏՐՈՂՆԵՐԸ

(ԽՕՍՈՒԱԾ ՀՈԳԵԼՈՑՍ Տ· ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ Ա· ՔՀՆՑ· ԹՈՒՄԱՅԵԱՆԻ ԴԱԳԱՂԻՆ ՎՐԱՅ)

«Զճանապարհս ճշմարտութեան քո ընտրեցի
եւ զիրաւունս քո ոչ մոռացայ»:

ՍԱՂՄՈՍ

Ով Տէր, քու ճշմարտութեանդ ճամբաները ընտրեցի եւ քու իրաւունքներդ՝ քու պատուէրներդ չմոռցայ:

Իմաստուն Սաղմոսերգուն, եւ մեծ մարգարէն՝ Դաւիթ թագաւոր «անբիծք» կոչուած իր սաղմոսին մէջ երանի կու տայ բոլոր անոնց, որոնք Աստուծոյ օրէնքին մէջ կը քալեն, Աստուծոյ պատուէրները կը պահեն, արդարութիւնը կը գործադրեն, անօրէնութեան ճամբայէն չեն երթար եւ ուրիշներուն անիրաւութիւն չեն ըներ:

Անոնք են, ըսել կ՚ուզէ մեծ սաղմոսերգուն, անբիծ ըլլալու պայմանները· Աստուծոյ պատուէրները պահել, արդարութիւն գործադրել, անօրէններուն չուղեկցիլ···: Մեր կեանքին մէջ անոնց գործադրումով մեր կեանքին համար ճշմարտութեան ճամբան *ընտրած կ՚ըլլանք:*

Աշխարհի վրայ ամէն մարդ, մանաւանդ ամէն քրիստոնեայ, պարտի իր կեանքին համար ճշմարտութեան ճամբան ընտրել եւ Աստուծոյ պատուէրները գործադրել:

Իսկ եկեղեցական ասպարէզն ընդգրկող որեւէ մէկը, խորապէս պէտք է հաւատայ եւ համոզուած ըլլայ, թէ ինք հոգեւորական դառնալով՝ ճշմարտութեան զոհուած է, իր կեանքը ճշմարտութեան նուիրած է, եւ Աստուծոյ պատուէրները ոչ միայն ինք իր կեանքի ընթացքին պարտի գործադրել, այլեւ պէտք է աշխատի եւ սորվեցնէ որ ուրիշներ ալ ճշմարտութեան ճամբան ընտրեն եւ իրենց կեանքին մէջ գործադրեն Աստուծոյ պատուէրները: Ան խորապէս պէտք է համոզուած ըլլայ, որ իր հոգեւորական դառնալու ուխտաւորութեան օրէն սկսեալ, ինքզինք կը զոհէ ճշմարտութեան դատին, կը դառնայ Աստուծոյ պաշտօնեան եւ ճշմարտութեան տարածման միջոց, մեր Տիրոջ՝ Յիսուս Քրիստոսի աշխարհի վրայ հաստատուելուն եւ ամրանալուն գործիք: Յիսուս Քրիստոս, ճշմարտութեան աղբիւրը, նոյնինքն ճշմարտութիւնը կը դառնայ իր գոյութեան նպատակն ու պատճառը· այդ ճշմարտութեամբ՝ լեցուած կ՚ապրի եւ զայն կը տանի ուրիշներուն: Վառուած ճրագը անպայման լոյս կու տայ իր շրջապատին:

Այս նոյն իրականութիւնն է, որ մեր Տէրը այսպէս կը պատգամէ Յովհաննու Աւետարանի Ը·րդ գլխուն մէջ· «Եթէ դուք կայցիք ի բանի իմում, ճշմարիտ աշակերտք իմ էք, եւ ծանիջիք զճշմարտութիւն եւ ճշմարտութիւնն ազատեսցէ զձեզ»· ով որ իմ պատուէրներուս մէջ կը մնայ, ան է իմ ճշմարիտ աշակերտս եւ ան կը ճանչնայ ճշմարտութիւնը եւ ճշմարտութիւնը կը փրկէ զինք:

Ուրեմն ամէն հոգեւորական, ամէն եկեղեցական, ամէն բանէ առաջ եւ վեր պէտք է ճշմարտութեան պաշտօնեան ըլլայ, ճշմարտութեան քարոզիչ դառնայ, միայն ճշմարտութեան համար ապրի, իր ամբողջ կեանքը ճշմարտութեան յաղթանակին նուիրուած պէտք է ըլլայ, որպէսզի ատով ան դառնայ մարդոց մէջ էն արդարը, էն չիտակը, էն ուղիղն ու անբիծը: Մարդիկ որքան ճշմարտութեամբ լեցուած ըլլան, որքան ճշմարտութիւն ունենան, միայն այնքան ճշմարտութիւն կրնան տանիլ իրենց շրջապատին:

Ամենուն համար դագաղը տեսակէտով մը կեանքի չափանիշն է:

Այսպէս, գիտնալու համար, թէ հոգեւորական մը որքան ծառայած է ճշմարտութեան՝ իր կեանքի ընթացքին, որքան պահած է Աստուծոյ պատուէրները եւ գործադրած առաւելապէս, զայն կը զգանք իր դագաղին առջեւ, քանի որ, ամէն դագաղ ապրուած կեանքի մը, մերթ երկար եւ լեցուն, մերթ ալ պարապ եւ անիմաստ, կեանքի մը ամփոփումն է, խտացումն է: Կան դագաղներ, որոնք մեզի ոչինչ կը բերեն իրենց մէջ ամփոփած այդ կեանքէն, եթէ ոչ ափսոսանք: Կան սակայն դագաղներ ալ, որոնք իրենց քար լռութեան մէջ կը խօսին եւ մեզի յարգանք կը պարտադրեն:

Ահա այդպիսի դագաղի մը առջեւ կը գտնուինք այսօր:

Իր կեանքին համար ճշմարտութեան ճամբան ընտրած, ճշմարտութեան խորանին սպասաւորը, 75 տարիներու բեռան տակ կքած եւ շուրջ կէս դար Աստուծոյ Ս· Սեղանին սպասարկած Հայց· Առաքելական Եկեղեցւոյ պաշտօնեայի մը դագաղին առջեւ կը գտնուինք: Անիկա լուսահոգի Տ· Յարութիւն Աւագ Քահանայ Թումայեանն է, որուն կեանքը եղաւ բեղուն եւ բազմակողմանի: Անոր կեանքը կարելի է հետեւեալ գլխաւոր գիծերուն մէջ ամփոփել·

Ա.— Տ· Յարութիւն Աւագ Քհնյ· Թումայեան, աւազանի անուամբ՝ Նազարէթ, մանկութեան շրջանէն ուսման ծարաւ միտք մը եղած է· իր ծննդավայրին տարրական դպրոցը լրացնելէ ետք, յաճախած է Զէյթունի Կեդրոնականը*, ուրկէ շրջանաւարտ ըլլալէ անմիջապէս ետք, ուսուցչութեան կանչուած է Միացեալ Ընկերութենէն*

Զէյթունի գիւղերէն մէկուն մէջ, դեռ հազիւ տասնըութը տարեկան պատանի։ Հոն հայրենասիրական երգեր սորվեցնելուն համար, կը մատնուի Օսմանեան կառավարութեան, Մարաշի Ատեանը կը տարուի եւ վեց տարուան բանտարկութեան կը դատապարտուի։

Բանտէն դուրս գալէն ետք, սակայն, չի դադրիր ազգային կեանքի մէջ մնալէ, այլ իր ամբողջ կեանքին ընթացքին, այս կամ այն կերպով կը շարունակէ իր դաստիարակչական գործը, ուր որ կ'երթայ, Մարաշ, Անտիոք, Երուսաղէմ, Գահիրէ, Մերսին թէ Կիպրոս, կը դասաւանդէ հայ մանկտւոյն։

Բ.— Իբր ուսումը սիրող եւ զայն սորվեցնող, բնական կերպով կը սկսի գրել եւ իր գրածները հրապարակագրութեան յանձնել։ Պարբերաբար տեսնուած է զանազան թերթերու մէջ, «Տաճար»ի, «Բիւզանդիոն»ի, «Պայքար»ի, «Կոչնակ»ի, «Նոր Աշխարհ»ի եւ այլ թերթերու եւ պարբերաթերթերու մէջ։ Իր լոյս տեսած յօդուածներն ու քարոզները, թէ իբր նիւթ, իբր մշակում եւ լեզու, արժէք կը ներկայացնեն եւ կը պատուեն իր անունն ու յիշատակը։

Գ.— Իբր գիտակից եւ ուսեալ եկեղեցական, Տ. Յարութիւն Աւագ Քհնյ. Թումայեան եղած է հայասէր, հայրենասէր եւ ազգասէր։ Իր Զէյթունցի հայու այս բարեմասնութիւններուն համար, երկիցս բանտարկուած է։ Առաջին անգամ 1900–ին, եւ երկրորդ անգամ 1914–ին։ Առաջին անգամ իբրեւ յեղափոխութիւն ստեղծել փորձող ուսուցիչ, Զէյթունի մէջ, եւ երկրորդ անգամ, իբրեւ կազմակերպիչ (Անտիոքի Առաջնորդական փոխանորդութեան շրջանին) Մուսա Լերան ծանօթ ապստամբութեան, որ անմահացաւ Ֆրանց Վէրֆէլի գրքով։

Բայց իր ազգասիրութիւնն ու հայրենասիրութիւնը, ի գին իր կեանքի վտանգին, առաւելապէս ի յայտ եկան 1912–ին եւ 1920–ին երբ կը հովուէր Անտիոքի եւ շրջակայքի հայութիւնն եւ ապա Մերսինի հայութիւնը։ Կառավարական զօրաւոր եւ յանդուգն միջամտութիւններով օգնած է Անտիոքի հայ այրիներուն անոնց ապահովելով իրենց բռնագրաւուած իրաւունքները, քաղաքին ծանօթ ջարդէն ետքը։ 1920-ի Կիլիկիոյ արտագաղթի օրերուն, երբ ամէն ոք եկեղեցական թէ աշխարհական, հեւ ի հեւ հեռացած էին Մերսինէն, միակ հայ եկեղեցականը կը հանդիսանայ որ կը մնայ իր պաշտօնին գլուխը, եւ իր հոգածութեամբ նաեւ կը դրուին Քէլէկեան որբանոցի որբերը, փոխադրուելով Պէյրութ։ Իր այս գործը ի գլուխ հանելու համար, ան կը բաժնուի իր ընտանիքէն եւ Քեմալականներու Մերսին քաղաքը մտնելէն եւ անոնց հետ չփման մէջ մտնելէն ետքը միայն,

օժանդակութեամբ Ֆրանսացի բարեկամներու, վերջին հայը կ'ըլլայ քաղաքը ձգող։

Ճշմարիտ եկեղեցականի մը աւագ պարտականութիւններէն մին ալ արդէն, կարօտեալներուն օգնելն է, որբերուն հայր ըլլալն է, այրիներուն տէր դառնալն է, եւ ասիկա այնպիսի շրջանի մը, երբ մարդիկ իրենց մորթը փրկելու մասին կը խորհէին եւ կ'աշխատէին։

Դ.— Բայց իր կեանքի գլխաւոր գիծը, իր կեանքի առանցքը կազմեց հոգեւորականութիւնը։ Ուսուցչութենէ եւ ազգային ծառայութենէ վեր եւ առաջ ան եղաւ Աստուծոյ պաշտօնեայ, Հայց. Ս. Եկեղեցւոյ Ս. Խորանին հաւատարիմ սպասարկողը։

1912–ին Ներսէս Եպսկ. Դանիէլեանի (ՍՍԱԿԱՆ անունով ծանօթ իր գրչի արտադրութիւններուն մէջ) կողմէ ձեռնադրուեցաւ Անտիոքի հովիւ, ուր հազիւ երկու տարի պաշտօնավարած՝ վրայ հասաւ Թրքական տեղահանութիւնն ու ջարդը, եւ ան ալ, իր ժողովուրդին պէս թափառեցաւ քաղաքէ քաղաք, երկրէ երկիր։ Այսպէս, իբր քահանայ պաշտօնավարեց երկու տարի Գահիրէ, երեք տարի Մերսին, եօթը տարի Կիպրոս եւ մօտ քսան տարիներ Ամերիկայի Պրինկհէմթըն, Ուստր եւ Պոսթոն քաղաքներուն մէջ։

Իբր հոգեւորական ան եղաւ իր հօտին հոգատար հովիւ, կազմակերպող, մխիթարող. խօսեցաւ, ապահովաբար, միշտ խնամուած եւ կրօնաշունչ քարոզներ։

Իբր եկեղեցական ուշադրաւ դարձաւ իր համոզումներն յայտաբերելու, իր տեսածներն ու գիտածները ըսելու եւ անվերապահութեամբ խօսելու իր նկարագրին մէջ, ոմանց անհաճելի ըլլալու չափ։

Իբր եկեղեցական ան նախանձախնդիր եղաւ Հայց. Եկեղեցւոյ կարգ կանոնին, եւ չվարանեցաւ ճշմարտութիւնը յայտարարել, թէ իսկ իր հասկացողութեամբ եւ իր համոզումով։

Ե.— Այս բոլորին հետ ան եղաւ նաեւ մեծ ընտանիքի մը գուրգուրոտ հայրը։ Ան կրցաւ իր զաւակներուն մէջ դրոշմել ազգասիրութեան կնիքը։ Եւ, փոխադարձաբար, ան արժանացաւ իր սիրասուններուն գուրգուրանքին եւ սիրոյն, մինչեւ իր կեանքին վախճանը վայելելով անոնց բոլորին սիրալիր նուիրումն ու գուրգուրանքը։

Ահա այսպիսի բազմակողմանի եւ լեցուն կեանք մը ապրեցաւ Տ. Յարութիւն Աւագ Քհնյ. Թումայեան, որ իր հասուն տարիքին մէջ այսպէս իր աչքերը յաւէտ կը փակէ այս աշխարհին։

Վերոյիշեալ յատկութիւններուն համար Տ. Յարութիւն Ա. Քհնյ. Թումայեան հայ եկեղեցական դասուն մէջ ծանօթ դէմք մը դարձաւ, սիրուած եւ գնահատուած կաթողիկոսներէ (Խորէն, Գէորգ եւ Սահակ), Պատրիարքներէ (Եղիշէ Դուրեան եւ Մ. Նշանեան), Ա–

առաջնորդներէ (Ներսէս Եպս. Դանիէլեան, Պետրոս Եպս. Սարաճեան, Ղեւոնդ Եպսկ. Դուրեան եւ Գարեգին Արքեպսկ. Յովսէփեան):

Տ. Յարութիւն Աւագ Քհնյ. Թումայեան հայ հոգեւորական դասուն Հայց. Ս. Եկեղեցւոյ կարգ–կանոնաց նախանձախնդիր եւ աւանդապահ սերունդին վերջին եւ արժանաւոր մէկ ներկայացուցիչն էր, որ այսպէս կը հեռանայ գուցէ առանց յաջորդի:

Եւ իբրեւ արժանաւոր եկեղեցական, ան բազմիցս գնահատուեցաւ իր մեծաւորներէն, արժանանալով քահանայական դասուն բոլոր պատիւներուն եւ աւելին, արտօնուելով՝ քօղով պահուն վարդապետական գաւազան գործածելու իրաւունքին եւ ստանալով նաեւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի կաթողիկոսական շքանշանը:

Աղօթենք, որ Աստուած Հայց. Եկեղեցւոյ այս նուիրեալ եւ անխոնջ մշակին հոգին լուսաւորէ, եւ երկինքի արքայութեան արժանի ընէ, Հայց. Ս. Եկեղեցւոյ արժանաւոր մշակներ շնորհէ, եւ բոլորիս պարգեւէ Ս. Հոգիի մխիթարութիւնը, Ամէն:

Նիւ Եորք, 1957, Յունիս

ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅՈՑ ԸՆԾԱՅԱՐԱՆԸ

Ուշադրութեան արժանի պարագայ մըն է, որ Պատ. Թեմական Խորհուրդը արդէն իսկ ընթացք տուած է, տարւոյս Պատկ. Թեմական Պատգամաւորական Ժողովի որոշման ի մասին Հիւս. Ամերիկայի մէջ Հայկական Ընծայարան մը ունենալու:

Թեմիս մէջ Ընծայարան ունենալու Ամերիկահայոց երկար տարիներու երազը վերջապէս իրականութիւն դառնալու գործնական ճամբուն մէջ դրուած է, շնորհիւ վերոյիշեալ պաշտօնական մարմիններու որոշման, Տիրան Սրբազանի ջանքերուն եւ կարգ մը պատուական ազգայիններու պատրաստակամ նիւթական զոհողութեան:

Հայ սփիւռքի մէջ ընդհանրապէս եւ Ամերիկայի մէջ մասնաւորաբար, Հայց. Եկեղեցւոյ ապագայով եւ Հայ Ժողովուրդի հոգեւոր առաջնորդութեամբ մտահոգ ոեւէ եկեղեցական թէ աշխարհական, խորապէս ուրախ պիտի ըլլայ այս կարեւոր ձեռնարկի իրականացման համար, եւ սրտանց գնահատէ գործին իրականացման համար նպաստողներն ու աշխատողները:

Ամերիկահայոց կեանքին մէջ այսքան կարեւոր դէպքի մը՝ Հայ Ընծայարանի մը հիմնարկութեան նկատմամբ լուռ մնալ, ոչ միայն շիտակ պիտի չըլլար, այլեւ մեղադրելի: Առանց մանրամասնութեանց մէջ մտնելու, արժէ ուրեմն, անվերապահ անդրադառնալ այս իրականացման:

Ալ պատմական իրողութիւն է, թէ տարւոյս Օգոստոս 11–12–ին, Ուրբաթ–Շաբաթ օրերուն, Էվընսթընի մէջ տեղի ունեցած է Միացեալ Նահանգաց Ամերիկայի մէջ Հայ Ընծայարան մը սկսելու առաջին դրական ժողովը, որուն ի պաշտօնէ մասնակցած են Հիւս. Ամերիկայի երկու թեմերու երկու առաջնորդները, եւ Տիրան Արքեպս. Ներսոյեան, երկու թեմերու Թեմական Խորհուրդներուն ատենապետները՝ Եղիշէ Ծ. Վրդ. Սիմոնեան եւ Տիար Ճան Քիւրքճեան (Լոս Անճէլըսէն), ինչպէս նաեւ Ընծայարանի գէթ հինգ տարուան ընթացականն յանձանձել յանձնառու պատուական ազգայիններ՝ Տիարք Հայկ Գալուքճեան, Ալէք Մանուկեան, Տատուր Տատուրեան, Եդուարդ Մարտիկեան, Տօքթ. Գեղամ Կէօքճեան եւ Բիւզանդ Բիրանեան, նաեւ Տիրայր Վարդ. Տէրվիշեան եւ Առնակ Քհնյ. Գասպարեան, երկու Թեմական Խորհուրդներու կողմէ իբրեւ եկեղեցական ներկայացուցիչներ:

Առանց ժողովի օրակարգին մանրամասնութեան մտնելու, գիտենք թէ ժողովը համամիտ եղած է ա.— գնել ընծայարանի վայ-

ը, Շիգակոյի մօտ, 65 հազար տոլարով, բ — վաւերացնել ընծայարանի կանոնագրութիւնը, եւ գ — ընդունիլ անոր ապագայ պաշտօնէութիւնը:

Այս առնչութեամբ արժէ յիշել նաեւ, թէ առնուած է այս նպատակին համար ժամանակին հանգանակուած եւ դրամատան մէջ պահ դրուած շուրջ 20 հազար տոլարի գումարը:

Ամէն կասկածէ վեր է, թէ ընծայարանի իրականացման նիւթապէս սատարող ազնիւ ազգայինները, որոնք Հայց. Եկեղեցւոյ եւ Հայ Ժողովուրդին իրենց բերած զոհողութեամբն ու ծառայութեամբը արդէն ծանօթ են ոչ միայն Ամերիկայի հայ համայնքներուն, այլեւ ողջ Հայութեան, ամէն գնահատանքի եւ շնորհակալութեան արժանի են: Հայ Եկեղեցին եւ Հայ Ժողովուրդը միշտ ալ երախտապարտ է իր հարազատ եւ մեծ զաւակներու զոհաբերող եւ անձնուէր նպաստին, ինչպէս իրաւամբ կը գրէ Երուսաղէմի լուսահոգի Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեան —

«Բարերարաց ազգիս հէք
Երախտապարտ եմք եւ մեք»:

Ապահովաբար վերոյիշեալ պատուական ազգայինները իրենց քսակին հետ իրենց հոգին, սիրտն ու միտքն ալ դրած են նպատակին իրականացման մէջ: Անոնք իրենց նիւթականին միախառնած են ազնիւ եւ ազգօգուտ ձեռնարկի մը իրագործման իրենց յոյսն ու հաւատքը: Մօտիկ ապագային Հայց. Եկեղեցւոյ համար արժանաւոր հոգեւորականներ ունենալու, Հայ Ժողովուրդին համար զարգացած ու գիտակից առաջնորդներ հասցնելու, եւ ատով Հայուն ապագան չափով մը ապահովելու տեսիլքովն ու գոհունակութեամբը առ լի են անոնց հայու սիրտն ու հոգին:

Մեծատունն իրեն ինկած բաժինը հոգացած է: Գործի վարիչին անկ է նպատակն իրագործել: Տնտեսին պարտքն է գործն ըստ արժանւոյն իրականացնել, զոհողութիւններն ու ակնկալութիւնները արդարացնել, յոյսերն ու կարիքները լիացնել:

Բնական է, շատ կանուխ է այս մասին ոեւէ դատում ընել: Պատմութիւնը պիտի հաստատէ եղած գործին արդիւնաւորութիւնը, ինչ որ գլխաւորաբար կախում ունի մաճին վրայ ձեռք դնող մշակին կարողութենէն, մասնաւորաբար յատկութիւններէն: Կը շեշտենք յատկութիւնները անոր համար, որ լոկ ուսումը, հմտութիւնը, արթնամտութիւնը անբաւական են, մանաւանդ կրօնական ասպարէզին կոչուողին համար: Միայն միտքը, միայն տրամաբանող միտքը, չի կազմեր հասարակ մարդը, ուր մնաց հոգեւորականը: Առաւելապէս հոգիի եւ սրտի յատկութիւններով լեցուն կրօնաւորն է հոգեւորականը. ազնիւ եւ մեղմ բնաւորութեամբ, քաղցրաբարոյ վերաբերմունքով, բարութեամբ եւ նուիրումով, ի մի բան հոգեկան շնորհներով լի կրօնաւորն է, որ կրնայ իրապէս օգտակար ըլլալ իր իսկ կենցաղով, իր ապրումներովը իբրեւ կենդանի օրինակ: Խորունկ համոզումն ունինք, թէ մարդուն մեծութիւնը, իրական արժէքը առաւելապէս իր հոգիի եւ սրտի յատկութիւններուն մէջ է, քան իր մտքի կարողութիւններուն, սրամտութեան, դատողութեան, տրամաբանութեան... մէջ: Իսկ հոգեւորականը, մեր Տիրոջ օրինակով հոգեկան բարեմասնութիւններու, առաքինութիւններու... ապրող օրինակ մը պէտք է ըլլայ, ինչ որ այնքան որոշ կերպով կը շեշտուի ամբողջ Ձեռնադրութեան ընթացքին երբ կը խնդրուի. «Հեղ ի վերայ սորա (նորընծային) առատապէս զշնորհս Հոգւոյդ Սրբոյ... շնորհեա սմա սիրտ զգաստ... զօրացո զսա ի գործս բարիս, կալ առաջի անարատ փառաց եւ առաքինի գործովք...»:

Տարիներու յաւելման հետ կ՚ապրինք այս հաւաստումներուն իրաւացիութիւնն ու անհրաժեշտութիւնը: Խորապէս կը հաւատանք, թէ Հայց. Եկեղեցւոյ համար կենսական ստիպողականութիւն ունեցող ձեռնարկ մըն է նոր ընծայարանի մը հիմնարկութիւնը: Հարկ է սակայն որ շիտակ եւ ամուր հիմերու վրայ բարձրանայ ան: Ոչ միայն անոր նիւթական կառոյցը, այլ մանաւանդ անոր հոգեկան եւ իմացական հիմքերը ուղիղ ոգիի մէջ դրուին: Անտեսուած փոքրիկ նկատումները, ժամանակի ընթացքին կրնան մեծնալ եւ փոքրոգիութեան մթնոլորտի մը մէջ աճիլ, եւ ապագային ալ աղիտալի դառնալ Հայց. Եկեղեցիին եւ Հայ Ժողովուրդին համար: Միթէ այսօր սակէ չե՞ն տառապիր Հայց. Եկեղեցին եւ Հայութիւնը: Առողջ, անշահադէտ ոգի մը եւ գիտակցութիւն մը մեզ զերծ պիտի պահէր այսօրուան եկեղեցական հակասութենէն: Ամբողջ գաղթահայութիւնը այսօր կը տուժէ հոգիի եւ սրտի մեծութեան բացակայութենէն, հոգիի եւ սրտի իրաւ բարեմասնութիւններու եւ առաքինութիւններու չգոյութենէն. եւ երբ այդ ամէն բանէ վեր Հայ Եկեղեցւոյ եւ Հայ Ժողովուրդի գերագոյն շահն ու բարիքը խորհելու եւ անոր համար ամէն նկատում անտեսելու, եւ ըստ այնմ գործելու հաստատ կամեցողութեան չըգոյութենէն: Հայ աշխարհի եկեղեցական թէ հասարակական կեանքի այս օրուան պատկերն աչքի առջեւ ունեցող ոեւէ ողջմիտ հայ պիտի չկրնար տարբեր մտածել: Հայասիրութեան եւ եկեղեցասիրութեան անունով մարդիկ ինքզինքնին մեծարելու եւ հոգատարելու կը միտին. հակառակութիւն սերմանելով զիրք ապահովելու կը նկրտին: Էականը, ապագային, այս դժբախտ պատկերին դարման մը բերելն է, զայն սրբագրելն ու բարուոքելն է:

Ազգին ապագայ ընտրեալներու հոգւոյն եւ սրտին մէջ «Աչ-

խորհի Լոյս»ին հետ մեր մեծ սիրտ եւ մեծ հոգի հայրապետներու ոգին վերապրեցնելն է կարեւորը: Վարդանանց սերունդին ապրումին պէս, Քրիստոնէութեան եւ հայասիրութեան երջանիկ միախառնումն ապահովելն է հայ հոգեւորականին ներաշխարհին մէջ: Քրիստոնէաբոյր հայեցի շունչ մը դնելն է կենսական՝ հայ կրօնաւորին մէջ: Մին առանց միւսին անիմաստ եւ անարժէք պիտի ըլլար հայուն համար: Հայութենէ դուրս, մանաւանդ հայուն վնասող, հայ ծնած մարդէն ինչ օգուտ ունեցած է հայը անցեալին մէջ, եւ ինչ կրնայ ունենալ այսօր եւ վաղը: Հայու հոգիէն պարպուած հարուստ, իմաստուն եւ կրօնական հայն ի՞նչ արժէ հայուն համար: Հայուն ինքնութեան պաշտպան, հայուն ցաւերուն համար մորմոքող հայն է հայուն հարկաւոր:

Հայուն ապագայ ընտրեալ առաջնորդներու մասին խորհիլն ու արտայայտուիլը, անշուշտ, միայն մասնաւորներու մենաշնորհը չէ: Ամէն խելահաս և ողջմիտ հայու անկ է իր նպաստը բերել այս գործին: Նպատակով իրապէս հետաքրքիր մը միայն կրնայ իրապէս գնահատել օգուտն ու գալիք բարիքը գործին իրականացման պարագային, եւ իր այդ կրնայ իրապէս ուրախանալ եւ ուշադրաւ նկատողութիւններ ընել, որոնց մէջ ոեւէ դիտում տեսնելը կասկածամտութեան արդիւնք է: Վասնզի անձնիւր իր խառնուածքին եւ բնութեան, իր զգացումներուն եւ մտածումներուն համեմատ կը մօտենայ եղած մատնանշումներուն: Այս պարագային մեղադրելին ենթական է, որ բարեմիտ նախանձախնդրութեան մէջ նկատում կը տեսնէ: Դիտողին պարտքն է իր անվերապահ նկատողութիւններն ընել գործին ուղիղ իրագործման սիրոյն: Ողջմիտ քննադատութիւնը միշտ ալ շինարար է: Ոեւէ ստեղծագործ անձ անկեղծօրէն կը սիրէ վերագնահատել, վերստուգել իր գործը: Պարկեշտ եւ արժանապատուութեան գիտակից մարդու պարտքն է ասիկա: Ով որ կ'ակնկալէ որ մարդիկ անտեսեն իր թերին, ան իր կարելին ընող մը չէ, ոչ ալ անկեղծ մը ինք իր անձին նկատմամբ: Արուեստագէտը իր գործին թերին նկատելու համար զայն հեռուէն կը դիտէ. կրկին ու կրկին կը փոխէ մինչեւ զայն անթերի դարձնէ: Ասիկա գնահատում, վերագնահատում, աւելի ճիշդը քննահատում, մաս առ մաս ճշդում, քննադատում է: Այսպէս պիտի ընէր ոեւէ խղճամիտ եւ իրաւ արուեստագէտ, գիտուն եւ հասարակական գործիչ, կարելի կատարելութեան հասնելու, լաւագոյն եւ առաւելագոյն արդիւնք ձեռք բերելու համար: Առանց քըննադատութեան ոեւէ ձեռնարկ, ծրագիր պիտի մնար միջակութեան մէջ: Ծածկուած թերութիւնները ապագային անսրբագրելի ըլլալու չափ կը կարծրանան: Քննութեամբ կատարելութեան հետապնդումը, հետապնդումն է երջանկութեան եւ լոյսին: Եւ ան որ երջան-

կութեան եւ լոյսի իրագործման կ'աշխատի, ան կ'աշխատի բանականութեան եւ Աստուծոյ կամքի զօրացման: Քննադատութեան վախը տկարութիւն կ'ենթադրէ, իսկ քննադատութեանց քաջալերանքը՝ զօրութիւն եւ ապահովութիւն:

Ահա այս դատողութեամբ հրապարակագրութեան կուտանք այս նկատողութիւնները:

Ընծայարանի Հայերէն անունը տակաւին չէ յայտարարուած, գուցէ դեռ մասնաւոր անուն մը չունենալուն համար, գուցէ Ամերիկահայոց Ընծայարան, Հայ Եկեղեցւոյ Ընծայարան Ամերիկայի մէջ, կամ աւելի ճիշդը Հիւս. Ամերիկայի Առաջնորդարաններու Ընծայարան կոչուի: Այս երեք անուանումներն ալ հաւանական են եւ շիտակ: Երեքն ալ տրամաբանական եւ իրաւացի պատճառներ ունին: Հոս զուր տեղ անոնց արդարացումն ու վերլուծումն ընելու պէտք չկայ, իրաւասութեան անիրաւութիւն մը բրած չըլլալու համար: Ցետոյ, կարելի է նաեւ հայ սուրբի մը, հայրապետի մը, բարերարի մը, քրիստոնէական տօնի մը... անունովն ալ մկրտել զայն: Ընծայարանի անուանումը իրաւասու անձանց թողլով արժէ հոս յիշել.—

Առաջին.— Ընծայարանը ճանչցուած եւ յանձնարարուած պէտք է ըլլայ Հայց. Եկեղեցւոյ Բարձրագոյն Հեղինակութենէն. պէտք է վայելէ Ամենայն Հայոց Հայրապետի հովանաւորութիւնը, ինչպէս էին անցեալին մէջ բոլոր վանքերու ընծայարանները: Ուրիշ կերպ ալ կարելի չէ, քանի որ հոն պատրաստուած եկեղեցականները պիտի ըլլան Հայ Եկեղեցւոյ պաշտօնեաները:

Երկրորդ.— Եկեղեցական պատրաստող ոեւէ ճեմարան, որ է ընծայարան, անպայման կապուած եղած է եկեղեցական Աթոռի մը լիազօր հեղինակութեան կամ ամբողջական իրաւասութեան, ինչ որ բնական է, քանի որ հոն պատրաստուած կրօնականները պիտի ծառայեն այդ Թեմին:

Այնպէս որ անըմբռնելի է անկախ ընծայարանի մը գոյութիւնը, ինչ ալ ըլլան տրամաբանութիւններն ու տրուած բացատրութիւնները, ինչ ալ ըլլան պարագաներն ու պայմանները, որոնց անմիջական պահանջքներուն պէտք չէ յարմարցնել ընծայարանի կանոնագրութիւնն ու պաշտօնէութեան պայմանները, քանի որ այսօրուան անմիջական այդ պահանջքներն ու պաշտօնէութիւնը, մօտիկ ապագային կրնան փոխուիլ, մինչ ընծայարանի կանոնագրութիւնն ու պաշտօնէութեան կազմին դրութիւնը, իբր վարիչ մարմին, համեմատաբար անփոփոխ են եւ աւելի տեւական: Օրը, անձը նկատի ունենալով գործի չեն սկսիր, ոչ ալ կանոն կը կազմեն, այլ կարիքն ու

նպատակը։ Հարկ կա՞յ յիշել թէ գծուած կանոններու համեմատ ուսանող աշակերտը Հայց. Եկեղեցւոյ եւ Հայութեան ապագայ ընտրեալները պիտի ըլլան, եւ ոչ թէ այս կամ այն անձին հետեւորդները։

Որքան ատեն ընծայարան մը կրօնաւորներ կը հասցնէ եկեղեցիի մը կամ թեմի մը համար, բնական է որ ան ենթակայ ըլլայ այդ եկեղեցիին բարձրագոյն հեղինակութեան, կամ ալ Թեմի Աթոռին իրաւական հեղինակութեան, որ իր կարգին դարձեալ ենթակայ է այդ եկեղեցւոյ վերին հեղինակութեան։

Հայց. Եկեղեցւոյ բոլոր ընծայարաններն ալ միշտ կապուած եղած են եւ են Աթոռի մը, վանքի մը, ինչպէս են այսօր Ս. Էջմիածնի, Ս. Երուսաղէմի Հայոց Վանքին, Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքութեան հոգեւոր ճեմարանները։

Ասիկա պատմական բացայայտ իրականութիւն մըն է կրօնական, եկեղեցական եւ վարչական որոշ պայմաններու եւ պահանջներու պատճառաւ։

Հօս անտեղի պիտի ըլլար այդ պայմաններուն եւ պահանջքներուն թուումն ու վերլուծումը ընել, ոչ միայն յօդուածի մը պարունակէն դուրս իյնալուն, այլեւ բացայայտ եւ տրամաբանական ըլլալնուն համար։

Տիրան Սրբազանի մտադրութեամբ եւ գլխաւորութեամբ գոյութիւն առնող Ամերիկահայոց այս ընծայարանին՝ Հիւս. Ամերիկայի երկու Առաջնորդարաններու հեղինակութեան եւ իրաւասութեան ենթակայ ըլլալը ձեւով մը երկու տէրանց ծառայել չի՞ նշանակեր, ինչ որ Աւետարանի վկայութեամբն իսկ կարելի չէ։

Երրորդ.— Կարեւոր կէտ մըն է ընծայարանի շրջանն աւարտող քահանացուին արժանաւորութեան ճշդումին պարագան։ Վերջին իրաւասու խօսքը որո՞ւն պիտի ըլլայ, տարակարծութեան ատեն. առաջնորդի՞ն թէ տեսչին։ Եթէ առաջնորդին, ո՞ր առաջնորդին։ Ընծայացուին արժանաւորութեան ճշդումը անձի մը հմայքէն եւ կամչոտութենէն կախում պէտք չէ ունենայ, այլ կանոնական իրաւասութենէ մը։

Ահա այս ոգիէն զերծ պահելու է կրօնաւորութեան պատրաստուող հոգիները։ Ահա թէ ինչո՞ւ հոգեւորականին համար աւելի կարեւոր են հոգիի եւ սրտի յատկութիւնները։

Եթէ ազգի մը, ժողովուրդի մը ապագան, եւ այդ ապագային ապահովութիւնն ու տեւականացումը կախում ունին անոր առաջնորդներու իմաստութենէն եւ հմտութենէն, անոր ներքին համերաշխութիւնն ու միասնականութիւնը կախում ունին այդ ընտրեալ ա-

ռաջնորդներու հոգիի եւ սրտի շնորհներէն, առաքինութիւններէն եւ բարեմասնութիւններէն։ Ընծայացուներու մտքին հետ հոգ տանելու է անոնց հոգիին եւ սրտին։ Այս երեքի ներդաշնակ ուսուցումով կրնանք ունենալ իրաւ մեծութիւններ եւ խորապէս ուրախ ու հպարտ ըլլալ անոնց հասունութեամբ։

Այս տողերէն ոմանք եթէ դիւր չգան ոմանց, անոնք թող չմոռնան, որ այս տողերը հաստատուած են անցեալի եւ ներկայի դառն իրականութեանց վրայ։ Եւ եթէ այս տողերը ամենադոյզն չափով օգտակար ըլլան նոր ընծայարանի կեանքին եւ նպատակին, իրապէս վարձատրուած պիտի ըլլանք։

Սեպտեմբեր, 1961, Նիւ Եորք

ՈՐՈՇ ԵՒ ՅՍՏԱԿ

«Նոր Աշխարհ» թերթի կանոնաւոր ընթերցողներէն կրնամ նըկատուիլ: Կը խոստովանիմ, որ կը սիրեմ ձեր թերթին ուղղութիւնն ու ընդհանուր ոգին: Ծափահարելի կը գտնեմ մանաւանդ՝ Հայց. Եկեղեցւոյ նկատմամբ ձեր բռնած ուղիղ եւ ուղղափառ կեցուածքը, ազգային թէ եկեղեցական իրադարձութիւններու նկատմամբ ձեր ունեցած անաչառ, անկողմնակալ եւ ողջմիտ հայու ոգին:

Քիչեր, շատ քիչեր, այն ալ այս օրերուն, երբ ամէն ինչ խօսք ու խարկանք եղած է, պիտի կրնային կամ պիտի փորձուէին, այսքան անանձնական ըլլալ հայուն հանրային կեանքի իրադարձութիւններուն նկատմամբ: Ամէն իրադարձութեան մէջ, անպայման, մարդիկ կողմ ու շահ ունին, եւ ըստ այնմ կը մօտենան օրուան իրադարձութիւններուն: Իսկ դուք, ընդհակառակը, առանց անձնական նըկատումի, առանց ժողովրդական ըլլալու ձգտումի, միայն ու միայն Հայց. Եկեղեցիին եւ հայ ժողովուրդի օգուտն ու բարիքը նկատի ունենալով կը գրէք, դատապարտելով կատարուած սխալները եւ քննադատելով ազգային եկեղեցական աթոռներ գրաւած մարդոց թերինները: Հակառակ ձեր իրաւացիութեան եւ օրինակելի ընթացքին սակայն, կը խորհիմ որ դուցէ, իբրեւ արդիւնք ձեր անփորձութեան կամ «դիւանագիտութեան» պակասին, ի զուր տեղ չինուած ու կաղապարուած հանրային մտայնութեանց հոսանքին ի վեր կը թիավարէք, քանի որ այսօր մարդիկ հարցերու կամ անձերու իրաւացիութեան համեմատ դիրք չեն բռներ մեր ապականած հանրային կեանքին մէջ, թերթերու մէջ գրուածին շիտակութեան չեն նայիր, ըսուածին՝ օգտակարութեան չեն հետեւիր, այլ իրենց անձնական շահուն, իրենց անձնական փառասիրութեան, իրենց շրջանակին պահանջքին եւ ազդեցութեան համեմատ կարծիքներ կը յայտնեն ու կարծրացած կը մնան իրենց դիրքերուն վրայ: Այս վիճակը շատ յստակ կը մատնանշեն «Հայաստանի Կոչնակ»ն ու ձեր թերթը՝ «Նոր Աշխարհ» իրենց սուր խմբագրականներով: Հարցն այն է թէ շիտակ խօսողն ու գրողը ի՞նչ կը շահին: Կացութիւնը կը փոխուի՞...: Մարդոց մեծամասնութեան ցոյց տուած մտային կաղապարուած վիճակը կը փոխուի՞...:

Մեծ հարցականն այս է:

Անշուշտ, մարդոց մտային կաղապարուած վիճակէն աւելի վնասակար երեւոյթ կարելի չէ երեւակայել, քանի որ «աշխարհի

մէջ ամենադժուար բանը խօսք հասկնալ չուզողին խօսք հասկցնել փորձելն է»:

Ճշմարտութեան յաղթանակը իր լրումին հասցնելու համար, որոշ իրողութիւն է, որ անվհատ պայքարողներու պէտք ունինք: Կարծրացած ու թանձրացեալ մտայնութիւններու գոյութիւնը, դժբախտաբար, փոխանակ չքանալու, տակաւ առ տակաւ, աւելի խորանալու երեւոյթ մը կը դառնայ մեր հանրային կեանքին մէջ: Այսօր կարծէք, մարդիկ դադրած են խորհող էակներ ըլլալէ. ուրիշներու ձգած են, կարծէք, իրենց համար խորհելու գործը. անոնք դադրած են շիտակ զգալէ, լսելէ, տեսնելէ եւ դատելէ: Իրենց ուղեղին ներարկուած ազդեցութեան եւ ուղղութեան համեմատ միայն կը շարժին, կը զգան, կը տեսնեն, կը լսեն եւ կը տրամաբանեն: Ասիկա մեր օրերու մեծագոյն աղէտն է, ոչ միայն հայու հանրային կեանքին համար, այլ մանաւանդ հայ անհատին համար: Ուրեմն, կը նշանակէ որ մարդիկ կորսնցուցած են իրենց տրամաբանելու աստուածատուր ազատութիւնը. մարդուն էն թանկագին եւ անկողոպտելի իրաւունքը: Ազատ մտածելու եւ շիտակը յայտարարելու կամեցողութիւնն է, որ մարդ արարածը կը զանազանէ անասունէն...:

Դարուս այս բրածոյացած մտայնութեան վիճակին, նամանաւանդ Ամերիկայի ազատ մթնոլորտին մէջ մեր ցուցադրած մեղկ վիճակին առջեւ, անհրաժեշտ են Եսայի Մարգարէի կամքով եւ հաւատքով անձերու ներկայութիւնը մեր հանրային կեանքին մէջ: Անոնք, որքան ալ մինակ ու մեկուսացած կարծուին կարճամիտներու կողմէ, բազմաթիւ են եւ զօրաւոր իրենց կեցուածքին շիտակութեան եւ անանձնական ըլլալնուն պատճառաւ: Այսպիսիներ՝ անպարտելի են իրենց հանրային բարիքին եւ օգուտին պաշտպանութեան իսկ շնորհիւ: Գուցէ քիչեր անդրադառնան այս իրականութեան, քիչեր հետեւին ճշմարտութեան, բայց միշտ ալ յաղթանակը այդ քիչերուն է ի վերջոյ: Անոնք են հանրային կեանքին յառաջացման եւ մաքուր մնալուն ազդակները: Այդ մարդիկը, իրաւ է, որ անձնապէս կը տուժեն: Սակայն հանրութիւնը կ'օգտուի եւ ազգին շահերը կը պաշտպանուին: Կարեւորն ալ այդ է հանրային ուղիղ մարդուն համար: Եւ որոշ է, որ ուշ կամ կանուխ, մարդիկ կը գիտակցին այսպիսիներու արժէքին: Ուրիշներ իրենց տկարութեան պատճառաւ, եթէ անձնական եւ այլ չարժառիթներով ճշմարտութեան չհետեւին, իրենց զգացումները, իրենց կեանքն ու գործը ծուռ ու չար ըլլալուն համար եթէ իրականութիւնը հալածել իսկ փորձեն, դարձեալ իրենց սրտին խորը պիտի խոստովանին շիտակին, արդարին, իրաւին գերազանցութիւնը եւ պատկառանք պիտի սնուցանեն անոնց նկատմամբ, եթէ ոչ հրապարակաւ, գէթ ներքնապէս, անոնց նկատմամբ,

որոնք քաջութիւնն ունին շիտակն, արդարը ու իրաւացին հրապարակելու:

Շատ բնական է, որ հայու հանրային կեանքին մէջ այս ուղիղ կեցուածքը ունեցողն ալ, անպայմանօրէն կը խօսի հարազատ հայերու սրտին ու հոգիին: Շփացած, եղծանած եւ անձնակեդրոն դիւրազգածութիւնները եւ կեղծ բարոյախօսները որքան ալ հրապարակը աղմկեն, դարձեալ, ուշ կամ կանուխ, պիտի նսեմանան եւ չքանան փրփուրի նման՝ ճշմարտութեան ձայնին առջեւ:

Վստահ եմ, որ կարիք չկար այս մտածումներուս, քանի որ գիտակից ձեր ճամբու լուսաւորութեան՝ դժուարին բայց վսեմ գործի մը ձեռնարկած էք, որուն կը բերեմ վայելումիս հաւատիքը եւ յաջողութեան սրտագին մաղթանքները:

Այս քիչ մը ընդհանուր խորհրդածութենէն ետք, Տէր խմբագիր, ներեցէք որ ուշ գրուող մասնաւոր պարագայ մը մատնանշեմ եւ ձեր եւ ընթերցողներուն ալ նկատառման առարկայ դարձնեմ: Ամերիկա Առաջնորդ Սրբազանին մասին ձեր թերթի մէջ վերջերս երեւցած յօդուածներն են, որոնք ըստ երեւոյթին կարծես ամբողջապէս արդարութիւն չեն ըներ ընթերցողին, իրենց ընդհանուր պարունակութեան եւ սկզբունքային խնդիրներու մասին գրուելուն պատճառաւ:

Իմ կարծիքովս, շիտակ չէ, առանց մասնաւոր պարագաներու մատնանշումին՝ մէկը հրապարակաւ հանրութեան ուշադրութեան նշաւակ դարձնել, մանաւանդ՝ երբ ենթական եկեղեցական է եւ առաջնորդ:

Կրնամ ենթադրել որ ձեր այդ ընդհանրացումները կը ծագին այն մտածումէն, թէ դուսպ պէտք է ըլլալ քննադատուողին հանդէպ, քանզի ան եկեղեցականի վերարկու կը հագնի: Համաձայն եմ ատոր: Լաւ է որ ենթականերուն անձերը միշտ վեր մնան քննադատութեան գիծէն: Այդ մտահոգութիւնը միշտ ալ նշմարած եմ ձեր թերթին մէջ: Բայց չէ՞ք խորհիր, որ ձեր այդ գովելի մտածումը պատճառ կ'ըլլայ որ բուն իրողութիւնները երեւան չհանէք: Այդ մըտայնութենէն անպայմանօրէն կը տուժէ ազգը: Այս կէտը պէտք չէ մոռնալ: Անձի մը գործունէութեան շուրջ արդար քննադատութիւնը, եկեղեցական ըլլայ թէ աշխարհական այդ անձը, պարտք մըն է իր իրաւունքին, իր դերին գիտակից թերթի մը համար: Այդ ուղղութեամբ բաւական լուսաւոր ճամբայ մը կտրած էք արդէն, ձեր թերթին կարճ կեանքին մէջ: Բայց պէտք չէ գոհանալ ատով: Ո՞րն է կարեւորը ազգի մը համար: Իր եկեղեցի՞ն, իր ազգային հաստատութիւննե՞րը, թէ եկեղեցին կամ այդ հաստատութիւնները գլխաւորող մարդիկը, որոնք, այս կամ այն կերպով գործերու գլուխ կը գըտնուին:

Ասկէ առաջ մեր ըրած խորհրդածութիւններու իրաւացիութիւնը որոշ եւ յստակ ընելու համար՝ ստորեւ կու տանք քանի մը յատկանշական եղելութիւններ:

Այս թեմի կանոնադրութեան մասին ամենախեղճ ծանօթութիւն ունեցողն անգամ գիտէ, թէ այս թեմի վարչական բարձրագոյն մարմինը՝ Թեմական Պատգամաւորական (Երեսփոխանական) Ժողովն է: Ան է որ կ'ընտրէ Թեմակալ առաջնորդն ու Թեմական Խորհուրդը: Եւ երբ այս շատ բնական է եւ տրամաբանական, որ առաջնորդ եւ Թեմական Խորհուրդ պարտականութիւն ունենան Թեմական Պատգամաւորական Ժողովի որոշումները յարգել ու գործադրել, եւ ոչ թէ անտեսել, կամ անոնց հակառակ գործել, իրենց ուզած ձեւով: Թեմակալ առաջնորդի գլխաւոր պարտականութիւնն է, հսկել թեմի կանոնադրութեան տրամադրութիւններուն ճշգրիտ գործադրութեան (Յօդ. 91 ե.) և Թեմական պատգամաւորական ժողովի որոշումներու գործադրութիւնը հետապնդել: Ասիկա արեւու լոյսին չափ յստակ եւ որոշ է: Հակառակ կանոնական եւ տրամաբանական այսքան բացորոշ տրամադրութեան, Առաջնորդ Սրբազանն ու Թեմական Խորհուրդը անցած տարուան Թեմական պատգամաւորական ժողովի տուած որոշումներէն հազիւ մի քանին գործադրել փորձած են, մի քանին անտեսած, իսկ մի քանին ալ փոխած: Այս տարուան Թեմական պատգամաւորական ժողովը շատ որոշ եւ յստակ պիտի տեսնէ այս բոլորը: Եթէ պատգամաւորները ուշադրութեամբ հետեւին Առաջնորդ Սրբազանի տարեկան տեղեկագրին եւ Թեմական Խորհուրդի տարեկան գործունէութեան տեղեկագրին, շատ որոշ և յստակ պիտի տեսնեն, թէ անոնց մէջ ոչ մէկ իրական արդիւնք ձեռք բերուած է, ոչ մէկ ծրագիր կայ: Եւ եթէ հրաշքով այս մասին հարցապնդող պատգամաւոր մը գտնուի, վստահ ենք թէ անոր պիտի պատասխանուի. «Շատ ծրագիրներ ունէինք, բայց մեզի չգործակցեցան, մեզի արգելք եղան»: Եւ տակաւին, եթէ հարցուի, թէ արդեօք ինչ էին այդ ծրագիրները, ապահով ենք, թէ հարցնողը անպատասխանի պիտի մնայ, քանի որ իրականին մէջ ոեւէ ծրագիր գոյութիւն չէ ունեցած, չէ հետապնդուած: Ամուլ վիճակ մը պարտկելու դիւրին եւ աղայական դարձուածք մըն է ասիկա, որ մինչեւ հիմա կը քշուի հրապարակի վրայ, աչքերու փոշի փըչելու մտածումով...— Շատ դիւրին է, հոս ու հոն, տուներու մէջ, անգործութեան մեղքը ուրիշին ուսին նետելն եւ խօսքով շատ դժուար է իրականութիւնները մշտապէս քօղարկել...: Շատ ծրագիրներ ունեցող մը անպայման առնուազն մէկ կամ երկուքը կրնար իրականացնել...:

Այս պարագաներու ճշդութեան ստուգումը Թեմական պատգա–

մաւորներու գիտակցութեան ձգելով, կ'անցնինք խրոզութիւններու, հաստատելու համար մեր վերոյիշեալ դիտողութիւնները:

Չենք գիտեր ինչ գիտումներէ եւ շարժառիթներէ տարուած, Առաջնորդ Սրբազանը՝ իրեն համախոհ Թեմական Խորհուրդի անդամներու հետ յարմար կը նկատէ փոխել տարւոյս Թեմական պատգամաւորական ժողովի գումարման վայրը, հակառակ անոր որ անցած տարի, ըստ նախընթացի եւ կանոնական սովորութեան, Թեմական Պատգամաւորական ժողովը երկար վիճաբանութենէ եւ մրցակցութենէ ետք քուէարկած էր իր յաջորդ գումարումը ունենալ ՌԷՅՍԻՆ, Վիսքանսընի մէջ:

Շատ բնական է, Թեմական Խորհուրդին եւ Առաջնորդ Սրբազանին կ'իյնար առանց այլեւայլի գործադրել այս որոշումը, որուն զանցառութիւնը ոչ մէկ կերպով կրնայ արդարանալ: Այս փոփոխութիւնը ոչ միայն ապօրինութիւն կարելի է որակել, այլեւ անտեսում Թեմական Պատգամաւորական ժողովի հեղինակութեան եւ իրաւացիութեան, նոյն ատեն անիրաւութիւն՝ Ռէյսընի համայնքին, եւ անոր շրջակայ համայնքներուն՝ Շիքակոյին, Տիթրոյթին, Քլիվլընտին ..., որոնց պատգամաւորները ամէն տարի հաւատարմութեամբ կու գան եւ կը մասնակցին Թեմական Պատգամաւորական ժողովներուն:

Այս պարտազանցութեան գլխաւոր պատասխանատուութիւնը կը ծանրանայ Առաջնորդ Սրբազանին վրայ, որ իբր նախագահ պարտք ունի Թեմական խորհուրդին յիշեցնել Թեմական պատգամաւորական ժողովի որոշումներու գործադրումը եւ պաշտպանել Ռէյսընի համայնքին եւ շրջակայ եկեղեցիներուն իրաւունքը: Մինչ, ընդհակառակը, սոյն ապրիլէ գիտենք, թէ Առաջնորդ Սրբազանը ոչ միայն Թեմական Խորհուրդին չէ յիշեցուցած իր պարտականութիւնը եւ չէ պաշտպանած Ռէյսընի եւ շրջակայ եկեղեցիներու իրաւունքը, այլ ինքն ալ քաջալերած է այս գիտումնաւոր փոփոխութիւնը, այն ալ անտեսելով Ռէյսընի համայնքին գրաւոր թէ բերանացի բողոքները, որոնց հակազդելու համար, ինչպէս կ'իմանանք, անձամբ թելադրած է իրեն ծանօթ պատգամաւորներուն, որ բողոքեն Ռէյսըն երթալու գաղափարին եւ որոշումին դէմ ...:

Այս դէպքը, իր խորքին մէջ ծանր եւ լուրջ պատասխանատուութիւն կ'ենթադրէ: Անժամանակ կը նկատենք անոր վերլուծման իջնել, այլ առ այժմ կը գոհանանք իր մերկութեան մէջ պարզած հանրութեան նկատառման յանձնել:

Նիւ Եորք, 1957

ԳՆԱՀԱՏԱՆՔ ՊԱՆԴՈՒԽՏ ՈՐԴԻՈՅՆ

Հայաստանի մայրաքաղաքէն՝ Երեւանէն ստացուած նամակներ կը հաղորդեն թէ՝ ժողովրդային գրագէտ Գէորգ Էմինի եղբայրը՝ Վազգէն Մուրատեան Հոկտեմբեր 12-ին իր երկասիրութիւններէն համերգ մը տուած է Երեւանի մէջ, արժանանալով մեծ ընդունելութեան:

Վազգէն Մուրատեան տարիներու անձկութենէ ետք վերջապէս յաջողեցաւ տարւոյս Սեպտեմբերին այցի երթալ իր ծննդավայրը՝ Հայաստան, յագեցնելու համար իր հայրենասէրի քսան տարուան պապակը, պանդխտութեան մէջ տարիներով իր սրտին վրայ կուտակուած որդիական կարօտն առնելու՝ իր ալեզարդ ծնողքէն եւ հարազատներէն՝ անոնց ջերմիկ գրկին մէջ: Այս բոլորին անփոխարինելի գոհունակութիւնն ունենալու ապահովութեամբ ճամբայ ելած ատեն, ան բնաւ չէր յուսար եւ երազեր, որ երկար տարիներ օտար երկիրներ թափառելէ ետք, երբ «տուն» դառնար, առաջին իսկ առիթով, իր երաժշտական ստեղծագործութիւնները գնահատանքի պիտի արժանանային, անսպասելի ուրախութիւն տալով իրեն, եւ մոռցնել տալով իրեն քսան տարիներու պանդխտութեան մէջ իր թափառումներն ու զրկանքներով լի ապրումները, դառն յոյզերով իր ստեղծագործումներու տաժանքը:

Արագածի ստորոտը՝ Աշտարակ գիւղաքաղաքին մէջ իր աչքերը Մասիսին բացած այս եռուն հայորդին, անցեալ եւ ներկայ Հայաստաններու տարբերութիւնը տեսնելով, Երեւան ժամանելուն յաջորդ օրն իսկ կը գրէ. «Ամէն ինչ գերազանցեց իմ լաւատեսութիւնը. իսկապէս որ սքանչելի է»:

Հայրենի վառ կարօտը անմար մնաց Վազգէն Մուրատեանի սրտին մէջ. իր հարազատ հայու ինքնութիւնը խօսեցաւ իր մէջ. երկար տարիներ յուսաց եւ հաւատաց, որ օր մը անպայման աշխարհի պայմանները կը փոխուին ու ան պիտի կրնայ կրկին տեսնել իր ծերունի ծնողքը, որոնք արցունքով սպասեցին անոր դարձին: Անտարակոյս, Վազգէն ամէն օր, իր կարօտի եւ յոյզի տաղնապներու ընդմէջէն մտաբերեց, իր սրտին խօսող Ծիծեռնակի երգը.—

Ա՜խ, թռիր ծիծեռնակ
Ծընած տեղըս Աշտարակ,
Անդ շինիր քո բոյնը,
Հայրենի կտուրի տակ:

Անդ հեռու ալեւոր
Հայր մ'ունիմ սըգաւոր,
Որ միակ իր որդուն
Սպասում է օրէ օր:
Երբ տեսնես դու նորա
Ինձանից շատ բարեւ արա,
Ասա թող նստի լայ
Իւր անբախտ որդու վրայ:

Բարեբախտաբար, Վազգէն բախտաւոր որդին եղաւ, որ ծիծեռնակի տեղ՝ երջանկութիւնն ունեցաւ անձամբ թռելու իր ծննդավայրը, իր ծերունի հօրն ու մօր մօտ, ուրախացնելու եւ ուրախանալու, ոչ միայն իր ծնողքով, հարազատներու տեսութեամբ, այլեւ իր տքնաջան յօրինումներուն գնահատանքն ունենալու Մայրենի երկրին մէջ: Իր այս երջանկութեան եւ յաջողութեան մէջ ան կը գրէ. «Համերգս անցաւ մեծ յաջողութեամբ եւ պահանջք կայ, որ Փիլհարմոնիայի մեծ դահլիճում կրկնուի: Այնպէս որ ես մի ամիս եւս այստեղ կը մնամ, մինչեւ Նոյեմբերի վերջը»: Ինչ մեծ փոխարինում իր տարիներու վարանումներուն, նոյնիսկ կասկածներուն: Հակառակ անյուսութեան, սակայն, հայրենի սէրը, մայրենի լեզուին եւ հայեցի արժէքներուն պաշտամունքը վայրկեան մ'իսկ չմարեցան անոր սրտին մէջ. այդ կրակին մէջ ապրեցաւ ան, այդ աւիշով տքնեցաւ եւ ստեղծագործեց՝ աշխատաւորի իր պարապոյ ժամերուն: Աշխարհահռչակ երգահան Արամ Խաչատուրեան, Նիւ Եորքէն անցած ատեն, երբ աչքէ անցուցած է Վազգէն Մուրատեանի գրած երաժշտական կտորները, անոնց հայու հարազատութիւնը զգալով վկայած է. «Կը զարմանամ, թէ ինչպէս անաղարտ հայ մնացած ես այս օտարութեան մէջ»:

Վազգէն Մուրատեանի հայու այս անաղարտ ոգին էր, որ Մոսկուա համերգին՝ դիմաւորուեցաւ իր եղբօր՝ Գէորգ Էմինի եւ աշխարհահռչակ Արամ Խաչատուրեանի, յետոյ ալ՝ Երեւանի հայութեան կողմէ:

Օտարութեան ովկիանոսին մէջ չկլանուող հայու այս պանդուխտ որդուն արժանիքը իր երկրի մայրական գրկին մէջ է, որ կը գտնէ իր գնահատանքը:

Հայրենիքն է, որ գրկաբաց կ'ընդունի օտարութեան մէջ տանջուած իր հարազատին արժանիքը:

Ինչո՞վ կարելի է փոխարինել Մայր երկրին տուած այս հրճուանքը: Երանի բոլոր հայ արժանիքներն ալ, որոնք այս պահուն կը տոչորուին օտար հողերու վրայ, ունենային այս երանելի հրճուանքը՝ Մայր հողին վրայ:

1963 Դեկտեմբեր, Թրոյ

ԱՆՈՐԱԿԵԼԻ ԱՐԱՐՔ ՄԸ

Դժբախտութիւն է որ հայ կեանքի մէջ եկեղեցական թէ քաղաքական տարակարծութիւններ կան եւ կը մնան: Անոնք սակայն կեանքի բնական բերումներն ըլլալ կը թուին, որքան ատեն չեն մտներ եկեղեցական եւ ազգային մեր կենսական շահերուն: Անոնք կը նմանին ընտանեկան անհամաձայնութեանց, որոնք քիչ անգամ ընտանիքի իրական շահերուն վնասելու չափ յառաջ կը տարուին: Այսպէս, երկու եղբայրներ կրնան ոգի ի բուն իրարու հակառակիլ խնդիրի մը մասին, բայց վա՜յ թէ ուրիշ մը անոնցմէ մին անարգէ: Անոնք մէկ կողմ թողած ամէն տարակարծութիւն, նոյնիսկ հակառակութիւն, միաբանաբար կը ճակատին իրենցմէ մին անարգողին: Անասուններն անգամ, թէ իսկ բնազդաբար, ունին այս կեցուածքը հասարակաց թշնամիին հանդէպ: Անասուններուն ամենաանբանը՝ բորենին անգամ, կը մոռնայ իր գետնաքարշ բնութիւնը, երբ ուրիշ անասուն մը յարձակում կը կրէ իր տեսակը:

Մարդկային կեանքի մէջ պարագաներ կան, կապեր կան, որոնք անզօր ենք ուրանալու: Այս կապերուն գլխաւորն է մեր ծագումը: *Ինչ ալ ընենք, ուր ալ երթանք, ինչ դիրքի վրայ ալ գտնուինք՝ հայ ծնած ենք.* «հայ կնքեր է մեզ պատմութեան էջը». *ուզենք կամ չուզենք, հայ ենք ու հայ պիտի մնանք մեր ինքնութեան մէջ: Հայու ինքնութեան եկած ոեւէ նախատինք, ոեւէ վնաս, կ'երթայ ամբողջ Հայութեան, որով իւրաքանչիւրիս ալ:*

Եթէ հայ կեանքի մէջ եկեղեցական թէ քաղաքական անհասկացողութիւններն ու տարակարծութիւնները դժբախտութիւն են, հայուն ինքնութեան եղած ոեւէ անարգանք կամ վնաս, աղէտ է եւ քաղցկեղ հայ կեանքի մէջ: Այսպէս, Լոնտոնի Ս. Սարգիս Եկեղեցւոյ շուրջ ստեղծուած տագնապը, որ հոգեկան ու բարոյական ինկածութեան մը յայտարարն է, որ հայեցի ոգիի եւ ըմբռնողութեան սնանկութիւնն է եւ փտածութիւնը, ամէն իրաւ հայու զզուանք միայն կ'ազդէ: Մարդկային կեանքի մէջ ամենէն անըմբռնելի, նողկալի եւ դատապարտելի պարագաներէն մին՝ իր ինքնութեան ուրացումն է. իր ինքնութենէն պարպուած՝ անոր դէմ գործելն է, առանց անսալու բանական, կրօնական եւ բարոյական ձայնին, լոկ անձնասէր՝ հակառակութեան կիրքին եւ փառամոլութեան մոլեգնութեան:

Լոնտոնի Ս. Սարգիս Եկեղեցւոյ տագնապին մէջ խնդրոյ ա—

ուրկան անձ մը չէ, այլ՝ համայնք մը, Հայ Եկեղեցւոյ Հայրապետի հեղինակութիւնը, Հայոց Եկեղեցիին, որ տակաւին հայուն ինքնութիւնն է որ կը ներկայանայ յաչս օտարաց։

Ամէն հայ, անտարակոյս, սրտի եւ մտքի խոր ճմլումով կարդաց Լոնտոն հրատարակուող «Արեգակ» ամսաթերթի Յունիս ամսուան խմբագրականը, որ ցաւով եւ ազնուական հաղորդագրութեամբ մը կը դատապարտէ Նուպար Կիւլպէնկեանի եւ իր կամակատարներուն Ս. Սարգիս Հայց. Եկեղեցւոյ խնամակալութեան առած քայլը, կաթողիկոսական Պատուիրակ Գերշ. Պսակ Արքեպիսկոպոսի դատարան կանչելը։

Նուպար Կիւլպէնկեան, իր նիւթական ազդեցութեամբ, որքան ալ օրինական կերպերով ու դատարանի միջոցաւ կարենայ իր նպատակին հասնիլ, Արքեպիսկոպոսը իր պաշտօնէն հանելով, աւելի ճիշդը՝ Ս. Սարգիս Եկեղեցիէն հեռացնելով, ան դարձեալ՝ ոչ մէկ կերպով կ՚արդարանայ, ո՛չ ազգային, ո՛չ եկեղեցական, ո՛չ բարոյական, ո՛չ կրօնական, ո՛չ ընկերային եւ ո՛չ ալ մարդկային հասկացողութեամբ։ Պատմութիւնը պիտի խարանէ այս օրերու հայ Կրեսոսն ու իր հետեւորդ կամակատար խնամակալութիւնը, որ իր այս անորակելի արարքով, կը հաստատէ, թէ՝ պարպուած է ոչ միայն հայեցի ամէն զգացումէ եւ մտածումէ, այլ նաեւ սովորական բարոյական ըմբռնումէ։

«Արեգակ»ի յարգելի խմբագրութիւնը որքան ալ արդար իր նախանձախնդրութեան, ողջմտութեան եւ կորովի արդարամտութեան մէջ, կը տարակուսինք, թէ կարենայ անգլիական օրէնքի պայմաններն ու տրամադրութիւնները փոխել։ Հաւանաբար, լաւագոյն լուծումը Ս. Սարգիս Եկեղեցին լքելն է, վճռապէս հոն չդառնալու մտադրութեամբ, որպէսզի հաւատացեալներէն պարպուած այդ եկեղեցին, որ է շէնքը, դառնայ ամայի եւ մնայուն խարան՝ Ն. Կիւլպէնկեանի ու անոր կամակատարներուն։ Փորձառութեամբ գիտենք, թէ՝ անգլիական դատարանը օրէնքի տառին կը կառչի եւ ըստ այնմ կուտայ իր վճիռը։ Բոլոր ազդեցութիւններն ու միջամտութիւնները հաւանաբար անզօր մնան, բայց եկեղեցւոյ ամայութիւնը շառաչուն ապտակն ու գերագոյն դատավճիռը պիտի ըլլայ, որքան Ն. Կիւլպէնկեանի եւ իր կամակատար խնամակալութեան, նոյնքան նաեւ լուռ դատապարտութիւնը՝ դատարանի տառացի որոշումին։

Ն. Կիւլպէնկեան եւ իր կոյր հետեւորդները, իրենց անորակելի արարքովն ինքզինքնին դուրս «շպրտած են ազգային-եկեղեցական կեանքէն»։

Խորապէս ցաւալի է գիտել, որ այս ուշագրաւ եւ էական պա-

րագային անգամ, ողջ հայ եկեղեցւոյ կղերական դասը լուռ կը մնայ, բացի տրուպ վարդապետէ մը՝ (Իսահակ Ծ. Վրդ. Ղազարեանէ), որ յօդուածով մը հրապարակ եկած է։ Հայ եկեղեցականներուն մեծագոյն մասը, ներկայիս՝ մորթային զգայնութիւններ ունի միայն։

Յուլիս, 1966, Թրոյ

«ՅՈՎԱԿԻՄԻ ԹՈՌՆԵՐԸ» ԵՒ «ԴԳԱԼ ՄԸ ՇԱՔԱՐ»

(ՓՈԽԱՆ ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆԻ)

Ամիսներէ ի վեր, մտերիմ բարեկամներու պէս, քով քովի սեղանիս վրայ կը մնան, տարուայս սկիզբէն սկսեալ Հայ Մամուլի մէջ, երկար գրախօսականներով գնահատուած եւ վերլուծուած, Հայութեան ծանօթ երկու հեղինակներու՝ Պրն. Յակոբ Ասատուրեանի եւ Պրն. Սուրէն Մանուէլեանի լոյս տեսած վերջի երկասիրութիւնները՝ «Յովակիմի Թոռները»ն ու «Դգալ մը Շաքար»ը, որոնք ամէն իրիկուն, գիշերուան մէջ, փոխն ի փոխ կ՚ըլլան երկու աչքերուս ու կ՚առինքնեն ուշս մինչեւ թարթիչներուս խուփը: Անոնց էջերուն մէջ թաղուած սեւեռումիս ընդմէջէն, միտքս կը հաղորդուի անոնց պարունակութեան հետ ու հոգիս կ՚երթայ միախառնուիլ անոնց հեղինակներուն ապրումներու եւ մտածումներու շղթային:

Երկու գիրքերու պարունակութիւնը աւելի խօսուն կը դառնայ, երբ անոնց հեղինակներուն անցեալի ապրումներուն նմանութեան եւ մերթ նոյնութեան կը միանայ մերինը:

Արժէր մանրամասնել սոյն գիրքերու պարունակութիւնը, խորանալ անոնց իւրաքանչիւր կտորի նիւթին՝ երեւան բերելու համար անոնց չարայարութեան նրբութիւնը, լեզուական առաւելութիւնը, մտածումի գեղեցկութիւնն ու առանձնայատկութիւնը, բայց կը զգուշանանք կրկնութենէ, քանի որ երկու գիրքերու պարունակութիւնն ալ իրենց ստորաբաժանումներով արդէն հրամցուած են ընթերցողներուն, որով սոյն երկու հատորներու գրական արժէքներուն գնահատանքը, վերլուծումն ու խորհրդածութիւնը թողլով մշակուծաթի հեղինակաւոր մասնագէտներու, ես կը գոհանամ անոնցմէ տպաւորութեամբս ու ներքին վայելքին նշումով:

* * *

-ծկակ հատը իր երեք
«ՅՈՎԱԿԻՄԻ ԹՈՌՆԵՐԸ», 436 էջնյանումներով մը պատկերէ
գլխաւոր բաժանումներովն ու ստոնը՝ գիւղի մէջ ապրուած մանկեանքը 1900ական հայ սերունդ։մէջ անոր աճաւոր ըլլանքն ու պոլ–
կութիւնը, ապա տարագրումի վերընձիւղումը թարմ ուղեչներով՝
գոթան, հուսկ ապա անոր չորս կողմերէն, որ հայուն անխորտակ
ողոցուած կենսունակ բառով գիրքը կեանքն է «մեռնիլ չգիտցող
կոճղն է. հեղին
ժողովուրդհտարի պարունակը հեղինակի ապրումներն ըլլալով
ր

հանդերձ կը մնայ անանձնական, նոյնիսկ համայնական, քանի որ ամէն տարագիր հայ կրնայ հոն գտնել մաս մը իր ապրումներէն, իր կեանքէն, իր գեղջկական կենցաղէն, իր արեւ ու ամպոտ երեւներով. ան իբր մանուկ, պատանի կամ չափահաս կը վերյիշէ մաս մը իր գիւղին մէջ անցուցած չարաճճիութենէն, ճապուկութենէն, իր եկեղեցիէն, իր տէրտէրէն, իր դպրոցէն ու վարժապետէն, եւ անոնց իմաստութենէն ու խոհականութենէն: Ապա գաղթահանութեան դաժան թափառումներն ու Գեթսեմանիի ապրումները: Ու այս բոլորը այնքան կենդանի, այնքան հարազատ ու վառ՝ գի մղմղացող արիւնով գիրին փոխանցուած են:

Իր զուեյլի եւ թերի տիպարներով հայ գիւղի խաղաղումնալից ապագային վրայ կ՚իջնէ ցաւի ու դառնութեան հեղեղ մը մղձաւանջի, տաղնապի խոր գիշեր մը, որ ողջ գիւղը կը քշէ կը տանի մինչեւ արաբական անապատի... խանձող աւազները, որոնք արեւի կիզիչ տապակին տակ կը ծծեն անյագօրէն եւ կը ցամքեցնեն հէք հայ սրտերու եւ հոգիներու կենսունակ աւիշը:

Ասոնք ընդհանուր ապրումներն են հաւասարապէս հեղինակի տարեկից եւ բախտակից Արեւմտահայ սերունդին՝ խլուած իր ծննդավայրէն, նետուած անստուգութեան, օտար մահուան ճիրաններուն մէջ: Անոնցմէ իւրաքանչիւրը ամբողջութեամբ պիտի ապրի սոյն հատորի շատ մը էջերը, հայրենի երդիքէն մինչեւ տարագրութեան դժոխքն ու աւազախրումը, որոնց վրայ կը բացուի զգացումի եւ մտածումի անսահման աշխարհ մը, մահկանացուի լեզուով անպատմելի՝ ամէն ապրող հայու ներաշխարհին մէջ:

Այսպէս հեղինակը իր սերունդի կեանքի պատկերն ու տարագրութեան տեսարաններն է տարածած իր գրքի 436 երեսներուն վրայ, եւ այս ոչ միայն քրոնիքի ոլոռնաձեւ տաղնապով, այլեւ իւրայատուկ փոխանցումով՝ սրտագրաւ ապրումով եւ խորացումով:

Հարկ չկայ կրկնել գիրքին պարունակութիւնը: Հեղինակը ինք տուած է իր սրտին այրուցքին ամփոփումը 177–180 էջերուն մէջ: Արժէ չեշտել սակայն թէ ընթերցողը անձանձրոյթ կը հետեւի հեղինակի մտածումներու փոթորկայոյզ գնացքին հաճոյքով, հետաքրքրութեամբ եւ դառն վայելքով, որովհետեւ ան կենդանի պատկերներ ունի, ինքնեկ եւ խօսուն, որոնք անցեալի ամբողջ աշխարհ մը կը բերեն հայ մտքին:

* * *

Պրն. Սուրէն Մանուէլեանի պատմուածքներու վերջին հատորին՝ «Դգալ Մը Շաքար»ի մէջ ընթերցողը կը գտնէ ոչ միայն ընկե–

ութեան մէջ անտես մնացած խոնարհներու հոգիին եւ սրտին դգալ մը քաղցրութիւնը, որ անոնց կեանքը կը համեմէ այլ նաեւ դգալ մը շաքարի կողքին կաթուչքը հեղ սրտերու դառնութեան: Պզտիկ կեանքերու, գուցէ աննկատ պարագաներու անուշութեան, կարեւորութեան, գորովներու նրբութեամբ վերառումը, խնամոտ ղուրղուրանքով եւ գրչի վարպետ խաղերով: Մարդկային կեանքի այս երեսներուն վրայ հեղինակը նկարագրելու հաճելի գրիչ մը ունի, իրական պատկերներով եւ իւրայատուկ բացատրութիւններով ու դարձուածքներով, այնքան հարազատ որ ընթերցողը կը տարուի անոր մտածումներու շարանին հետ:

Պրն. Սուրէն Մանուէլեան գեղեցիկ բացատրութիւններով, խղճամիտ խնամքով, ոճի նորանոր գիւտերով՝ տեսք, գոյն եւ հրապոյր կը հիւսէ. իր մտածումները, նրբին զգացումները խնամոտ շարայարութեամբ կուտայ: Գրքին գեղեցիկ յորջորջումն իսկ ընթերցողին կը բերէ պարունակի նրբութիւնը, փափուկ զգացումներու, անտեսուած սրտի անկիւններուն անուշութիւնն ու գողտրիկութիւնը, որոնց հեղինակը կը մօտենայ պարիկի քնքշութեամբ եւ նոյնքան զգուշութեամբ մեզի կը հրամցնէ...: Այսպէս են գրքի առաջին պատմուածքները. պարզ, փոքր, սրտի եւ հոգիի անծանօթ խորշին գողտրիկ զգացումները, որոնք հեղինակին մանրադիտին խոշորացոյցին տակ կը կենդանանան եւ դգալ մը շաքար կը դառնան ու կ'անուշցնեն ընթերցողի հոգին, միտքն ու սիրտը, մտածումն ու զգացումը:

Պրն. Սուրէն Մանուէլեան ոչ միայն ընթերցողի հետաքրքրութիւնը վառ պահող գրիչ մըն է, այլ նաեւ նիւթը գրական դարձուածքով, ընտրուած բառամթերքով, եւ ասացուածքներով ընթերցողին հրամցնող միտք մը:

* * *

Վերոյիշեալ երկու երկասիրութիւններն ալ իրական իրագործումներ են հայ մշակոյթի անդաստանէն ներս, խնամուած գործեր, որոնք տեւական արժէքով վարկ կը բերեն հեղինակներուն եւ իրական հաճոյք ընթերցողներուն:

Երկու հատորներու ընթերցումն ալ կուտայ մտաւոր վայելք, հոգեկան գոհունակութիւն եւ գրական հաճոյք: Անոնց պարունակին հաղորդուող ոեւէ հայ միտք եւ հոգի, ի մասնաւորի 1900ականի ծնունդ եղող՝ պիտի ունենայ ապրումներու կենդանի աշխարհ մը, դիւրահաղորդ, ջերմիկ, որ պիտի միախառնուի իրենին, եւ ուր ան պիտի թաղուի կամովին՝ վայելելու դառն անուշութիւնը անցեալի յուշերուն՝ գեղեցկութեան վերյառնումով:

Օգոստ., 1966, Թրոյ

ՍԱՂԻՄԱՀԱՅ ՆԱՄԱԿԱՆԻ

ՏՊԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՎԵՀԱՓԱՌԷՆ

Ս. ԶԱՏԿԻ ՈՒԽՏԱՒՈՐՆԵՐ

ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿԻՆ Տ. ՏԱՏՈՒՐԵԱՆՆԵՐ Ս. ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ ՎԱՆՔԻՆ ՄԷՋ

Ամենայն Հայոց Հայրապետի՝ Տ. Տ. Վազգէն Ա. Կաթողիկոսի այցը գաղթաշխարհին՝ ամենուրեք աննախընթաց ոգեւորութիւն եւ իրական խանդավառութիւն ստեղծեց, վասնզի անոր արտաքինէն ճառագայթող քաղցր հեզութիւնը, անոր հոգիի պայծառութենէն եւ մաքրութենէն ծորող հաստատ հաւատքը, անոր հանդարտ իմաստութենէն բղխող բարի խորագիտութիւնն ու ունկնդրող խոհականութիւնը, անոր նկարագրէն արտահոսող անյողդողդ անդորրութիւնը, խաղաղ բնաւորութիւնը՝ բոլոր իրեն մօտեցողները, բոլոր իրեն հետ շփման եկողները համակեց հիացումով եւ երկիւղածութեան զարմանալի զգացումով եւ մտածումով մը: Ով որ անգամ մը միայն զինք տեսաւ, անխուսափելիօրէն ինկաւ անոր հոգիի հանդարտութեան, մտքի պայծառութեան, սրտի անուշութեան եւ նկարագրի անաղարտութեան մէջ, ամբողջութեամբ հմայուեցաւ անոր ողջ էութենէն արտահոսող մեղմանոյշ զովութենէն, եւ անգամ մըն ալ ուզեց տեսնել զինք, անգամ մըն ալ փափաքեցաւ անոր հետ ըլլալ, անգամ մըն ալ ցանկաց անոր ներկայութեան գտնուիլ, թաղուելու համար անոր էութենէն արտածորող բացառիկ լիութեան մէջ, հաղորդուելու համար անոր հոգիի, սրտի, մտքի եւ նկարագրի ներդաշնակութենէն:

Այս եղաւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Ամենայն Հայոց Վեհափառին բոլոր մօտեցողներուն խոստովանանքը. այս եղաւ՝ բոլոր Վեհափառը ճանչցողներուն ուրախութիւնն ու գոհունակութիւնը: Արդարեւ ամէն ոք խորապէս համոզուած է թէ «Աստուած հարցն մերոց» անակնկալօրէն՝ երկնային բարեմասնութիւններով եւ «աստուածային օրհնօք» քահանայապետ պարգեւած է հայ ժողովուրդին, յանձին Նորին Ս. Օծութիւն Տ. Տ. Վազգէն Ա. Վեհափառին:

Ամենայն Հայոց Հայրապետի հետ քանի մը նախադասութիւն փոխանակելու առանձնաշնորհումն ունեցող ոեւէ հայ խորապէս կ'ապրի անոր բարի, հեզ, խաղաղ եւ քաղցրաբարոյ էակութենէն ծորող վեհութիւնն ու մաքրութիւնը, հեզութիւնն ու սրբութիւնը, եւ ինքնաբերաբար կը համոզուի, թէ անխառն, անաղի եւ անար–

դար են անոր մասին եղած բոլոր վարանոտ արտայայտութիւնները եւ անհիմն վերագրումները։

Վեհափառը այն բացառիկ անձնաւորութիւններէն է, որուն լռութեան մէջ իսկ կ՚ապրիս իմաստութիւնը, որուն ներկայութենէն իսկ կ՚առինքնուիս եւ խորապէս կը զգաս անոր հոգիին պարզութիւնն ու քաղցրութիւնը, անոր հաւատքին զօրութիւնը եւ իմացական խոր տարողութիւնը։

Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Մայրավանքն ու հայութիւնը, սակայն, զրկուեցան իրենց Վեհափառին շնորհներու տեսութենէն եւ վայելումէն։ Սուրբ քաղաքի ո՛չ միայն հայութիւնը, այլեւ ողջ բնակչութիւնը մասնաւորաբար եւ Յորդանանի բնակչութիւնն ընդհանրապէս շաբաթներ շարունակ ակնդէտ սպասեց եւ յուսաց անոր այցին, եւ յուսահատ աւաղեց իր զրկանքը։ Այժմ արդէն յայտնի եւ հասկնալի պատճառներով Ս. Յակոբեանց Միաբանութիւնն ու Յորդանանի հայ ժողովուրդը զրկուեցան իրենց Հայրապետին շնորհաբեր այցելութենէն, եւ հայապատկան տէրունական սրբատեղերը չկրցան իրենց մէջ հիւրընկալել իրենց «Երկրաւոր փեսան», որուն պատճառաւ Ս. Զատկի տօնախմբութեան առիթով Երուսաղէմ փութացած էին բարձրաստիճան եկեղեցականներ, որոնց Ս. Աթոռէն ներս ներկայութիւնը գէթ չափով մը ամոքեց հաւատացեալ ժողովուրդի այդ զրկանքը, վասնզի զատկական տօնակատարութիւնը տեղի ունեցաւ այս առիթով սուրբ քաղաք ժամանած եպիսկոպոսներու մասնակցութեամբ։ Այսպէս Ս. Աթոռ խմբուած արքեպիսկոպոսներու շնորհիւ Աւագ շաբթուան եկեղեցական արարողութիւններն ունեցան աւելի փայլ համեմատած նախորդ տարիներուն։ Ներկայ էին Ս. Աթոռի միաբան եպիսկոպոսներէն Պատրիարքական Տեղապահ՝ Եղիշէ Արքեպիսկոպոս Տէրտէրեան, Տիրան Արքեպիսկոպոս Ներսոյեան, Սուրէն, Նորայր, Հայկազուն, Պարգեւ եւ Հայրիկ եպիսկոպոսները, միաբան վարդապետներէն՝ Հմայեակ Ծ. Վրդ. Ինդոյեան, Հայկասէր, Կորիւն, Յակոբ, Թորգոմ, Իսահակ, Մաշտոց, Զաւէն եւ Վարուժան վարդապետներն ու Գէորգ եւ Վազգէն աբեղաները։ Անթիլիասի միաբանութեան եպիսկոպոսներէն՝ Խադ Արքեպիսկոպոս Աջապահեան, Խորէն եւ Շաւարշ եպիսկոպոսները, Բարգէն եւ Շահէ վարդապետները եւ Գիւտ աբեղայ, ինչպէս նաեւ Մեսրոպ Վրդ. Աշճեան Ամերիկայի Արեւելեան Թեմէն։ Ներկայ էին նաեւ հետեւեալ քահանայ հայրերը, Պսակ Քհնյ. Եթերեան եւ Խորէն Քհնյ. Աճէմեան՝ Պէյրութէն, Կարապետ Քհնյ. Նալպանտեան, Գարեգին Քհնյ. Քիրազեան եւ Եղնիկ Քհնյ. Մուրատեան՝ Հալէպէն։ Ասոնց բոլորին ներկայութիւնն ու ժամերգութիւններուն մասնակցութիւնը այնպէս բացառիկ հանդիսութիւն մը բերաւ արարողութիւններուն

եւ հոգեպէս մխիթարեց հաւատացեալ ժողովուրդն ու տարւոյս բարեպաշտ ուխտաւորութիւնը, որոնց թիւը մինչեւ 600-ի հասաւ հետեւեալ բաժանումով.—

Սուրիայէն՝ 155 հոգի, Եգիպտոսէն՝ 15 հոգի, Լիբանանէն՝ 185 հոգի, Իտալիա–Ֆրանսայէն՝ 15 հոգի, Իրաքէն՝ 70 հոգի, Թուրքիայէն՝ 65 հոգի, Հիւսիսային եւ Հարաւային Ամերիկաներէն՝ 55 հոգի, Կիպրոսէն եւ Յունաստանէն՝ 25 հոգի, Անգլիայէն, Իրանէն եւ Աւստրալիայէն՝ 10 հոգի։ Ասոնց մէկ փոքր մասը միայն քաղաքի պանդոկներուն մէջ գիշերեցին, մնացեալները տեղաւորուեցան վանքին մէջ։

Եթէ Ամենայն Հայոց Վեհափառին հաւանական գալուստը նպաստեց ուխտաւորութեան թիւին, արաբ–հրեայ սահմանագլխային բախումներն ալ զգուշացուցին ուրիշ ուխտաւորներու ճամբորդութիւնը։

Երուսաղէմի վանքին վերջի կէս դարու պատմութեան ընթացքին բացառիկ երեւոյթ մըն էր այսքան եպիսկոպոսներու ներկայութիւնը Սրբոց Յակոբեանց հայակերտ տաճարի կամարներէն ներս, այն ալ կրկին շնորհիւ Ամենայն Հայոց Հայրապետի շուքին։ Որքան կը յիշեմ վերջի յիսուն տարուան ընթացքին գուցէ միայն Եղիշէ Արքեպիսկոպոս Դուրեան Պատրիարքի յիսնամեայ յոբելեանին առթիւ այսքան բարձրաստիճան եկեղեցականներ հաւաքուեցան Սրբոց Յակոբեանց վանքը։

Կիլիկիոյ կաթողիկոսական ընտրութեան հետեւանքով Հայց. Եկեղեցւոյ մէջ ստեղծուած աննախընթաց եւ անբնական վիճակին պատճառաւ, կարծես Անթիլիասի եպիսկոպոսներն ու վարդապետները հալածական իրենց ներքին հոգեկան տագնապէն Երուսաղէմ՝ սուրբ քաղաքն ու Սրբոց Յակոբեանց կաթողիկէն փութացած էին, Ամենայն Հայոց Հայրապետի ներկայութեան հանդարտ խղճով տարւոյս Ս. Զատիկը տօնակատարելու յոյսով եւ իրենց այլայլած հոգեկան խաղաղութիւնը վերագտնելու ներքին մղումով։ Ինչ խօսք, որ պատրանաթափ եղան։

Հայ եկեղեցական դասու այս բացառիկ խմբումով յառաջացած փառաւոր հանդիսութիւնը վայելեց տարւոյս բարեպաշտութիւնը, մասնաւորապէս Ամերիկայի Մ. Նահանգներէն եկած անդրանիկ ուխտաւորութիւնը, որ հին տոմարով Ծաղկազարդի շաբաթ երեկոյ Ս. քաղաքը ժամանեց եւ ամբողջ Աւագ շաբթուան ընթացքին մասնակցեցաւ եկեղեցական հանդիսութիւններուն եւ վայելեց կրօնական վեհութիւնն ու քաղցրութիւնը, ապրեցաւ Հայ Եկեղեցւոյ արարողութեանց բացառիկ վեհութիւնը։ Մասնաւորաբար անոնցմէ անոնք, որոնք վանք իջեւանեցան եւ աւելի դիւրութիւն ու-

նեցան ժամանակին եկեղեցական արարողութիւններուն հանելու։ Մասնաւոր կարգադրութեամբ անոնք խմբովին այցելեցին Երուսաղէմ քաղաքի մէջ Ս. Յարութեան, Գեթսեմանիի ձորին մէջ Ս. Աստուածամօր եւ Սրբոց Յակոբեանց տաճարները, եւ Հրեշտակապետաց եւ Ս. Թորոս եկեղեցիները, Գրչագրաց եւ Կիւլպէնկեան մատենադարանները, Համբարձման լեռը, Սողոմոնի Տաճարն ու Պրապատիկէի աւազանը, Բեթղեհէմի մէջ Ս. Ծննդեան պազիլիքան եւ Հայոց վանքը, Սողոմոնի աւազանները, ինչպէս նաեւ Երիքովի հովտին մէջ Երիքով քաղաքը, Յորդանան գետն ու Մեռեալ Ծովը։

Վստահ ենք թէ անոնք բոլորն ալ ապրեցան Հայց. Եկեղեցւոյ ծիսակատարութիւններուն գերազանցութիւնը եւ անոնց փառաւոր հանդիսութիւնը։ Յուսանք բոլորն ալ սուրբ քաղաքէն եւ Սրբոց Յակոբեանց մայրավանքէն բաժնուեցան լաւագոյն տպաւորութեամբ եւ անմոռանալի յիշատակներով ու հոգեկան խոր ապրումներով։

Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներէն եկած էյ Սի Վայ Օ-ի անդամուհիներէն զատ կարելի է յիշել Տէր եւ Տիկին Տիւլկէրեան՝ Բրավիտէնսէն, Մայր Տիւլկէրեան՝ Գալիֆորնիայէն եւ Տէր եւ Տիկ. Ա. Եագըճեան։

* * *

Տարւոյս ուխտաւորութեան մէջ մասնաւոր յիշատակութեան արժանի են Տէր եւ Տիկին Տատուր Տատուրեանները, որոնք փութացած էին Բարիզի մէջ Ամենայն Հայոց Հայրապետին տեսութեան եւ Ս. Զատիկը Բարիզի մէջ Ն. Ս. Օծութիւն Վազգէն Ա.ի հետ անցնելէ ետք, Վեհափառէն հիացական տպաւորութիւններով լեցուն, Մայիսի վերջերը Սուրբ քաղաք Երուսաղէմ հասան, երբ արդէն տարւոյս ուխտաւորութիւնը մեկնած էր Սուրբ երկրէն։Պրն. Տատուր Տատուրեանի այցելութիւնը ի Սուրբ Աթոռ ընդհանուր հետաքրքրութիւն յառաջացուց Սրբոց Յակոբեանց միաբանութեան մէջ, վասնզի պարզ ուխտաւոր մը չեղաւ ան, ոչ ալ պարզ այցելու մը, որ միայն աղօթելու եւ ուխտ կատարելու եկած ըլլար Տէրունական սրբավայրերն ու գլխաւորը, այլ իբր խելահաս եւ ծանրախոհ ազգային մը, խորապէս գիտակից Հայց. Եկեղեցիին իրական դերին, մասնաւոր հետաքրքրութեամբ մօտեցաւ վանքի ներքին թէ արտաքին կեանքին։ Ան այցելեց Պատրիարքարանը, Ս. Թորոսի գրչագրաց մատենադարանը ու դիտեց հայ թանկագին գրչագիրները, տեսաւ Սուրբ Յակոբի գանձերը, Կիւլպէնկեան գրադարանը, եւ կարծես մասնաւոր հոգածութեամբ այցելեց Ս. Թարգմանչաց դպրոցը, Ժառանգաւորաց վարժարանն ու ընծայարանը, վարդապետներուն եւ եպիս-

կոպոսներուն սենեակները, իրեն համար պարտականութիւն նկատեց իրենց սենեակներուն մէջ առանձինն տեսակցիլ եւ խօսակցիլ բոլորին հետ, սարկաւագներուն, վարդապետներուն եւ եպիսկոպոսներուն հետ, բարեկամական հեզութեամբ եւ հետաքրքրութեամբ։ Երկու օրեր պատուոյ հիւրն եղաւ Պատրիարքական Տեղապահ Եղիշէ Արքեպիսկոպոսին եւ ամէն կերպով ծանօթացաւ վանական կեանքին ներքին փուլերուն։

Իբր հաւատաւոր եւ խորապէս եկեղեցասէր եւ գիտակից ազգային մը վանքին եւ միաբանութեան նկատմամբ կատարեց նաեւ իր նիւթական պարտականութիւնը։ Նոյնպէս, սկսեալ Ս. Թարգմանչաց դպրոցի աշակերտներէն մինչեւ Ժառանգաւորացի սաները, աշխատաւոր միաբանները, վարդապետներն ու եպիսկոպոսները, մինչեւ վանքին դռնապաններն ու բարապանները (խաֆազ) զգացին թէ «եկեղեցասէր հայ» մը անցաւ վանքէն։ Երկու երեք օր ինք միաբանութեամբ ապրեցաւ եւ միաբանութիւնը իրմով։

Վստահ եմ որ Պրն. Տատուր Տատուրեան իւրայատուկ սրատեսութեամբ եւ խորագիտութեամբ դիտեց եւ տեսաւ վանական կեանքն ու վանքէն ներս ստեղծուած կրթական թէ եկեղեցական կացութիւնը, իր եղելութեամբ։

Որքան հետաքրքրական պիտի ըլլար իմանալ թէ ինչ եղան Պրն. Տատուր Տատուրեանի եւ իր ազնիւ տիկնոջ տպաւորութիւնները Երուսաղէմի մայրավանքի մթնոլորտէն։ Միակ հաստատութիւնը հայ իրականութեան մէջ որ մանաւանդ այս օրերուն այնքան կենսական դեր կատարելու բոլոր հաւանական կարելիութիւններով օժտուած է, այն ալ պատրաստուած եւ հաւատաւոր հոգեւորականներու սովի սա շրջանին․․․։

Յունիս, 1956, Երուսաղէմ

ԱԼՊԸՆԻԻ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՄԷՋ

Այս տարուան Ս. Ծնունդի տօնակատարութիւնը բացառիկ փայլ մը ունեցաւ Թրոյի Ս. Պետրոս Հայց. Եկեղեցւոյ համայնքին համար:

Օրուան «Մեծ Խորհուրդ»ի հանդիսաւոր արարողութիւններուն եւ հոգեպարար փառաբանութեան վրայ փայլ մը եւս եկաւ Ալպընիի Անգլիական Եպիսկոպոսին՝ Գեր. Ալլըն Վ. Պրաունի անակընկալ ներկայութեամբ, քարոզովն ու Ջրօրհնէքի արարողութեան մասնակցութեամբը:

Հմայեակ Ծ. Վարդապետի Թրոյի համայնքին հովուութեան կանչուելէն տարի մը ետք, եկեղեցիներու միջեւ սերտ եւ բարւոք յարաբերութեան համար, Թրոյի Ս. Պետրոս Եկեղեցւոյ Ծխական Խորհուրդը Հոգեւոր Հովուի հետ, երեկոյեան այցելութեան գնաց Ալպընիի Անգլիական Եկեղեցւոյ Եպիսկոպոսին՝ Գեր. Ալլըն Վ. Պրաունին, անոր նոր բնակարանին մէջ, ուր անոնք սիրալիր տեսակցութիւն մը եւ հիւրասիրութիւն մ'ունեցան:

Այս այցելութենէն տարի մը ետք, Հայ Եկեղեցւոյ Ս. Ծնունդէն քանի մը օր առաջ Պիշըփ Պրաուն պաշտօնագրով մը, փափաք կը յայտնէր փոխադարձել անոնց այցը ներկայ ըլլալով Հայց. Եկեղեցւոյ Ս. Ծնունդի արարողութեան, եթէ Անգլիական Եկեղեցւոյ Եպիսկոպոսի մը ներկայութիւնը ոեւէ կերպով արգելք պիտի չըլլար եկեղեցական արարողութեան վեհութեան եւ կանոնաւորութեան:

Այս անակնկալ փափաքը սիրով ընդառաջուեցաւ Հայր Հմայեակի կողմէ, եւ հրաւէր եղաւ Եպիսկոպոսին, որ ոչ միայն ներկայ ըլլայ Ս. Պատարագին, այլ նաեւ յաւարտ Ս. Պատարագի խօսի և յորդորէ հայ երիտասարդութիւնը՝ գիտնալ յարգել իր Մայրենի Եկեղեցիին ու պապերու ժառանգութեան, եւ ապա մասնակցի նաեւ Ջրօրհնէքի արարողութեան:

Անգլիական եպիսկոպոսին այս բացառիկ ընդունելութիւնը Հայց. Եկեղեցիէն ներս անմիջապէս ծանուցուեցաւ տեղական մամուլին մէջ եւ ձայնասփիւռէն, նոյնիսկ պատկերասփիւռէն, որով ամէն տարիէն աւելի խուռն բազմութիւն մը բերնէ բերան լեցուցած էր Ս. Պետրոս Հայց. Եկեղեցին, ժամանակէն առաջ:

Պիշըփ Պրաուն Ս. Պատարագի սկզբնաւորութեան իսկ եկեղեցի ժամանեց եւ իր պաշտօնական տարազով առաջնորդուեցաւ դաս իր աթոռին: Ամբողջ Ս. Պատարագի տեւողութեան անիկա օրինակելի երկիւղածութեամբ եւ լարուածութեամբ հետեւեցաւ Հայ Եկեղեցւոյ Ս. Պատարագի հոգեպարար արարողութեան եւ երգեցողութեան, ի ձեռին ունենալով Ս. Պատարագի անգլերէն թարգմանութիւնը, միանգամայն դպրաց դասի հետ ծնրադրեց ու նստեցաւ, խաչակնքեց ու ձեռնամած կարդաց հաւատամքը:

* * *

Ս. Պատարագի վերջաւորութեան պատարագիչ Հայր Սուրբը ըրաւ քանի մը կարեւոր ծանուցումներ, շատ կարճ քարոզ մը խօսեցաւ Հայերէն՝ Աստուծոյ մարդոց նկատմամբ ունեցած հայրական սիրոյն մասին, ապա Հայերէն–Անգլերէնով հաւատացելոց ներկայացուց օրուան սրբազան հիւրը ըսելով. «Հայոց Եկեղեցին եւ Հայ ժողովուրդը ամենուրեք աշխարհի վրայ ընդհանրապէս, Միացեալ Նահանգաց Ամերիկայի եւ Գանատայի մէջ մասնաւորաբար, շատ մօտիկ եղած են Անգլիական եկեղեցւոյ, ու վայելած անոր բոլոր դիւրութիւնները, երբ անոնց պէտք ունեցած է, կամ ալ ուղղակի անոր անդամակցած:

Հայ Եկեղեցին մօտ է Անգլիական Եկեղեցիին մասնաւորաբար իր քրիստոնէական ողջմիտ ոգիով եւ հանդուրժողութեամբ: Ան նման է Անգլիական Եկեղեցիին իր ազգային նկարագրով, ժողովրդականութեամբ եւ մասամբ ալ իր նուիրապետական պարզութեամբն ու կարգաւորութեամբ: Այսօրուան հրաշափառ տօնին առիթով, իրական հաճոյքն ու երջանկութիւնն ունինք ոչ միայն վայելելու Ալպընիի Անգլիական Եպիսկոպոսին՝ Գեր. Ալլըն Վ. Պրաունի ներկայութիւնը, այլ նաեւ ուրախութիւնը պիտի ունենանք լսելու իր խօսքն ու պատգամը, ինչպէս նաեւ իր օրհնութիւնը»:

Պիշըփ Պրաուն իր խօսքին մէջ յայտնեց իր ուրախութիւնը Հայոց Ս. Ծնունդին հայոց հետ ըլլալուն, որոնց բարեկամ եւ մօտիկ եղած է, անոնց արժանիքներն ու օգտակարութիւնը գիտնալով: Ապա յորդորեց բոլորը, որ գիտնան արժէքը իրենց եկեղեցիին, դաւանանքին, լեզուին, մշակոյթին, ի մի բան՝ իրենց նահապետական ժառանգութեան: «Մենք բոլորս ալ գաղթականներ ենք հոս, ըսաւ, եկած ենք մեր ժառանգութիւններով եւ հարստացուցած Մ. Ն. Ամերիկան: Հպարտ եղէք ձեր պապենական ժառանգութեամբ եւ պահեցէք զայն»:

Սրբազանի խօսքէն ետք անոր շուրջառ տրուեցաւ եւ առաջնորդուեցաւ Ս. Խորան, ուր Ս. Միւռոնի Աղաւնին ի ձեռին՝ մասնակցեցաւ Ջրօրհնէքի արարողութեան:

* * *

Ս. Պատարագէ ետք, խօսակցութեան ընթացքին Սրբազանը իր հիացումն ու վայելքը յայտնեց Հայ Եկեղեցւոյ ծիսական ճոխութեան եւ պէսպիսութեան մասին: Ան խորապէս տպաւորուած էր Հայ Եկեղեցւոյ խորհրդաւոր եւ յուզիչ երգեցողութենէն, զոյգ բուրվառ եւ քշոցներէն, որոնք այնքան կանոնաւոր եւ համաչափ կատարեցին հոն ծնած եւ մեծցած, եւ անցած տարի ուրարակիր եղած՝ Կարապետ Քէօշկէրեան, Ռիչըրտ Ամմեան, Ճօ Պէքէրեան եւ Ալլըն Էկմալեան:

Եկեղեցւոյ արարողութիւններէն անմիջապէս ետք, Ս. Պետրոս Եկեղեցւոյ Ծխական Խորհուրդի ամբողջ կազմը Թեմական պատգամաւորին եւ Հոգ. Հովուին՝ Հմայեակ Ծ. Վարդապետին հետ, շրջակայքի լաւագոյն ճաշարաններէն մէկուն մէջ հիւրասիրեցին Պիշըփ Պրաունը, որ մեծ գոհունակութեամբ բաժնուեցաւ անոնցմէ:

Փետրուար 1965, Թրոյ

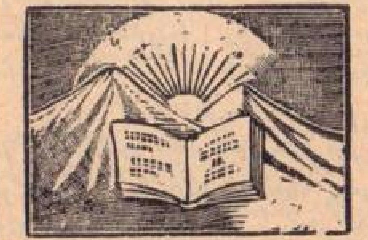

ԻՄԱՍՏ Մ'ԱՄԻՍՆԵՐՈՒՆ

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ ամսուն խաչին փառքն է տիրական: Խաչը, որ զրաւականն է Աստուծոյ անհուն, անչափելի սիրոյն՝ հանդէպ մարդուն, որուն փրկութեան համար ոչ միայն Աստուած մարմնացաւ, այլ եւ զոհուեցաւ խաչին վրայ:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԸ ամիսն է պանծացման Հայ Մտքի ճմլումին, որով դարերու ընթացքին կերտուեցաւ Հայ Մշակոյթը: Ս. Սահակ-Ս. Մեսրոպ կան ու կը մնան տիտան Հայ հանճարի ստեղծագործութեան:

ՆՈՅԵՄԲԵՐ ամիսն է ոչ միայն երախտագիտութեամբ անդրադարձումին՝ Աստուծոյ մարդոց շնորհած անբաւ բարիքներուն, այլեւ շնորհակալութեամբ գոհաբանելու ամենապարգեւն Աստուած:

ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԸ ամիսն է կեանքի հաշուեկշիռին: Մեծագոյն իմաստութիւնը կեանքի իրական իմաստն ըմբռնելու մէջն է: Անմիտ է ան, որ ժամանակը կը վատնէ, իմաստուն՝ որ զայն կ'օգտագործէ:

ՅՈՒՆՈՒԱՐԸ երկնակամարին վրայ մարմնացող Աստուծոյ իմաստութեան Աստղն է, որ կը շողայ: Բեթղեհէմի Աստղը աղբիւրն է հոգեկան եւ բանական Լոյսի, որ կ'աւետէ. «յերկիր խաղաղութիւն եւ ի մարդիկ հաճութիւն»:

ՓԵՏՐՈՒԱՐԸ պսակումն է Սրբոց Վարդանանց եւ Ղեւոնդեանց նահատակներուն, որոնք «արիաբար վառեցան զինու հոգւոյն»՝ պաշտպանելու Հայաստանն ու Հայոց Եկեղեցին:

ՄԱՐՏ ամսուան յարափոփոխ բնութեան հակառակ, մարդուն պարտքն է ապրիլ ներդաշնակ Աստուծոյ կամ-

ﬁին ապաշխարութեամբ եւ դառնալ երկնաւոր Հօր լոյսի որդի:

ԱՊՐԻԼԸ ամիսն է կեանքի խորհրդանիշ եւ աւետաբեր Քրիստոսի Հրաշափառ Յարութեան, յաւիտենական հոգեւոր յաղթանակին յուսալից եւ ճշմարիտ իրականութեան:

ՄԱՅԻՍ ամիսը հոգիի եւ սրտի բարեմասնութիւններով ծաղկազարդ եւ սիրազեղ անձնուիրումով օծուն ՄՕՐ փառաւորումն է:

ՅՈՒՆԻՍՆ է ամիսը նոր կեանքի ծաղկում–փթթումին, պար ու խինդով հարսնանալու եւ սիրոյ ժայռին վրայ՝ երջանկութեան բոյնն հիմնելու:

ՅՈՒԼԻՍԸ ամիսն է հոգեւոր կեանքի անսահման պայծառակերպումին, ու պաշտամունքի, խօսքի եւ գրչի երջանիկ ազատութեան:

ՕԳՈՍՏՈՍ ամիսը տօնախմբումն է կանանց մէջ ամենաօրհնեալ Տիրամօր, որ որպէս ողկոյզ ճմլեցաւ մարդոց փրկութեան համար եւ որպէս շնորհաց գերարփի ապրեցաւ այս աշխարհի վրայ:

ՀԱՅԿ. ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Վ Ե Ր Ջ

ՑԱՆԿ ՆԻՒԹՈՑ

էջ

Լուսաբանութեան Համար 9

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ

Հայց. Եկեղեցին եւ Միութենական Շարժումը 13

Հայց. Եկեղեցւոյ Նոր Կանոնադրութեան Առնչութեամբ 16

Հայց. Եկեղեցւոյ Գլխաւոր Աթոռները 55

Եկեղեցական Սահմանազանցութեան Յոռի Հետեւանքները 74

Ակամայ Պատասխան մը 78

ՍԱՂԻՄԱԿԱՆ

Ս. Յարութեան Տաճարը 87

Երուսաղէմի Հայոց Ս. Յակոբեանց Վանքը 98

Կուժն ու տեսուչը 110

ԵՂԵՌՆԱԿԱՆ

Կարմիր Լուսնկան 133

Ափ Մ'ապուրը 135

Անարգ Վրիժառուն 138

Ապրիլեան Եղեռնի Յիսնամեակը 147

«Կծու–Տայի» 150

Էջ

ՀԱՅ ՊՈԼՍԱԿԱՆ

Թուրքիոյ եւ Պոլսոյ Հայութիւնը 155

ՀԱՅԱՊԱՀՊԱՆՈՂԱԿԱՆ

Ս. Մեսրոպ՝ Իմաստութեան Բաժակն Հայուն 185

Բեղուն Մտածումը 190

Մշակոյթը Լեզուով Միայն... 193

Վարդանանց Իրաւ Յաղթանակը 197

Հայերէնը Հայ կեանքի Ծորան 203

Հայերէնով Հայ կը Մնանք 207

Ո՞ւր են Այսօր... Ո՞ւր պիտի ըլլանք վաղը 221

Հայ Տունն ու Մայրենի Լեզուն 228

«Փոշի–Ազգ» 232

Ի՞նչ Կ՚ընենք Հայ Լեզուին Համար 236

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Օրինակողն Օրինակելի 241

Դամբանական 246

Ամերիկահայոց Ընծայարանը 251

Որոշ եւ Յստակ 258

Գնահատանք Պանդուխտ Որդւոյն 263

Անօրակելի Արարք Մը 265

«Յովակիմի Թոռները» եւ «Կաթիլ մը Շաքար» 268

Տպաւորութիւններ Վեհափառէն 271

Ալպընիի Անգլ. Եպիսկոպոսը Հայ Եկեղեցւոյ Մէջ 276

Իմաստ մ՚Ամիսներուն 279

ՑԱՆԿ ՆԿԱՐՆԵՐՈՒ

Հմայեակ Ծ. Վրդ. Ինդոյեան (հեղինակը) 7

Մուրատեան Եղբայրներ (Գէորգ Լմին եւ Վազգէն) 23

1928–ի Ժառանգաւորաց Վարժարանի Սաները 101

1934 եւ 1935 Տարիներու Ընծայարանը 107

Ապրիլ 24–ի Յիշատակարանը 145

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ ԽՕՍՔ

Կողքի գծագրութիւնը գործն է Պրն. Պռովսքի Սաղաթէլեանի որուն կը յայտնենք մեր ջերմագին շնորհակալութիւնները:

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

1·— ՃԱՃԱՆՉՆԵՐ — Սպառած

2·— ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆ Ի ԹԵՀՐԱՆ

Հեղինակի Հասցէն·—

Rt. Rev. H. D. V. INTOYAN — 2210 5th Ave., Troy, N. Y. 12180

9(47.925
Դ-53

Գին Լաթակազմ՝ $ 3,50

Թղթակազմ՝ $ 2,50

Հեղինակին հասցէն՝

Rt. Rev. HMAYAK D. V. INTOYAN
2210, 5th Ave.
Kennedy Towers
Troy, N. Y. 12180
(U. S. A.)

Printed in Lebanon by DONIGUIAN PRESS
Nahr Street, St. Michel Beirut - Lebanon